Kurdistan Nasnameyeka Qedexekirî

Hawrê Qandil

Kurdistan Nasnameyeka Qedexekirî

© 2026 Hawrê Qendîl
Yekem car weşandî di Newrozê 2726 de (Adar 2026, salnameya Gregorî)
Bi Media Publishing, New York

Berê di Kurdî de hatibû nivîsandin, paşê jî ji hêla nivîskarê pirtûkê ve hatî wergerandin bo Îngilîzî.

Mafê çapkirinê, belavkirinê û weşandinê ji bo hemû welatparêzan, şergerên azadî, û hêvîdarên dîrokî yên xebatê ji bo azadiya neteweyî û xweserwerdî ya Kurdistanê bi vekirî hatiye dayîn.

Ji bo ku rastiya derbarê gelê Kurd, zimanê wê û welatê xwedayî wê bêne nîşandan, ez kêfxweşiya herî zêde û bi rêzê herî bilind spas dikin ji te—welatparêz, civakperwer, mirovperwer û parastvanê azadî—ku ev pirtûk bi her awayek ku jî dikarî, were belav kirin: wek pelê dijîtal, wek nivîska çapkirî, yan wek dengpirtûk, lê her ku hestî bikî û çawa ku ji te were.

Bi taybetî spas dikin ji te, xwendekara rûmetdar û bi prinsîp, ku alîkar dibî ku peyama vê pirtûkê bigihje destên Kurdan, Tirkan, Azeriyan, Farisan, Ereb, Belûç, Asûrî, Suryanî, Keldanî û hemû gelên din ên herêma me û cîhanê—da ku hinekî bihîstin û bi ramanên vê pirtûkê yên li ser rastî, dad û hevgirtinê feyde bistînin.

Ez bi hezkirina dil dixwazim ku ev pirtûk ne were bikaranîn ji bo qezenc û feydeya perwerdahiya kesane. Pêşî, bila çapkirin û belavkirina wê were kirin bi azadî, bi xwestek xweber, û bi vijdanê paqij—wek erdekî neteweyî, mirovî û rûmetdar.

Bila hewldana te xizmeta gelê Kurd bike, Sûlahet û adaletê li herêmê biparêze, nasnameya Kurdistanî biparêze, û doza welatekî azad, xweser û serxwebûyî ya Kurdan pêşve bibe.

Bi rûmetê herî bilind û bi spasên dilî ji bo te û ji bo têkiliyê te ya bi rastî.

Hawrê Qandil

Nirxa Dîrokê, Nasnameyê û Zimanê

Kesek ku dîroka xwe nizanî, nekarin rastî vê rojan têgihiştine—û ne jî dikare wêyekî bêhna xwe yê bo pêşerojê ava bike. Yekê ku bi dîroka xwe re bêser nebe, ne dikare bi rastî bi îro an bi pêşerojê re bi rûmetî ve raweşîne. Yekê ku rêwîtiya dîrokî ya gelê xwe neqtîrefîne, ne dikare ji bo îro an jî bo pêşerojê rûmeta rastî wergirtibe. Bê raman û bê bersivdanî li dîrokê, nekaresî îro bi başî bibîne an jî rêya berdewamîyê bi zelalî bibîne. Yekê ku dîroka neteweyê xwe mafû û bêqîmet difikirî, ne dikare li îro an pêşerojê rûmet û nirxê rastî bigihîje. Yekê ku xwe bi rastî nizanî, qet ne dikare yên din bi rastî û bi dad û rûmet têgihiştine.

Ji ber vê yekê, zanîna dîroka neteweyî û nasnameya xwe tenê agahdarbûn nîne—belê mifteyeke girîng e ji bo hişyarkirina mirovan di nav civakê de.

Hêman e gel ziman. Yekê ku zimanê xwe bi rastî nizanî, nekarin tu zimanekî din bi temamî biqedire. Nasîn, parastin û birûmet kirina zimanê dayikê ne tenê pêdivîyeke çandî ye—belê jî erdekî axlakî û mirovî ye.

Yên ku ji dîroka gelê xwe ders negrin, di îro de bi hez û serketinî ve naxebitin û di pêşerojê de bi nezmî û bêrûmetî re dijixin, ne bi zanyarî rûmet bê ne bi raman.

Ji ber vê yekê, da ku xeletên pêşiyan ne dubare bikin, divê me dîroka xwe bixwînin, fêm bikin, li wî bibersivin—da ku hîkmeta dîrokê ronakî bide îro û alîkar bibe me li ber pêşerojek bi rûmet.

Hawrê Qendîl

Pêşgotin

Piştî salanê zêde lêkolîn û xwendina çavkanîyên dîrokî derbarê çavkaniyên bingehîn ên gelên Kurd, Tirk, Faris û Ereb – bi hem ziman û hem jî çand û siberojên kevn ên wan – ez her tim bi hêrs û bêaramî mayim. Çîrok û pênaseyên ku min bi wan re reşand, tije ne bûn, pir caran çewtkirî bûn, û gelek caran jî bi awayekî şûnwarî hatibûn guheztin û manîpûle kirin. Tişta ku herî zêde dilê min birînd, ne tenê nehezkirina dîroka Kurd bû, lê belê jî hewl û bersiva planbar a ku dîroka Kurd bi tevahî bêne jêbirin. Rastiyên girîng hatin veşartin, derew hatin bilind kirin, û tiştên bingehîn yan çewt nîşan bûn yan bi tevahî hatin jêbirin.

Zêdetirê van nivîsaran – heta hin e ku xwedî nivîs û Kurd in – di bin çarçoveya îdeolojîk û zimanî ya dewlet û hêzên dagirkêr de hatine afirandin, yên ku ji ber sediyan ser Kurdistanê mirin û hukm kirin. Hin nivîsarên wan bin xapandinê, danegirtinê û bawerxistina hêrs û tirs hatin nivîsandin; hin jî bi ewlekarî û bi hîşyarîya pir zêde hatin sinor kirin. Tenê kêman hewldan heye ku bi rasti derbarê dîrok, ziman û nasnameya gelê Kurd – neteweyek ku ji 80 mîlyonî zêdetir e – bê tirs û bê kêmasî binivîsin. Her çiqas ku min zêdetir xwend, ev jî zêdetir zelal bû ku giraniya vegerandina vê dîroka qedexekirî û bêdengkirî îro li her kes e ku hîn dike rastî bigere.

Piraniya dîroknasî û nivîsên dîrokî yên herêma me ji aliyê nivîskarên xizmetkar û ji hêla raman û daxwazên dewletên dagirkêr ve hatine şêwaz kirin – yan bi peymana neteweperwerî ya wan, yan bi tirs, yan bi pêvajo û hevdembûna îdeolojîk. Ev çîrok û nivîsan pir caran ji bo armancên siyasî xizmet kirine, ne ji bo rastiya dîrokî. Hin nivîskar bi zanîst û bi hîşyarî wek ajentan û alîkarên zordariya dagirkêran kiryar kirin; hin jî, bêguman, bê hişyariyê hate kirin ku bi zarav û çarçoveya dij-Kurd re bêjin û binivîsin. Heta hin nivîskarên Kurd jî, bi kêmasiya agahdariya giştî yan bi astengên qedexekirinê, carinan wisa bûne ku xwe li gal gotin û çîroka hegemonyayê bixin.

Zanistvan û lêkolînerên navneteweyî jî bi awayekî din hev-bangarî li vê pirsgirêkê kirine. Piştî hevkarî û têkiliya nêzîk bi dîroknivîsên rexim-perest û sêwirandarên rejîm, gelekî ji wan dîroka Kurd bi çav û qewasên xirab û qereqolî pêşkêşî cîhan kirin. Yan bi beparwazî,

yan bi armanc, xebata wan bû beşek ji kampanya fireh a ku hewl dida gelê Kurd ji name û rûmeta dîrokî ve dûr û bêcih bixe.

Binavberên olî û îdeolojîk jî vê lêkolînbûnê zêde qerax kir. Kurd hatin kêmkirin bo çîrokên eşîretî, wek gelê ku li derveyî çarçoveya girseyî yên mirasên dewletên Erebê Mûslim yan Îranî-Êryan hate nîşandan. Xebata ku neteweya Kurd wek "neteweyek bi xwe" were nasandin, pir caran hat necebirin; zêdetir jî wisa hatiye gotin ku ew "afîretineke nû" ne, bê her têgihiştinek ku kî, kîjan dem û bi kîjan rê û amrazek dikare heke neteweyek mezin û herî kevn wisa bi tevahî were çêkirin û "xafirandin".

Gelekî ji zordirêj û bêadaletiyên herî girîng bi destê komên turkî hatine kirin – di nav wan de Tirkman, Azerî û Tirk – yên ku di sedsala 11an de ji Navendiya Asyayê hatin û parçeyên berfireh ên xakên Kurdistanê girtin. Ev koman zimanên xwe avêtin ser xelk, nav û navên Kurdî jêbirin, û dewletên nûjen ên neteweyî wek Tirkiyê, Azerbaycan û Türkmenistan li ser zamin û dewletên Kurd çêkirin. Bi şêwazekî heman, eşîretên Ereb ên wek Qurêş û Abbasi ji Gozera Arabistanê ve ber bi herêmên Kurdistanê hatin, û dewletên li gel hukmê Ereb wek Suriyê û Iraq li ser xakên Kurd çêkirin. Tacîkên farisiziman, ku ji Navenda Asyayê ve hatibûn û di erdên kevn ên Medan de rûniştin, bi demê de gelek Kurdan xwe daştin, wan asimîle kirin, û bi jêbirin û zordariya Kurd, dewleta îro ya Îran avakirin.

Loma, herçend vê tendirûstbûn û jêbirinê gelek dirêj e, hewldanên baş û bi rûmeta gelek heye – ji aliyê Kurd û neteweperwerên din ve – ku hewl da ku dîroka Kurd bi rastgoûtî û bi qehremanî biparêzin. Lê her çend jî ev karan girîng in, piraniya wan têkçe nehatine vançandin û nekarine hem berfirehî û hem qirina tecrûbeya Kurd bi tevahî bigirin. Ez heta dawî gihîştim vê têgihiştinê ku ez biryar û mecbûriyeta rûmetî û mirovî heye ku xwe weke beşdarê vê vegerandina dîrokî bigihînim.

Ev pirtûk hewl û daxwazê min e ku dîroka Kurd bi awayekî zelal, têgihiştî û rast li hev bigire û ji çarçoveya zimanê Kurdî û bê îdeolojîya dagirkêr re nêzîk bibe. Amancê wê ev e ku bibe çavkaniyek bo sedsalên bê êriş – bingehê ku di ser wê de neteweya Kurd nikarin xwe ji nû ve bizanin, bi serbilindî û hişyariyê nasnameya xwe bibind. Hîvîya min ew e ku xwendekar, bi taybetî ciwanên Kurd, bi vê rê re dîsa girêdayî rênasiyên xwe bibin û

taybetmendiya neteweya Kurd – ku ji ber sediyan hatine veşartin û çewtandin – bi dil û bi vexwarin qebûl bikin.

Pirtûk û nivîsarên heyî yên derbarê dîroknasî û ziman-nasî ya Kurd zêdetir caran nizanin çi qas dîroka gelêk jî bi rûmet, bi jan, lê belê bi jêbirinê ve dijî. Ev kêmasî min anî vê derbas kirinê ku çavkanî û çavdêrên Kurdî dîsa bimeşînim û wan bi şêwazekî nûjen, gihîştî, hêsan û bi rêza deman re bide pêşkêş. Şêwaza pirtûkê wisa hat ava kirin ku ji mamosteyan, lêkolîneran û xwendekarên xweşxwaz yên li Kurdistan û cîhan re hewldêr û alîkar be.

Di vê xebatê de ez bi îro ve şehidan karim ku daxwaza xwe yên teşwîqkar yan bawerî bi xwe re nequlem. Dukaniya agahdariya min tenê ew e ku li cihên ku min şîroveyek kurt zêde kir, ew tenê ji bo ronakbûna mijar û tevsîya têgihiştinê bû, ne ji bo beşdariya îdeolojîk. Ez dixwazim xwendekar bi azadî têkildar bibe bi nivîsar, bi wijdan û hişyariya xwe, bi raman û lêkolîna xwe, û bi xwe bigihêje rastiyan.

Herçend dîrok carinan tije, giran û hişk dixuye, ez hewl da ku tiştan bi gelî, bi rêz û bi pergala zelal pêşkêş bikim. Ji bo alîkarî li xwendekaran di nav şan, dewlet û rêzên deman de, min tablo û xiştên kurt hevpar kirine, da ku kar bi wan re hêsantir bibe. Ez gelek çavkaniyan xwendine, wan bi baldarî re binêrî, bingehenên rast û girîng li derxist in û li vir pêşkêş kiriye.

Ev pirtûk ne tezarek akademîk e ku hemû rûpel tije be ji not û bendên binivîsê. Ev pirtûkeke gel e – çavkaniyek bo digerên rastî, ne bo şan û rûmeta zanistî. Ez dixwest ku bibe pirtûkeke dijwar-ne, winda-ne, belê xwendinbar, bibe rêjeya naskirinê ji bo hem gelê xwe û hem kesên din. Ger ev xebat kesên din – bi taybetî yên ku ji min jî zêdetir qadir in – hêrs bike da ku berdewam bikin li veguherandina û vekolîna dîroka bêdengkirî ya Kurdistanê, wê hingê meşeqeta min bêbêxuder nebe.

Hîvî dikim ku ev rûpelan nû ji nû xweşî û serbilindiya nasnameya Kurdî re hişyar bikin û bibe beşek ji şerê fireh a ji bo nasîn, dad û xweber-birinê. Bila rastiyan ên di hundir vê pirtûkê de wek stêrên ronî bibin di tarîya sediyan 3 hezar salî ya zordarî û dagirkirinê de – û rê bide bo sedsalên bê êriş re ber bi azadî û rûmetê mirovî.

Demek bû ku ez bi bêdîkariya xwe digeriyam ji bo pirtûkek wek ev, lê her dem qelemî xwe di destê kesekî din de dibînim. Gava ez wisa têgihiştim ku wisa pirtûk tune ye, biryar da ku dûr neqalîm û bisekinim; min qebûl kir ku giraniya vê erka neteweyî û rûmetî li ser pişte xwe bibim. Ev ku îro li destê te ye, encama wê biryar û vê dayîninê ye – meşeqek ku ji xwendin, peywirdarbûn û bawerî bi hêza rastiyê hatiye jidayikbûn.

Her çend ku wisa bê kêmasî tune be, ev hîske min e. Ger çewtiyên û kêmasiyên hebe, ez ji gelê Kurd û hem ji hemû kesên ku li aliyê rastî û dad û azadîyê dijîn, daxwaza têgihiştin û lêborî dikim. Ev beşdariya min e li rêya doza Kurd û Kurdistanê.

Têbînîya Giştî

Divê bê bêguman bêjin: li Navenda Rojhilatê Navîn tu gelî ne heye ku wek gelê Kurd bi rêkûpêk zêde nasnameya xwe hatibe jêbirin, dîroka xwe hatibe çewtkirin, û welatê xwe hatibe bistînin. Di serdêmên dirêjan de, gelê Kurd van zordarî û bêadaletiyan ne ji tesadûfê re nehatine şermezar kirin, belê wek encamê rast û rûmetparêz a **Kurd bûnê** xwe.

Di dewletên îrojan de wek Tirkiyê, Azerbaycan, Türkmenistan, Îran, Iraq û Sûriyê, beşeke mezin a gelê îro jî wek Tirk, Azerî, Turkman, Farisî an Ereb tê nasîn—gerçî li bingehê wan Kurdan, yên ku bi zor an astengê kimilkî, zimanî û çandî hatine têkilîkirin û asimîle kirin. Ev asimilasyon tenê bi ziman û adetanîn sinor nayê kirin; gelek caran vedigihişe weke negirtina rênasî û jibîrkirina reşbûna Kurdan, heta ku kesên ku gelek caran bi xwe re dijîn, rîşeya xwe têk dikin û xwedanîya derdora Kurdistanê têkçûyî dikin.

Dîrok dersê êşekê fêr dike me: gelek zêdetir Kurd ji aliyê **Kurdanê asimîlêbûyî**—yên ku nasnameya xwe jêbirin û di xizmeta dagirkêran de bûn—hatine kuştin, ji aliyê dagirkêrên biyanî nayê. Ev kes, ku bi temamî tirkbûyî, erebbûyî an farsbûyî bûn, roleke agirîn û birêkûjî lî gorî gelê xwe lîst, û bi awayekî xirab jî xêzê biqetandina Kurd û Kurdistanê lezandin.

Îro jî, ji 80% zêdetir a gelên van dewletan li bingeha nasnameya xwe Kurdan. Lê ev rastî bi nasnameyên xwe-avakirî yên wek “Îranî”, “Tirkî” yan “Erebî” hatiye veşartin. Heta bi gotina “Kurd” jî re gemariyek hat çêkirin. Di tirkî de hat guhertin bû “Kurt”, ku wateya “gur”, “qurt” yan “kin” dide. Di farisî de wek “Krd” girtin wateya “kirin” an “kiryarî”. Di erebî de Kurd bi salan “Al-Akrad” (الأكراد) hatin gotin, ne “Al-Rāʿī” (الرّاعي, “şivano”) — gotinên ku Ereb bi armanca kêmtirbûn û tahqîrê li ser gelê Kurd xistin.

Gava ev pirtûk bixwînî, emsal û nimûneyên bihesin dibînî: gelek bajar, çiyayê, çemê û şaristanên Kurd hatine **rûniştin bi navên tirkî, farisî an erebî**. Ev ne tesadûf e. Ev beşek ji kampanyayek dirêj û planbar e—ne tenê ji bo jêbirina çandê, belê **ji bo jêbirina bîranîna gelê Kurd** ji ser herêmê û peyzaja siyasî ya Rojhilatê Navîn.

Naveroka Pirtûkê

Hejmar	Beş	Rûpel
	Destpêk	1
	Beşa Yekem	5
1	**Dîroka Medan û Navçeyên Wan li Serdemên Pêşî ya Berî Lêdana Mesîhê**	5
1.1	Şaristanî û Desthilatdariya Kura-Araxes (3400–2000 B.Z.)	6
1.2	Şaristanî û Desthilatdariya Lulubiyan (3000–2000 B.Z.)	8
1.3	Şaristanî û Desthilatdariya Dînastiya Awanê li Elamê (2700–2100 B.Z.)	14
1.4	Şaristaniya Sumeriyan û Desthilatdariya Wan (2700–2004 B.Z.)	18
1.5	Padîşahiya Hemazî (Xemazî) (nêzîkî 2530–2010 B.Z.)	25
1.6	Padîşahiya Subartu (nêzîkî 2334–2240 B.Z.)	27
1.7	Şaristaniya Hûriyan û Desthilatdariya Wan (2300–1200 B.Z.)	30
1.8	Şaristaniya Gutiyan û Desthilatdariya Wan (nêzîkî 2150–2100 B.Z.)	35
1.9	Desthilatdariya Dînastiya Şîmaşkî ya Elamê (nêzîkî 2100–1900 B.Z.)	38
1.10	Serrêxistna Şanedariya Sukkalmah ya Êlamê (Nêzîkî 1900–1600 p.Z.	41
1.11	Desthilatdariya Babiloniyan (1894–539 B.Z.)	43
1.12	Padîşahiya Arzawa (nêzîkî 1700–300 B.Z.)	56
1.13	Desthilatdariya Hitîtan (nêzîkî 1680–1178 B.Z.)	59
1.14	Şaristaniya Kassiyan (nêzîkî 1595–1155 B.Z.)	63
1.15	Desthilatdariya Mîtanniyan (nêzîkî 1500–1200 B.Z.)	65
1.16	Desthilatdariya Luwiyan (nêzîkî 1430–700 B.Z.)	68
1.17	Desthilatdariya Dînastiya Igihalkid li Elamê (nêzîkî 1400–1200 B.Z.)	72
1.18	Hikûmetdariya Şanedariya Şutrukîd ya Êlamê (1200–1100 p.Z.)	77
1.19	Koça Eşîrên Faris-Aryayî ber bi Medyayê ve (nêzîkî 1000–500 B.Z.)	79

1.20	Desthilatdariya Kadûsiyan (nêzîkî 1000–300 B.Z.)	80
1.21	Padîşahiya Kayaniyan (nêzîkî 900–500 B.Z.)	82
1.22	Padîşahiya Urartûyan (nêzîkî 860–585 B.Z.)	83
1.23	Desthilatdariya Mannayan (850–616 B.Z.)	86
1.24	Desthilatdariya Dînastiya Nû-Elamî (nêzîkî 760–688 B.Z.)	91
1.25	Kawayê Hesinkar û Derketina Nasnameya Neteweyî ya Kurdî (nêzîkî 700 B.Z.)	92
1.26	Împaratoriya Padîşahiya Medan (678–550 B.Z.)	96
1.27	Şanedariya Humbanîdên Êlamê (688–645 p.Z.)	100
1.28	Şanedariya Neo-Êlamî (645–520 p.Z.)	97
1.29	Împaratoriya Haxamenşî ya Farisan (550–330 B.Z.)	104
1.30	Desthilatdariya Kurdistana Atropatenê (323 B.Z. – 224 Z.)	109
1.31	Împaratoriya Partiyan (Arşakiyan) a Kurdî (247 B.Z. – 224 Z.)	113
1.32	Padîşahiya Komagenê (163 B.Z. – 17 Z.)	116
1.33	Padîşahiya Adiyabenê (145 B.Z. – 116 Z.)	120
1.34	Desthilatdariya Padîşahiya Osroene (132 B.Z. – 244 Z.)	124
1.35	Desthilatdariya Kurdî ya Kordûenê (90 B.Z. – 69 Z.)	125

	Beşa Duyemîn	127
2	**Dîroka Gelê Kurd û Herêma Wî di Serdema Piştî Zayînê de**	127
2.1	Padîşahiya Împaratoriya Sasaniyên Kurd (244–651 Z.)	128
2.2	Hatina Neteweya Ereb li Kurdistanê (610–632 Z.)	135
2.3	Xilafeta Ereb a Emeviyan (661–750 Z.)	138
2.4	Împaratoriya Xilafeta Ereb a Abbasiyan (750–1258 Z.)	141
2.5	Desthilatdariya Dînastiya Samanî ya Farisan (819–999 Z.)	150
2.6	Desthilatdariya Dînastiya Hadhaban a Kurd (906–1144 Z.)	151
2.7	Desthilatdariya Dînastiya Buyiyan a Kurd (934–1048 Z.)	153
2.8	Dînastiya Şeddadiyan a Kurd (950–1258 Z.)	156
2.9	Dînastiya Rewadî ya Kurd (950–1071 Z.)	160
2.10	Dînastiya Hesen Wehîdî ya Kurd (959–1015 Z.)	162

2.11	Hatina Neteweya Tirk li Kurdistanê (977–1186 Z.)	164
2.12	Dînastiya Mervaniyan a Kurd (983–1085 Z.)	167
2.13	Dînastiya Enaziyan a Kurd (990–1117 Z.)	168
2.14	Dagirkirina Kurdistanê ji aliyê Tirkên Selçûkî ve (1030 Z.)	170
2.15	Desthilatdariya Dînastiya Şiwankara ya Kurd (1050–1180 Z.)	172
2.16	Desthilatdariya Dînastiya Zanistî ya Kurd a Danişmend Qazî (1072–1100 Z.)	174
2.17	Dînastiya Fetlawî ya Kurd (1155–1432 Z.)	176
2.18	Desthilatdariya Dînastiya Xurşadî ya Kurd li Başûrrojavayê Kurdistanê (1184–1598 Z.)	177
2.19	Desthilatdariya Dînastiya Eyûbiyan (1171–1250 Z.)	180
2.20	Desthilatdariya Dînastiya Tirk a Xwarazmiyan (1193–1220 Z.)	184
2.21	Êrîşa Tirk-Moxolî ya li ser Kurdistanê (1218–1220 Z)	184

	Beşa Sêyemîn	187
3	**Dîroka Gelê Kurd û Herêma Wî ji Sedsala 12’an heta Sedsala 19’an Zayînî — 800 Salên Borî**	187
3.1	Mîrektiya Colemêrgê (Hekkarî) li Bakurê Kurdistanê (1133–1847 Z.)	188
3.2	Mîrektiya Bidlîsê li Bakurê Kurdistanê (1187–1847 Z.)	189
3.3	Mîrektiya Çemişgezekê li Bakurê Kurdistanê (1220–1663 Z.)	191
3.4	Mîrektiya Heskîfê li Bakurê Kurdistanê (1232–1525 Z.)	192
3.5	Mîrektiya Botanê li Bakurê Kurdistanê (1271–1847 Z.)	195
3.6	Xanedana Tirkî ya Celayiriyan (1336–1410 Z)	196
3.7	Desthilatdariya Konfederasyona Tirkmen a Qereqoyunluyan (“Pezên Reş”) (1374–1468 Z.)	196
3.8	Desthilatdariya Konfederasyona Tirkmen a Aq Qoyunluyan (“Pezên Spî”) (1378–1501 Z.)	199
3.9	Mîrektiyên Xweser ên Kurd (Sedsalên 12’an–19’an Z.)	202
3.10	Rêbaza Seffewiyan û Belavbûna Şîîtiya Dwanzdeh Îmamî (1252–1334 Z.)	203

3.11	Serdestiya Şah Îsmaîlê Yekem yê Seffewî (1501–1524 Z.)	205
3.12	Şerê Çaldiranê (1514 Z.)	207
3.13	Mîrektiya Mokrîyanê (1500–1610 Z.)	208
3.14	Guhertina Demografîk a Tirkî li Kurdistanê (Destpêka Salên 1500'an)	209
3.15	Desthilatdariya Şah Tehmasbê Yekem (1524–1576 Z)	211
3.16	Desthilatdariya Şah Îsmaîlê Duyem (1576–1577 Z)	212
3.17	Desthilatdariya Şah Mihemed Xudabende (1578–1587 Z)	213
3.18	Desthilatdariya Şah Abbasê Yekem (1588–1629 Z)	213
3.19	Êrîşa Seferawiyan li Mîrxanata Lepzerînê (1610 Z)	214
3.20	Tirkîkirin û Farisîkirina Erdên Kurd ji aliyê Şah Abbasê Yekem ve (1620 Z.)	217
3.21	Planên Nepenî yên Seferawiyan û Tawanbarkirina Kurdan	218
3.22	Êrîşa Tirkî ya Seferawiyan li ser Mîrektiya Mokrî	218
3.23	Desthilatdariya Şah Safî yê Yekem (1629–1642 Z)	219
3.24	Peymana Zuhabê (Qesrê Şîrîn), 1639 Z.	219
3.25	Desthilatdariya Şah Abbasê Duyem (1642–1666 Z)	220
3.26	Serdema Şah Suleyman (1666–1694 Z)	220
3.27	Serdema Şah Sultan Huseyn (1694–1722 Z)	221
3.28	Hewldanên Vejandina Împaratoriya Sefewiyan (1729–1749 Z)	221
3.29	Mîrektiya Soranê (1570–1837 Z)	221
3.30	Mîrektiya Erdalanê (1590–1868 Z)	222
3.31	Mîrektiya Kurosî li Luristanê (1590–1715 Z)	223
3.32	Serweriya Mîrektiya Babanê (1670–1850 Z)	225
3.33	Êrîşa Tirkên Sefewî li dijî Emîrê Bilbasê (1693 Z)	227
3.34	Êrîşa Efxanan û Hilweşîna Împaratoriya Sefewiyan (1709–1722 Z)	228
3.35	Dînastiya Tirk a Efxariyan li Îran û Rojhilatê Kurdistanê (1736–1796 Z.)	228
3.36	Dînastiya Zend a Kurd li Rojhilatê Kurdistanê (1751–1794 Z.)	231
3.37	Dawiya Desthilatdariya Tirkên Efşar û Rabûna Tirkên Qacar (1797 Z)	233
3.38	Serhildana Bedir Xanê (1821–1847 Z)	234
3.39	Parêzgeriya Kurdistanê (Parêzgeha Sineyê) di sala 1867'an de	237
3.40	Kuştina Cefer Axayê Şikak di sala 1867'an de	237

3.41	Desthilatdariya Mîrektiya Bilbasê (1713–1873 Z)	238
3.42	Desthilatdariya Azerbaycanî-Tirkî ya Qacaran li Îran û Kurdistanê (1789–1925 Z)	241
3.43	Zordestî û Sitema Tirkanê Qacaran li Rojhilatê Kurdistanê	243
3.44	Serhildana Şêx Ubeydullahê Nehrî (1879 Z.)	245
3.45	Kuştina Hemze Axayê Mengur (1880 Z.)	247

	Beşa Çaremîn	248
4	**Dîroka Nûjen a Gelê Kurd (Sedsala 20'an–Îro)**	248
4.1	Serhildana Ronakbîrî û Neteweyî ya Ebdulrezzaq Bedirxan (1912)	248
4.2	Komkujiya Ermeniyan (1915)	249
4.3	Serhildana Şêx Mehmûdê Temirxanî (1919–1924)	250
4.4	Damezrandina Împaratoriya Osmanî ya Tirkan (1299 Z.)	251
4.5	Şerê Cîhanê yê Yekem (1914 Z.)	256
4.6	Serhildana Simko Şikak (1918–1930 Z.)	257
4.7	Peymana Sèvresê (1919–1920)	262
4.8	Kongreya Erzurumê (1919)	264
4.9	Serhildana Şêx Mehmûdê Berzencî (1919–1930)	265
4.10	Peymana Neteweyî (Misak-ı Millî), 1920	268
4.11	Serhildana Dersimê (1937–1938)	270
4.12	Peymana Lozanê (1923)	273
4.13	Xweseriya Kurdistana Sor (1923–1929)	274
4.14	Serhildana Şêx Seîdê Pîran (1925)	277
4.15	Bilindbûna Desthilatdariyê ya Xanedana Pehlewî ya Tirkî–Azerî li Îranê (1925–1979)	284
4.16	Serhildana Qedemxêr (1925–1928)	286
4.17	Serhildana Îhsan Nûrî Paşa (1926–1930)	289
4.18	Serhildana Dersimê ya Seyid Riza (1937)	295
4.19	Şerê Cîhanê yê Duyem (1939–1945)	302
4.20	Komara Kurdistanê li Mehabadê (1946)	304

4.21	Serhildana Jineral Mistefa Barzanî (1961)	310
4.22	Peymana Cezayîrê (1975)	314
4.23	Serhildana Ehmed Tewfîq (Ebdullah Îshaqî), 1950	315
4.24	Serhildana li Bakurê Kurdistanê bi Rêberiya Ebdullah Ocalan (Apo) di 1970'iyan de	320
4.25	Serhildana 1991'an li Başûrê Kurdistanê	329
4.26	Serhildana Kurdan li Kurdistana Sor (1992)	334
4.27	Serhildana Gelê Rojava (Kurdistana Rojava), 2011–2025	336
4.28	Asûrî, Keldanî û Suryaniyên Kurdistanê	339

	Beşa Pêncemîn	343
5	**Zimanê Kurdî**	343
5.1	Koka Zimanê Kurdî	344
5.2	Nirxandina Zimanê Avestayî û Bikaranîna Wî di Serdema Dîrokî de	347
5.3	Nirxandina Zimanî ya Gelên Zagrosê, Mezopotamyayê û Herêmên Derdorê	352
5.4	Qonaxên Dîrokî yên Zimanê Kurdî	358
5.5	Zaravayê Tatî yê Kurdî	361
5.6	Kok û Rêgeza Kurdên Goran	365

	Beşa Şeşemîn	367
6	**Çêkirin, Nûnavkirin û Jêbirina Mîrata Kurdî**	367
6.1	Evîndarên Eşqanî Daryas	368
6.2	Mêrên Xwê yên Çêrawa	370
6.3	Xezîneya Zêwa	371
6.4	Kelheya Bestamê	373
6.5	Kelheya Ayanîsê	375
6.6	Şikefta Şanîderê	378
6.7	Mumyaya Şahane ya Sineyê	380
6.8	Gora Jina Mîrektî ya Girê Yaxêyê	389
6.9	Heskîf	390
6.10	Xezîneya Şikefta Kalmakarehê	392
6.11	Taq-e Bostan	398
6.12	Perestgeha Çavên Efrînê	401
6.13	Girê Navrastê	406
6.14	Çavkaniya Pîroz a Kanîya Zelalê	409
6.15	Nîbor (Nîppur, Nifr)	411
6.16	Rêya Meşê ya Babilonê	413
6.17	Xelatên Şêran ên Neynewayê	415
6.18	Putikên Çavan	417
6.19	Qesra Nimrûdê	419
6.20	Lamassuyên Xorsawa	421
6.21	Peykerên Gozanê	423
6.22	Bronzên Urartûyî	426
6.23	Berhemên Zêrîn ên Zewaê	428
6.24	Kaseya Zêrîn a Daryasê	432
6.25	Deriyê Îştar û Rêya Meşê	434
6.26	Tabloyên Nîborê	437
6.27	Kuştina Şêrê Zagrosê	439
6.28	Tabloya Nivîsa Mîxî ya Neynewayê û Destana Gilgameşê	442

6.29	Zîguratê Çoğa Zenbîlê	445
6.30	Jêbirin û Desteserkirina Mîrasa Kurdî: Berdewamiyeke Dîrokî û Siyasî	447
6.31	Navên Hatine Jêbirin û Mîrasa Hatî Dizîn: Nû-Dabeşkirina Çandî û Dîrokî ya Nasnameya Kurdî	449
	Encam	453
	Pêvek	458
	Çavkanî	502

Destpêk

Ji zêdetirî sed salan ve, gelê Kurd li dijî jêbirin û tunekirineke pergalî têkoşîn dike—çandî, zimanî, erdnîgarî û dîrokî. Di Rojhilata Navîn a nûjen de, ku çîrokên neteweyî bi avakirina împaratoriyan, kontrola îdeolojîk û guhertina dîrokê ji aliyê dewletan ve hatine çêkirin, çîroka Kurdistanê gelek caran tenê wekî perçeyên belavbûyî di nav çavkanîyên derveyî, dîroknivîsiyên alîgir û şîrovekirinên siyasî de maye. Di vî hawîrdorê de, nasnameya Kurdî ne tenê hate paşguhkirin; lê bi zanebûn hate veşartin, ji nû ve hate nivîsandin û ji bo kesên din hate veguhastin.

Ev pirtûk ji pêdiviyeke girîng derketiye holê: vegerandina zelaliyê bo dîrokeke ku dirêj deman ji xwediyên xwe yên rastîn hate veşartin. *Kurdistan: Nasnameyek Hatî Qedexekirin* ne hewldanek e ku çîrokeke nû biafirîne an jî vegotinên efsanewî pêşkêş bike. Berevajî wê, armanca wê ew e ku tiştê ku heyî—û her dem hebûye—vegerîne, lê di bin qatên ajendeyên siyasî, zordariya çandî û xemsariya akademîk de hate veşartin. Bi vegera çavkanîyên rastîn ên Kurdî, ji nû ve nirxandina şaristanîyên kevnar ên herêmê, û şopandina berdewamiyên zimanî, çandî û siyasî di nav hezarsalan de, ev xebat dixwaze şaşfêmî û guherandinên dirêjdeman rast bike û ji xwendevanan re dîrokeke rast, rêkûpêk û kronolojîk ya nasnameya Kurdan pêşkêş bike.

Her çend neteweya Kurd îro di nav çend dewletên nûjen de hatiye parçekirin—Tirkiye, Îran, Iraq, Sûriye, Ermenistan û Azerbaycan—rehên wan ên dîrokî ji van sînorên sepandî gelek kevntir in. Gelên ku li çiyayên Zagrosê, bilindahiyên Dîclaya Jorîn, deştên Firatê û geliyên berhemdar ên Medyayê dijiyan, herêmên çandî yên bi hev ve girêdayî ava kirin ku vedigerin qonaxên herî destpêkî yên şaristaniya mirovahiyê. Şaristanîyên wekî Hûrî, Subarî, Lulubî, Gutî û Med di berdewamiyeke çandî de beşdar bûn ku di avakirina neteweya Kurd de rolek girîng lîstin. Lê belê, hêzên siyasî di dîrokê de—kevnar, navîn û nûjen—bi gelemperî van şaristanîyan wekî “Farisî,” “Tirkî,” “Semîtî,” an “Hind-Îranî” pênase kirin û bi vî awayî bingeh û xwedîtiya Kurdî jêbirin.

Ev Destpêk wekî rêbernameyekê bo avahiya pirtûkê, armanc û rêbaza wê kar dike. Ew ji xwendevanan re rave dike ku beş çawa hatine rêxistin, çavkanî çawa hatine nirxandin, û çima hin şîrovekirinên dîrokî hatine rexnekirin an redkirin. Ji hemûyan girîngtir, ew pirsa

sereke ya ku ev pirtûk dixwaze bersivê bide diyar dike: çawa neteweyeke zêdetirî 80 milyon kesî ji çîrokên dîrokî yên herêma ku bi xwe avakiriye hate derxistin?

Armanca vê xebatê sê alî hene:

Yekem, ew dixwaze dîroka Kurdan ji şaristanîyên herî kevnar ên tomarbûyî heta roja îro ji nû ve berhev bike. Bi nirxandina zêdetirî 5,000 salan yên pêşketina çandî, zimanî û siyasî, pirtûk çîrokeke dîrokî ya domdar pêşkêş dike ku li dijî wêneyê perçebûyî yê ku di akademiyaya giştî de tê dîtin radiweste.

Duyem, ew çîrokên şaş û alîgir ku ji aliyê rêveberên kolonyal, rejîmên dagirker û dîroknivîsên bi îdeolojî ve girêdayî hatine çêkirin, dijwar dike. Gelek ji van xebatan—hem yên Rojavayî hem jî yên herêmî—li ser çavkanîyên alîgir an kêmasîdar hatine avakirin û gelek caran li gorî berjewendiyên siyasî yên dewletan hatine rêvebirin. Di encamê de, mîrata Kurdî gelek caran hate desteserkirin, navguhastin an ji nû ve şîrovekirin da ku nasnameyên neteweyî yên ne-Kurdî bihêz bibin.

Sêyem, ev pirtûk dixwaze dîroka Kurdan ji xwendevanên her paşxaneyê re têgihiştî bike: ciwanên Kurd ku dixwazin rehên xwe nas bikin, lêkolînerên navneteweyî ku bi kêmasiyên dîroknivîsiya Rojhilata Navîn re rû bi rû ne, û xwendevanên giştî ku bi koka yek ji kevntirîn û di heman demê de marjînalîzekirî neteweyên cîhanê re eleqedar in. Ev nivîs ji tevliheviyên bêpêdivî dûr dimîne, lê di heman demê de rastî û kûrahî diparêze û di navbera disiplinê akademîk û xwendinê de hevsengiyek diafirîne.

Rêbaz û Çavkanî

Ev pirtûk bi sereke li ser nirxandineke kronolojîk a belgeyên dîrokî, zimanî û arkeolojîk hatiye avakirin—bi taybetî li ser şaristanîyên xwecihî yên Zagros û Mezopotamyaya Jorîn. Berevajî gelek xebatên kevneşopî, ev xebat çarçoveyên nasnameyê yên ku ji derve hatine sepandin bê rexne qebûl nake. Şaristanîyên ku bi gelemperî wekî “Îranî,” “Farisî,” “Semîtî,” an “Anadolî” tên pênasekirin, li gorî perspektîfeke herêmî-zimanî ya ku rêzê ji herêmên kevnar ên Medya, Subartu, Lulubiya û welatên Hûrî digire, ji nû ve tên nirxandin.

Çavkanîyên hatine bikaranîn ev in:

- Nivîsarên kevnar, loh û salnameyên şahî
- Raporên cihên arkeolojîk ên li seranserê Kurdistanê, Qefqazê û Mezopotamyayê
- Destnivîsên Kurdî û kevneşopiyên devkî
- Lêkolînên zimanî yên berawirdî
- Weşanên akademîk ên nûjen—bi awayekî rexneyî, ne bê rexne

Armanc ne redkirina akademiyaya heyî ye, lê rastkirina alîgiriyan e li wir ku hene, ronîkirina belgeyên hatine paşguhkirin, û vegerandina berdewamîya Kurdî li wir ku hatiye înkarkirin.

Avahiya Pirtûkê

Ev xebat ji şeş beşên sereke pêk tê ku her yek qonaxek an mijarek dîrokî ya cuda vedikole:

Beşa Yekem — Şaristanîyên berî zayînê yên Zagros û Mezopotamyaya Jorîn vedikole, wekî çanda Kura-Araxes, Lulubî, Elamî, Hûrî û Med. Ev beş bingehên kevnar ên nasnameya Kurdî ava dike.

Beşa Duyem — Dîroka Kurdan ji Serdema Piştî Zayînê heta derketina mîrektiyên destpêkî yên Kurd, têkiliyên wan bi hêzên Ereb, Faris û Tirk, û têkoşîna bo xweseriyê vedikole.

Beşa Sêyem — 800 salên dawî yên mîrektî û emirtiyên Kurd vedigire û avahiyeke siyasî ya bi Kurdan rêvebirî, destkeftiyên çandî û berxwedana wan nîşan dide.

Beşa Çaremîn — Li ser sedsalên 20’an û 21’an rawestiye: serhildan, tevgerên neteweyî, têkoşînên siyasî yên nûjen, qirkirin, koçberî û şerê domdar bo nasîn û azadiyê.

Beşa Pêncemîn — Nirxandineke zimanî ya zimanê Kurdî, reh, qonax û devokên wê, û têkiliya Kurdî bi zimanên kevnar ên herêmê pêşkêş dike.

Beşa Şeşemîn — Vegotina nûnavkirin, desteserkirin û jêbirina mîrata Kurdî dike: abîde, bajar, berhem û destkeftiyên çandî ku bi xeletî ji hêzên paşerojî re hatine veqetandin.

Bi hev re, van beşan dîrokeke domdar û bêqut nîşan didin ku sînorên nûjen û çîrokên siyasî hewl dane—lê nekarîne—wê tune bikin.

Çima Ev Xebat Girîng e

Dîrok nasnameyê ava dike, û nasname jî çarenûsê ava dike. Ji bo gelê Kurd—ku belavbûyî, bindestkirî û gelek caran bi zorê hatine asîmîlekirin—vegerandina boriyê wan ji bo vegerandina paşeroja wan girîng e. Ev pirtûk di demekê de hatiye nivîsandin ku rastî hem hêzdar e hem jî xeternak; dema ku dewlet-neteweyî hîn jî çîrokên ku rehên kûr ên neteweya Kurd înkar dikin tînin pêş; û dema ku ciwanên Kurd li çar aliyên cîhanê li zelalî, serbilindî û têkiliya bi mîrata xwe re digerin.

Bi ronîkirina rastiyê, ev pirtûk wekî rastkerekê li dijî sedsalan bêdengiyê radiweste. Ew ne manîfestoyeke siyasî ye, her çend ku rastiyên siyasî vedibêje. Ew ne tezeke akademîk e, her çend ku rêbaza lêkolînê ya disiplinî dişopîne. Her tiştî berî her tiştî, ew daxuyaniyeke hebûnê ye—piştrastkirineke ku neteweya Kurd bingehên dîrokî yên kûr hene ku tu qas jêbirin nikare wan tune bike.

Ji bo xwendevanên li Kurdistanê û derveyî wê, ev Destpêk we vedixwîne rêwîtiyeke di nav demê de bikin: ji agirên yekem ên li çiyayên Zagrosê hatine şewitandin heta têkoşîna nûjen bo nasîn, rûmet û welat. Çîroka Kurdistanê ne tenê noteke biçûk li binê dîroka herêmê ye—ew yek ji stûnên bingehîn ên wê ye.

Ev pirtûk hêvî dike ku wê rastiyê ji nû ve vegerîne.

Beşa Yekem

1 – Dîroka Medan û Herêma Wan di Serdema Berî Zayînê de

Med wekî yek ji gelên herî kevnar tên naskirin ku li ser axa ku di dîrokê de wekî Medya tê zanîn, yekîtiyeke siyasî ava kirin. Di navbera sedsalên 9'an û 6'an berî zayînê de, wan Împaratoriya Medan damezrand û birêve bir, û bi vî awayî bingehên dewletdariya rêkûpêk li herêmê danîn. Nêzîkî sê sedsalan, Med li ser welatê xwe hukum kirin û roleke mezin di avakirina rewşa siyasî, çandî û neteweyî ya Rojhilata Navîn a kevnar de lîstin.

Li gorî gelek çavkanîyên kevnar ên dîrokî, gelek bawer dikin ku gelê Kurd neviyên rasterast ên Medan in. Di nav demê de tê fikirîn ku navê "Med" hem ji aliyê zimanî hem jî çandî ve bûye "Kurd," û bi vî awayî girêdana bav û kalan di navbera nişstecihên kevnar û yên nûjen ên herêmê de parastiye.

Ji bo têgihiştina baştir a derketina Medan û bingehên wan ên çandî, pêwîst e ku şaristanî û gelên ku berî derketina padîşahiya Medan li Medya û herêmên derdora wê dijiyan bên nirxandin. Van gel û şaristaniyan ev in:

- Çanda Kura-Araxes
- Lulubî
- Elamî
- Sumerî
- Hûrî
- Gutî
- Hitîtî
- Luwî
- Urartûyî
- Akkadî
- Babilonî
- Asûrî
- Adiyabenî
- Partî

- Farisî
- Manîxeyî
- Haxamenşî
- Atropatenî

Her yek ji van gelên kevnar bi awayekî taybet beşdarî pêşketina çandî, zimanî, olî û siyasî ya herêmê bû. Lêkolîna dîroka wan ji bo her kesê ku dixwaze têgihiştineke fireh li ser damezrandina Împaratoriya Medan û di encamê de rehên destpêkî yên nasnameya Kurdî bistîne, pir girîng e.

1.1 – Şaristanî û Desthilatdariya Kura-Araxes (3400–2000 B.Z.)

Şaristaniya Kura-Araxes—ku wekî çanda Destpêkî ya Qefqaza Derbasî jî tê zanîn—li dora sala 3400 berî zayînê li Deşta Araratê derket holê; herêmek ku îro beşên ji Ermenistanê û Bakurê Kurdistanê digire nav xwe. Ev şaristaniya kevnar zêdetirî hezar salan dom kir û heta nêzîkî sala 2000 berî zayînê hebûna xwe parast. Berevajî dewleteke navendî an padîşahiyeke mîratî, Kura-Araxes konfederasyoneke çandî û aborî bû ku ji nişтecihên eşîrî û rêxistinên serokatiya malbatî pêk dihat.

Ti belgeyek ku nîşan bide xanedaniyek şahî an desthilatdariyeke yekgirtî heta îro nehatiye dîtin. Di şûna wê de, civak bi rêveberiya herêmî dixebitî û serokên eşîran xweseriya herêmên xwe diparastin. Ev şaristanî li ser herêmeke gelek fireh belav bû—Qefqaza Başûr, Anatoliya Rojhilat û beşeke mezin ji Bakur û Rojhilatê Kurdistanê di nav de bûn—û yek ji torên herî mezin ên çandî yên destpêkî yên Rojhilata Navîn a kevnar ava kir.

Gelê Kura-Araxes bi taybetî bi van taybetmendiyan tên naskirin:

- Keramîkên wan ên sor û reş ên cilayî, ku wekî nîşaneke çandî têne hesibandin.
- Teknolojiyên pêşkeftî yên hesinkarî û madenkarî, di nav de amûrên sifir û bronzê.
- Nişтecihên parastî ku bi stratejîk li deverên bilind hatibûn avakirin.

- Rêyên bazirganiyê yên fireh ku wan bi şaristanîyên cîran wekî Sumerî, Hûrî û Elamî ve girê didan.

Her çend ti tomarên nivîskî ji bo nasandina serok an padîşahên taybet nemane, bandora dirêjdem a vê şaristaniyê bingeh ji bo derketina dewleta Hûrî û hêzên herêmî yên din ava kir. Li dora sala 2200 berî zayînê, çanda Kura-Araxes dest bi lawazbûnê kir—bi ihtimalek mezin ji ber guherînên avhewayî, zêdebûna pêşbirkê herêmî û tevlêbûna di nav dewletên navendî yên ku li Mezopotamya û herêma Zagrosê derdiketin holê.

Her çend wê wekî şaristaniyek taybet di dawiyê de lawaz bû, mîrata Kura-Araxes bi berhemên teknolojîk û şopa çandî ya ku li ser civakên paşerojî hişt, dom kir. Gelek lêkolînerên nûjen bawer dikin ku gelê Kura-Araxes roleke bingehîn di avabûna neteweya Kurd de lîstiye û hem ji aliyê zimanî hem jî çandî ve beşdarî koka gelê Kurd bûye.

Ziman û Ol

Tê bawerkirin ku gelê Kura-Araxes bi zimanê Horî (Xorî) diaxivîn—zimanek ku ji aliyê zimanzan û dîroknasan ve wekî zimaneke proto-Kurdî tê nirxandin. Baweriyên wan ên olî li ser kevneşopiyên ruhî yên Xorî hatibûn avakirin, bi taybetî li ser perestiya rojê, ku bandora wê sedsalan li ser nasnameya olî ya herêmê dom kir.

Navenda Siyasî û Çandî

Bajara sereke ya vê şaristaniyê—ku wekî paytexta wê tê hesibandin—li nêzîkî çemê Arasê, li herêma ku di dîrokê de wekî Kurdistana Sor tê zanîn, cih digirt. Ev bajar navendeke geş a bazirganî, çand û rêxistina siyasî bû. Lê bi demê re hate hilweşandin, û bermahiyên wê heta îro bi temamî ji aliyê arkeolojiya nûjen ve nehatine derxistin an lêkolînkirin.

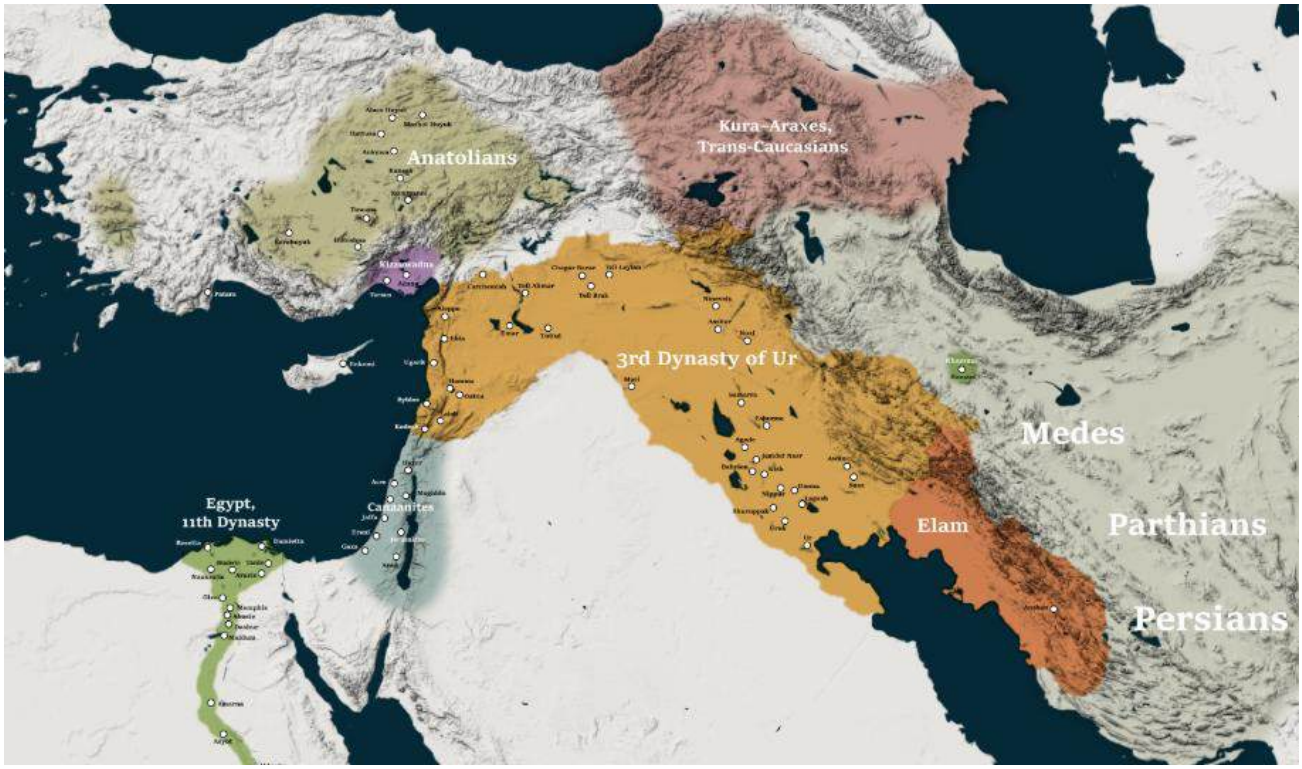

Nexşeya Kura-Araxesê

1.2- Şaristanî û Desthilatdariya Lulubiyan (3000–2000 B.Z.)

Lulubî (an jî Lullubî) gelekî kevnar ê çiyayî bûn ku ji nêzîkî sala 3000 heta 2000 berî zayînê li çiyayên Zagrosê dijiyan. Wan padîşahiyeke ku li ser xanedana şahî ya Lulubiyan ava bû damezrand û herêmeke stratejîk ku Şarezor, Kirmaşan, Luristan û bilindahiyên dijwar ên rêza çiyayên Zagrosê di nav de bûn, birêve birin. Her çend erdnîgariya wan avantajek girîng bû, Lulubî gelek caran rastî êrîşên leşkerî yên hêzên cîran hatin—bi taybetî Akkadî û Sumerî, ku dixwestin axa wan bigirin û rêyên girîng ên çiyayî kontrol bikin. (Binêre Pêvek 1.)

Yek ji şahên herî navdar ên Lulubiyan Şah Anubanînî bû, ku li dora sala 2300 berî zayînê hukum kir. Ew herî zêde bi fermandana çêkirina kabartmaya kevirî ya li Serê Polê Zahabê li Kirmaşana îroyîn tê zanîn—abîdeyek berbiçav ku serkeftinên wî yên leşkerî nîşan dide û sembola serweriya Lulubiyan e. Serdestiya Anubanînî bi kampanyayên firehker ên Naram-Sînê Akkadê (2254–2218 B.Z.), neviyê Sargonê Mezin, hevdem bû. Her çend kronolojiya pevçûnên wan hîn jî di nav dîroknasan de cihê nîqaşê ye, herdu

serok di heman serdema siyasî de dijiyan û gelek caran li ser axa Lulubiyan bi hev re ketin pevçûnê.

Piştî Anubanînî, kesayetek din a girîng—Şah Satunî—li dora sala 2250 berî zayînê gihîşt desthilatê. Çavkanîyên dîrokî serkeftineke girîng li dijî Naram-Sînê Akkadê ji Satunî re didin, ku di wê demê de serkeftinek gelek kêm bû. Ev serkeftin bi demekê firehbûna Akkadiyan rawestand û berxwedana Lulubiyan bihêztir kir. Rêberiya wî bû xaleke girîng di parastina xweseriya Lulubiyan de.

Li dora sala 2100 berî zayînê, Şah Îrtum wekî serwerekî sereke di serdemeke aloz de derket holê; demek ku ji aliyê Akkadiyan û Misriyan ve zexta mezin li ser padîşahiyê hebû. Tevî tundiya van kampanyayan, Îrtum serxwebûna padîşahiyê parast. Zîrekiya wî ya stratejîk û berxwedana wî ya dîplomatîk alîkar bûn ku kontrola Lulubiyan di ser demeke tevlihev de bidome.

Ber bi dawiya hezarsalê ve, li dora sala 2000 berî zayînê, Şah Tardunî li ser text rûniştû Kerkûk û Şarezor wekî du paytextên padîşahiya Lulubiyan destnîşan kir. Di serdestiya wî de, van bajaran wekî navendên siyasî û çandî geş bûn û bandora Lulubiyan li ser bilindahiyan bihêztir kirin.

Di tevahiya dîroka xwe de, Lulubî gelek caran di nav şerên bi împaratoriyên hêzdar ên Mezopotamyayê re ketin, wekî Akkad, Dînastiya Sêyemîn a Ûrê û paşê Asûrîyan. Van pevçûnan hem ji ber berjewendiyên axê û hem jî ji ber girîngiya rêyên çiyayî yên Zagrosê bûn, ku rêyên girîng bo bazirganî, têkilî û şer bûn.

Her çend Lulubî nêzîkî hezar salan hukum kirin û berxwedaneke awarte nîşan dan, di dawiyê de li ber hêza leşkerî ya cîranên xwe yên mezin şikestin. Di navbera 2000 û 1500 berî zayînê de, piştî gelek dagirkirin û êrişan, wan ber bi hundirê çiyayên Kurdistanê ve paşvekişiyan. Ev paşvekişî, her çend dawiya desthilatdariya wan a siyasî bû, rê da ku Lulubî nasnameya xwe ya çandî biparêzin û piştî windabûna padîşahiya wan jî wekî civakeke çiyayî ya taybet bijîn.

Şah Anubanînî yê Lulubiyan şervanekî hêzdar û mêrxas bû, ku bi têkbirina dijminên xurt û tirsnak navdar bû. Mîrata wî di kabartmayeke kevirî de hatî nemirandin ku di navbera 2300 û 2000 berî zayînê de li Serpolê Zehabê, li Kirmaşanê ya Rojhilatê Kurdistanê, hate çêkirin.

Kabartmayeke leşkerî ku artêşa Lulubiyan û şahên wan nîşan dide, û ku dîroka wê vedigere nêzîkî sala 2500 berî zayînê, li Serpolê Zehabê di Kirmaşanê ya Rojhilatê Kurdistanê de hatiye dîtin.

Kabartmayeke ku dîlên Lulubî yên ji aliyê Asûriyan ve hatine girtin nîşan dide, li Serpolê Zehabê di Kirmaşanê ya Rojhilatê Kurdistanê de hatiye dîtin.

Peykerekî ku li ser kevirê li Serpolê Zehabê di Kirmaşanê de hatiye neqşkirin—tevî hezaran salan xurîn û têkdanê—heta îro maye û ji aliyê Kurdan ve wekî beşek ji mîrata wan tê parastin.

Bingehên avahiyeke Lulubî li Serpolê Zehabê di Kirmaşanê ya Rojhilatê Kurdistanê de, bi texmîn vedigerin nêzîkî sala 2300 berî zayînê.

Serkeftina împaratorê Akkadî (Asûrî) li ser şahê Lulubiyan, ku vedigere nêzîkî sala 2250 berî zayînê, di kabartmayeke neqşkirî de hatiye nîşandan. Ev kevirê nivîskî niha li Muzexaneya Louvre'ê li Paris tê parastin.

1.3 – Şaristanî û Desthilatdariya Dînastiya Awanê li Elamê (2700–2100 B.Z.)

Elamî yek ji kevntirîn şaristanîyên ku di dîroka mirovahiyê de hatine tomar kirin bûn, û padîşahiyeke bihêz ava kirin ku zêdetirî du hezar salan dom kir. Di dema herî bilind a bandora xwe de, dewleta Elamî herêmên fireh di nav xwe de digirt, di nav de Xuzistan, Luristan, Bendere Mehşehr (Mangşarê kevnar), Çaharmahal û Bextiyarî, Kohgîlûyeh û Boyer-Ehmed (Kewegle), Anşan (Şîrazê îroyîn), û Bûşehr (Reyşarê dîrokî), heta peravên Kendava Medyayê ku îro wekî Kendava Farisî tê zanîn.

Padîşahiya Elamî li dora sala 2700 berî zayînê derket holê û di nav çend dînastiyan re pêş ket, ku bi Dînastiya Awanê dest pê kir; dînastiyeke ku bingehên pêşketina destpêkî ya Elamê danîn. Elam sedsalan serxwebûna xwe parast heta ku di sala 539 berî zayînê de ji aliyê Kuroşê Mezin yê Împaratoriya Haxamenşiyan ve hate dagirkirin. Di tevahiya serdestiya xwe de, zimanê Elamî wekî zimanê fermî yê dewletê hate bikaranîn. Gelek zimanzan vê zimanê wekî yek ji bingehên girîng ên hin devokên zimanê Kurdî yê nûjen dinirxînin, ku mîrata çandî ya mayînde ya Elamê li herêmê nîşan dide.

Paytexta Elamê bajarê Sûsa bû (Şûşê îroyîn), yek ji kevntirîn bajarên cîhanê ku bêrawestan nîştecih tê de hebûn. Navendên din ên girîng ên Elamiyan Anşan, Dûr-Untaş (cihê arkeolojîk ê Çoğa Zenbîlê, li başûrê Dezfulê), û Madaktu bûn—bajarekî dîrokî ku cihê rastîn yê wê hîn ne diyar e, lê tê bawerkirin ku li başûrê Sûsayê bûye.

Çend şahên navdar ji Dînastiya Awanê û malbatên şahî yên paşerojî yên Elamî derketin holê û mîrateke dewlemend ji çand û serkeftinên leşkerî hiştin:

- **Pelî (nêzîkî 2700 B.Z.)**: Wekî damezrînerê Dînastiya Awanê tê zanîn. Şah Pelî dewleta Elamî ava kir û bingehên rêveberî û avahiya siyasî ya wê danîn. Serdestiya wî destpêka derketina Elamê wekî hêzeke herêmî bû.
- **Puzur-Inşuşînak (an jî Kutik-Inşuşînak, nêzîkî 2100 B.Z.)**: Yek ji şahên herî bihêz û bandordar ên Elamê bû. Di serdestiya wî de Elam geşbûnek mezin dît, herêma xwe fireh kir û çand û avahîsaziya Elamî pêş xist. Serdestiya wî wekî serdemeke zêrîn bo padîşahiya destpêkî ya Elamê tê hesibandin.

- **Şutruk-Nahunte (serdestiya nêzîkî sedsala 12’an B.Z.)**: Dibe ku navdartirîn şahê Elamî be, ku bi serkeftinên xwe yên leşkerî li dijî Babilonê tê zanîn. Ew bi taybetî bi birina berhemên girîng ên Mezopotamyayê, wekî Stela Serkeftinê ya Naram-Sîn û Qanûnên Hemurabî, bo Elamê navdar bû; berhemên ku wekî sembolên serkeftinê anîn Elamê. Tevî serkeftinên wî, dînastiya wî ji ber nerehetiyên hundirîn û berxwedana herêmî lawaz bû.
- **Teptî-Humban-Inşuşînak (serdestiya nîvê sedsala 8’an B.Z.)**: Şahê dawî yê tomarkirî yê Dînastiya Şutrukiyan bû. Serdestiya wî bi dagirkirina Elamê ji aliyê Asûriyan ve bi dawî bû. Ev bû qonaxa dawî ya serxwebûna Elamê, ku piştî wê padîşahiya yekdemê bihêz hêdî hêdî di nav Împaratoriya Asûriyan de hate helandin. Piştî wê, hêza siyasî ya Elamê careke din venegerîya û di dîrokê de hêdî hêdî winda bû.

Şaristaniya Elamî, bi avahiya dewletî ya pêşkeftî, zimanê nivîskî, avahiyên mezin û beşdariyên xwe yên çandî yên mayînde, roleke sereke di avakirina dîroka destpêkî ya plataforma Îranê û Kurdistana Mezin de lîst.

Ev navnîşek ji şah û rêveberên navdar ên Dînastiya Awanê li Elamê ye, ku salên serdestiya wan, paytextên wan û bûyerên sereke yên serdema wan di nav de hene.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyerên Sereke
Pelî	nêzîkî 2700 B.Z.	Awan (li nêzîkî devê çemê Karûnê, Xuzistan)	Yekem şahê ku ji Dînastiya Awanê hatiye zanîn; paytexta xwe bi navê dînastiya xwe nav kir.
Hîşî-Praşînî	nêzîkî 2450 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Berdewamî da xanedana şahî ya Elamiyan.
Luhhî-îşan	nêzîkî 2300 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Kurê Hîşî-Praşînî bû; ji aliyê Sargonê Akkadê ve hate têkbirin.
Îmmahsînî	nêzîkî 2270 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Ji aliyê Rîmûşê Akkadê ve hate têkbirin.
Puzur-Inşuşînak (Kutuk-Inşuşînak)	nêzîkî 2100 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Serxwebûna Elamê li dijî Akkadê parast; ziman û çanda Elamî pêş xist. Piştî mirina wî, Dînastiya Sêyemîn a Ûrê li ser Elamê serdest bû û ev bû dawiya Dînastiya Awanê.

Nexşeya Desthilatdariya Padîşahiya Elamê

1.4 – Şaristaniya Sumeriyan û Desthilatdariya Wan (2700–2004 B.Z.)

Rehên şaristaniya Sumeriyan vedigerin heta sala 4500 berî zayînê; lê tomarên padîşahiya wan a rêxistî li dora sala 2700 berî zayînê dest pê dikin. Navenda desthilatdariya wan li başûrê Mezopotamyayê bû, ku îro bi başûrê Iraqê tê hevpeyvîn. Sumerî li hin ji kevntirîn û bandordartirîn bajarên dîroka mirovahiyê dijiyan û hukum kirin, di nav de Ûruk, Ûr, Erîdu, Lagaş û Nîbor.

Sumerî bi firehî wekî yek ji kevntirîn şaristanîyên cîhanê tên naskirin. Wan di avakirina rêveberiya bajarî, pêşxistina nivîsandinê, damezrandina saziyên olî û pergalên çandiniyê de pêşengî kirin, û bi vî awayî bingeh ji bo civakên paşerojî yên herêmê danîn.

Di nav destkeftiyên wan ên herî girîng de ev hene:

- Dîtina nivîsa mîxî — yekem pergala nivîsandinê ya ku li cîhanê tê zanîn, ku bo rêveberî, edebiyat û tomarên qanûnî hate bikaranîn.
- Avakirina avahiyên mezin ên olî, bi taybetî zîgurat, ku wekî perestgeh û navendên jiyana bajaran dixebitîn.
- Pêşxistina pergalên pêşkeftî yên matematîkê, stêrknasiyê û qanûnê, di nav de kodên qanûnî û saziyên burokratîk.
- Nûjenkirina erebeyên du-teker û çar-teker ên ji dar û hesin hatine çêkirin, ku bo veguhastin, çandiniyê û şer hatin bikaranîn—bi alîkariya hesp û keran.
- Destpêkirina pergalên salnameyê û rêbazên hesibandina demê, ku bingeh ji bo lêkolînên zanistî yên paşerojî danîn.

Di heman demê de, zimanê Sumerî zimanê fermî yê karûbarên dewletê bû. Ev ziman bi nivîsa mîxî dihate nivîsandin û bi firehî di rêveberî, edebiyat, ol û perwerdehiyê de dihate bikaranîn. Hezaran lohên Sumerî heta îro hatine parastin û niha li muzexaneyên cîhanê têne parastin, ku agahiyên gelek girîng li ser yek ji yekem civakên tevlihev ên mirovahiyê pêşkêş dikin.

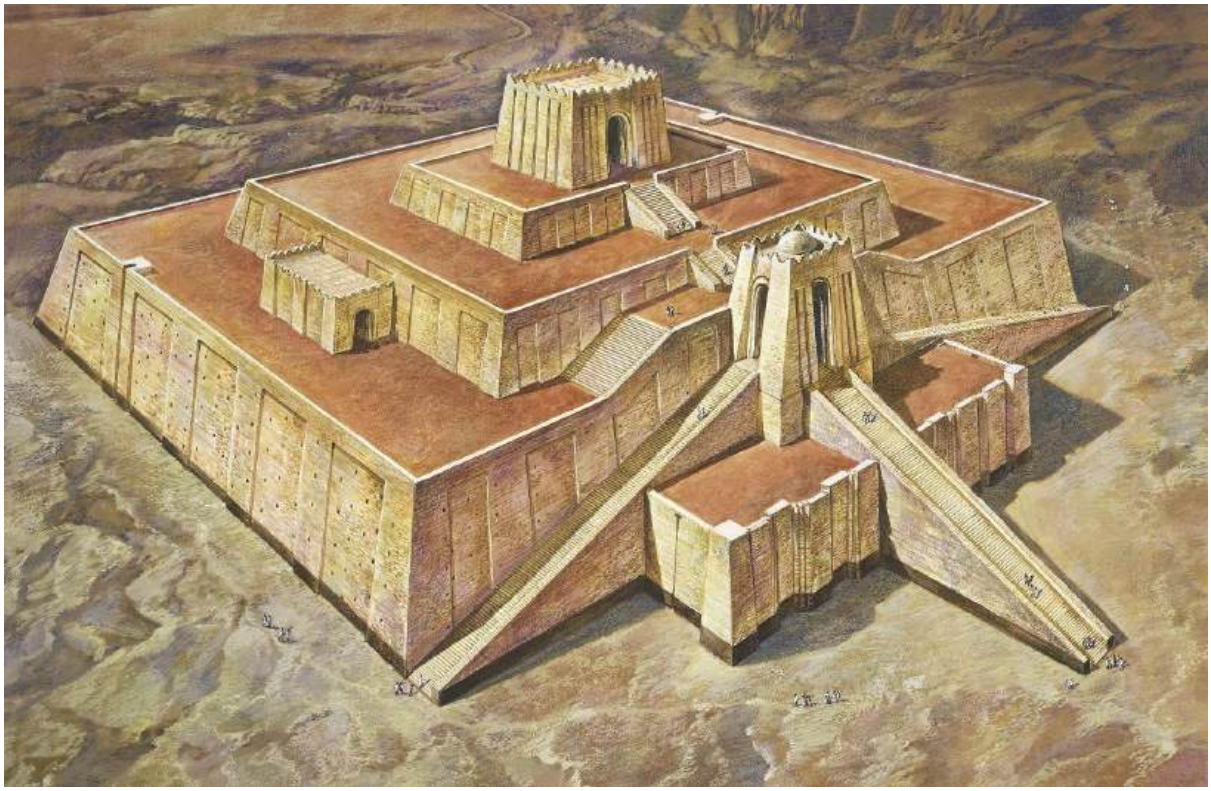

Silindira Axîn a Sumeriyan — Wêneyeke dîjîtal a avahiya perestgeha pile-pile ya Sumeriyan, ango zîguratê bajarê Ûrê.

Ev avahiya li jor, ku vedigere navbera 2112–2095 berî zayînê li bajarê Ûrê—ku li nêzîkî Nasiriyeyê li Iraqê ya îroyîn cih digire—ji aliyê şahê Sumerî Ur-Nammu ve hate avakirin. Bi demê re, padîşahiya Sumeriyan ket bin kontrola Akkadiyan û Babiloniyan.

Li jêr navnîşek ji şahên hatine zanîn ên dînastiya Sumeriyan heye, ku salên serdestiya wan, paytextên wan û bûyerên girîng ên serdema wan di nav de hene.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Ol / Xwedayan	Bûyerên Girîng
Gilgameş	2700–2500 B.Z.	Ûruk (Warka, ku niha cihê arkeolojîk e di navbera	Pirxwedayî; Anu, Enlîl, Inanna	Yekem şahê Ûrukê, ku li cîhanê bi navê Gilgameş tê zanîn.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Ol / Xwedayan	Bûyerên Girîng
		Nasiriyeyê û Dîwaniyeyê li Iraqê de)		
Urukagîna	2350 B.Z.	Lagaş (Tell el-Hîba li nêzîkî Nasiriyeyê, Iraq)	Pirxwedayî; Ningirsu (Xwedayê Lagaşê)	Reformên li Lagaşê dest pê kirin, ku wekî "Qanûna" Lagaşê tê zanîn.
Lugalzagesî	2340–2270 B.Z.	Umma (di navbera Dîwaniyeyê û Basrayê, Iraq de)	Pirxwedayî; Enlîl û Nînlîl	Dawînirêjê Sumeriyan berî derketina Împaratoriya Akkadê.
Sargonê Akkadê	2334–2279 B.Z.	Akkad (cihê ku di navbera Bexdayê û Tîkrîtê, Iraq de ye)	Pirxwedayî; Anu, Enlîl, Îştar	Damezrînerê Împaratoriya Akkadê; piraniya Sumerê dagir kir.
Ur-Nammu	2112–2095 B.Z.	Ûr (li nêzîkî Nasiriyeyê, Iraq)	Pirxwedayî; Nanna (Xwedayê Heyvê), Enlîl	Dînastiya Sêyemîn a Ûrê damezrand; Qanûnên Kodkirî yên Ur-Nammu çêkir.
Şulgî	2095–2047 B.Z.	Ûr (li nêzîkî Nasiriyeyê, Iraq)	Nanna (Xwedayê Heyvê)	Kurê Ur-Nammu bû; împaratoriyê bi awayekî mezin fireh kir.
Îbbî-Sîn	2028–2004 B.Z.	Ûr (li nêzîkî Nasiriyeyê, Iraq)	Nanna (Xwedayê Heyvê)	Dawînirêjê Dînastiya Sêyemîn a Ûrê; ji aliyê Elamiyan ve hate têkbirin.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Ol / Xwedayan	Bûyerên Girîng
Şemşî-Adadê Yekem	1813–1781 B.Z.	Şubat-Enlîl (Tell Leylan li nêzîkî Qamişloyê, Rojava)	Pirxwedayî; Xwedayê Asûr	Rêveberê Asûr û bakurê Mezopotamyayê bû; Sumer di nav împaratoriyeke firehtir de tevlê kir.

Welatê Sumerê

Kevntirîn tomara nivîskî ya ku ji şaristaniya mirovahiyê hatiye zanîn, ji aliyê Sumeriyan ve hate nivîsandin.

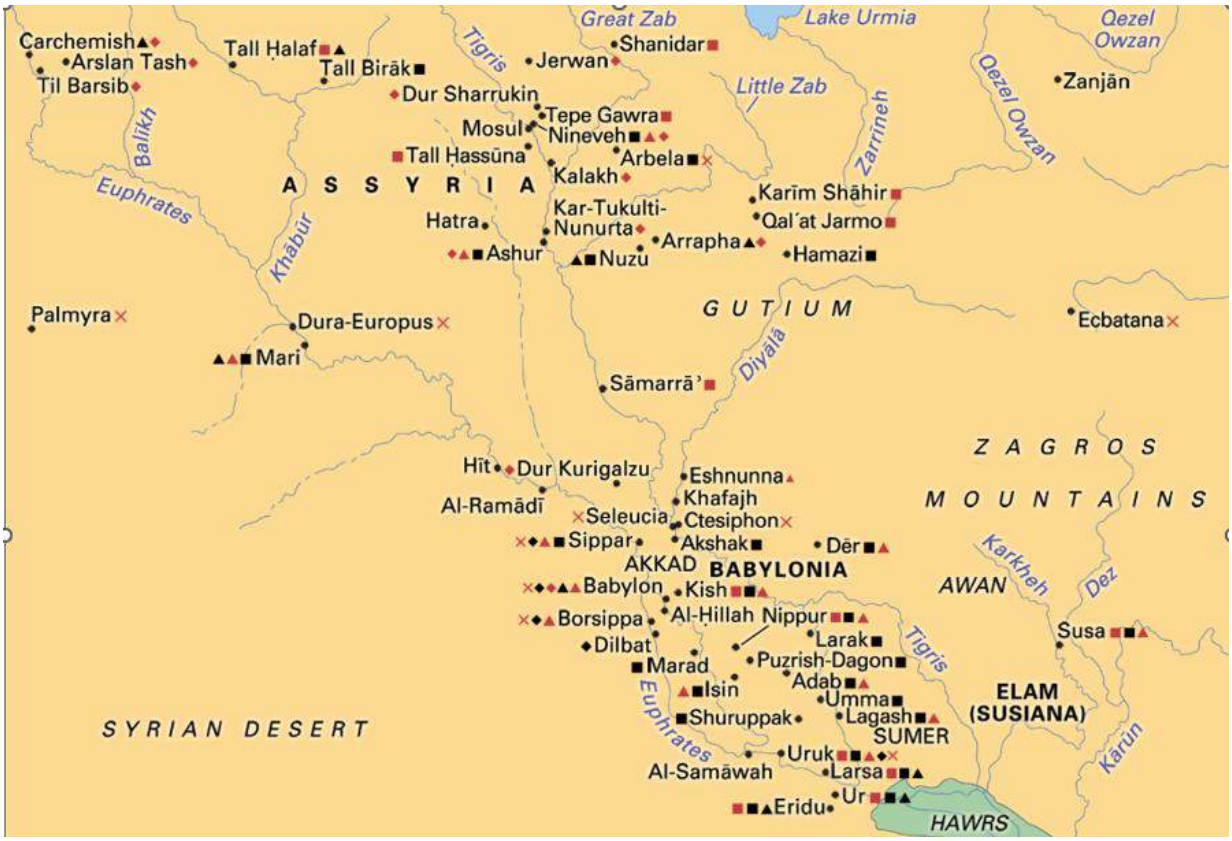

Navên herêm û bajarên wê serdemê.

Xemilandineke dîwarî ya ji şaristaniya desthilatdariya Sumeriyan.

Standarda Ûrê, ku vedigere nêzîkî navbera 2600–2400 berî zayînê, di Goristana Şahî ya Ûrê de hatiye dîtin.

1.5 – Padîşahiya Hemazî (Xemazî) (nêzîkî 2530–2010 B.Z.)

Padîşahiya Hemazî, ku wekî Xemazî jî tê nivîsandin, padîşahiyek an dewleteke bajarî ya kevnar bû ku li dora sala 2530 berî zayînê, di serdema destpêkî ya dînastîk a Mezopotamyayê de derket holê. Ew di navbera Helebceya Başûrê Kurdistanê û Hemedanê (Ekbatana) ya Rojhilatê Kurdistanê de cih digirt, li herêma di navbera çemên Zabê Mezin û Dîyala de—herêmeke stratejîk ku platforma Îranê bi Mezopotamyayê ve girê dida.

Lîsteya Şahên Sumeriyan tenê yek rêveber bo Hemazî tomar dike: Hadanîş, ku ji wî re serdestiyeke 360 salî tê dayîn—hejmarek ku dibe ku sembolek ji bo dirêjahiya dînastiyê be, ne demeke rastîn. Piştî têkbirina Şahê Kîşê, dewleteke bajarî ya girîng a Sumeriyan li nêzîkî Tell el-Uheymirê ya Iraqê, Hadanîş bi kurtî kontrola hemû Sumerê girt destê xwe. Lê belê, serdestiya wî—û serxwebûna Hemazî—bi destê Enşakuşanna, şahê Ûrukê, bi dawî bû; ew kesê ku serweriya Sumeriyan ji nû ve vegerand.

Kesayetiyeke din a dîrokî ya girîng ku bi Hemazî ve girêdayî ye Zîzîya ye, ku di arşîvên dîplomatîk ên Îrkab-Damû, şahê Eblayê (li Sûriyeya îroyîn), de navê wê tê dîtin. Van lohan têkiliyên dîplomatîk û bazirganî di navbera Ebla û Hemazî de tomar dikin, di nav de guhertina fermî ya kelûpel û daxwazên hevbeş, ku roleke çalak a Hemazî di rewşa siyasî û aborî ya wê serdemê de nîşan dide.

Di serdema Dînastiya Sêyemîn a Ûrê de (nêzîkî 2046–2037 B.Z.), Hemazî wekî parêzgehekê di nav Împaratoriya Neo-Sumerî ya ku berfireh dibû de hate tevlêkirin. Di serdestiya Şah Amar-Sîn de, rêveberiya herêmî ya Hemazî ji aliyê kesên wekî Lunanamû, kurê Nemhanî, û Ur-Işkur ve dihate rêvebirin—herdu jî di tomarên rêveberî yên wê demê de hatine navandin. Piştî ku ket bin kontrola dewleta Ûr III, statûya serbixwe ya padîşahiyê hêdî hêdî lawaz bû. Li dora sala 2010 berî zayînê, piştî hilweşîna Dînastiya Sêyemîn a Ûrê, Hemazî ji aliyê hêzên Îsînê ve hate dagirkirin û talankirin, ku ev yek zêdetir bû sedema lawazbûna wê.

Nişteciihên Hemazî bi zimanê Horî (Xorî) diaxivîn, û paytexta wan, Kanî-Cozî, li nêzîkî Helebceya îroyîn cih digirt. Gelê Hemazî perestiya rojê dikirin, baweriyek ku dibe ku li ser kevneşopiyên olî yên paşerojî yên herêmê bandor hiştiye.

Lohêkî mayînde ku desthilatdariya Hemazî tomar dike û bi nivîsa mîxî hatiye nivîsandin, vê dewleta bajarî û padîşahiya wê vedibêje. Ev loh niha li Muzexaneya Ashmolean li Oxford tê parastin.

1.6 – Padîşahiya Subartu (nêzîkî 2334–2240 B.Z.)

Subartu—ku di çavkanîyên kevnar de wekî Subar, Şubur an Subartuşî jî tê zanîn—di nîvê hezarsala sêyemîn berî zayînê de herêmeke çandî û siyasî ya girîng li bakurê Mezopotamyayê bû. Bandora wê li herêmên çiyayî yên bakur, başûr û rojhilatê Kurdistana îroyîn belav dibû, û bi vî awayî bû yek ji hêzên sereke di hevsengiya siyasî ya Mezopotamyaya kevnar de.

Ji aliyê Împaratoriya Akkadê ve, Subartu sînorê bakurê Mezopotamyayê dihat hesibandin, wekî ku Sumer, Martu û Elam jî bi rêzê herêmên başûr, rojava û rojhilatê Mezopotamyayê temsîl dikirin.

Berevajî padîşahiyên navendî wekî Sumer an Akkad, Subartu dewleteke yekgirtî nebû. Ew ji konfederasyoneke dewletên bajarî, civakên eşîrî û hevpeymanîyên herêmî pêk

dihat, ku têkiliyên wan bi împaratoriyên cîran re carinan hevkarî û carinan dijminahî bûn. Di nav têkiliyên dîrokî yên bi Subartu re ev hene:

- **En-temena** yê Lagaşê, yek ji rêveberên navdar ên Sumeriyan, serkeftina leşkerî li ser Subartu îdia kir û got ku bi demekê wê bindest kiriye.
- **Sargonê Akkadê** (2334–2279 B.Z.) kampanyayên leşkerî li dijî Subartu meşand û ew di nav Împaratoriya Akkadê de tevlê kir.
- **Naram-Sîn** (2254–2218 B.Z.), neviyê Sargonê, jî Subartu di nav herêmên ku di bin desthilatdariya wî de bûn de nav kir.
- **Îşbî-Erra** yê Îsînê û **Hemurabî** yê Babilonê paşê di tomarên xwe de şer û êrişên li dijî Subartu qeyd kirin.

Di destpêka sedsala 13'an berî zayînê de, piştî têkbirina Şattûara yê Mîtanniyan ji aliyê Adad-Nîrarî yê Yekem ve, Subartu ket bin kontrola Asûriyan û bi demekê wekî dewleteke bindest xizmet kir.

Her çend Subartu paytexta xwe ya diyarkirî tunebû, belgeyên arkeolojîk û nivîskî nîşan didin ku axa wê ji Geliyê Dîclaya Jorîn heta bilindahiyên bakurê Kurdistanê dirêj dibû, bi taybetî li rojavayê Gola Wanê, li sînorên Ermenistana kevnar û herêmên Hûriyan.

Subartu ji nîvê hezarsala sêyemîn berî zayînê ve di tomarên nivîskî de tê xuyan kirin, û behskirina wê heta sedsala 8'an berî zayînê dom dike. Zimanê sereke yê nîştecihên wê Hûrî bû, û carinan peyva "Subarî" jî ji bo ziman û girêdana çandî ya wan dihate bikaranîn.

Ol û Pergala Baweriyan

Jiyana ruhî ya Subartu bi kûrahî di kevneşopiya olî ya Mezopotamyayê de kok girtibû. Panteona wan gelek dişibiya ya şaristanîyên cîran, ku xwedayên wekî Şamaş (xwedayê rojê) û Marduk (xwedayê zanebûn û rêzê) bi taybetî dihate rêzgirtin. Kevneşopiyên olî li ser paqijkirina ruhî, merasîmên perestgehê û perestiya gelek xwedayan rawestiyabûn.

Bi demê re, nebûna rêveberiyeke navendî bû sedema perçebûn û lawazbûna hêdî hêdî ya Subartu. Herêm di dawiyê de ji aliyê împaratoriyên mezin ve hate desteserkirin, di

nav de Asûrî û paşê jî Urartûyî. Di sedsala 9'an berî zayînê de, Subartu bû beşek ji Padîşahiya Urartûyan, her çend ku di tomarên dîrokî de tê gotin ku hin civakên Subarî li dijî desthilatdariya Urartûyan berxwedan kirin.

Mîrat û Koka Kurdî

Lêkolîner û dîroknasên nûjen girêdan di navbera Subariyên kevnar û eşîrên bav û kalan ên Kurdan ên îroyîn de dane xuyakirin, bi taybetî li herêmên Badînan, Hekkarî û Wirmê (Ûrmiye). Tê bawerkirin ku navên deveran wekî Zêbar û Hekkar di nav xwe de şopên etîmolojîk ên navê kevnar "Subar" diparêzin, ku berdewamiyeke kûr a çandî û zimanî di navbera Subariyan û gelê Kurd ê îroyîn de nîşan dide.

Nexşeya Padîşahiya Subartu di Serdema Serdestiya Wê de

Nexşeya Padîşahiya Subartu di Serdema Serdestiya Wê de

1.7 – Şaristaniya Hûriyan û Desthilatdariya Wan (2300–1200 B.Z.)

Hûrî—ku wekî Xurrî an Horît jî tên zanîn—gelêk kevnar bûn ku di navbera çemên Dîcle û Firatê de dijiyan û ji nêzîkî 2300 heta 1200 berî zayînê geş bûn. Wan roleke bingehîn di dîrok û çanda Kurdistana kevnar û tevahiya Rojhilata Navîn de lîstin.

Şaristaniya Hûriyan di navbera 1500 û 1300 berî zayînê de gihîşt asta herî bilind a hêza xwe, padîşahî û konfederasyon damezrandin ku ketin nav pevçûnên siyasî û leşkerî yên mezin bi împaratoriyên derdora xwe re. Bi taybetî, Hûrî di vê serdemê de li dijî Misriyan şer kirin û serkeftinên leşkerî yên girîng bi dest xistin, ku bandora wan a herêmî nîşan dide.

Wan her weha bi Asûriyan re jî pevçûn kir û di gelek caran de axa xwe bi serkeftî parastin. Lê belê, perçebûnên hundirîn û pevçûnên dînastîk di dawiyê de yekîtiya wan

lawaz kir, ku bû sedema kêmbûna hêdî hêdî ya desthilatdariya Hûriyan û desteserkirina axa wan ji aliyê împaratoriyên ku bilind dibûn wekî Asûr û Urartû ve.

Yek ji bermahiyên herî navdar ên şaristaniya Hûriyan dîwarên bajarê Amedê ne (Ameda îroyîn li Bakurê Kurdistanê). Van kelheyan yên mezin, ku ji kevntirîn û girîngtirîn avahiyên herêmê ne, wekî şahidek li ser şiyanên avahîsazî û parastinê yên gelê Hûrî radiwestin û gelek caran wekî belgeya pêşketina destpêkî ya bajarî ya Kurdî tên nîşandan.

Di nav şahên hatine zanîn ên cîhana Hûriyan de Tuppî-Xî û Tîş-Atal hebûn, ku herdu jî bi rêberiya xwe di serdema herî bihêz a siyasî û leşkerî ya Hûriyan de tên bîranîn.

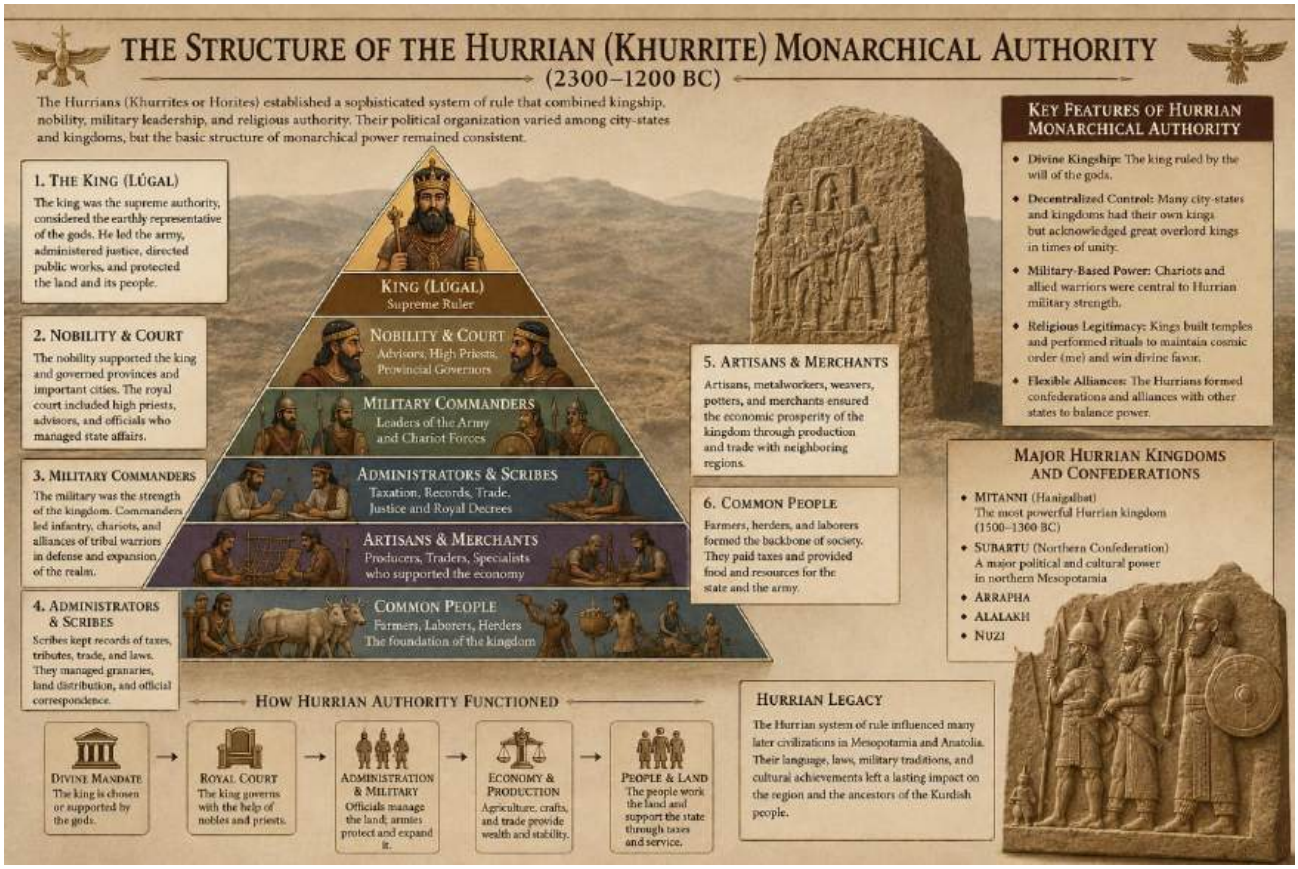

Avahiya Desthilatdariya Padîşahiya Hûriyan (Xurriyan)

Dîtina Ûrkeşê, Bajarê Ji Bîrkirî yê Hûriyan

Ûrkeş: Bajarekî Kevnar yê Şaristaniya Hûriyan

Ûrkeş bajarekî kevnar ê şaristaniya Hûriyan e. Ew di sala 1980'an Z. de li nêzîkî gundê Girê Mozanê hate keşifkirin, ku di navbera bajarên Qamişlo û Hesekê de li Rojavayê Kurdistanê (Rojava) cih digire. Ev keşif gelek girîng bû, ji ber ku rê da arkeologan ku Girê Mozan wekî bajarê winda yê Ûrkeşê nas bikin.

Ûrkeş navendeke girîng a şaristaniya Hûriyan bû û di çavkanîyên hezarsala duyemîn berî zayînê de bi awayekî berbiçav hatiye behskirin. Lêkolînên arkeolojîk li Girê Mozanê kevntirîn delîlên hatine zanîn ên jiyana bajarî û desthilatdariya siyasî ya Hûriyan derxistine holê.

Bajar girîngiyeke mezin a olî hebû û wekî cihê perestgehê yê taybet ji bo xwedayê rojê dixebitî. Di nav wê de kompleksekе mezin a perestgehê hebû ku wekî navendeke olî dihate bikaranîn. Li binê wê jî avahiyeke taybet a binerdê hate çêkirin ji bo merasîmên ku bi cîhana miriyan re girêdayî bûn. Bi gotineke din, mirî di bin erdê de dihate veşartin, li wir merasîm û rêûresmên olî dihate kirin.

Wêneyeke hatî vegerandin ji gorên padîşahiya Hûriyan di serdema lawazbûna wan de. Navê “Hûrî” (Xurrît) ji ola wan tê, ku li ser perestiya rojê ava bûbû.

1.8 – Şaristaniya Gutiyan û Desthilatdariya Wan (nêzîkî 2150–2100 B.Z.)

Gutî gelêk eşîrî bûn ku piştî hilweşîna Împaratoriya Akkadê derketin pêş û li dora 2150 heta 2100 berî zayînê desthilatdariya xwe li ser beşên mezin ên Mezopotamyayê ava kirin. Di tomarên dîrokî de bi navê “Gutî” hatine qeyd kirin, û di serdemeke perçebûn û bêîstiqrariya siyasî de roleke veguherîner di dîroka Mezopotamyayê de lîstin.

Piştî ketina kontrola Akkadiyan, Gutî derfet dîtin ku desthilatdariya xwe saz bikin. Wan dînastiyeke şahan ava kir ku li ser piraniya başûrê Mezopotamyayê hukum kir, her çend ku serdestiya wan gelek caran wekî perçebûyî û ne-navendî tê binavkirin. Tevî hin destkeftinên destpêkî yên rêveberî, Gutî di parastina rêzê de zehmetiyan kişandin û her dem bi berxwedana gelên Sumerî yên herêmî re rû bi rû man.

Di nav şahên hatine zanîn ên dînastiya Gutiyan de ev hene:

- **Sarlagab (nêzîkî 2150 B.Z.)**: Yek ji kevntirîn şahên Gutiyan ku hatiye tomar kirin; destpêka desthilatdariya Gutiyan li Mezopotamyayê temsîl dike.
- **Şulmê (nêzîkî 2145 B.Z.)**: Serweriya Gutiyan domand û hebûna eşîrê li bajarên girîng ên Mezopotamyayê bihêztir kir.
- **Elulmeş (nêzîkî 2140 B.Z.)**: Gelek bajarên Sumeriyan girtin û bi kurtî bandora Gutiyan fireh kir.
- **La-erabum (nêzîkî 2135 B.Z.)**: Bi zêdebûna serhildan û şoreşên nîştecihên dewletên bajarî yên Sumeriyan re rû bi rû ma, ku lawazbûna kontrola Gutiyan nîşan dida.
- **Tîrîgan (nêzîkî 2130 B.Z.)**: Dawînirêjê hatî zanîn yê Gutiyan bû. Têkbirina wî ji aliyê Utu-hegal yê Ûrukê ve bû dawiya serweriya Gutiyan û vegerandina desthilatdariya xwecihî ya Sumeriyan.

Bajarê Ûrukê (Warkaya îroyîn), ku li Iraqê ya îroyîn cih digire, roleke sereke di ketina Gutiyan de lîst. Ji vir bû ku Utu-hegal kampanyaya xwe ya azadkirina Sumerê ji kontrola Gutiyan dest pê kir, û bi vî awayî qonaxeke kurt lê bi bandor a dîroka Mezopotamyayê bi dawî bû.

Nexşeyeke Erdnasî ya Rojhilata Navîn a Kevnar, ku Navên Deverên Girêdayî bi Serdema Gutiyan jî di Nav de hene.

Nûavakirineke dîjîtal a wêneya şervanekî Gutî, ku ji şikeftên çiyayên Zagrosê hatiye vegerandin.

Nûavakirineke dîjîtal a plansaziya bajarî, avahîsazî û sêwirana bajaran ji serdema Gutiyan a Kurdan. Ev avahî li bajarê Arafa (Kerkûka îroyîn) cih digirt, ku di serdema desthilatdariya Gutiyan de mezintirîn bajar bû û wekî paytexta şaristaniya wan dixebitî.

1.9 – Desthilatdariya Dînastiya Şîmaşkî ya Elamê (nêzîkî 2100–1900 B.Z.)

Dînastiya Şîmaşkî rêzeke navdar a şahên Elamî bû ku li dora dawiya Dînastiya Awanê, di destpêka hezarsala duyemîn berî zayînê de derket holê. Ev serdem qonaxeke girîng di dîroka Elamiyan de bû, ku bi şerên dubare re li dijî hêzên Mezopotamyayê—bi taybetî Dînastiya Sêyemîn a Ûrê ya Sumeriyan—hat naskirin.

Di serdema desthilatdariya Şîmaşkiyan de, zimanê rêveberî û axaftinê devokeke başûrî ya Kurdî bû ku di dîrokê de wekî Elamî tê zanîn. Ev ziman di gelek aliyan de bi Lorî û Lekî yên îroyîn re dişibe, ku berdewamiyeke kûr a zimanî li herêmê nîşan dide.

Li jêr navnîşek ji şahên hatine zanîn ên Dînastiya Şîmaşkî ye, ku serdestiya wan, paytextên girêdayî û bûyerên sereke yên serdema wan di nav de hene:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext(an)	Bûyerên Girîng
Girnamme I	2100 B.Z.	Şîmaşkî (rojhilatê Sûsayê)	Yekem şahê hatî zanîn yê Dînastiya Şîmaşkî.
Îbartî I	2095 B.Z.	Şîmaşkî	Berdewamî da desthilatdariya dînastiyê.
Girnamme II	2090 B.Z.	Şîmaşkî	Hevdemê Şulgî III yê Ûrê bû.
Tazîtta I	2070 B.Z.	Şîmaşkî, paşê Sûsa (Şûş)	Paytext veguhezand Sûsayê. Hevdemê Amar-Sîn III yê Ûrê bû.
Tazîtta II	2050–2040 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Kurê Tazîtta I bû; heman rêza desthilatdariyê domand. Hevdemê Şûsîn III yê Ûrê bû.
Kindattu	2040–2020 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Piştî têkbirina Îbbî-Sîn III û girtina bajarê Ûrê navdar bû.
Îmazû	2020–2000 B.Z.	Sûsa (Şûş), Anşan (Şîraz)	Kurê Kindattu bû; Anşan wekî paytexta duyemîn ragihand.
Lurak Luhhan	2000–1980 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Kurê Îmazû bû; bi serkeftî desthilatdariya şahî ya Elamiyan domand.
Şîlhak-Inşuşînak	1980–1975 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Bi serkeftinên leşkerî li dijî hêzên cîran, bi taybetî Sumeriyan, navdar bû. Serdestiya wî mîrata Dînastiya Şîmaşkî ya Elamiyan temsîl dike.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext(an)	Bûyerên Girîng
Kudur-Lagamar	1975–1970 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Di Kitêba Pîroz de (Destpêk 14) hatiye behskirin. Di pevçûnên herêmî de beşdar bû.
Îndattu-Inşuşînak I	1965–1950 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Desthilatdariya herêmî ya fireh parast.
Tan-Ruhuratîr II	1950–1935 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Kurê Îndattu-Inşuşînak I bû; desthilatdariya serkeftî ya Elamiyan domand.
Îndattu-Inşuşînak II	1935–1930 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Kurê Tan-Ruhuratîr II bû; serweriya Elamiyan parast.
Sîwe-Palar-Huppak	1930–1925 B.Z.	Sûsa (Şûş), Şîmaşkî	Hêzdartirîn şahê Şîmaşkî bû; li dijî Babilonê hevpeymaniyek rêberî kir û bi kurtî li ser beşên Mezopotamyayê hukum kir.
Îdaddu II	1925–1920 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Têkiliyên dîplomatîk bi Mezopotamyayê re parast.
Tan-Ruhuratîr	1920–1912 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Dîplomatekî navdar bû.
Kudur-Nahhunte	1912–1900 B.Z.	Sûsa (Şûş)	Elam di serdestiya wî de hêza herêmî ya bihêz parast; gelek kampanyayên serkeftî li dijî şahên Sumerî û Akkadî meşand.

Yek ji şahên herî navdar ên Dînastiya Şîmaşkî Şah Kindattu bû, ku li dora sala 2040 berî zayînê hukum kir. Ew roleke sereke di hilweşîna Dînastiya Sêyemîn a Ûrê de lîst, bi taybetî di têkbirina Îbbî-Sîn, dawînirêjê Sumerî yê wê dînastiyê, û girtina bajarê Ûrê de—bûyerek ku di dîroka Mezopotamyayê de xaleke girîng bû.

Dawînirêjê navdar ê rêza Şîmaşkî Sîwe-Palar-Xuppak bû, ku bandoreke herêmî ya mezin bi dest xist. Desthilatdariya wî bi qasî fireh hate qebûlkirin ku navê rûmetdar ê

Sumeriyan “Şahê Çar Herêman” jê re hate dayîn; navê ku bi gelemperî tenê ji bo şahên ku serweriya gştî temsîl dikirin dihate bikaranîn.

Lê pştî serdestiya wî, dînastî hêdî hêdî lawaz bû. Di dawiyê de kontrol derbasî Dînastiya Sukkalma bû, ku desthilatdariya xwe ji bajarê Sûsayê ava kir û qonaxa nû ya dîroka siyasî ya Elamiyan dest pê kir.

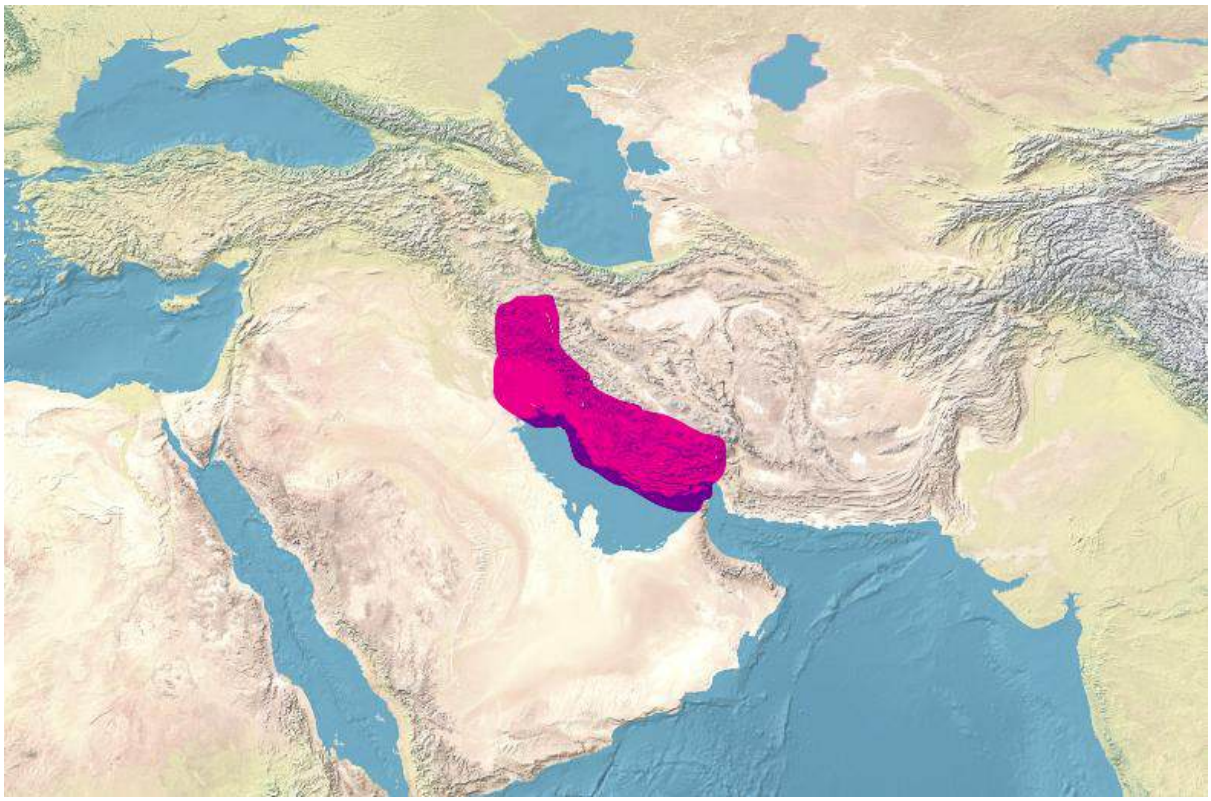

Nexşeya Serweriya Siyasî ya Elamiyan

1.10 – Desthilatdariya Dînastiya Sukkalmah ya Elamê (nêzîkî 1900–1600 B.Z.)

Dînastiya Sukkalmah—ku wekî Sukkalmahên Elamê jî tê zanîn—xanedanekî navdar ê şahên Elamî bû ku ji destpêka heta nîvê hezarsala duyemîn berî zayînê hukum kir. Ev dînastî qonaxeke girîng di dîroka Elamiyan de temsîl dike, ku di wê de şahên wê kontrola mezin li ser rêveberiya hundirîn, karûbarên leşkerî û têkiliyên dîplomatîk hebû—bi taybetî bi şaristanîyên mezin ên Mezopotamyayê wekî Akkad û Sumer re.

Zimanê rêveberî yê dîwana Sukkalmah Elamî ma, ku wekî şaxeke başûrî ya devokên proto-Kurdî yên kevnar tê naskirin. Dînastiyê navenda xwe ya siyasî li Sûsayê (Şûşê îroyîn) damezrand, yek ji navendên herî girîng ên bajarî û çandî yên Elama kevnar.

Li jêr navnîşek ji şahên hatine zanîn ên Dînastiya Sukkalmah heye, ku serdestiya wan, paytext û bûyerên sereke yên ku serdestiya wan diyarkirin di nav de hene:

Navên Rêveberan	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Puzur-Sukkalma	1900–1890 B.Z.	Piştî hilweşîna Dînastiya Şîmaşkî, Dînastiya Sukkalma hate damezrandin. Bi derketina wê re, hêza siyasî li Elamê hate yekgirtin.
Îbartî II	1890–1880 B.Z.	Piştî pevçûnên hundirîn, karî desthilatdariya xwe îstîqrar bike û desthilatê bi kurê xwe re parve kir.
Şîlhaha	1880–1860 B.Z.	Kurê Îbartî bû; desthilatdariya Dînastiya Sukkalma fireh kir.
Kuk-Naşur I	1860–1840 B.Z.	Kurê Şîlhaha bû û bi serkeftî serdestiya xwe bihêz kir.
Palar-Îşan	1840–1820 B.Z.	Yek ji şahên navdar ên vê dînastiyê bû.
Kuk-Sanît	1820–1800 B.Z.	Kurê mezin ê Palar-Îşan bû û serdestiya xwe bi serkeftî derbas kir.
Lankuku	1800–1780 B.Z.	Kurê duyemîn ê Palar-Îşan bû; ew jî şahêkî serkeftî bû.
Kuk-Kîrwaş	1780–1760 B.Z.	Birayê Palar-Îşan bû; ji ber navdariya xwe, navên “Sukkalê Elamê, Şîmaşkî û Sûsayê” hilgirt.
Tem-Sanît	1760–1740 B.Z.	Kurê Kuk-Kîrwaş bû û bi serkeftî desthilatdariya xwe domand.
Kudur-Nahhunte	1740–1720 B.Z.	Kurê Kuk-Kîrwaş bû û bi serkeftî hukum kir.
Atta-Kuşu	1720–1700 B.Z.	Kurê Kudur-Nahhunte bû; navên “Sukkal” û rêveberê Îpîr û Sûsayê hilgirt.
Tetep-Mada	1700–1680 B.Z.	Kurê Kuk-Naşur I bû; wekî şivanê gelê Sûsayê tê zanîn.

Navên Rêveberan	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Îdadtu-Napîr	1680–1660 B.Z.	Şûna Tetep-Mada girt û dawînirêjê hatî zanîn ê Dînastiya Sukkalma bû.

Yek ji şahên herî navdar ên vê dînastiyê Şîlhaha bû, fermandarekî leşkerî yê bihêz ku bi rêberiya wî Elam karî serweriya xwe li ser beşên mezin ên herêmê saz bike. Di serdestiya wî de, hêzên Elamiyan di gelek kampanyayan de serkeftinên girîng bi dest xistin—bi taybetî li dijî hêzên dijber wekî Sumer—û bi vî awayî Elam wekî padîşahiyeke bihêz hate pejirandin.

Kesayetiyeke din a girîng Kûtîr-Nahhunte bû, ku serdestiya wî di sedsala 19’an berî zayînê de vegera hêza Sukkalmahiyan temsîl kir. Di bin fermandariya wî de, Elam bû hêzeke mezin a herêmî û rasterast desthilatdariya Împaratoriya Akkadê dijwar kir. Serkeftinên wî yên leşkerî û stratejiya wî ya dîplomatîk cihê Elamê li herêmê bilind kir û serxwebûna wê li dijî serweriya Mezopotamyayê bihêz kir.

1.11 – Desthilatdariya Babiloniyan (1894–539 B.Z.)

Şaristaniya Babiloniyan dîrokeke dirêj û tevlihev dît, ku ji aliyê gelek dînastî û xanedanên desthilatdar ve hate avakirin. Qonaxa herî navdar û herî bandordar a çandî ya wê Împaratoriya Nû ya Babiloniyan bû, ku wekî serdema zêrîn a hêz û şaristaniya Babilonê tê hesibandin. Ev serdem ji 626 heta 539 berî zayînê dirêj bû û bi serdestiya şahên navdar hate naskirin—bi taybetî Nebuxednezarê Duyem, ku serdestiya wî bandoreke dirêj li ser avahîsazî, ol û siyaseta herêmê hişt.

Lê belê, bingehên dewletdariya Babiloniyan gelek berê vedigerin û bi Dînastiya Kevn a Babilonê (1894–1595 B.Z.) dest pê dikin. Di nav şahên herî girîng ên wê serdemê de Hemurabî hebû, ku bi derxistina yek ji kevntirîn kodên qanûnî yên ku di dîroka mirovahiyê de hatine zanîn navdar bû. Di vê serdemê de, Babilon hem wekî paytexta

siyasî û hem jî wekî navendeke çandî ya girîng dixebitî, û zimanê Babilonî zimanê fermî yê rêveberiya padîşahiyê bû.

Beşa jêr navnîşek ji şahên navdar ên Babiloniyan pêşkêş dike, ku demjimêrên serdestiya wan û bûyerên sereke yên ku di bin rêveberiya wan de qewimîn di nav de hene:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Ol	Bûyerên Girîng
Hemurabî	1792–1750 B.Z.	Pirxwedayî (Marduk wekî xwedayê sereke)	Bi mirineke asayî mir. “Qanûna Hemurabî” ya navdar derxist. Serdestiya wî bi serkeftinên leşkerî û navendîkirina Împaratoriya Babilonê tê zanîn.
Nebuxednezar II	605–562 B.Z.	Pirxwedayî (Marduk wekî xwedayê sereke)	Bi kampanyayên leşkerî navdar bû, di nav de dagirkirina Orşelîmê û hilweşandina Perestgeha Yekem. Her weha Bahçeyên Hilweşbar ên Babilonê jî jê re tên veqetandin. Bi mirineke asayî li Babilonê mir.
Amel-Marduk	562–560 B.Z.	Pirxwedayî (Marduk wekî xwedayê sereke)	Ji aliyê zavaxwiya xwişka xwe, Neriglissar, ve hate kuştin. Mirina wî bû sedema şerê desthilatê. Ew wekî yekem şahê Babilonî yê ku di Kitêba Pîroz de hatiye behskirin tê zanîn, bi taybetî ji bo azadkirina Şah Yehoyakîn yê Yehûdayê.
Neriglissar	560–556 B.Z.	Pirxwedayî (Marduk wekî xwedayê sereke)	Piştî kuştina Amel-Marduk gihîşt desthilatê. Zêdetir li ser karûbarên leşkerî sekinî.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Ol	Bûyerên Girîng
Labashî-Marduk	556 B.Z.	Pirxwedayî (Marduk wekî xwedayê sereke)	Tenê çend mehan hukum kir berî ku were kuştin. Mirina wî dawiya rêza rasterast a şahên Nû-Babiloniyan nîşan da. Piştî wê Nabonîd li ser text rûniştt.
Nabonîd	556–539 B.Z.	Pirxwedayî, bi guherandina perestiyê ber bi xwedayê heyvê Sîn ve	Bi reformên olî yên ku ji aliyê tabeqeya desthilatdar ve nehatin pejirandin, desthilatdariya Babiloniyan lawaz kir. Piştî dagirkirina Farisan, împaratorî di sala 539 B.Z. de ket. Nabonîd ji aliyê Kuroşê Mezin ve hate girtin û ji text hate daxistin.
Belşazzar	553–539 B.Z.	Pirxwedayî, bi bilindkirina Marduk	Bi Nabonîd re hev-rêveber bû. Di dema dagirkirina Babilonê ji aliyê Farisan ve hate kuştin. Ketina wî di Kitêba Pîroz de bi “nivîsa li ser dîwarê” hatiye pêşbînîkirin.

Etemenanki (𒀭𒀜𒀭𒀜𒀜𒀜) Etemenanakî wateya “mala bingehîn a ezman û erdê” ye.

Wêneya li jor nûavakirineke dîjîtal a Etemenanakî ye, zîguratê efsanewî yê Babilonê ku bi firehî tê bawerkirin ku bûye îlhama çîroka Kitêba Pîroz a “Birca Babelê.” Ev avahiya mezin ji bo Marduk, xwedayê herî bilind ê Babilonê, hate terxankirin û li navenda bajarê kevnar rawestiyabû.

Bingehên Etemenanakî bi kevneşopî ji serdema Şah Hemurabî (1792–1750 B.Z.) re tên veqetandin, yek ji şahên herî navdar ên Dînastiya Kevn a Babilonê. Lê belê, zîgurat di serdestiya Nebuxednezarê Duyem (605–562 B.Z.) de gihîşt şiklê xwe yê herî mezin û

heybetdar; di wê serdemê de Babilon gihîşt asta herî bilind a bandora xwe ya avahîsazî û çandî.

Etemenanakî nêzîkî 91 metreyan (300 lingan) ber bi ezman ve bilind dibû û ji heft astên terasî pêk dihat, ku bi kelpîçên pijyayî û kerpîçên bihêzkirî hatibûn avakirin. Avahiya wê ne tenê zîrekî û pêşkeftina teknîkî nîşan dida, lê her weha sembola hilkişîna ruhî ber bi ezmanan ve bû.

Komplekseya perestgehê ya derdora wê baxçeyên kesk, darên xurmeyê, kanalên avê û hêmanên plansaziya bajarî ya pêşkeftî di nav xwe de digirt—taybetmendiyên ku Babilon wekî navendeke geş a bazirganî, ol û rêveberiya împaratoriyê nîşan didan. Bazirên çalak û rêxistina bajêr a bi baldarî hatî plan kirin jî statûya Babilonê wekî yek ji bajarên herî mezin ên cîhana kevnar rave dikin.

Etemenanakî wekî sembola hem baweriya olî û hem jî hêza siyasî rawestiya, û di nav gelek şaristaniyan de bû mijara efsaneyan. Bîranîna wê herî zêde di çîroka Kitêba Pîroz a “Birca Babelê” de maye, çîrokek ku heybet û ambîsyona ku bi bajarê Babilonê re girêdayî bû nîşan dide.

Îro, bermahiyên Etemenanakî wekî beşeke girîng a mîrata arkeolojîk a Babilonê tên naskirin, û tevahiya cihê dîrokî bi fermî di lîsteya Mîrata Cîhanê ya UNESCO de hatiye tomar kirin.

Wêne Ishtar Gate nîşan dide, deriyê mezin û heybetdar ku carekê deriyê sereke yê merasîman bo hundirê bajarê Babilonê bû. Ev derî li dora sala 575 berî zayînê, di serdestiya Şah Nebuxednezarê Duyem de hate avakirin û wekî semboleke mezin a heybeta Babilonê û baweriya olî rawestiya.

Deriyê Îştarê bi kerpîçên şîn ên sirxkirî hate xemilandin, ku şiklê wê yê balkêş sedsalan bal kişand ser xwe. Li ser dîwarên wê kabartmeyên hûrbîn ên heywanên efsanewî hebûn, di nav de ejderha (mušḫuššu) û ga, ku parastina xwedayî û hêza xwedayan temsîl dikirin—bi taybetî Marduk, xwedayê sereke yê Babilonê.

Her çend ku derî di eslê xwe de li Babilonê bû, beşek ji wê di destpêka sedsala 20’an de hate derxistin û li Muzexaneya Pergamonê li Berlin ji nû ve hate avakirin, ku ji destpêka 1900’î ve li wir maye. Nûavakirina muzexaneyê gelek ji kerpîç û kabartmeyên orîjînal di nav xwe de digire, û îro yek ji navdartirîn nimûneyên avahîsaziya Mezopotamyaya kevnar e di cîhana nûjen de.

Lê belê, hin beşên bingeh û avahiyên jêrîn ên orîjînal ên Deriyê Îştarê hîn jî li cihê arkeolojîk ê Babilonê, li nêzîkî bajarê Hilleyê li Iraqê ya îroyîn, hene—şahidek li ser mîrata mayînde ya yek ji heybetdartrîn abîdeyên cîhana kevnar.

Avahiyeke şahî li bajarê Babilonê

Bi trajîkî, ev avahiya zîguratê, wekî gelek beşên dîroka Kurdî, bi awayekî pergalî hatiye veşartin, talankirin û paşguhkirin. Tevî girîngiya wê ya mezin, ew heta sala 2019’an nehatibû pejirandin wekî Mîrata Cîhanê ya UNESCO—derengmayînek ku gelek tiştan li ser marjînalîzekirina siyasî ya gelê Kurd dibêje.

Neteweya Kurd çiqas bêdewlet û bêhêz bûye—neteweyek ku carekê li welatek dijiya ku beşek ji bingehên şaristaniya mirovahiyê bû, navendeke hêz û nûjeniyên împaratoriyan. Îro, heman welat di nav xirabeyan de maye, û zêdetirî du hezar salan e ku gelê Kurd ji serweriya li ser mîrata xwe hatiye bêparkirin.

Di veguherîneke bi êş a dîrokê de, Kurd niha ji bajarê kevnar ê Babilonê ew qas dûr ketine—hem ji aliyê siyasî hem jî erdnîgarî ve—ku ne azadî, ne amûr û ne jî parastina ku bikarin van xezîneyên çandî bibînin, biparêzin an jî xwedîtiya wan îdia bikin hene. Ew ku carekê bingehê şaristaniya cîhanê bû, niha li ber hilweşînê hatiye hiştin; parêzvanên wê bêdeng hatine kirin, û dîroka wê ya rastîn di bin qatên dagirkirin û jêbirinê de hatiye veşartin.

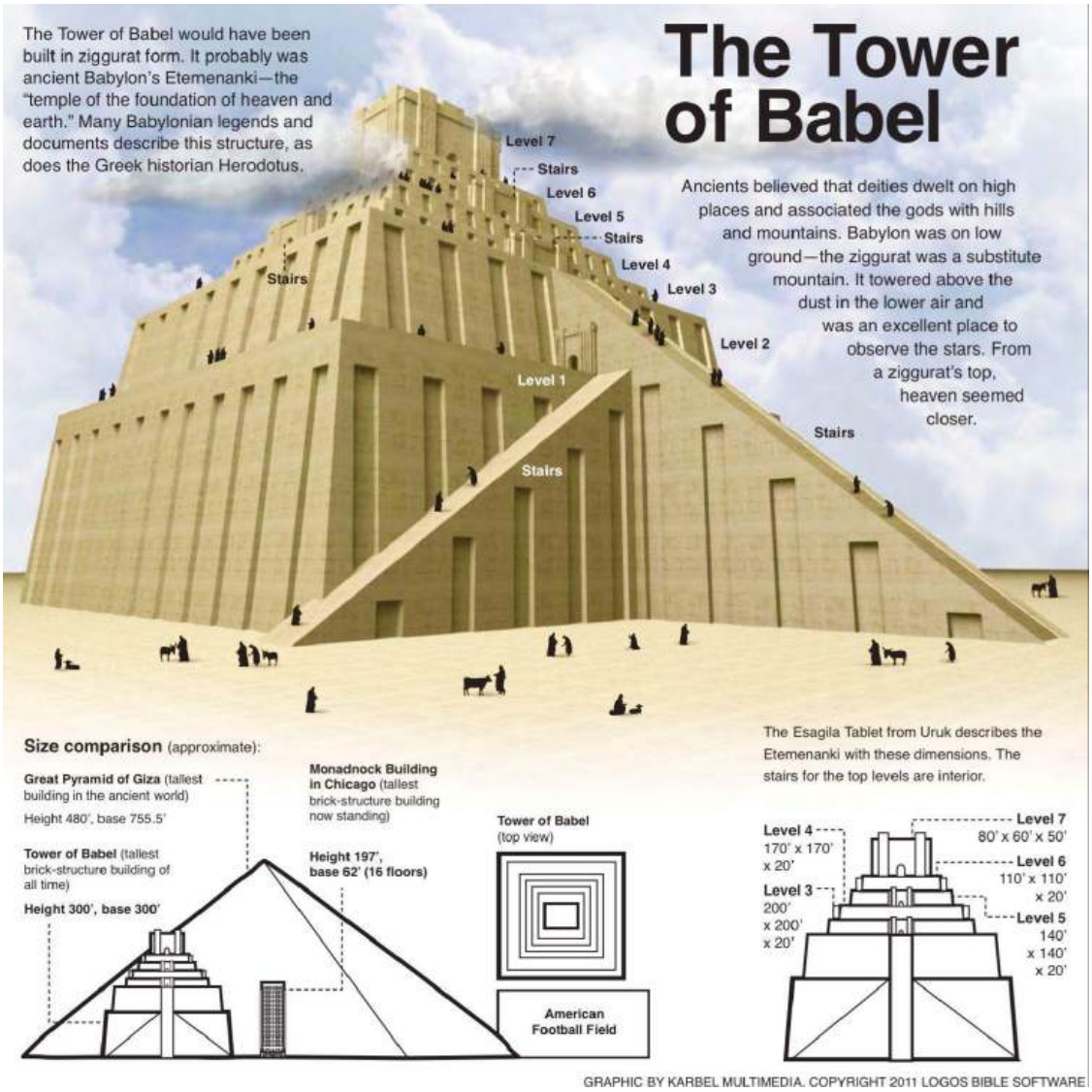

Wêneyeke dîjîtal a Zîguratê Babilonê.

Marduk (Mardox): Kurê Rojê, Hêza Ronahiyê

Di kevneşopiyên kevnar ên Elamî, Babilonî û Sumerî yên Kurdî de, Marduk (ku wekî Mardox jî tê zanîn) wekî xwedayê ronahiyê û rêza gerdûnî dihate rêzgirtin—xwedayekî

bihêz ku bandora wî li ser efsane, ol û siyasetê belav bûbû. Di nav baweriyên ku bi Marduk re girêdayî bûn de, efsaneya lohekî pîroz jî hebû. Tê gotin ku her kesê ku xwedî wê lohê bibe, dê serweriya çarenûsa hezaran bi dest bixe—dikare mirinê li ser deh hezar kesan bîne û dewlemendiya hemû cîhanan bi dest bixe. Ji bo vê lohê sedsalan şer hatin kirin, ku hêza wê ya xwedayî ya tê bawerkirin nîşan dide.

Marduk di destpêkê de wekî xwedayekî herêmî yê Sumeriyan derket holê, lê bi bilindbûna bajarê Babilonê, perestiya wî ber bi wê bajarê ve veguherî. Di serdestiya Şah Hemurabî (1792–1750 B.Z.) de, Marduk bû xwedayê sereke yê padîşahiya Babilonê û di dawiyê de yê tevahiya Rojhilata Navîn. Di bin Împaratoriya Nû ya Babiloniyan de—bi taybetî di serdestiya Nebuxednezarê Duyem (605–562 B.Z.) de—Marduk gihîşt asta "şahê xwedayan."

Desthilatdariya wî ya xwedayî di *Enuma Eliş* de hate ravekirin, eposa afirandina Babiloniyan ku tê de şerê Marduk li dijî ejderhayê kaosê Tîamat û afirandina cîhanê ji laşê wê yê perçebûyî tê vegotin. Di vê çîrokê de, Marduk dibe serwerê ezman û erdê û bi ronahî, ba, şînayetî, dad û rêzê re tê girêdan. Ew ne tenê wekî kesayetiyeke olî dihate dîtin, lê wekî hêzeke gerdûnî ku hevsengî û vejînê temsîl dike.

Perestgeha sereke ya Marduk, Esagila, li nêzîkî zîguratê bilind ê Etemenanakî li bajarê Babilonê cih digirt—şaheserekî avahîsazî ku tê bawerkirin îlhama çîroka Kitêba Pîroz a "Birca Babelê" bûye. Her sal Festîvala Akîtû ji bo rûmeta wî dihate lidarxistin da ku rêza xwedayî û meşrûbûna şahî were nûkirin. Ev merasîm roleke navendî ya Marduk ne tenê di ola Babiloniyan de, lê her weha di pergalên felsefî û siyasî yên cîhana kevnar de nîşan dida.

Festîvala Akîtû û Sala Nû ya Babiloniyan

Sala Nû ya Babiloniyan di meha Nîsanê de dest pê dikir (dawiya Adarê heta destpêka Nîsanê), ku bi hevsengiya biharê re hevdem bû. Ev yek bi Newrozê, Sala Nû ya Kurdî, re li hev tê, ku nîşan dide ku Kurd mîratgirên çandî yên kevneşopiyên Sumerî û Babilonî ne.

Festîvala Akîtû, yek ji bûyerên herî girîng ên salnameya Babiloniyan, hem vejîna xwezayê û hem jî nûbûna rêza xwedayî û siyasî pîroz dikir. Ew bi gelemperî 12 rojan dom dikir û li gorî salnameya stêrknasî di meha Adarê an Nîsanê de dihate lidarxistin. Ew her weha destpêka sala çandiniyê nîşan dida, û vejîn û nûbûnê bi ketina rojê di nîşana Koçer (Aries) de temsîl dikir.

Beşên Sereke yên Merasîma Festîvala Akîtû

1. Vejîna Marduk

Di Festîvala Akîtû de, Marduk bi awayekî sembolîk ji nû ve dijîya, ku serkeftina wî li dijî kaosê—wekî di *Enuma Eliş* de hatiye vegotin—tê bîranîn. Ev serkeftina efsanewî afirandina gerdûnê û têkoşîna domdar di navbera rêz û bêserûberiyê de temsîl dikir. Di roja yekem a festîvalê de, şahê Babilonê bi giştî dilsoziya xwe ji Marduk re nîşan dida, ku meşrûbûna wî ya desthilatdariyê di bin desthilatdariya xwedayî de temsîl dikir û kerema xwedayê bo sala nû bi dest dixist.

2. Meş, Merasîm û Şahîyên Gelî

Meşên kahîn, mezinên dewletê û gelê di rêyên merasîmî yên Babilonê de derbas dibûn, peykerên xwedayan û berhemên pîroz hilgirtibûn. Şahîyên wan bi stran, govend, qurbankirina heywanan û paqijkirina merasîmî ya bajêr têkildar bûn. Gel dua bo parastin, dewlemendî û rêberiya xwedayî dikirin, û di heman demê de bi muzîk, xwarin û kêfxweşiyê şahî dikirin.

3. Şermkirin û Vegerandina Şah

Yek ji kiryarên herî sembolîk ên festîvalê ew bû ku şah ji cil û bergên şahî hate derxistin û li ber kahînê mezin hate anîn, li wir ew çûk bû û bêhêziyê û neheqiya xwe îtiraf kir. Ev kiryara tawazûyê nîşan dida ku hêza şah ji xwedayan tê—ne ji xwe. Piştî ku hate bexşandin û pîroz kirin, şah ji nû ve li ser textê hate vegerandin, ku pejirandina xwedayî ya desthilatdariya wî ji nû ve piştrast dikir.

4. Yekîtî, Kêfxweşî û Ruhê Nûbûnê

Wekî şahîyên Sala Nû yên îroyîn, Akîtû demeke kêfxweşî û nûbûnê bû. Ew bûyereke yekîtî-afirînêr bo hemû civaka Babiloniyan bû—ola, rêveberî û jiyana rojane bi hev ve girê dida. Ew mirovan teşwîq dikir ku li ser jiyanê bifikirin, hêvî û optimîzmê nû bikin, û hevsengiya civakî û rêza xwedayî ji nû ve piştrast bikin.

Ev festîvala ku bi sembolan û wateyên ruhî gelek dewlemend bû, gelek tiştan li ser dîtina cîhanê ya Babiloniyan eşkere dike û nîşaneke ji berdewamîya çandî û olî pêşkêş dike ku heta îro di kevneşopiyên Newroza Kurdî û bîra kolektîf de tê hîstin.

Sernavê vê lohê behsa Festîvala Sala Nû ya Babiloniyan (Akîtû) dike.

1.12 – Padîşahiya Arzawa (nêzîkî 1700–300 B.Z.)

Padîşahiya Arzawa dewleteke siyasî ya girîng bû ku li rojavayê Anatoliyayê cih digirt û di Serdema Bronzê ya Dawî de geş bû. Arzawa bi hêzên herêmî yên mezin wekî Împaratoriya Hitîtan û Misra Kevnar re hevdem bû û carinan jî pê re reqabet kir. Cihê wê yê stratejîk bû sedem ku bibe yek ji lîstikvanên sereke di hevsengiya siyasî ya Rojhilata Navîn a kevnar de.

Herêma desthilatdariya Arzawayê li ser beşên ku îro rojavayê Tirkiyeyê ne belav dibû, di nav de herêmên girîng wekî Mîra, Hapalla û Welatê Çemê Seha, û her weha Wîlûsa—herêmek ku gelek lêkolîner wê wekî hemberê dîrokî yê bajarê Troyê dinirxînin.

Gelê Arzawayê bi zimanekî ji malbata zimanên Hûriyan diaxivîn, ku bi zimanên Hitîtan, Hûriyan û Împaratoriya Mîtanniyan re rehên hevbeş hebûn. Civaka wan bi kûrahî olperest bû û pergaleke baweriyê ya pirxwedayî dişopand ku li ser hêzên xwezayê û stêrkan ava bû. Di nav xwedayên wan ên herî pîroz de ev hebûn:

- **Tarhunt**, Xwedayê Bahozê, ku hêz û parastinê temsîl dikir;
- **Arma**, Xwedayê Heyvê, ku bi gerokên demê, dem û zanebûnê re girêdayî bû;
- **Xwedayên Rojê**, ku jiyan, rastî û desthilatdariya xwedayî temsîl dikirin.

Van xwedayan di nasnameya çandî, merasîmên dewletî û meşrûbûna şahî ya padîşahiyê de roleke navendî hebû.

Têkiliyên Arzawayê bi Împaratoriya Hitîtan re tevlihev bûn—bi hevpeymanî, bazirganî û gelek şeran hatin naskirin. Di hin serdeman de, Arzawa serxwebûna xwe piştrast kir, lê paşê dîsa ket bin bandor an dagirkirina Hitîtan. Tevî van guhertinan, padîşahî nasname û kevneşopiyên xwe yên olî parast.

Li jêr navnîşek kronolojîk a şahên hatine zanîn ên Arzawayê heye, ku salên texmînî yên serdestiya wan, paytextên wan û bûyerên dîrokî yên girîng—bi taybetî têkiliyên wan ên dîplomatîk an leşkerî bi hêzên cîran wekî Împaratoriya Hitîtan, Mîtannî û Misrê re—di nav de hene:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Têbînî / Bûyerên Girîng
Kupanta-Kurunta	nêzîkî 1600–1550 B.Z.	Apasa	Serxwebûna destpêkî ya Arzawayê; paşê bû kesayetek efsanewî.
Tarhuntaradu	nêzîkî 1450–1430 B.Z.	Apasa	Wekî “Şahê Mezin” hate nasîn; name ji Amenhotepê Sêyem re nivîsand.
Tarkasnawa	nêzîkî 1320 B.Z.	Mîra	Şahê Mîrayê bû; di bin Arzawayê de hukum kir; bi mohrê xwe yê Luwî navdar bû.
Uhha-Zîtî	nêzîkî 1320–1300 B.Z.	Apasa	Dawînirêjê sereke yê serbixwe yê Arzawayê bû; li dijî Hitîtan şer kir.

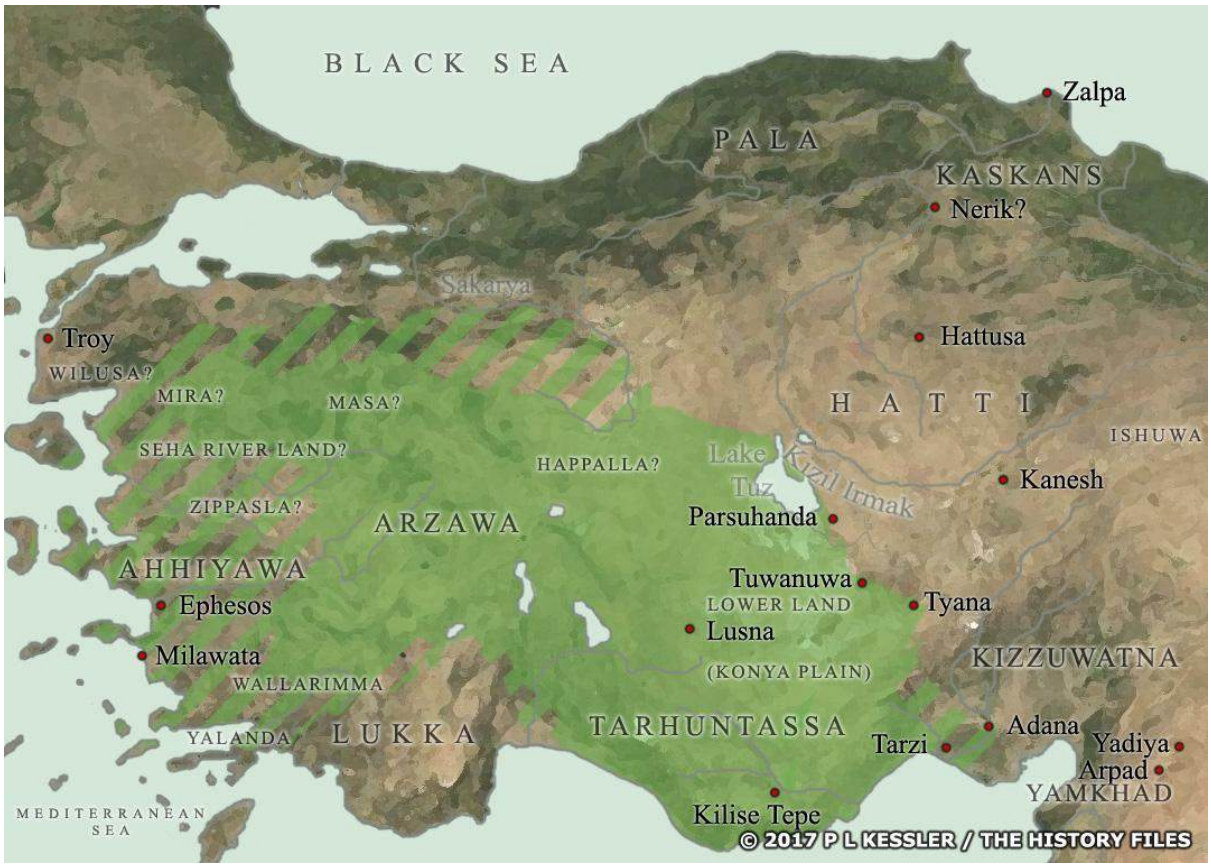

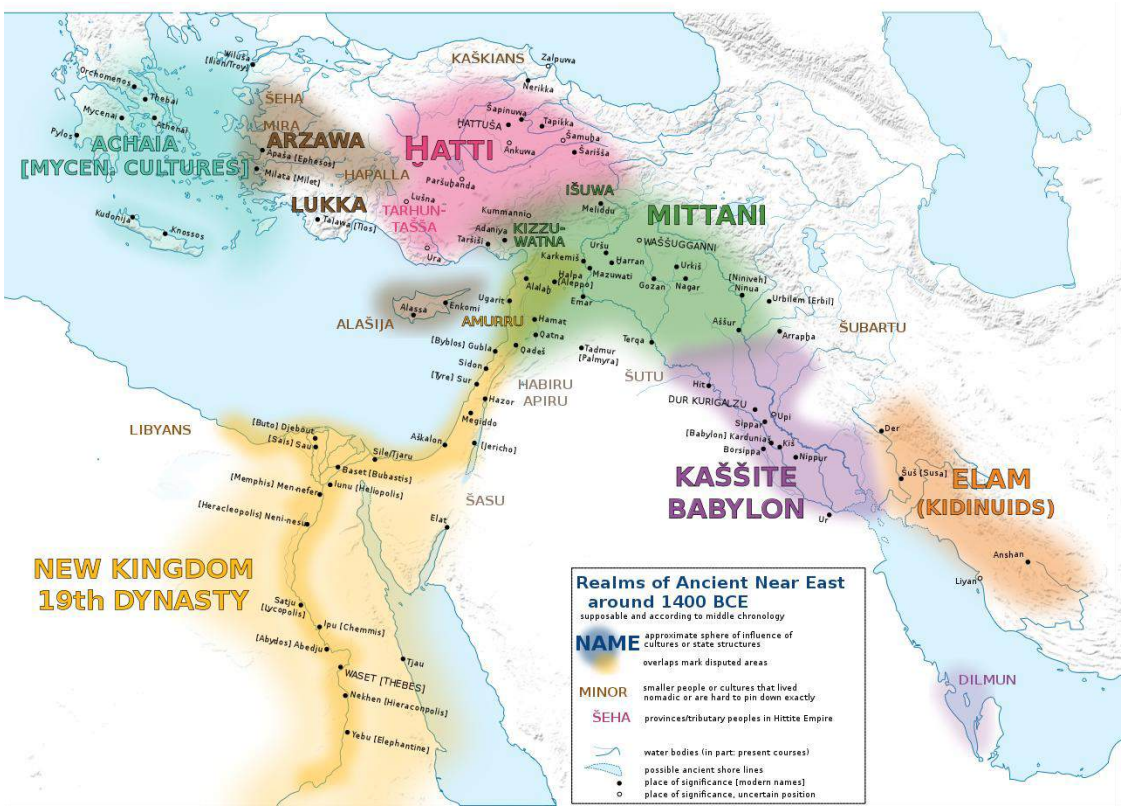

Nexşeya Padîşahiyên Arzawa, Hitîtan, Mîtanniyan, Kassî, Elamiyan û Subartu

Apasa bajarekî Padîşahiya Arzawayê bû ku niha bûye xirabe, û li nêzîkî bajarê Selçukê yê îroyîn li parêzgeha Îzmîrê ya Anatoliyayê cih digire.

1.13 – Desthilatdariya Hitîtan (nêzîkî 1680–1178 B.Z.)

Împaratoriya Hitîtan di hezarsala duyemîn berî zayînê de hêzeke bihêz li Anatoliyayê bû. Bi paytexta xwe Hattusa—ku li nêzîkî Boğazkale ya îroyîn li parêzgeha Çorumê ya Tirkiyeyê cih digire—ev împaratorî bû yek ji hêzên herî mezin ên Rojhilata Navîn a kevnar. Bandora wê ji Deryaya Egeyê heta Firatê dirêj dibû, û di asta herî bilind a xwe de, Împaratoriya Hitîtan bi hêza Misrê, Mîtannî û Asûrê re reqabet dikir.

Hitît bi zimanekî Hind-Ewropayî diaxivîn û pergaleke pêşkeftî ya qanûnî, siyasî û leşkerî pêş xistin. Wan roleke sereke di pergala navneteweyî ya Serdema Bronzê de lîstin, û bi domdarî di nav dîplomasî û şerên bi hêzên cîran re bûn.

Li jêr navnîşek kronolojîk a şahên sereke yên Hitîtan, demjimêrên texmînî yên serdestiya wan, paytext û bûyerên girîng ên ku serdestiya wan nîşan didin heye:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyerên Girîng di Serdestiyê de
Labarna I	1680 B.Z.	Hattusa	Wekî damezrînerê Padîşahiya Kevn a Hitîtan tê naskirin.
Hattusîlî I	1650 B.Z.	Hattusa	Padîşahî fireh kir û êriş li Helebê kir.
Mursîlî I	1620 B.Z.	Hattusa	Babilon dagir kir; piştî vegera xwe hate kuştin.
Şuppîluliuma I	1344–1322 B.Z.	Hattusa	Ket nav pevçûnê bi Misrê re.
Muwatallî II	1295–1272 B.Z.	Hattusa	Di Şerê Qadeşê de li dijî Ramsesê Duyem ê Misrê şer kir.
Hattusîlî III	1267–1237 B.Z.	Hattusa	Yekem peymana aştiyê ya ku di dîrokê de hatiye tomar kirin bi Misrê re îmze kir.
Tudhaliya IV	1237–1209 B.Z.	Hattusa	Bi metirsiyên Asûriyan re rû bi rû ma; reformên aborî dest pê kir da ku li dijî ziwabûnê raweste.
Hattusîlî III	1207–1178 B.Z.	Hattusa	Padîşahiya û împaratoriya Hitîtan a hatî zanîn di serdestiya wî de hilweşiya.

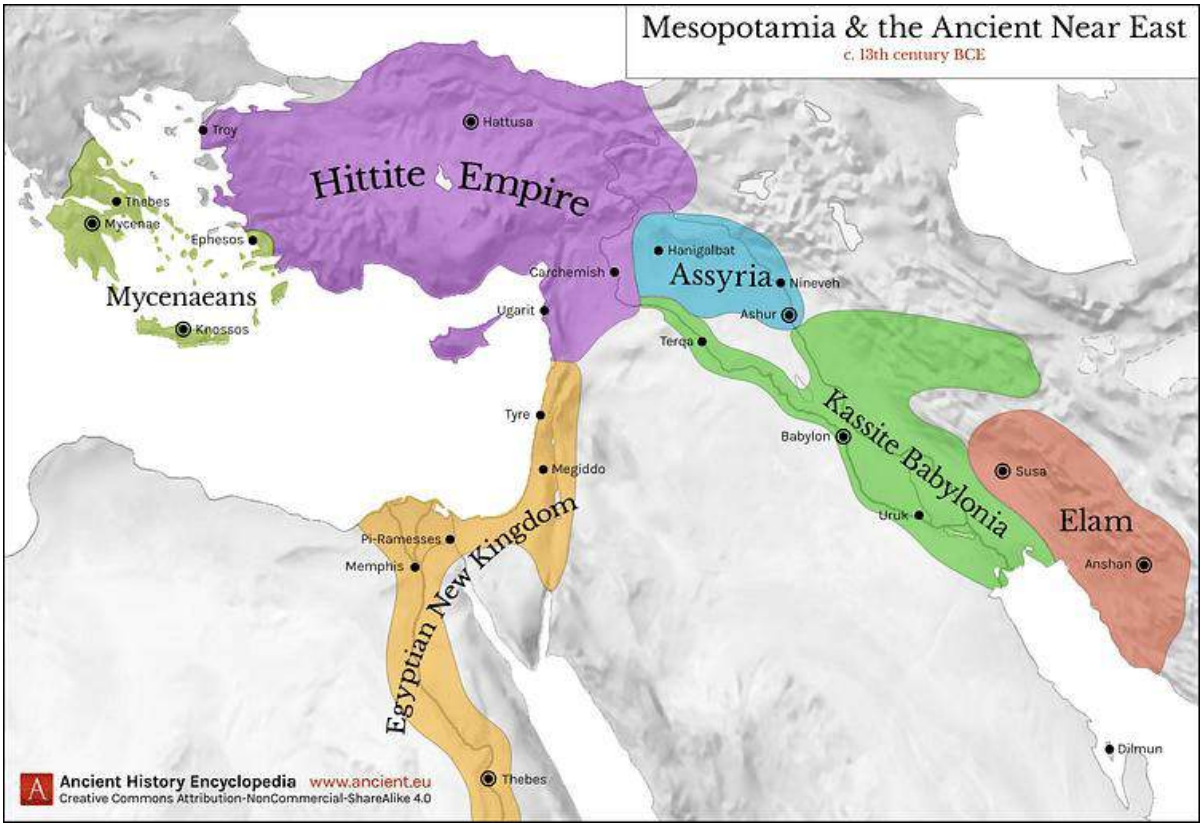

Hattusa – Paytexta Împaratoriya Hitîtan di navbera 1420–1200 B.Z. de bû, ku niha li gundê Boğazkale li nêzîkî bajarê Çorumê li Anatoliyayê cih digire.

Peykerekî Şuppîluliuma, şahê Hitîtî ku di sedsala 14’an berî zayînê de hukum kir. Ev peyker niha li Muzexaneya Arkeolojîk a Hatayê li Anatoliyayê tê parastin.

1.14 – Şaristaniya Kassiyan (nêzîkî 1595–1155 B.Z.)

Kassî—ku di nivîsên dîrokî de wekî Kaşşu an Kossaean jî tên zanîn—gelêk kevnar û bandordar bûn ku roleke sereke di dîroka Mezopotamyayê de lîstin. Ew di destpêkê de li çiyayên Zagrosê dijiyan, ku bi beşên ji Başûrê Kurdistana îroyîn re li hev tê, û paşê piştî dagirkirina Împaratoriya Kevn a Babilonê li dora sala 1595 berî zayînê gihîştin navdarî.

Nêzîkî çar sedsalan, Kassî li Babilonê hukum kirin û serdemeke îstîqrar, berdewamî û reformên rêveberî anîn. Desthilatdariya wan yek ji dirêjtirîn serdestiyên dînastîk di dîroka Babilonê de bû, ku ji nêzîkî 1595 heta 1155 berî zayînê dirêj bû. Wan bajarê Babilonê wekî paytexta fermî qebûl kir û gelek ji jiyana olî û çandî ya Babiloniyan di nav desthilatdariya xwe de tevlê kirin.

Navendeke mezin a bajarî ya din di serdema wan de Dûr-Kurîgalzû bû, bajarek ku li nêzîkî Bexdaya îroyîn ji aliyê Kurîgalzû I û Kurîgalzû II ve hate damezrandin. Ev cih di serdema desthilatdariya Kassiyan de bû navendeke girîng a siyasî û olî.

Kassî di kevneşopiyên olî yên Babiloniyan de tevlê bûn û xwedayên wekî Marduk, Enlîl û Îştar diperistin, lê di heman demê de xwedayên xwe yên taybet wekî Şuqamuna û Şumaliya jî rêz dikirin, ku bi taybetî bi şahî û şer re girêdayî bûn.

Li jêr navnîşek ji şahên navdar ên Kassiyan û bûyerên sereke yên serdema wan heye:

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (B.Z.)	Paytext	Beşdariyên / Bûyerên Girîng
Agum II (Agum-Kakrîme)	nêzîkî 1500	Babilon	Peykerê Marduk ji Hitîtan vegerand; desthilatdariya Kassiyan li Babilonê ji nû ve bihêz kir.
Karayîndaş	nêzîkî 1410	Babilon	Perestgeh çêkir û têkiliyên dîplomatîk bi Misrê re parast.
Kudur-Enlîl	Nîvê sedsala 13’an	Babilon	Perestgehên mezin avakirin û serdemeke aştiyê û geşbûnê rêve bir.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (B.Z.)	Paytext	Beşdariyên / Bûyerên Girîng
Kaştîlîyaş IV	1232–1225	Babilon	Ket nav pevçûnê bi Asûrê re; ji aliyê Tukultî-Nînurta I ve hate têkbirin û ji text hate daxistin.
Enlîl-nadîn-ahî	1157–1155	Babilon	Dawînirêjê Kassiyan bû; ji aliyê Elamiyan ve hate hilweşandin, ku dawiya desthilatdariya Kassiyan li Babilonê nîşan da.

Piştî hilweşîna dînastiya wan a Babiloniyan, Kassî li hin beşên çiyayên Zagrosê hîn jî bandora xwe parastin, lê careke din nikarîn kontrola Mezopotamyayê vegerînin. Di çavkanîyên derveyî de, bi taybetî di nav şaristanîyên cîran de, ew bi navên Kaşşu an Kaşşî têne naskirin.

Gelek lêkolînên dîrokî û zimanî destnîşan dikin ku Kassî ji aliyê etnîkî ve bi Kurdên destpêkî yên Başûrê Kurdistanê re girêdayî bûn. Hebûna wan a dirêj li bilindahiyên Zagrosê û berdewamîya wan a çandî nîşan dide ku rehên wan bi kûrahî di nav dîroka Kurdî de hene—û bingehên kevnar ên şaristaniya Kurdî li herêmê piştrast dikin.

Nexşeya Împaratoriya Kassiyan

1.15 – Desthilatdariya Mîtanniyan (nêzîkî 1500–1200 B.Z.)

Şaristaniya Mîtanniyan padîşahiyeke kevnar û bandordar bû ku ji aliyê gelên Hûrî-ziman ve di nîvê hezarsala duyemîn berî zayînê de hate damezrandin. Navenda wê li bakurê Mezopotamyayê bû, û axa wê herêmên fireh ên Başûr, Bakur û Rojavayê Kurdistanê di nav xwe de digirt. Padîşahiya Mîtanniyan di navbera du împaratoriyên mezin ên cîhana kevnar de derket holê: Împaratoriya Hitîtan li rojava û Împaratoriya Misrê li başûr. Di tevahiya dîroka xwe de, Mîtannî bo parastina serxwebûna xwe û hêza herêmî, hem di dîplomasiyê û hem jî di şeran de çalak bû.

Paytexta padîşahiyê Waşûkannî bû, bajarek ku piraniya arkeologan bawer dikin li nêzîkî Serêkaniyê ya îroyîn (li Rojavayê Kurdistanê), li nêzîkî çemê Xabûrê, cih digirt. Her çend cihê wê yê rastîn hîn jî cihê nîqaşê ye, delîlên dîrokî û arkeolojîk bi domdarî Waşûkannî li Mezopotamyaya Jorîn datînin—di nav qada çandî û erdnîgarî ya Kurdistanê de.

Li jêr navnîşek ji şahên navdar ên Mîtanniyan, demjimêrên texmînî yên serdestiya wan û destkeftiyên wan ên sereke heye:

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Texmînî)	Beşdariyên / Bûyerên Girîng
Kîrta	nêzîkî 1500 B.Z.	Damezrînerê padîşahiya Mîtanniyan; bingehên desthilatdariya Mîtannî û serxwebûna wê danîn.
Şuttarna I	nêzîkî 1480 B.Z.	Rêveberiya hundirîn û parastina leşkerî bihêz kir.
Şuttarna II	nêzîkî 1450 B.Z.	Têkiliyên dîplomatîk bi Fir‘ewn Amenhotep II yê Misrê re dest pê kir; ev yek bû asta herî bilind a têkiliyên Mîtannî-Misrê.
Artatama I	nêzîkî 1400 B.Z.	Hevpeymaniya bi Fir‘ewn Tutmose IV bihêz kir bi zewicandina keça xwe bi malbata şahî ya Misrê re.
Tuşratta	nêzîkî 1350’iyan B.Z.	Şahêkî bihêz û xwedî ambîsyon bû; hevpeymaniyên bihêz bi Misrê re parast, lê di dema êrişên Hitîtan de hate kuştin.
Şattîwaza	nêzîkî 1340 B.Z.	Piştî aloziyên hundirîn ji aliyê Hitîtan ve hate danîn; serdestiya wî destpêka lawazbûna Mîtanniyan bû.

Padîşahiya Mîtanniyan nêzîkî sê sedsalan dom kir (nêzîkî 1500–1200 B.Z.). Derketina wê pêşkeftina rêxistinên civakî û siyasî yên şaristaniyên Hûrî-Kurdî nîşan dida, lê bêîstiqrariya hundirîn, pevçûnên dînastîk û zextên derveyî di dawiyê de bûn sedema hilweşîna wê. Di dawiya sedsala 13’an berî zayînê de, Hitît ku împaratoriya xwe li Anatoliya û bakurê Mezopotamyayê fireh dikirin, axa Mîtanniyan desteser kirin û serxwebûna wê bi dawî anîn.

Tevî hilweşîna wê ya paşerojî, mîrata Mîtanniyan wekî beşeke girîng a çîroka fireh a mîrata Kurdî dom dike—şahidek li ser dewletdariya dirêjdem, dîplomasî û kûrahiya çandî ya gelên kevnar ên Kurdistanê.

Note: Current international boundaries shown.
0 100 200 mi
0 100 200 km
EUROPE
BULGARIA
BLACK SEA
GEORGIA
ARMENIA
ASIA
AEGEAN SEA
GREECE
TURKEY
IRAN
MITANNI
CYPRUS
SYRIA
IRAQ
MEDITERRANEAN SEA
© Encyclopædia Britannica, Inc.

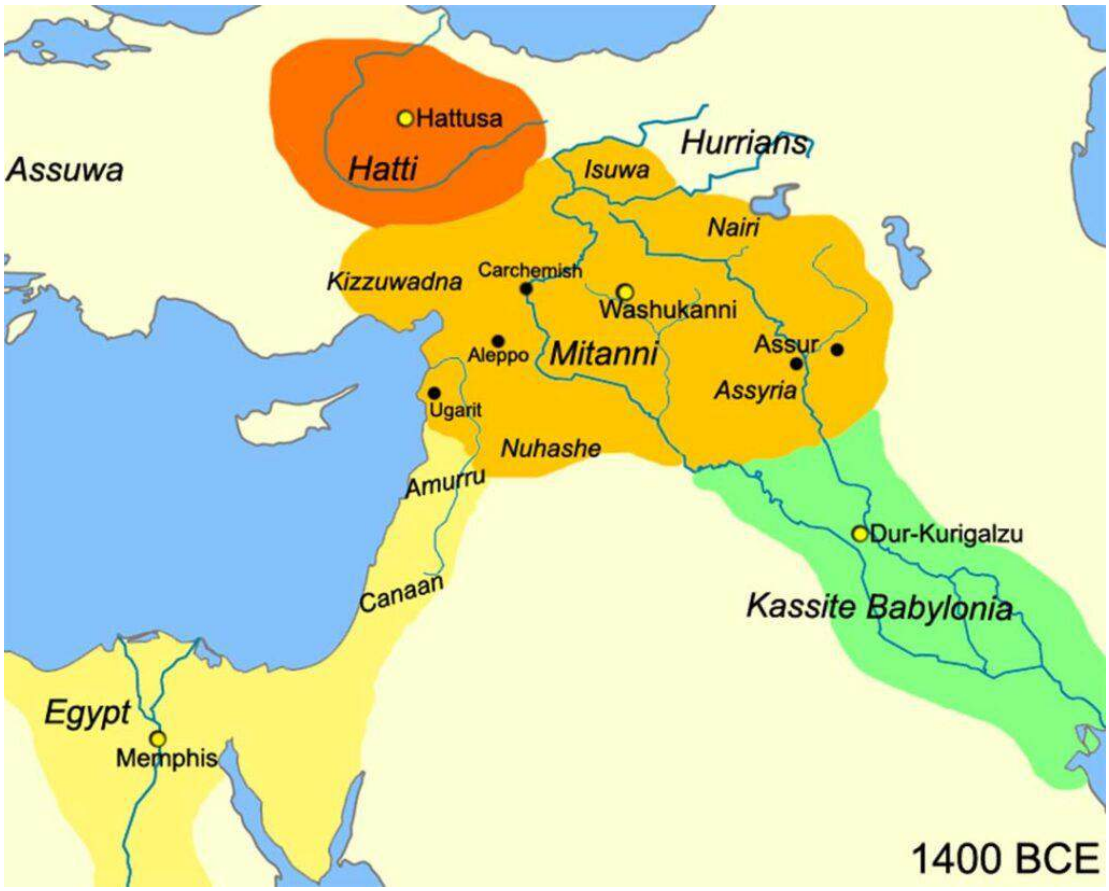
Hattusa
Hatti
Assuwa
Hurrians
Isuwa
Nairi
Kizzuwadna
Carchemish
Washukanni
Aleppo
Mitanni
Assur
Assyria
Ugarit
Nuhashe
Amurru
Dur-Kurigalzu
Canaan
Kassite Babylonia
Egypt
Memphis
1400 BCE

Wêneyeke dîjîtal a şervanên Mîtanniyan, ku di şikeftên çiyayên Hekkarî li Bakurê Kurdistanê de hatiye dîtin.

1.16 – Desthilatdariya Luwiyan (nêzîkî 1430–700 B.Z.)

Luwî gelêk kevnar ê Hind-Ewropayî bûn ku di Serdema Bronzê û destpêka Serdema Hesinî de li beşên mezin ên rojavayî û başûrê Anatoliyayê dijiyan. Şaristaniya wan roleke girîng di avakirina çarçoveya çandî û siyasî ya Rojhilata Navîn a kevnar de lîst, bi taybetî li herêmên ku îro di nav Tirkiyeya nûjen de ne, wekî Çukurova, Lîkya û peravên Egeyê.

Berevajî avakirina împaratoriyeke yekgirtî ya navendî, Luwî gelek padîşahî û mîrektiyên serbixwe birêve dibirin ku ziman, ol û mîrata çandî ya hevbeş hebû. Di nav bajarên navdar ên di bin bandora Luwiyan de de Kizzuwatna (Çukurovaya îroyîn), Arzawa (li nêzîkî Selçukê) û Lukka (Lîkya) hebûn. Her çend hin ji van bajaran xweseriya xwe parastin, hinên din ketin bin bandor an desthilatdariya rasterast a Împaratoriya Hitîtan, bi taybetî di Serdema Bronzê ya Dawî de.

Luwî bi zimanê Luwî diaxivîn, zimanekî Hind-Ewropayî ku hem nivîsa mîxî û hem jî pergala nivîsa hiyeroglîfî bikar dianî. Nivîs û nameyên wan ên dîplomatîk bandora mezin a Mezopotamyayê nîşan didin, bi taybetî di belgeyên rêveberî û olî de.

Ol û Nasnameya Çandî

Pergala baweriyê ya Luwiyan pirxwedayî bû û gelek dişibiya kevneşopiyên olî yên Hitîtî û Hûrî. Di nav xwedayên wan de ev hebûn:

- **Tarhunza** – xwedayê bahozê, ku hemberê Tarhuntê Hitîtan bû û bi xwedayê Hûrî Teşûb re nêzîk bû.
- **Arma** – xwedayê heyvê.
- **Kamrusepa** – xwedawendeke ku bi sêrbazî, dermankirin û paqijkirina merasîmî re girêdayî bû.

Perestgeh, cihên pîroz û kabartmeyên kevirî—wekî yên ku li Karahöyük, Melîd û Karkemîşê hatine dîtin—xwedayên wan û kevneşopiyên wan ên merasîmî nîşan didin. Van bermahiyan ên hunerî û arkeolojîk dewlemendiya jiyana olî û civakî ya Luwiyan eşkere dikin.

Şahên Navdar ên Luwiyan û Pêşketinên Siyasî

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyer û Destkeftiyên Girîng
Tudhaliya I	1430–1400 B.Z.	Hattusa	Yekîtiya destpêkî di navbera herêmên Hitîtî û rojavayê Anatoliyayê (Luwiyan) de rêve bir.
Şuppîluliuma I	1350–1322 B.Z.	Hattusa	Herêmên Luwiyan di nav Împaratoriya Hitîtan de tevlê kir û bi dîplomasiyê bandora xwe fireh kir.
Kurunta	1300–1280 B.Z.	Tarhuntassa	Serxwebûna xwe ji kontrola Hitîtan ragihand; li herêmên başûrî yên

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyer û Destkeftiyên Girîng
			Luwiyan bi awayekî serbixwe hukum kir.
Şahên nenaskirî	1180–700 B.Z.	Melîd, Karkemîş, Tapikka-Kara	Piştî hilweşîna Împaratoriya Hitîtan, gelek dewletên bajarî yên Nû-Hitîtî û Luwî derketin holê, ku paşê ji aliyê Împaratoriya Nû ya Asûriyan ve hatin dagirkirin.

Mîrat

Luwî, her çend gelek caran di bin siya Hitîtan de mane, bi huner, ziman, tevlêbûna olî û bandora xwe ya siyasî li herêmê şopeke mayînde hiştin. Dewletên wan ên paş-Hitîtî—ku carinan wekî mîrektiyên Nû-Hitîtî tên binavkirin—sedsalan dom kirin berî ku di nav împaratoriya mezinbûyî ya Asûriyan de werin helandin.

Zimanê wan ê Hind-Ewropayî, efsaneyên wan ên taybet û dewletên wan ên bajarî yên berxwedêr, Luwiyan dikin beşeke girîng di mozaîka tevlihev a dîrokî û çandî ya Kurdistana kevnar û Anatoliyayê de.

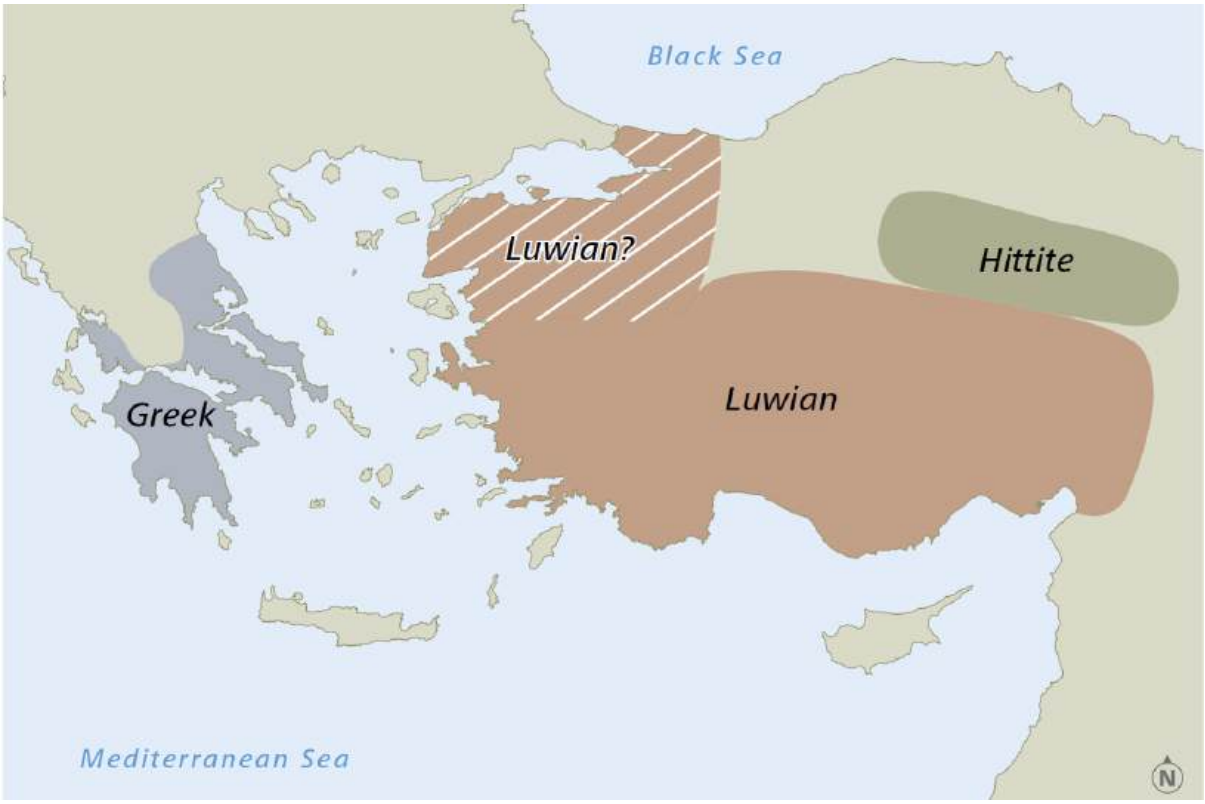

Navên Bajaran, Desthilatdariyan û Herêmên Wê Serdemê

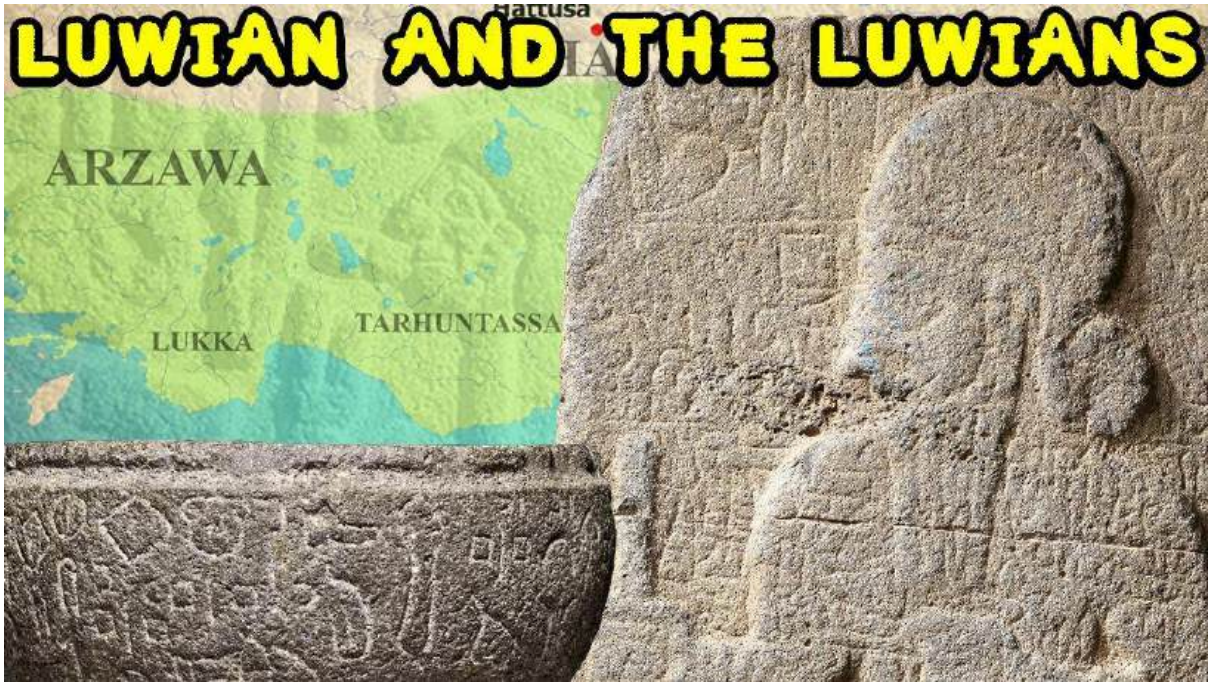

Avahiyeke mayînde ya desthilatdariya Luwiyan

1.17 – Desthilatdariya Dînastiya Igihalkid li Elamê (nêzîkî 1400–1200 B.Z.)

Dînastiya Igihalkid yek ji navdartirîn xanedanên desthilatdar di dîroka Elamiyan a kevnar de bû, ku nêzîkî du sedsalan li ser beşên Rojhilatê Başûrê Kurdistanê û başûrrojavayê Îranê hukum kir. Serdestiya wan qonaxeke girîng a têkiliya siyasî bû, bi taybetî bi Împaratoriya Babilonê re, û mîrateke çandî û avahîsazî ya mayînde hişt.

Tabaqeya desthilatdar bi zimanê Elamî diaxivîn, ku devokeke başûrî ya malbata zimanên Kurdî tê hesibandin, û ola wan pirxwedayî bû ku li ser xwedayên wekî Napîraşa û Inşuşînak rawestiyabû. Igihalkid paytextên xwe li Sûsa (Şûş) û Anşanê (Şîrazê îroyîn) diparastin.

Şahên Dînastiya Igihalkid

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Dîrokî yên Girîng
Igî-Halkî	1400–1385 B.Z.	Damezrînerê dînastiyê.
Pahîr-Îşan	1385–1371 B.Z.	Kurê Igî-Halkî bû; bi keça şahê Babilonê Kurîgalzû I re zewicî.
Attar-Kîtta	1371–1360 B.Z.	Kurê Igî-Halkî bû.
Humban-Numena	1360–1341 B.Z.	Kurê Attar-Kîtta bû; bi malbata şahî ya Babilonê re bi zewacê hevpeymanî ava kir.
Untaş-Napîrîşa	1341–1310 B.Z.	Kurê Humban-Numena bû; bi keça Burnaburîyaş II re zewicî; kampanyayên li Mezopotamyayê dest pê kir.
Kîdîn-Hutran I	1310–1296 B.Z.	Ji aliyê şahê Babilonê Kurîgalzû II ve hate têkbirin.
Hurbatîla	1296–1293 B.Z.	Kurê Pahîr-Îşan bû.
Unpahaş-Napîraşa	1293–1286 B.Z.	Kurê Pahîr-Îşan bû.
Kîdîn-Hutran II	1286–1275 B.Z.	Kurê Unpahaş-Napîraşa bû.
Untaş-Napîrîşa	1275–1240 B.Z.	Kurê Kîdîn-Hutran II bû; fermana avakirina zîguratê Çoğa Zenbîlê da.
Kîdîn-Hutran III	1240–1200 B.Z.	Li dijî Babilonê şer kir; bi kurtî axa Babiloniyan dagir kir.

Pevçûnên Leşkerî û Lawazbûna Dînastiyê

Di serdestiya Kîdîn-Hutran III de, dînastî gihîşt qonaxa xwe ya dawî ya hêza leşkerî. Ew kampanyayên girîng li dijî Împaratoriya Babilonê meşand, di nav de dagirkirina demkî ya

hin axên Babiloniyan. Lê belê, van serkeftinan dirêj nedomandin. Têkbirina di şerên paşerojî de bû sedema vegerandina Babilonê û destpêka perçebûna hundirîn li Elamê.

Paşê, Humban-Nîmena wekî şahêkî navdar derket holê ku li dijî şahê Asûrî Sargon II berxwedan kir. Serdestiya wî bi serhildanên hundirîn re rû bi rû ma, ku gelek ji wan bi berjewendiyên Babilonê re hatibûn girêdan. Ev bêîstiqrariya hundirîn padîşahî lawaz kir û rê ji bo êrişên Asûriyan li ser axa Elamiyan vekir.

Mîrata Çoğa Zenbîlê

Serdestiya Untaş-Napîrîşa (1275–1240 B.Z.) qonaxeke zêrîn a çandî û avahîsazî bû. Ew fermana avakirina Çoğa Zenbîlê da, yek ji heybetdartirîn zîguratên cîhana kevnar.

- **Demjimêra avakirinê:** nêzîkî 20 sal
- **Materyal:** bi sereke kerpîç û kevirên ku ji çiyayên Zagrosê hatibûn anîn û bi çemê Dezê hatibûn veguhestin
- **Armanc:** olî û stêrknasî (ne ji bo nîştecihbûn an karûbarên leşkerî)
- **Cih:** li nêzîkî Sûsaya îroyîn, li parêzgeha Xuzistanê ya Rojhilatê Kurdistanê

Tevî girîngiya wê ya mezin, Çoğa Zenbîl—gevherek ji şaristaniya kevnar a Kurdî—rastî paşguhkirinê hatiye. Her çend di sala 1979’an de di Lîsteya Mîrata Cîhanê ya UNESCO de hate tomar kirin, ew hîn jî li ber talan, xurîn û bêbextiya siyasî rawestiye, bi taybetî ji ber nexwestina dewletê ya eşkerekirina nasnameya wê ya Kurdî.

Hilweşîna Dînastiya Igihalkid

Di sala 1200 berî zayînê de, Dînastiya Igihalkid kontrola xwe ya siyasî winda kir. Tevliheviya hundirîn, tolhildana Babiloniyan û zexta împaratoriyên ku derdiketin holê bûn sedema perçebûn û hilweşîna desthilatdariya wan. Padîşahiya Elamê ya ku carekê bihêz bû, di nav têkoşînên siyasî yên mezin ên Rojhilata Navîn de hate kişandin.

Lê belê, mîrata Igihalkidan hîn jî dijîye—ne tenê di xirabeyên heybetdar ên Çoğa Zenbîlê de, lê her weha di berxwedana wan a siyasî, bandora wan a çandî û dîplomasiya wan a stratejîk de. Dînastiya wan qonaxeke girîng di dîroka kevnar a Elamê, Kurdistanê û tevahiya platforma Îranê de temsîl dike.

Zîguratê Çoğa Zenbîlê, ku li nêzîkî bajarê kevnar ê Sûsayê li parêzgeha Xuzistanê ya Rojhilatê Kurdistanê cih digire, yek ji mezintirîn û kevntirîn zîguratan ên cîhanê ye. Ew vedigere sedsala 13’an berî zayînê û ji aliyê şahê Elamî Untaş-Napîrîşa ve hate fermankirin; avakirina wê di heyama bîst salan de, di serdema herî geş a şaristaniya Elamiyan de, hate temamkirin.

Zîguratê Çoğa Zenbîlê xezîneyeke çandî ye—ne tenê ya Kurdistanê, lê ya mîrata cîhanê jî. Bi girîngiya xwe ya dîrokî û heybeta xwe ya avahîsazî, ew xwedî şiyana ku wekî yek ji girîngtirîn cihên arkeolojîk û geştûgerî yên cîhanê were nasîn.

Lê belê, tevî vê nirxê, cih bi domdarî rastî paşguhkirin, zirar û talanê hatiye—asayî ku di belgeyên wêneyî de jî tê dîtin. Ev bêbextî ne tesadufî ye. Ji ber ku Çoğa Zenbîl li ser axa Kurdistanê cih digire, ji aliyê desthilatên ku Kurdistan dagir kirine ve bi zanebûn hatiye paşguhkirin.

Ev marjînalîzekirina bi armanc a vê abîdeyê beşek ji stratejiyeke firehtir e ku dixwaze dîroka Kurdî veşêre. Pejirandin û parastina cihê wusa bêguman dê hebûna kûr a gelê Kurd li herêmê, û her weha mîrata wan a şaristaniyê, xweseriyê û desthilatdariya serbixwe eşkere bike—mîratek ku gelek berî dagirkirinên derveyî heye.

Xirabeyên îroyîn ên Çoğa Zenbîlê heta peravên başûrî yên Dezfulê dirêj dibin, herêmek ku carekê wekî paytext, kelhe û navendeke çandî ya gelê Kurd dixebitî. Tevî girîngiya wê ya dîrokî û arkeolojîk, cih hîn jî di rewşeke paşguhkirina giran de ye. Her çend UNESCO di sala 1979’an de Çoğa Zenbîl di Lîsteya Mîrata Cîhanê de tomar kir, heta niha tu gavên bingehîn ji bo parastin an parêzîna wê nehatine avêtin.

Cih hîn jî bêparastin û li ber xetereyê maye, bêyî çavdêriya domdar an jî rêgiriyên ku hilweşîn an têkdanê asteng bikin. Heta îro, desthilatên Îranê di pêkanîna hewildanên rastîn ên parastinê de têk çûne, û vê parçeya bêhempa ya mîrata Kurdî û mirovahiyê bi domdarî di xetereyê de hiştine.

1.18 – Desthilatdariya Malbata Şutrukîd li Îlamê di Navbera Salên 1200–1100 B.Z. de

Malbata Şutrukîd wekî yek ji demên vejîna dewleta Îlamê tê naskirin. Di vê serdemê de, dagirkirinên leşkerî û pêşketina çandî ji taybetmendiyên bingehîn yên vê desthilatdariyê

bûn. Ev hanedan bi domdarî di nav nakokî û têkiliyên siyasî û leşkerî de bi Sumer, Akad, Babîlon û Asûr re bû. Tê gotin ku paytexta vê padîşahiyê bajarê Sûsa (Şûş) bû û zimanê wan Kurdîya Jêrîn bû.

Li jêr navnîşek ji fermanrêwayên navdar ên Malbata Şutrukîd, ligel salên desthilatdariya wan û bûyerên girîng ên vê serdemê tê dayîn.

Navê Fermanrêwayan	Salên Desthilatdariyê	Bûyerên Girîng
Şutruk-Nahhunte	1185–1155 B.Z.	Desthilatdariya xwe ji Îlamê heta Mezopotamyayê fireh kir. Babîlon dagir kir û Stela Naram-Sîn û Yasayên Hemûrabî anîn Sûsayê. Ev serdem bi serkeftinên leşkerî û çandî wekî “Serdema Zêrîn” tê naskirin.
Kutir-Nahhunte II	1155–1150 B.Z.	Hêlmetên leşkerî ber bi Babîlonê ve domandin û di van şeran de peykerê Mardukê bi dest xist.
Şilhak-Înşûşînak I	1150–1120 B.Z.	Desthilatdariya Îlamiyan firehtir kir û di karûbarên Mezopotamyayê de rolê çalak hebû. Tê gotin ku nivîsandina Kurdî bi alfabeya mîxî di vê serdemê de dest pê kir.
Humban-Nimena	1120–1110 B.Z.	Li dijî hêzên Asûrî şer kir û li hemberî Sargonê Duyem berxwedan nîşan da. Bi piştgirîkirina serbixwebûna Babîlonê ji Asûrê tê naskirin.
Hutelutuş-Înşûşînak	1110–1100 B.Z.	Bi êrîşa fermanrêwayê Babîlonê Nebukadnezarê Yekem re rû bi rû ma. Peykerê Mardukê ji dest da û piştî vê êrîşê desthilatdariya Îlamî lawaz bû.

Şutruk-Nahhunte, ku di sala 1185 B.Z. de dest bi fermanrêwayiya vê desthilatdariyê kir, sînorên dewleta xwe ber bi rojhilat û rojawa ve fireh kir. Wî Babîlon dagir kir, paytexta wê girt û Stela Naram-Sîn û Yasayên Hemûrabî anîn Şûşê. Serdema Şutruk-Nahhunte wekî demeke zêrîn a hêza leşkerî û çandî ya Îlamiyan tê naskirin.

Di serdema Şilhak-Înşûşînak I de, nêzîkî sala 1230 B.Z., nivîsandina Îlamî bi nivîsa mîxî hate pêşxistin û xwendin û nivîsandin bi zimanê Îlamî hate teşwîqkirin.

1.19 – Koça Eşîrên Faris-Aryayî ber bi Medyayê ve (nêzîkî 1000–500 B.Z.)

Tomarên arkeolojîk û dîrokî destnîşan dikin ku, berî sala 1000 berî zayînê, herêma ku di dîrokê de wekî Medya tê zanîn—ku beşên ji Îran, Kurdistan û Azerbaycanê yên îroyîn di nav xwe de digirt—tenê ji aliyê Medan (Kurdan) û Belûcan ve dihate nişstecihkirin. Van du komên etnîkî yên xwecihî li çiyayên herêmê serdest bûn û kontrola bilindahiyan diparastin.

Li dora sedsala 10'an berî zayînê, pêlên eşîrên Hind-Aryayî—ku paşê wekî Faris û Tacîk hatin nasîn—ji Asyaya Navîn ber bi Medyayê ve dest bi koçkirinê kirin. Van koçan bi sereke ji ber tengasiya aborî û lêgerîna erdên berhemdartir bûn. Van koçberan di destpêkê de li bakurê Medyayê, bi taybetî li herêmên wekî Xorasanê, bicih bûn, berî ku hêdî hêdî ber bi herêmên başûrî wekî Îsfehan û Bendere Run (Bander Abbasê îroyîn) ve belav bibin.

Di wê demê de, Med kontrola siyasî û eşîrî ya herêmê diparastin, lê koçberên Faris û Tacîk di komên biçûk û ne-rêxistî de dihatin. Ji ber nebûna pevçûnek bilez û firehiya herêmê, van koman karî bi hindik berxwedan bicih bibin.

Med ku bi sereke şivan bûn û jiyana xwe-ser diparastin, dirêj deman şêwazeke jiyanê ya bêbirçîbûn û bêdagirkirin jiyan dikirin. Berevajî wê, koçberên Faris û Tacîk ku gelek caran rastî ziwabûn û kêmasiyê bûbûn, platforma berhemdar a Medyayê wekî welatekî derfetê didîtin. Bi demê re, wan dest bi anîna malbat, heywan û kelûpelên xwe bo herêmê kir.

Di navbera 1000 û 500 berî zayînê de, ev koça hêdî û domdar pêkhateya demografîk û siyasî ya Medyayê guhert. Dehan konfederasyonên eşîrî yên Faris ji herêmên ku bi Tacîkistan û Kazaxistanê yên îroyîn re têne hevpeyvîn, li axa Medyayê bi awayekî daîmî bicih bûn. Ev veguherîn roleke sereke di avakirina împaratoriyên Faris ên paşerojî de lîst,

ji ber ku hevsengiya hêzê hêdî hêdî ji eşîrên xwecihî yên Medan ber bi komên Aryayî yên nûhatî ve diguherî.

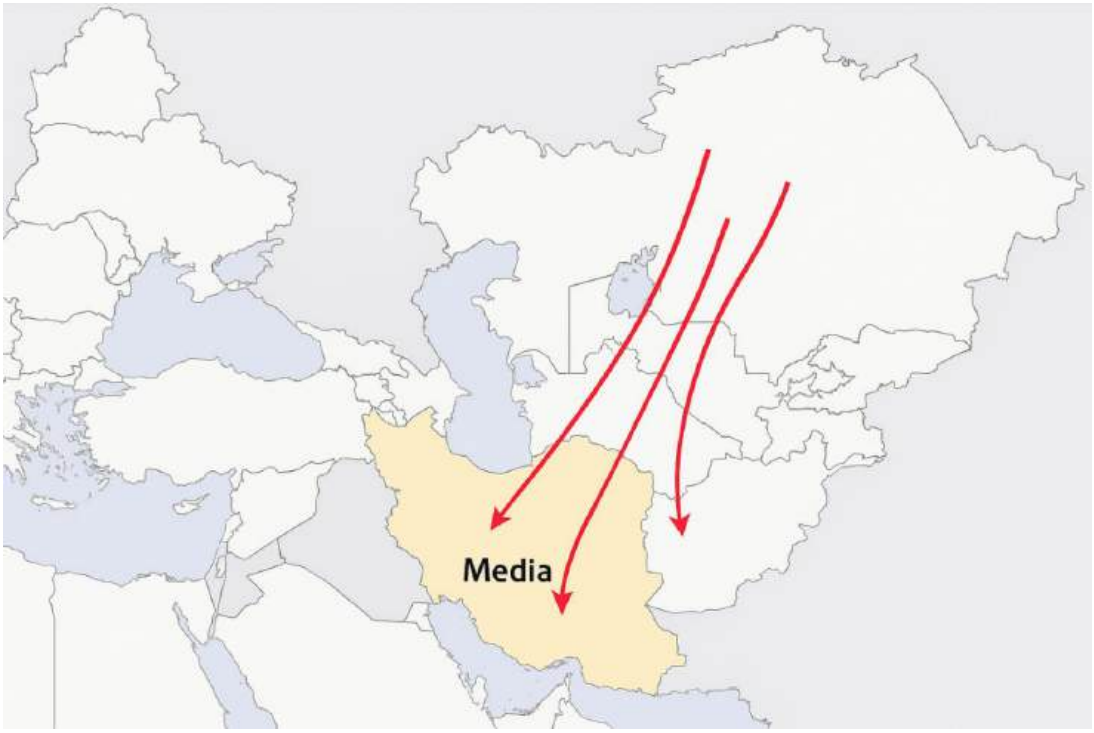

Tîrên xêzkirî li ser nexşeya li jor koça Farisan ji Asyaya Navîn ber bi Îran, Afganistan û herêmên derdorê ve di navbera 1000 û 500 berî zayînê de nîşan didin.

1.20 – Desthilatdariya Kadûsiyan (nêzîkî 1000–300 B.Z.)

Kadûsî—ku di çavkanîyên klasîk de wekî Cadusii an Curdossi jî tên zanîn—gelêk kevnar ê Kurd bûn ku li peravên başûrrojavayî yên Deryaya Xezarê dijiyan, di herêmekê de ku îro Gîlan, Erdewel (Erdebîl) û beşên bakurrojavayê Mazenderanê li Îrana nûjen di nav xwe de digire. Axa wan rêzên çiyayên Talesh û Xelxalê di nav xwe de digirt û heta daristan û çemên deştên peravê dirêj dibû. Ev erdnîgariya dijwar û daristanî roleke girîng di parastina serxwebûna siyasî û xweseriya eşîrî ya Kadûsiyan de lîst, ku sedsalan dom kir.

Gelek dîroknasên klasîk, wekî Strabon, Plutark, Xenophon û Arrian, Kadûsî wekî şervanên bihêz ên çiyayî nav kirine. Her çend ku carinan bi awayekî ne-rasterast bi Împaratoriya Medan re girêdayî bûn, wan bi domdarî li dijî berfirehbûna kontrola Farisên Haxamenşî berxwedan kir. Di tomarên dîrokî de hatiye qeyd kirin ku Kadûsî:

- Li dijî Kuroşê Mezin, damezrînerê Împaratoriya Haxamenşiyan, serhildan kirin.
- Li dijî desthilatdariya Daryûsê Yekem rawestan û xwe nadevî kontrola navendî ya Farisan.
- Di sedsala 4'an berî zayînê de beşdarî Serhildana Satrapan li dijî Ertaxeşta Duyem bûn.

Berevajî avakirina padîşahiyeke navendî, Kadûsî xwe wekî konfederasyoneke eşîrî birêve dibirin, ku her yek ji aliyê serokên eşîran an meclîsên rihspîyan ve dihate rêvebirin. Zimanê wan devokeke destpêkî ya Kurdî bû ku bi zimanê Medan re gelek nêzîk bû, û çanda wan li ser kevneşopiya rêveberiya eşîrî, şivantî û parastina axê ava bû.

Her çend ku gelek caran di çîrokên dîrokî yên sereke de hatine paşguhkirin, Kadûsî roleke stratejîk di parastina serweriya herêmî de li ser sînorê tevlihev ê di navbera platforma Îranê û peravên Deryaya Xezarê de lîstin. Berxwedana wan li dijî serweriya împaratoriyan bû bingehê kevneşopiya dirêj a xweseriya Kurdî li bilindahiyên Zagros û Xezarê. Bi vî awayî, Kadûsî dikarin wekî pêşengên mîrektiyên Kurdî yên paşerojî bên dîtin, yên ku di qonaxên paşerojî yên dîrokê de li herêmê derketin holê.

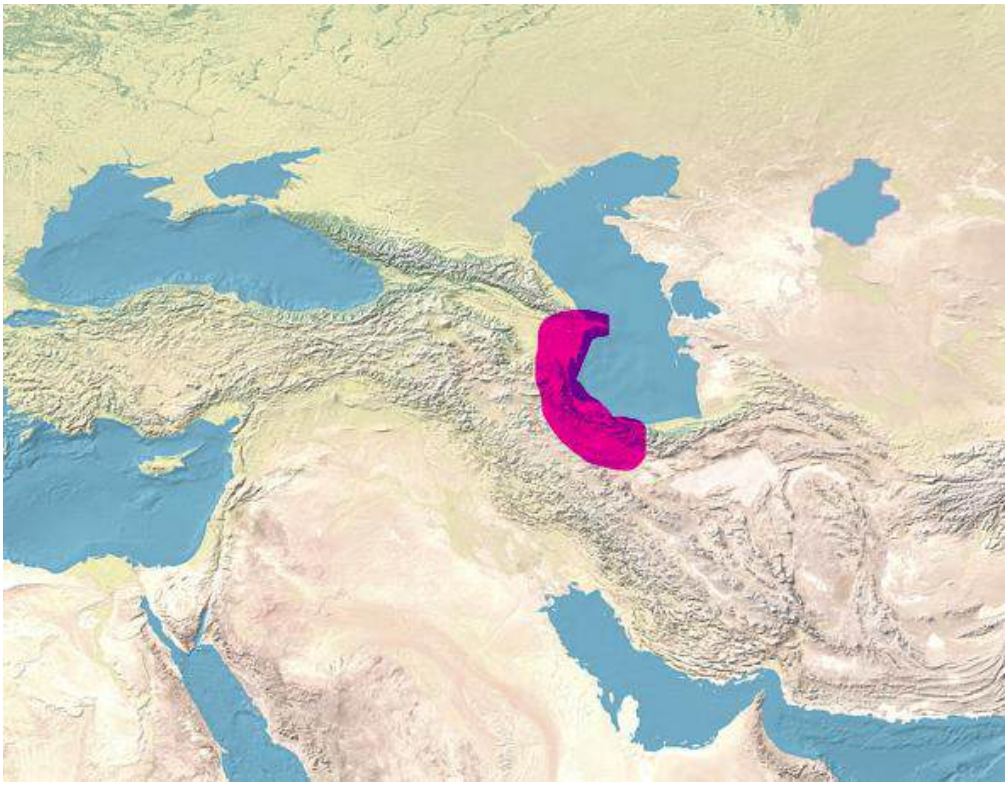

Nexşeya Kadûsiyan

1.21 – Padîşahiya Kayaniyan (nêzîkî 900–500 B.Z.)

Dînastiya Kayaniyan (Kiyani) rêzeke şahî ya nîv-efsanevî lê ji aliyê çandî ve gelek girîng temsîl dike, ku ji nêzîkî 900 heta 500 berî zayînê li ser beşên bakur û rojhilatê Îranê, di nav de herêmên Turkmenistana îroyîn jî, hukum kir. Her çend ku gelek caran di çarçoveya efsaneyên destanên Farisî de tê danîn, şahên Kayaniyan roleke girîng di avakirina nasnameya ruhî û siyasî ya platforma destpêkî ya Îranê de lîstin.

Di destpêkê de şahên Kayaniyan li hember reformxwazên olî yên nû şikdar bûn, lê paşê wan Zerdeştîtiyê qebûl kir, ku di serdestiya wan de bû ola fermî ya dewletê. Ev veguherîn xaleke girîng di pêşketina felsefî û ideolojîk ya herêmê de bû û bingeh ji bo modelên paşerojî yên olî û împaratorî yên Farisan danîn.

Li jêr tabloyek kurt a şahên Kayaniyan, demjimêrên serdestiya wan, paytext, ol û bûyerên sereke yên dîrokî an efsanewî heye:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Ol	Bûyerên Girîng
Kay Qobad	900–800 B.Z.	Çiyayên Elborzê	Zerdeştîtiya destpêkî	Li dijî Efrasiyab, şahê Turanê, şer kir; desthilatdariya li bakurê Medyayê damezrand.
Kay Kâvus	800–700 B.Z.	Mazenderan	Zerdeştîtî	Bi alîkariya şervanê efsanewî Rostem, êrişên Turaniyan paşve xist.
Kay Xusrew	700–650 B.Z.	Zabol (Sistan)	Zerdeştîtî	Efrasiyab têkbir; bi dadperweriyê navdar bû; bi dilxwazî ji textê paşve kişiya.
Lohrasp	650–600 B.Z.	Belx (Afganistan)	Zerdeştîtî	Bi dijberiya hundirîn re rû bi rû ma; di dawiyê de di şer de ket.
Goştasp	600–550 B.Z.	Belx	Zerdeştîtiya Dewletî	Piştgirê Zerdeşt bû; bi Erjasb, şahê Turanê, re şer kir.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Ol	Bûyerên Girîng
Behmen	550–500 B.Z.	Belx	Zerdeştîtî	Kampanyayên leşkerî li ser Xorasanê li dijî dijberên herêmî domand.

Li gorî çîrokên kevneşopî, Pêxember Zerdeşt di sala 570 berî zayînê de di êrişeke li ser Belxê de ji aliyê hêzên Erjasb, rêveberê Turanê, ve hate kuştin. Her çend rastiya dîrokî ya vê bûyerê hîn jî cihê nîqaşê ye, ew bi kûrahî di bîra çandî ya Îranî de cih girtiye û di kevneşopiyên devkî û nivîsên olî de hatiye parastin.

Padîşahiya Kayaniyan ne tenê ji ber şer û şahên xwe yên efsanewî girîng e, lê her weha ji ber roleke ku di belavkirina Zerdeştîtiyê, bihêzkirina girêdana ol û desthilatdariya dewletê, û bandorkirina dînastiyên paşerojî yên Îranê de lîstiye. Ew qonaxeke sereke di pêşketina nasnameya Îranî de temsîl dike, ku efsane, bawerî û rêxistina destpêkî ya siyasî bi hev re têkilîdar dike.

1.22 – Padîşahiya Urartûyan (nêzîkî 860–585 B.Z.)

Padîşahiya Urartûyan dewleteke kevnar û bihêz bû ku li bilindahiyên derdora Gola Wanê derket holê, û herêmên Ermenistana îroyîn, rojhilatê Tirkiyeyê û Bakur û Rojhilatê Kurdistanê di nav xwe de digirt. Ji sedsala 9’an heta sedsala 6’an berî zayînê, Urartû bû padîşahiyeke navendî û leşkerî ku kontrola herêmeke çiyayî ya fireh diparast, ji çiyayên Qefqazê li bakur heta çiyayên navîn ên Zagrosê li başûr dirêj dibû.

Paytexta padîşahiyê, Tuşpa (Wana îroyîn), navenda siyasî û olî ya dewletê bû. Her çend ku xanedana desthilatdar ji netewa Urartûyan bû, rêberiya leşkerî û rêveberî gelek kesên ji eşîrên Mannayan (Kurdî) jî di nav xwe de digirt, bi taybetî li parêzgehên başûrî. Ev avahiya hevbeş pergala siyasî ya tevlihev nîşan dida ku rêberiya herêmî ya Kurdî di nav desthilatdariya navendî ya dewleta Urartûyan de tevlê dikir.

Zimanê Urartûyan, ku bi zimanê Hûrî re nêzîk bû, di nivîsên fermî, rêveberî û merasîmên olî de dihate bikaranîn. Urartûyan pergaleke baweriyê ya pirxwedayî dişopandin, û di nav xwedayên wan ên sereke de ev hebûn:

- **Ḫaldî** – xwedayê sereke yê şer û şahîtiyê,
- **Teişeba** – xwedayê bahozê,
- **Şîvînî** – xwedayê rojê.

Şahên Urartûyan wekî kesayetiyên nîv-xwedayî dihatin dîtin ku di navbera xwedayan û gel de navbeynkarî dikirin, û bi avahiyên mezin, nivîs û serkeftinên leşkerî desthilatdariya xwe ya olî û şahî bihêz dikirin.

Navnîşa Şahên Urartûyan û Beşdariyên Wan

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Beşdariyên Girîng
Arame	860–840 B.Z.	Damezrînerê padîşahiya Urartûyan; yekem rêza şahî ava kir.
Lutîprî	840–825 B.Z.	Axa Urartûyan fireh kir û desthilatdariya navendî bihêz kir.
Sardurî I	825–810 B.Z.	Kampanyayên leşkerî li dijî Asûrê dest pê kir.
Menua	810–785 B.Z.	Kontrola hundirîn bihêz kir; kelhe û pergalên avdanê ava kir.
Argiştî I	785–760 B.Z.	Hêza Urartûyan li ser bilindahiyên Ermeniyan fireh kir; kelheya Erebûnî ava kir.
Sardurî II	760–740 B.Z.	Urartû li dijî zexta domdar a Asûriyan parast.
Rusa I	740–714 B.Z.	Ji aliyê Asûriyan ve têkbirin dît; destpêka lawazbûna Urartûyan nîşan da.
Argiştî II	714–680 B.Z.	Berxwedana li dijî firehbûna Asûriyan domand; hewl da reformên hundirîn bike.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Beşdariyên Girîng
Rusa II	680–645 B.Z.	Bi nerehetiyên hundirîn û windakirina axê re rû bi rû ma.
Rusa III	645–620 B.Z.	Urartûyeke lawaz rêve bir; di dawiyê de ji aliyê hêzên Asûriyan ve hate dagirkirin.
Rusa IV	620–585 B.Z.	Dawînirêjê padîşahiyê bû; dewlet ji ber zextên hundirîn û derveyî hilweşiya.

Pêkhateya Etnîkî û Mîrata Dîrokî

Nasnameya neteweyî ya Ermeniyan a nûjen gelek caran bi şaristaniya Urartûyan re tê girêdan. Lê belê, delîlên arkeolojîk û zimanî pêkhateyeke pir-etnîkî nîşan didin, bi taybetî li herêmên başûrî û rojhilatî yên padîşahiyê. Mannayan (eşîrên Kurdî), ku li peravên Zagrosê dijiyan, roleke navendî di fermandariya leşkerî û rêveberiya herêmî de di bin desthilatdariya Urartûyan de lîstin.

Navandina Urartû wekî dewleteke “tenê Ermenî” avahiyeke nûjen e ku ji aliyê dîroknivîsiya neteweperest a sedsalên 19’an û 20’an ve hatiye çêkirin. Di rastiya dîrokî de, dewleta Urartûyan pêkhateyeke etnîkî ya cuda hebû, û axa wê bi awayekî sereke bi herêmên ku Kurd di wan de dijiyan re têkildar bû.

Nexşeya Herêma Desthilatdariya Padîşahiya Urartûyan

1.23 – Desthilatdariya Mannayan (850–616 B.Z.)

Mannayî gelêk kevnar û bandordar bûn ku li rêza çiyayên Zagrosê dijiyan, bi taybetî li herêma ku ji Tewrêzê (Tebrîz), Sine û Wirmê (Ûrmiye) heta Hewlêrê dirêj dibû. Padîşahiya wan, ku wekî Mannea tê zanîn, di navbera 850 û 616 berî zayînê de geş bû. Her çend ku ji aliyê mezinahiyê ve ne mezin bû, Mannea li cihêkî gelek stratejîk cih digirt, di navbera hêzên mezin ên Asûrê, Urartûyan û paşê Împaratoriya Medan de. Ev cihdanîn bû sedema ku Mannayî di hevsengiya hêzê ya sedsalên 9’an heta 7’an berî zayînê de bibin lîstikvanên sereke.

Rewşa Siyasî û Paytext

Paytexta Manneayê bajarê Îzîrtû bû, ku li herêma Seqizê ya Rojhilatê Kurdistanê ya îroyîn cih digirt. Îzîrtû gelek caran di nivîsên Asûriyan de tê behskirin, bi taybetî di

serdestiya Sargonê Duyem ê Asûrê de, ku li dora sala 716 berî zayînê wekî beşek ji kampanyaya xwe ya fireh li Zagrosê êrişî bajêr kir û wê talan kir.

Di tevahiya dîroka xwe de, Mannayî bi cîranên xwe yên bihêz re têkiliyek guhêrbar hebû. Carinan wan bi Împaratoriya Asûrê re hevpeymanî ava dikir û wekî dewletên bindest an herêmên tampon dixebitîn; carinan jî li dijî êrişên Asûriyan berxwedan dikirin. Mannayî her weha bi Padîşahiya Urartûyan a li bakur gelek pevçûn kirin û di dawiyê de li dawiya hebûna wan a siyasî ketin bin desthilatdariya Medan.

Şahên Navdar

Di nav şahên Mannayan ên ku di nivîsên dîrokî de hatine qeyd kirin de ev hene:

- **Îranzo** – Şahê ku bi yekgirtina destpêkî ya hêza Mannayan tê zanîn.
- **Aza** – Di navbera dîplomasî û şer bi dewletên cîran re tevgeriya.
- **Ullusunu** – Bi têkiliyên tevlihev bi desthilatdarên Asûriyan re û hewlên îstîqrarê yên hundirîn navdar bû.

Van şahan di rewşeke siyasî de ku ji aliyê împaratoriyên mezin ve hatiye serdestkirin, bi zîrekî tevgeriyan û bi stratejiyên berxwedana leşkerî, hevpeymaniya siyasî û parastina axê serxwebûna Mannayan nêzîkî du sedsalan parastin.

Ziman, Ol û Mîrat

Gelê Mannayan bi zimanekî ku li ser bingeha Hûrî ava bû diaxivîn, û her çend ku mîrata wan a zimanî niha winda bûye, gelek lêkolîner wê wekî pêşeng an zimanekî nêzîk bi devokên destpêkî yên Kurdî re dinirxînin, bi taybetî yên ku bi qada çandî ya Medan re girêdayî ne.

Tê gotin ku baweriyên wan yên olî yekxwedayî bûn—taybetmendiyek kêm di wê herêmê de di wê demê de—û ji kevneşopiyên pirxwedayî yên împaratoriyên cîran cuda bûn.

Piştî derketina Împaratoriya Medan, Mannayî hêdî hêdî ji aliyê çandî û zimanî ve di nasnameya Medan a ku fireh dibû de hatin tevlêkirin. Bi demê re, ziman û nasnameya

wan a siyasî ji tomarên dîrokî winda bû, lê mîrata wan di mîrata etno-çandî ya Kurdan de, bi taybetî yên herêma navîn a Zagrosê, hîn jî dijîye.

Lawazbûn û Tevlêbûna di Împaratoriya Medan de

Piştî sala 616 berî zayînê, dema ku bandora Medan fireh bû, Mannayî êdî wekî yekîneyeke cuda di tomarên dîrokî de nehate behskirin. Ji vê qonaxê pê ve, ew di bin navê etnîkî yê firehtir ê “Med” de hatin tomar kirin, ku hem yekgirtina siyasî û hem jî tevlêbûna çandî nîşan dide.

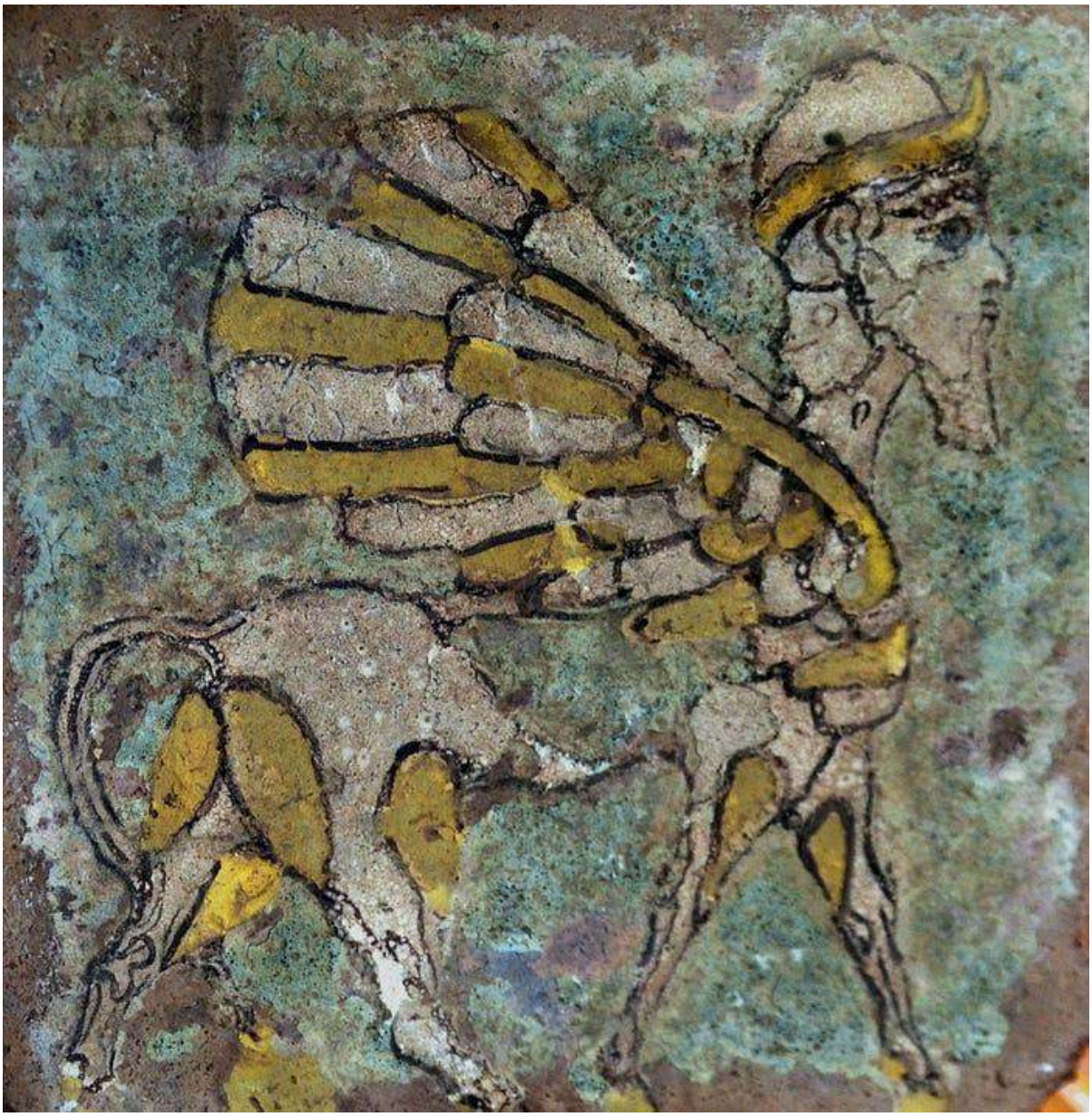

Peykerekî Arkeolojîk ji Dînastiya Mannayan

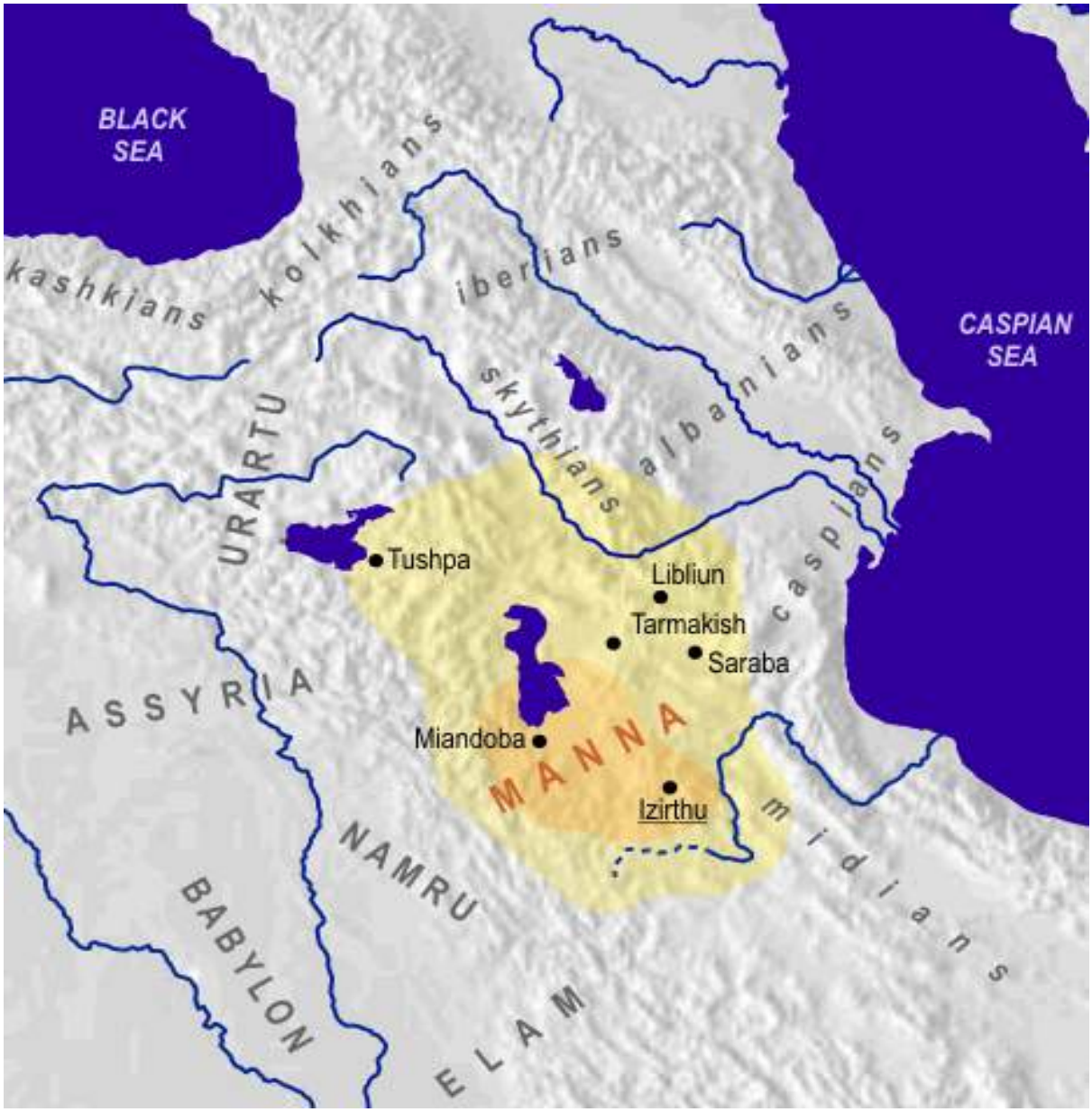

Nexşeya Padîşahiya Mannayan

Şahên Navdar ên Padîşahiya Mannayan

Tabloya jêr şahên hatine zanîn ên dînastiya Mannayan pêşkêş dike, ku demjimêrên serdestiya wan, paytext û bûyerên sereke yên dîrokî yên girêdayî bi serdestiya wan re di nav de hene:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyerên Girîng
Eranzu	716–709 B.Z.	Îzîrtû (Seqiza îroyîn, Rojhilatê Kurdistanê)	Di pevçûnên bi Asûrê re di bin Sargonê Duyem de hate kuştin. Serdestiya wî di nav serhildanên hundirîn û lawazbûna desthilatdariyê de bi dawî bû.
Aza (kurê Eranzu)	709 B.Z.	Îzîrtû	Serdestiya wî kurt bû. Ji aliyê dijberên hundirîn yên ku bi Asûriyan re hevkar bûn ve hate hilweşandin û kuştin.
Uallî	709–700 B.Z.	Îzîrtû	Piştî mirina Aza ji aliyê Sargonê Duyem ve hate destnîşankirin. Têkiliyên aştiyane bi Asûrê re parast, lê bi mirineke asayî mir.
Ahšarî (dibe ku Ullusunu be)	Dawiya sedsala 8’an B.Z.	Îzîrtû	Di destpêkê de li dijî kontrola Asûriyan serhildan kir, lê paşê ji aliyê desthilatdarên Asûriyan ve hate girtin û sirgûnkirin.
Manî	Sedsala 7’an B.Z.	Îzîrtû	Serdestiya wî bi êrişên dubare yên Asûriyan hate naskirin. Di dawiyê de, Asûr axa Mannayan desteser kir û serxwebûna wan bi dawî anî.

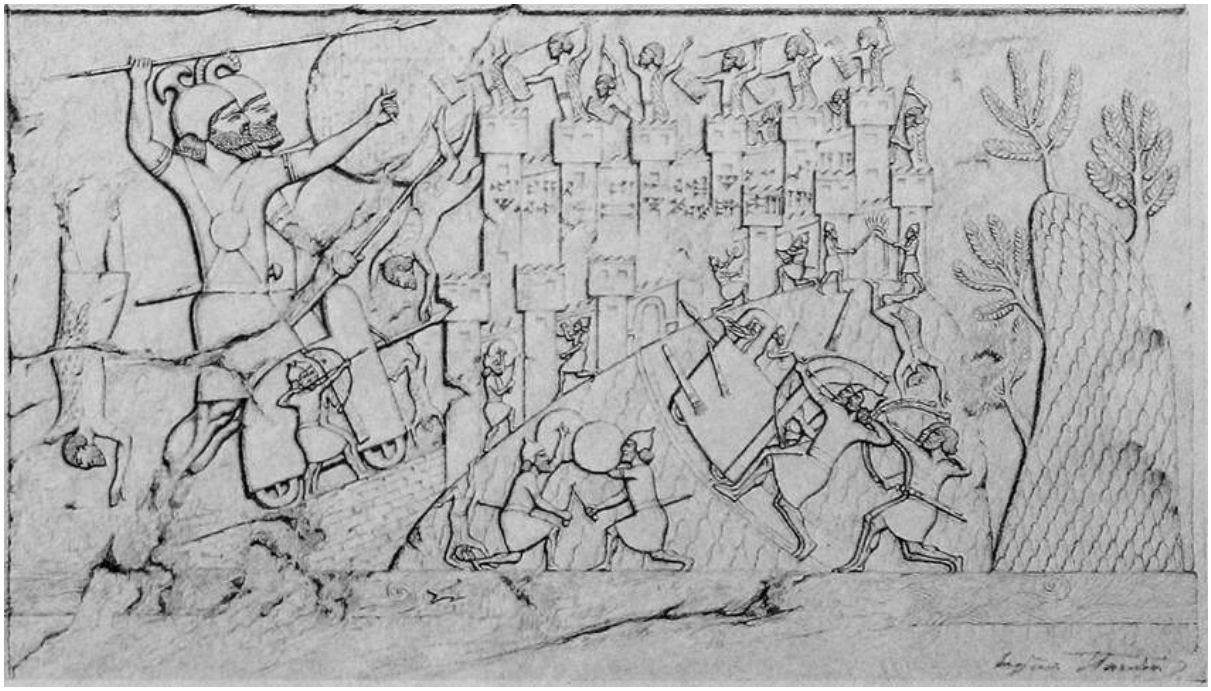

Dagirkirina Padîşahiya Mannayan ji aliyê Asûriyan ve

1.24 – Desthilatdariya Dînastiya Nû-Elamî (nêzîkî 760–688 B.Z.)

Piştî hilweşîna Dînastiya Şutrukiyan a Elamê li dora sala 1100 berî zayînê, herêm ket bin kontrola împaratoriyên li pey hev—pêşî Babiloniyan û paşê Asûriyan. Nêzîkî sê sed û nîv salan, serweriya Elamê di bin dagirkirina derveyî de hat rawestandin.

Lê belê, li dora sala 760 berî zayînê, Elamî serhildanek serkeftî dest pê kirin û dînastiyeke serbixwe ji nû ve damezrandin, ku destpêka qonaxa ku îro ji aliyê dîroknasan ve wekî serdema Nû-Elamî tê zanîn nîşan da. Ev vejînê Sûsa (Şûşê îroyîn) dîsa kir paytexta padîşahiya Elamê. Di vê serdemê de, zimanê rêveberî û axaftinê yê dîwan û tabaqeya desthilatdar devokeke başûrî ya Kurdî bû ku bi Lorî û Lekî yên îroyîn re nêzîk bû.

Ev qonax bi têkiliya hem dîplomatîk û hem jî leşkerî bi hêzên cîran re hate naskirin, bi taybetî bi Babilon û Asûrê re, dema ku Elam dixwest serweriya xwe û bandora herêmî ya xwe di rewşeke siyasî ya tevlihev de biparêze.

Li jêr kurtasiyek ji şahên hatine zanîn ên Dînastiya Nû-Elamî, demjimêrên serdestiya wan û bûyerên sereke yên serdema wan heye:

Navê RêveberêDemjimêra SerdestiyêBûyerên GirîngHumban-Tehrra760–743 B.Z.Damezrînerê Dînastiya Nû-Elamî; serdestiya wî di salnameyên dîrokî yên Babiloniyan de hatiye tomar kirin.Humban-Nîkaş I743–730 B.Z.Têkiliyên bi Babilonê re bihêz kir da ku li dijî zêdebûna êrişên împaratoriya Asûrê raweste.Humban-Mînanû730–717 B.Z.Hevpeymaniya bi Babilonê re domand; piştgirî da berxwedana Babilonê li dijî Asûrê.Şutruk-Nahhunte717–699 B.Z.Bi pevçûnên hundirîn û êrişên derveyî re rû bi rû ma; di dawiyê de ji aliyê hêzên Asûriyan ve hate hilweşandin.

Her çend ku Dînastiya Nû-Elamî ne gelek dirêj bû, ew vejîna rêveberiya xwecihî ya Elamî-Kurdî, çand û berxwedanê temsîl dikir piştî sedsalên dagirkirinê. Berxwedana vê dînastiyê li dijî hêzên împaratorî—bi taybetî Asûrê ku di wê demê de di asta herî bilind a hêza xwe de bû—berdewamîya mîrata Elamî-Kurdî nîşan dide.

1.25 – Kawayê Hesinkar û Derketina Nasnameya Neteweyî ya Kurdî (nêzîkî 700 B.Z.)

Efsaneya Kawayê Hesinkar yek ji sembolên herî mayînde û bihêz ên nasnameya neteweyî ya Kurdî ye. Ev çîrok, ku li dora sala 700 berî zayînê tê danîn, behsa serhildanekê li dijî zordarekî û derketina hişmendiya kolektîf a gel dike.

Di navenda vê efsaneyê de Zuhak (ku wekî Zahhak jî tê zanîn) heye, rêveberekî zalim û despot ku herêma Neynewayê (Mosila îroyîn) bi tundî û zordariyê birêve dibir. Desthilatdariya wî li ser beşên Mezopotamyayê û çiyayên Zagrosê dirêj dibû, ku li wir gelên Mannayî û Asûrî bindest dikirin. Li gorî efsaneyê, Zuhak îdia dikir ku nexweşiyeke nepenî heye: du mar ji milên wî derketibûn û tenê bi mêjiyên ciwanên herêma Zagrosê rojane têra xwe dikirin.

Di rastiyê de, van maran birînên qirêj bûn—efsaneyeke sembolîk ku ji bo rewakirina kuştina pergalî hate afirandin. Her roj, du ciwan dihatin hilbijartin û qurban dikirin. Lê belê, kesê ku berpirsiyarê kuştinan bû, ji ber şefaetê dest bi rizgarkirina yek ji wan kir.

Ew mêjiyê yekî bi mêjiyê pezê re tevlihev dikir da ku xapandina zordar bike, û ciwanê rizgarkirî bi nepenî dişand çiyayên Zagrosê, bi taybetî çiyayên Qendîlê. Di nav yekem ciwanên ku hatin rizgarkirin de ciwanek bi navê Kurd hebû, û bi demê re, koma ku ew tê de cih girt navê wî wekî nasnameya xwe ya kolektîf qebûl kir—Kurd.

Efsane digihîje asta herî bilind dema ku Zuhak du kurên Kawayê, hesinkarekî sade lê mêrxas ji herêma Bîstûnê ya Kirmaşanê, dikuje. Kawa ji ber vê windabûna kesane û sedsalên zordariyê tije hêrs dibû û gel radixe ser lingan. Ew ber bi Neynewayê ve diçe, bindestan dicivîne, di nav de ew kesê ku ciwanan rizgar dikir jî heye. Bi hev re wan berxwedanek yekgirtî ava kir, kelheyê dagir kirin û di kiryareke serhildanê ya biryarî de Kawa bi çakûça xwe Zuhak lê da û desthilatdariya wî ya tirsê bi dawî anî.

Di roja yekem a biharê de, Kawa agirêkî mezin li ser kelheyê şewitand, ku bo gelên Mezopotamya û Zagrosê nîşana azadiyê bû. Ev bû semboleke diyarker a rizgariyê û destpêka Newrozê, Sala Nû ya Kurdî, ku heta îro wekî nîşana berxwedanê, nûbûnê û nasnameyê tê pîrozkirin.

Piştî ketina Zuhak, qonaxeke kurt a aştiyê û geşbûnê dest pê kir. Di temenê şêst salî de, Kawa Kurd, ku sih salî bû, wekî şahê nû destnîşan kir û Ekbatan (Hemedana îroyîn) kir paytext. Di vê demê de, Ferêdûn Cemşîdî, mezinzadehekî Faris yê bi eslê Tacîk, dilsoziya xwe ji Kawa re nîşan da û vexwendineke fermî ji bo şahîkirina serkeftinê li Anşanê (Şîrazê îroyîn) kir. Nêzîkî 200 serokên Kurd beşdarî festîvalê bûn û ji aliyê zêdetirî 1,000 mêvanên Faris ve bi germî hatin pêşwazîkirin. Di bûyerê de pêşbaziyên hespê, lîstik û merasîmên ku serdema nû ya azadiyê pîroz dikirin hebûn.

Lê belê, şahî bû xiyanet. Di dema festîvalê de, Ferêdûn mêvanên Kurd bi zehrê kuşt, û di nav du saetan de tevahiya delegasyona wan mir. Faris kontrol girtin, mîrata Kawayê ji bo xwe îdia kirin û dest bi jêbirina pergalî ya dîroka Kurdî ji tomaran kirin.

Her çend ku dîroknasên nûjen gelek caran çîroka Kawayê Hesinkar wekî efsane binirxînin, mayîndebûna wê di nav 2,700 salan kevneşopiya devkî ya Kurdî de li rastiyeke kûrtir nîşan dide. Newroz ne tenê festîvaleke sembolîk e—ew bîra zindî ya berxwedanê û netewebûna Kurdî ye. Redkirina siyasî ya vê çîrokê wekî folklorê xizmetê dide

berjewendiyên wan dewletan ku dirêj deman dixwazin nasnameya Kurdî înkar û bindest bikin.

Girîng e ku were zanîn ku dîrokên kevnar ji aliyê nivîskarên sarayan ên ku ji împaratoriyan re dilsoz bûn hatine nivîsandin, ne ji aliyê dîroknasên serbixwe yên ezmûna Kurdî. Heta di *Şahnameya* Firdewsî de jî, çîroka Kawayê bi çavdêriya Farisî tê vegotin—bi guherandin an jêbirina rola Kurdî ya ku di navenda wê de ye.

Sedsalên dagirkirina kolonyal û jêbirina çandî hewl dane ku beşdariyên Kurdî yên dîrokê biçûk bikin. Lê çîroka Kawayê hîn jî wekî semboleke bihêz a têkoşîna Kurdî dimîne—nîşana serhildanê, yekîtiyê û dadê. Mayîndebûna wê di bîra kolektîf a Kurdî de rastiyên dîrokî yên di nav efsaneyê de veşartî nîşan dide: rastiyên li ser berxwedana li dijî zordariyê, yekîtiya bindestan û îradeya nayê şikandin a vegerandina serweriyê.

Berdewamîya redkirina vê mîratê ji aliyê çîrokên serdest ve tirsakeke domdar eşkere dike—ku dibe ku, wekî Kawa, Kurd careke din rabin û cihê xwe yê rastîn di dîrokê de vegerînin.

1.26 – Împaratoriya Padîşahiya Medan (678–550 B.Z.)

Împaratoriya Medan, ku di dawiya sedsala 7’an berî zayînê de hate damezrandin, yekem dewleta mezin a bi rêberiya Kurdan di dîroka kevnar a Rojhilata Navîn de bû. Di sala 678 berî zayînê de, Dîako (Deioces), rêberekî xwedî dîtin û yekgirtinê yê eşîrên Medan, li dijî desthilatdariya Tacîk-Farisan serhildan kir û damezrandina padîşahiya navendî ya Medan ragihand.

Dîako bi serkeftî Ekbatan (Hemedana îroyîn) ji kontrola Farisan azad kir û wê wekî paytexta împaratoriya nû destnîşan kir. Di roja yekem a biharê de, rojeka ku bi sembolîkî bi nûbûn û hişbûna neteweyî re girêdayî bû, ew bi fermî damezrandina Padîşahiya Medan ragihand. Dîako 31 salan bi zanebûn û dîplomasî hukum kir, heta ku di sala 647 berî zayînê de bi mirineke asayî mir. Mîrata wî bi kurê wî û cîgirê wî, Fraortes (Fravartiş), dom kir, ku text û dîtina dewleteke Medî ya yekgirtî wergirt.

Piştî ku li ser text rûniştt, Fraortes rêze kampanyayên leşkerî dest pê kir da ku bandora împaratoriyê fireh bike. Ew bi serkeftî beşên ji Împaratoriya Asûrê tevlê kir, hêza xwe yekgirt û herêma Medan fireh kir. Lê belê, di dema pevçûneke leşkerî ya dirêj bi Asûriyan re, ew di sala 625 berî zayînê de ji aliyê şahê Asûrê Aşûrbanîpal ve hate kuştin, piştî 22 salan desthilatdariyê.

Nexşeya Împaratoriya Medan di sala 620 B.Z. de

Ev serdem bû şahidê veguhertina dewleta Medan bo hêzeke herêmî ya bihêz, ku serweriya xwe li ser piraniya Îranê, Kurdistanê û Mezopotamyayê saz kir.

Piştî mirina Fraortes, kurê wî Kiyaxaresê Yekem (Kayxusrewê Yekem) li ser text rûnişt. Ew stratejîstekî leşkerî û siyasetmedarekî zîrek bû ku hevpeymaniyeke bihêz bi Babiloniyan re ava kir û di sala 612 berî zayînê de bi serkeftî Împaratoriya Asûrê hilweşand, ku bû sedema yek ji girîngtirîn guhertinên siyasî yên cîhana kevnar. Di bin rêberiya wî de, Împaratoriya Medan gihîşt asta herî bilind a hêz û berfirehbûna xwe ya axê.

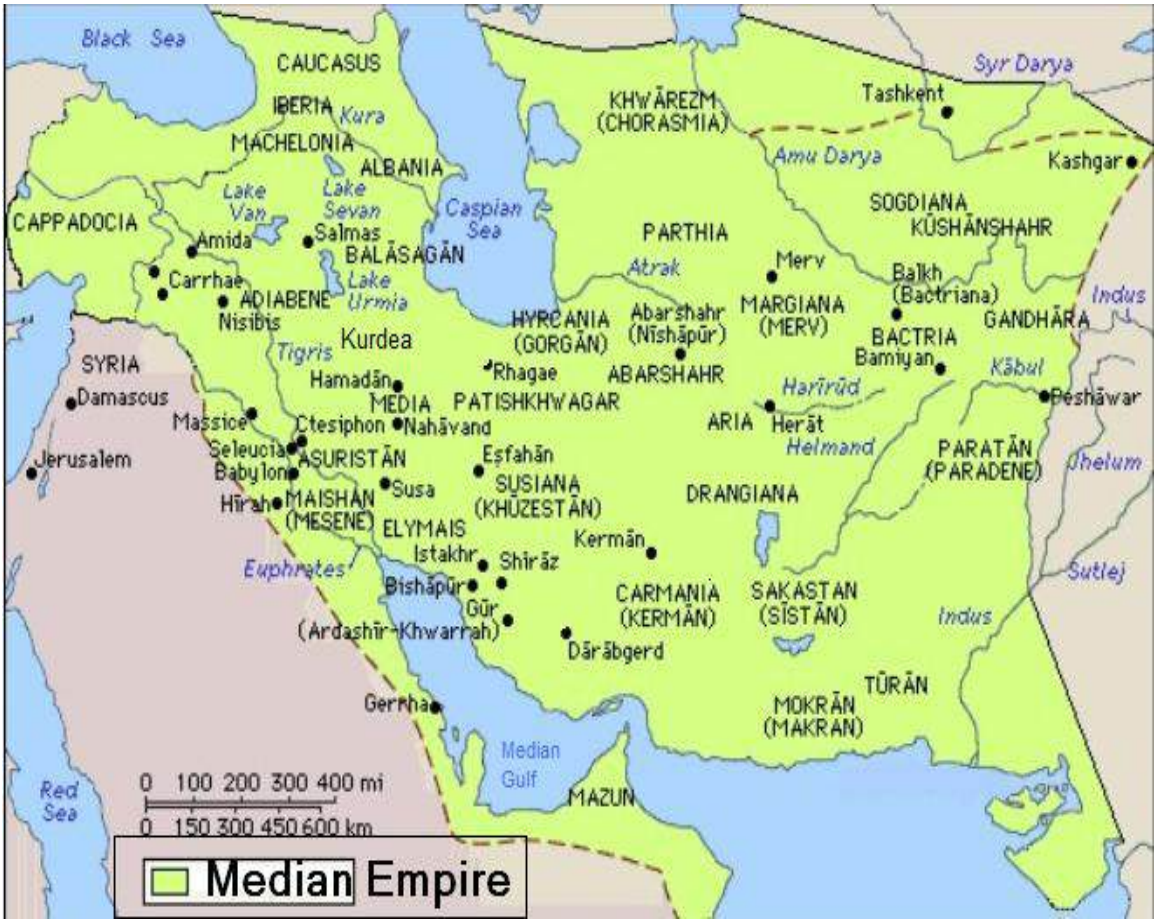

Nexşeya Padîşahiya Medan di sala 612 B.Z. de

Di asta herî bilind a xwe de, împaratorî ji Deryaya Spî heta Deryaya Xezarê dirêj dibû û herêmên fireh ên Îrana îroyîn, Kurdistana Iraqî û Îranî, û her weha beşên ji Ermenistan, Turkmenistan, Tacîkistan û herêmên din ên Asyaya Navîn di nav xwe de digirt.

Serdestiya Kiyaxaresê Yekem bû serdema zêrîn a dewleta Medan, û cihê wê di nav hêzên mezin ên Rojhilata Navîn a kevnar de bihêz kir. Piştî mirina wî, kurê wî Astyages di sala 585 berî zayînê de li şûna wî li ser text rûnişt. Astyages şopdarê dilsoz ê Zerdeştîtiyê bû, olek ku li ser yekîtî, rastî û aştiyê rawestiyabû. Li gorî van prensîban, ew hewl da ku di nav împaratoriya xwe ya pir-etnîkî de hevsengî û yekîtî biparêze, û baweriya xwe bi hevpeymanên dilsoz, di nav de generalekî ku navê wî Kuroş (Kūruš) bû û ji mezinzadehên Farisan bû, kir.

Her çend ku tabaqeya desthilatdar a Medan bi sereke ji eslê Kurdî bû, koça dirêjdem a komên Tacîk-Faris ber bi herêmê ve dest pê kiribû ku demografî û hevsengiya siyasî biguherîne. Kuroş, ku ji netewa Tacîk-Faris bû, hewl da ku van guhertinan ji bo berjewendiya xwe bikar bîne.

Ji bo ku cihê xwe di nav xanedana şahî de bihêz bike, Kuroş daxwaza zewaca bi keça Astyages kir. Ev zewac hate pejirandin û girêdana malbatî bihêz kir. Lê belê, di sala 550 berî zayînê de, Kuroş li dîwana Medan xiyanet kir. Di bin navê şahiyeke şahî de, ew malbata şahî ya Medan bi zehrê kuşt û bi vî awayî rêza desthilatdar tunekir. Piştî wê, ew desthilat girt destê xwe û damezrandina Împaratoriya Haxamenşî ya Farisan ragihand, ku dawiya padîşahiya Medan nîşan da.

Ev bûyer ne tenê desteserkirina serweriya Medan a Kurdî temsîl dike, lê her weha veguherîneke sereke di dîroka herêmê de nîşan dide—guhertina ji împaratoriyeke bi rêberiya Kurdan ber bi desthilatdariya împaratorî ya Farisan ve, ku dê sedsalan li ser rewşa siyasî ya herêmê serdest bimîne.

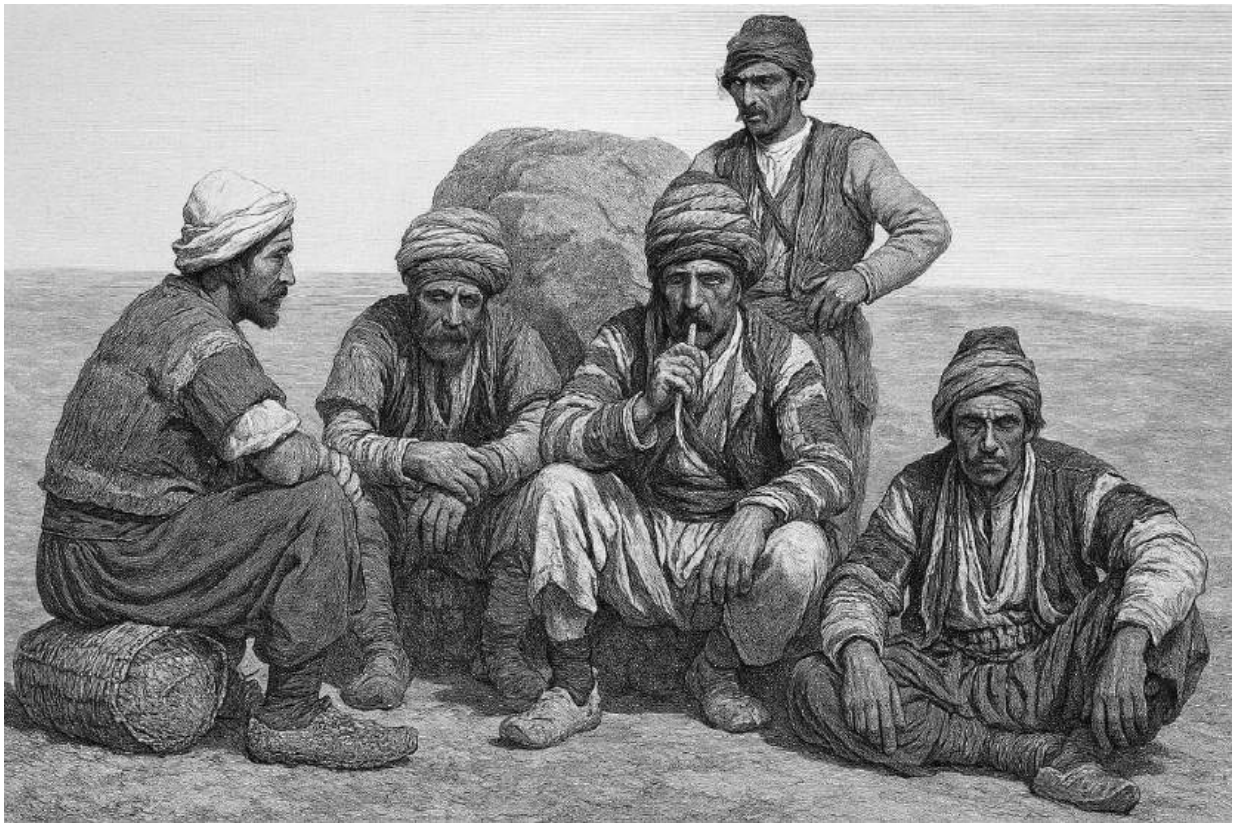

Gelê Medan

1.27 – Şanedariya Humbanîdên Êlamê (688–645 p.Z.)

Piştî hilweşîna desthilatdariya navendî ya Elamê di sala 688 berî zayînê de—ji ber serhildanên hundirîn û perçebûna siyasî—xanedanek nû ya desthilatdar di bin rêberiya Humban-Haltaşê Yekem de derket holê. Ev vejîn bû sedema damezrandina Dînastiya Humbanid, ku 43 salan bi paytexta xwe li Sûsa (Şûş) hukum kir. Zimanê fermî yê vê dînastiyê Kurdî bû, ku nasnameya zimanî ya xwecihî ya bilindahiyên Elamê nîşan dida.

Tabloya jêr şahên hatine zanîn ên Dînastiya Humbanid û bûyerên sereke yên serdestiya wan diyar dike:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Humban-Haltaş I	688–681 B.Z.	Dînastî damezrand; demeke kurt piştî desthilatgirtinê ji nexweşiyê mir.
Humban-Haltaş II	681–674 B.Z.	Berdewamî da yekgirtina desthilatdariya Elamiyan.
Urtak	674–664 B.Z.	Êrişî Babilonê kir; di şer de birîndar bû û demeke kurt paşê mir.
Tîuman (Teptî-Humban-Inşuşînak)	664–645 B.Z.	Li dijî hêzên alîgirê Asûriyan rawestiya; di Şerê Ulayê de bi kurê xwe Tammarîtû re ji aliyê Asûriyan ve hate kuştin. Mirina wî dawiya desthilatdariya Humbanidan nîşan da.

1.28 – Şanedariya Neo-Êlamî (645–520 p.Z.)

Her çend ku Aşûrbanîpalê Asûrê di sala 647 berî zayînê de Sûsa talan kir û bi demekê desthilatdariya Elamiyan hilweşand, Elamî di nav deh salan de kontrola xwe ji nû ve vegerandin û padîşahiyeke serbixwe dîsa damezrandin. Ev qonaxa dawî ya desthilatdariya Elamiyan heta sala 539 berî zayînê dom kir, dema ku herêm bi awayekî daîmî ji aliyê Kuroşê Mezin ve hate dagirkirin û di nav Împaratoriya Haxamenşî ya

Farisan de hate tevlêkirin, ku dawiya serweriya Elamiyan piştî sedsalên berxwedanê nîşan da.

Şahên Nû-Elamî yên vê serdemê ji Sûsayê hukum dikirin û carinan desthilatdariyê bi navendên herêmî wekî Anşanê (Şîrazê îroyîn) re parve dikirin. Ev serdem bi hevpeymaniyên guhêrbar, zexta Asûriyan û pevçûnên hundirîn yên desthilatê hate naskirin, lê di heman demê de berxwedana dewleta Elamî (Kurdî) jî nîşan da.

Şahên Serdema Nû-Elamî (645–520 B.Z.)

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyerên Girîng
Tammarîtû II	652–649 B.Z.	Sûsa	Di şerê Babilonê li dijî Asûrê de beşdar bû; ji aliyê generalê xwe Îndabibî ve hate hilweşandin û revî Asûrê.
Îndabibî	649 B.Z.	Sûsa	Generalek ku desthilat girt; di destpêkê de li dijî Asûrê rawestiya, lê paşê daxwaza aştiyê kir; serdestiyeke kurt û lawaz hebû.
Ummanalda	645–635 B.Z.	Sûsa	Ji aliyê mezinên Sûsayê ve hate piştgirîkirin; Îndabibî hilweşand.
Şutur-Nahhunte	635–610 B.Z.	Sûsa	Kurê Ummanalda bû; têkiliyên dîplomatîk bi Babilonê re parast; peykerên pîroz ên Elamiyan yên ku ji aliyê Asûriyan ve hatibûn talankirin vegerandin.
Humban-Kîtîn	690–598 B.Z. (cihê nîqaşê)	Sûsa	Desthilatdariya dînastiyê parast; dibe ku bi şahên din re hevdem hukum kiriye.
Hallutaş-Inşuşînak II	598–583 B.Z.	Sûsa	Di kronîkên Babiloniyan de hatiye behskirin; kevneşopiyên dînastiyê domand.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê	Paytext	Bûyerên Girîng
Humban-Şuturuk	Destpêka sedsala 6’an B.Z.	Sûsa	Desthilatdariya dînastiyê di serdemeke tevlihev de parast.
Ummanûnû	Nîvê sedsala 6’an B.Z.	Sûsa	Di arşîvên Asûriyan de wekî rêveberekî herêmî yê bihêz hatiye qeyd kirin.
Bahurî	Nîvê sedsala 6’an B.Z.	Sûsa	Navê wî di çavkanîyên Mezopotamyayê yên bi nivîsa mîxî de tê dîtin.
Şîlhak-Inşuşînak II	Nîvê sedsala 6’an B.Z.	Sûsa	Di nivîsên Babiloniyan de wekî şahî hatiye nasîn.
Atta-Hamîtî-Inşuşînak	Destpêka sedsala 6’an B.Z.	Sûsa / Anşan	Dawînirêjê navdar ê dînastiyê; serdestiya wî destpêka lawazbûna Elamiyan nîşan dide.
Teptî-Humban-Inşuşînak II	550–539 B.Z.	Sûsa	Hewl da li dijî dagirkirina Farisan raweste; di şer de ji aliyê Kuroşê Mezin ve hate kuştin.
Aššina	532 B.Z.	Bilindahiyên Elamiyan	Li dijî desthilatdariya Farisan serhildan kir; li Sûsayê ji aliyê hêzên Farisan ve hate têxistin û li darê xistin. Mirina wî dawiya dawî ya serxwebûna Elamiyan nîşan da.

Nasnameya Elamî-Kurdî û Erdnasî

Dewleta Elamiyan herêmeke fireh di nav xwe de digirt ku îro bi van herêman re têne hevpeyvîn:

- Îlam
- Luristan
- Xuzistan (berê Xoristan)

- Kohgîlûyeh û Boyer-Ehmed (berê Kewegla)
- Çaharmahal û Bextiyarî (berê Bextyarî)
- Anşan (Şîraz)
- Reyşar (Bûşehr)
- Ekbatan (Hemedan)
- Parêzgeha Merkezî (Rojhilata Kurdî)
- Kirmaşan

Nîşandeyeke dîjîtal a Kurdên Elamê (Lor, Elamî, Hûrî, Bextiyarî).

Padîşahiya Elamê carekê li ser herêmên ku îro bi navên Îlam, Luristan, Xuzistan (di eslê xwe de Xoristan), Kîwaێela (Kohgîlûyeh û Boyer-Ehmed), Bextiyarî (Çaharmahal û Bextiyarî), Anşan (Şîraz), Reyşar (Bûşehr), Ekbatana (Hemedan), Rojhilat (Parêzgeha Merkezî) û Kirmaşan (Kirmaşan) tên zanîn, hukum dikir.

Gelên van herêman berê bi tevahî Kurdî diaxivîn, berî ku zimanê wan bi zorê were asîmîlekirin. Îro, gelek ji wan bûne Farisîbûyî bêyî ku hay ji wê hebe ku ew ji neteweya Kurd derketine. Ji ber vê yekê, DNA'ya van gelan hîn jî koka wan a Kurdî nîşan dide.

1.29 – Împaratoriya Haxamenşî ya Farisan (550–330 B.Z.)

Împaratoriya Haxamenşiyan di sala 550 berî zayînê de piştî dagirkirina Împaratoriya Medan ji aliyê Kuroşê Mezin ve hate damezrandin. Piştî serkeftina xwe, Kuroş ragihand ku malbata şahî ya Medan ji Anşanê (dewleteke kevnar a Farisan) ne, û bi vî awayî desthilatdariya xwe piştrast kir û herêmên Medan û Farisan di bin avahiyeke împaratorî ya nû de yekgirt. Ev bû destpêka fermî ya yek ji mezintirîn û bihêztirîn împaratoriyên cîhana kevnar.

Di sala 539 berî zayînê de, Kuroş kampanyayeke serkeftî li dijî Babilonê meşand, Împaratoriya Nû ya Babiloniyan hilweşand û herêmên wê yên fireh di nav împaratoriya xwe de tevlê kir. Bi vê serkeftinê re, Împaratoriya Haxamenşiyan bû hêza sereke ya siyasî di Rojhilata Navîn a kevnar de. Kontrola siyasî û leşkerî bi awayekî diyarker ket destê mezinzadehên Farisan.

Di sala 530 berî zayînê de, Kuroş di kampanyayeke li dijî Massagetan de hate kuştin, konfederasyoneke eşîrî ya Asyaya Navîn ku dibe ku ji eslê Tirkî bû. Piştî wî, kurê wî Kambûcîya Duyem li ser text rûniştû siyaseta firehkirinê ya bavê xwe domand. Kambûcîya Misr dagir kir û welatê Fir'ewnan ket bin kontrola Farisan. Lê belê, ew di sala 522 berî zayînê de ji birîneke ku di dema kampanyaya xwe de stendibû mir.

Demeke kurt piştî mirina Kambûcîya, birayê wî Berdiya text girt, lê di nav çend mehan de ji aliyê Daryûsê Yekem ve hate kuştin. Daryûs desthilat girt û reformên mezin ên

rêveberî, leşkerî û qanûnî dest pê kir. Ew împaratorî li satrapiyan (parêzgeh) dabeş kir, tora rêyan ava kir û artêşeke domdar û rêxistî damezrand. Serdestiya wî (522–486 B.Z.) asta herî bilind a hêz û rêxistina axa Haxamenşiyan nîşan dide.

Piştî mirina Daryûs, kurê wî Xerxesê Yekem di sala 486 berî zayînê de li ser text rûnişt. Xerxes kampanyayên leşkerî li dijî Yewnanistanê meşand, di nav de şerên navdar ên Thermopylae û Salamis. Di sala 465 berî zayînê de, ew di darbeyeke sarayê de ji aliyê fermandarekî bi navê Artabanus ve hate kuştin. Desthilat derbasî kurê wî Ertaxeşta Yekem bû, ku di serdestiya xwe de îstîqrareke nisbî parast.

Piştî Ertaxeşta Yekem, text di qonaxeke aloziyê de derbas bû. Kurê wî Xerxesê Duyem demeke kurt hukum kir berî ku ji aliyê birayê xwe yê nîv-xwînî Sogdianus ve were kuştin, ku paşê ew jî ji aliyê Daryûsê Duyem ve di sala 423 berî zayînê de hate hilweşandin. Di serdestiya Daryûsê Duyem de, desthilatdariya navendî lawaz bû û Misr ji kontrola împaratoriyê derket.

Di sala 404 berî zayînê de, Ertaxeşta Duyem, kurê Daryûsê Duyem, li ser text rûnişt. Ew bi serhildana birayê xwe yê biçûk Kuroşê Ciwan re rû bi rû ma, ku di dawiyê de hate têkbirin û kuştin. Cîgirê wî, Ertaxeşta Sêyem, di sala 358 berî zayînê de desthilat girt û bi demekê kontrola Farisan li ser Misrê ji nû ve vegerand.

Lê belê, di sala 336 berî zayînê de, Ertaxeşta Sêyem ji aliyê kesên nêzîkî xwe ve bi zehrê hate kuştin. Piştî wî Daryûsê Sêyem li ser text rûnişt, ku di serdestiya wî de împaratorî rastî kampanyayên Îskenderê Mezin hat. Piştî rêzek têkbirinan, Daryûsê Sêyem di dema paşvekişînê de di sala 330 berî zayînê de ji aliyê generalê xwe Bessus ve hate kuştin, ku dawiya fermî ya Împaratoriya Haxamenşiyan nîşan da. Piştî wê, Îskender herêmên fireh ên Haxamenşiyan di nav împaratoriya xwe ya Makedonî de tevlê kir û heta mirina xwe di sala 323 berî zayînê de hukum kir.

Nexşeya Împaratoriya Haxamenşiyan di sala 525 B.Z. de

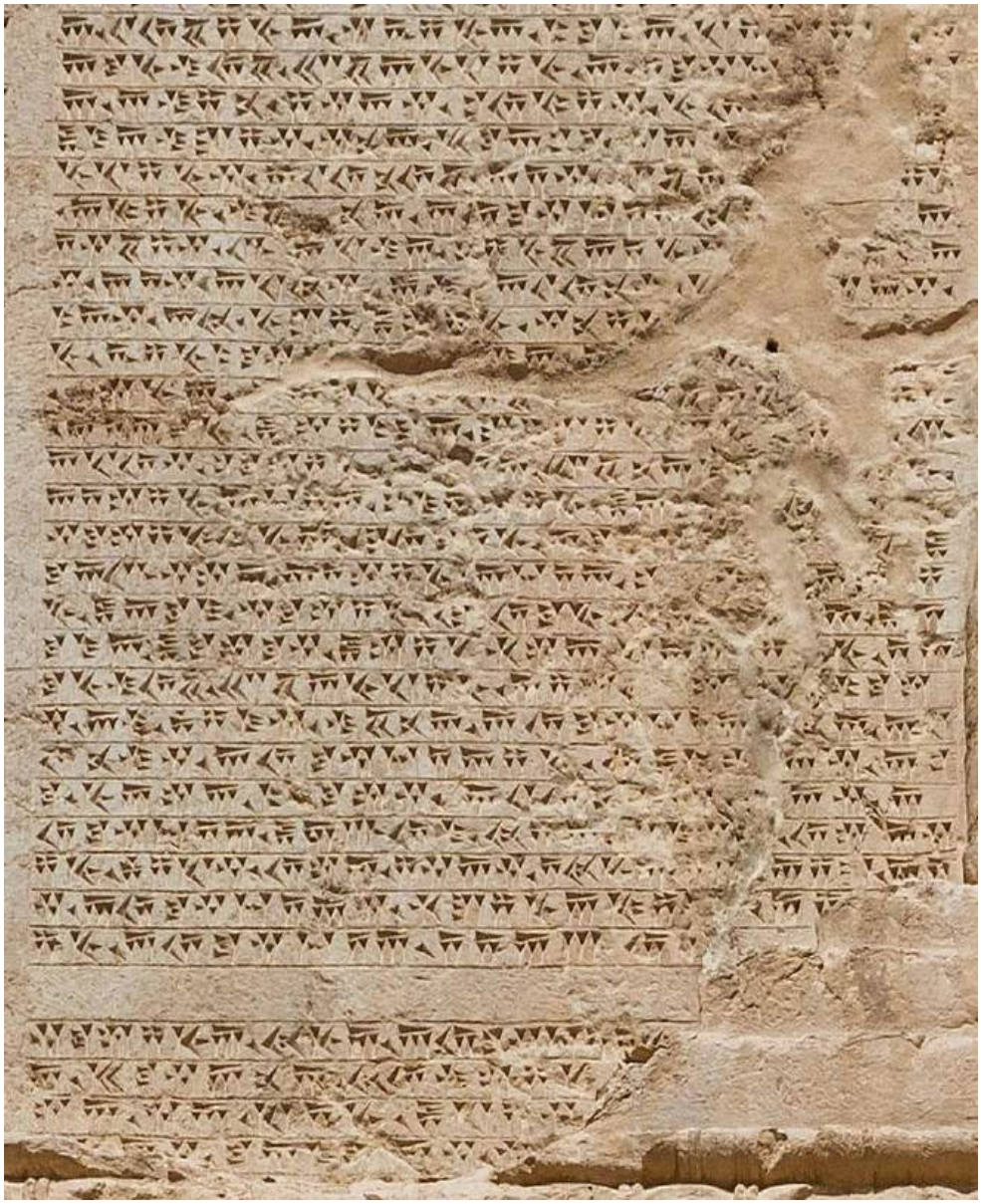

Berhemeke navdar a vê serdemê nivîsa Farisî ya Kevn a li Neqşê Ristemê ye, ku vedigere nêzîkî sala 500 berî zayînê û ji Daryûsê Mezin re tê veqetandin. Ev nivîs, ku bi nivîsa mîxî ya Farisî ya Kevn (nivîsa Pehlewî) hatiye nivîsandin, van gotinan ragihîne:

“Ez Daryûs im, Şahê Mezin, Şahê Şahan, Şahê hemû gelan, rêveberê vê axa fireh. Ez kurê Hîştaspes im, ji dînastiya Haxamenşiyan, Farisekî, Aryayekî, ji nesebeke saf a Aryayî. Ez li ser Medya, Elam, Babilon, Asûr, Erebistan, Misr, Ermenistan, Kapadokya, Lîdya, Îyonya, Skîtî, Sogdiyana, Xwarizm, Zaranka, Arya (Herat), Bextir (Belx), Sattagîdya û gelek welatên din hukum dikim. Ahura Mazda alîkariya min kir ku van welatan bînim bin desthilatdariya xwe. Bila hemû yên ku vê dibihîzin bizanin ku kiryarên min rast û

dadperwer in. Ahura Mazda biperizin, û bila Ew vê welatê ji dijminan, birçîbûnê û derewan biparêze.”

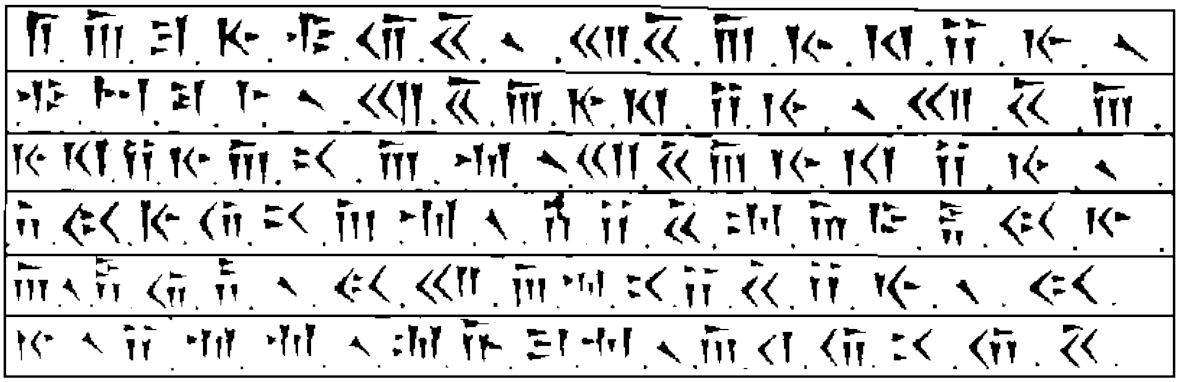

Ev nivîs nasandina Daryûs wekî Farisekî ji nesebê Aryayî nîşan dide, îdîayek ku bi koçên Hind-Îranî ber bi platforma Îranê ve di navbera 1000–500 berî zayînê de li hev tê. Lê belê, ev nasnameya Aryayî behsa wan koman dike ku koçî Parthiya kevnar û Medya bûn, herêmên ku berê ji aliyê gelên xwecihî wekî Elamî, Kurd û şaristaniyên din ên xwecihî yên çiyayên Zagrosê ve hatibûn nîştecihkirin.

Cudahiya Koka Kurdî

Berevajî neseba Aryayî ya Haxamenşiyan, Kurd ne ji eslê Aryayî ne. Ew bi sereke ji gelên xwecihî yên Medya, Parthiya û Elamê tên, û rehên wan ên etnîkî û çandî bi kûrahî di şaristaniyên kevnar ên Mezopotamyayê de hene, di nav de Sumerî, Babilonî, Hûrî (Xurrî), Gutî û Lulubî.

Zimanê Farisî, ku di eslê xwe de zimanekî Asyaya Navîn bû, piştî koça Aryayan gelek guhertin derbas kir. Di nav sedsalan de, ew di bin bandora devokên Elamî (Proto-Kurdî) û paşê jî Erebî de pêş ket, ku di encamê de zimanê ku îro wekî Farisî ya Nû tê zanîn derket holê. Ev ziman bi Pehlewî ya Kevn re kêmtir dişibe û ji aliyê gelek lêkolîneran ve wekî malbateke zimanî ya cuda tê nirxandin.

Berevajî wê, zimanê Kurdî berdewamiyeke mezin bi rehên Elamî, Hûrî û Lulubî re diparêze, ku nasnameya taybet a etno-zimanî ya Kurdî piştrast dike.

1.30 – Desthilatdariya Kurdistana Atropatenê (323 B.Z. – 224 Z.)

Piştî hilweşîna Împaratoriya Haxamenşiyan di sala 330 berî zayînê de, Atropat, generalekî navdar ê Medan ku di bin Daryûsê Sêyem de xizmet kiribû, di sala 328 berî zayînê de bû satrap (parêzgar)ê Medyayê di bin desthilatdariya Îskenderê Mezin de. Piştî mirina Îskender di sala 323 berî zayînê de û perçebûna împaratoriya wî, Atropat serxwebûna xwe ragihand û padîşahiyeke xweser bi navê Atropatenê li dilê Rojhilat û Başûrê Kurdistanê damezrand.

Padîşahiya Atropatenê wekî hêzeke herêmî ya bihêz derket holê û paytexta wê Ganzak bû (Duwawan an Mîyandowaba îroyîn). Bi demê re, Atropatenê axa xwe fireh kir û gelek bajarên girîng li seranserê Kurdistana dîrokî di nav xwe de girt, di nav de:

- Lengerkan,
- Aras,
- Kurdawa (ku niha bi navê Azerşehr tê zanîn),
- Zengiyan (ku niha bi navê Zencan tê zanîn),
- Rebar (ku niha bi navê Reşt tê zanîn),
- Ramswar (ku niha bi navê Ramsar tê zanîn),
- Erdewel (ku niha bi navê Erdebîl tê zanîn),
- Wirmê (ku niha bi navê Ûrmiye tê zanîn),
- Tewrêz (ku niha bi navê Tebrîz tê zanîn),
- Merağa (ku niha bi navê Merage tê zanîn),
- Mukrîyan (herêma ku niha bi navê Mehabad tê zanîn),
- Bilbas (herêma ku niha bi navê Pîranşar tê zanîn),
- Erdelan (ku niha bi navê Kurdistan tê zanîn),
- Ekbatan (Hemedana îroyîn),
- Melamîr (ku niha bi navê Melayêr tê zanîn),
- Kirmaşan (ku niha bi navê Kirmaşan tê zanîn).

Van bajaran, ku îro di nav Îran û Azerbaycanê yên nûjen de ne, di dîrokê de ji aliyê Kurdan ve hatibûn nişstecihkirin û ji aliyê çandî ve bi mîrata Medan û Elamiyan re girêdayî bûn.

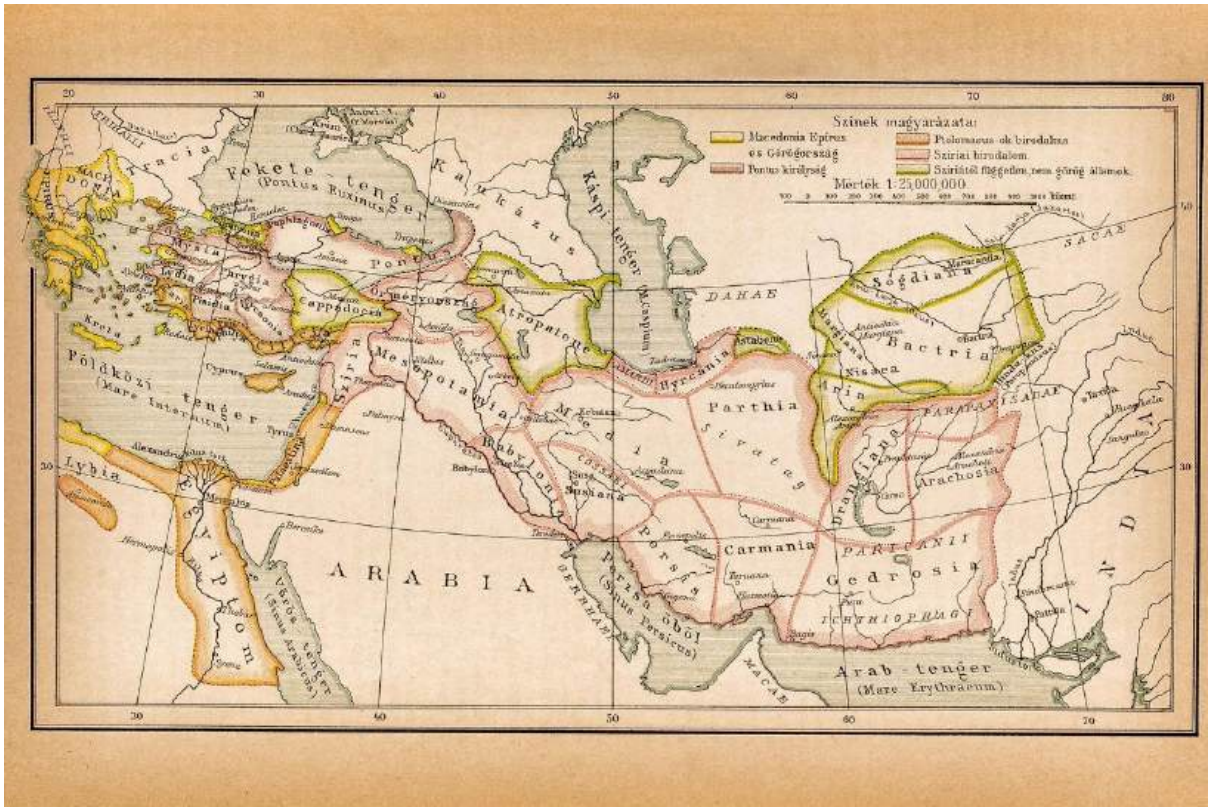

Desthilatdariya Atropat di 200 Salên Yekem de

Atropatenê: Desthilatdariyek Kurdî li Rojhilat û Başûrê Kurdistanê

Padîşahiya Atropatenê yek ji kevntirîn dewletên bi rêberiya Kurdan temsîl dike ku piştî perçebûna împaratoriya Îskenderê Mezin derket holê. Zimanê fermî yê rêveberiyê Median bû—zimanekî Proto-Kurdî—û ola dewletê Zerdeştîtî bû, ku ji kevneşopiyên Medan û Haxamenşiyan hatibû mîratgirtin.

Padîşahî zêdetirî 550 salan dom kir û di herêmek ku hêdî hêdî ketibû bin bandora hêzên Helenîstî, Ermenî û paşê Partiyan (Arşakiyan) de, serxwebûneke siyasî, berdewamiyeke çandî û nasnameya zimanî parast. Tevî ku xweseriya herêmî diparast, Atropatenê gelek caran bi rêya hevpeymaniyan û girêdanên bindestî bi împaratoriyên cîran wekî Selewkî, Ermenî û Partiyan re zextên derveyî rêve dibir.

Desthilatdariya Atropat di 352 Salên Dawî de

Hilweşîna Atropatenê û Dagirkirina Sasanîyan

Di sala 224 Z. de, Atropatenê rastî êrişa Împaratoriya Sasanî ya ku nû derdiket holê hat, dînastiyeke Elamî-Kurdî ku navenda wê li Tîsfûnê bû (li nêzîkî Bexdaya îroyîn). Di bin rêberiya Erdeşîrê Yekem de, Sasanîyan piştî kampanyayeke xwînrij û tund padîşahiya Atropatenê têkbirin; kampanyayek ku bû sedema komkujiyan, talankirin û hilweşandina avahiya siyasî ya Kurdî ya heyî.

Her çend ku Sasanî bixwe jî ji eslê Elamî-Kurdî bûn, wan desthilat li Tîsfûnê navendî kir û gelek caran ji bo bihêzkirina desthilatdariya xwe ya împaratorî bi komên din ên Kurd re pevçûn kirin. Lê belê, derketina wan destnîşana berdewamîya desthilatdariya dînastîk a Kurdî li ser herêmên fireh ên Kurdistanê bû heta dagirkirina Ereban di nîvê sedsala 7'an Z. de.

Şahên Navdar ên Atropatenê

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Atropat	328 B.Z.	Generalê berê yê di bin Daryûsê Sêyem de bû. Piştî mirina Îskender padîşahî damezrand; Ganzak kir paytext.
Artabazanes	Nenaskirî	Di serdestiya Antiochusê Sêyem de, serweriya Selewkî pejirand lê xweseriya hundirîn parast.
Mithridates	Nenaskirî	Bi malbata şahî ya Ermeniyan re hevpeymaniyên zewacê ava kir û têkiliyên dîplomatîk bihêz kir.
Ariobarzanes I	65–56 B.Z.	Hevpeymaniyên stratejîk û aştiya bi Ermeniyan re parast.
Artavasdes I	Nenaskirî	Têkiliyên aştiyane bi cîranên Ermenî re domand.
Asinnalus	Nenaskirî	Hevsengiya siyasî bi Ermeniyan re parast.
Ariobarzanes II	20 B.Z. – 4 Z.	Bi Gaius Caesar re çû Ermenistanê; bi berxwedanê re rû bi rû ma; di sala 4 Z. de mir.
Artavasdes II	Nenaskirî	Kurê Ariobarzanes II bû; agahiyên li ser serdestiya wî kêm in.
Artabanus	Nenaskirî	Ji Dînastiya Partiyan (Arşakiyan) bû; bi rêya yekgirtina dînastîk kontrola Kurdî parast.
Vonones	Nenaskirî	Kurê Artabanus bû; serdestiya wî qonaxa dawî ya padîşahiyê nîşan dide.
Pacorus	200–226 Z.	Dawînirêjê Atropatenê bû; ji aliyê Erdeşîrê Yekem, damezrînerê Împaratoriya Sasanîyan, ve hate hilweşandin.

1.31 – Împaratoriya Partiyan (Arşakiyan) a Kurdî (247 B.Z. – 224 Z.)

Împaratoriya Partiyan, ku wekî Împaratoriya Arşakiyan jî tê zanîn, yek ji hêzên herî girîng ên împaratorî di Rojhilata Navîn a kevnar de bû. Ew ji sala 247 berî zayînê heta 224 Z. hukum kir û bandora xwe li ser piraniya Kurdistanê, Îranê, Mezopotamyayê, Qefqazê û beşên Rojhilata Navîn belav kir. Dînastiya ku vê împaratoriyê birêve dibir, Arşakî, wekî xanedanekî bi eslê Kurdî tê nirxandin.

Şahên Împaratoriya Partiyan

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Arşakes I	247–211 B.Z.	Damezrînerê Împaratoriya Partiyan; li dijî serweriya Selewkî serhildan kir.
Arşakes II	211–185 B.Z.	Desthilatdariyê bihêz kir û rêxistinên eşîrî û leşkerî yekgirtî kir.
Priapatius	188–170 B.Z.	Îstîqrara rêveberî parast.
Fraates I	170–165 B.Z.	Împaratoriyê ber bi Hîrkanîyayê ve fireh kir.
Mithridates I	165–132 B.Z.	Medya û Babilon dagir kir û ber bi rojava ve firehbûn pêk anî.
Fraates II	132–127 B.Z.	Li dijî Sakayan û Selewkîyan şer kir.
Artabanus I	127–124 B.Z.	Di şerê bi Yuezhiyan re hate kuştin.
Mithridates II	124–88 B.Z.	Serdema “Zêrîn” a împaratoriyê rêve bir; têkiliyên dîplomatîk bi Romayê û Çînê re ava kir.
Orodes I	88–38 B.Z.	Bi aloziyên hundirîn û pevçûnên bi Romayê re rû bi rû ma.
Orodes II	57–37 B.Z.	Generalê Romayî Crassus li Bakurê Kurdistanê têkbir.
Fraates IV	37–2 B.Z.	Desthilatdariya xwe bihêz kir û têkiliyên bi Romayê re qut kir.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Vonones I	8–12 Z.	Serdestiya wî bi bêîstîqrarî hate naskirin.
Artabanus II	12–38 Z.	Desthilatdariya Arşakiyan ji nû ve vegerand û bi Romayê re şer kir.
Vardanes I	38–50 Z.	Di serdemeke tevlihev de hukum kir.
Vologases I	51–78 Z.	Împaratoriyê îstîqrar kir tevî pevçûnên domdar bi Romayê re.
Pacorus II	78–105 Z.	Bi demekê herêmên Mezopotamyayê winda kir.
Osroes I	109–129 Z.	Serdestiya wî bi dagirkirinên Romayê re hevdem bû; Trajan Tîsfûn dagir kir.
Vologases III	129–191 Z.	Bi perçebûnên hundirîn û şerên navxweyî re rû bi rû ma.
Hormizd-Artabanus IV	213–224 Z.	Dawînirêjê împaratoriyê bû; ji aliyê Erdeşîrê Yekem ve hate têkbirin, ku dawiya Împaratoriya Partiyan nîşan da.

Navendên Rêveberî û Ziman

Di nav bajar û navendên sereke yên rêveberî yên Împaratoriya Partiyan de ev hebûn:

- **Nisa** (Turkmenistana îroyîn): Paytexta destpêkî
- **Tîsfûn** (li nêzîkî Bexdayê): Paytexta navendî ya rêveberî
- **Ekbatan** (Hemedana îroyîn)
- **Selewkîya** (bakurê Bexdayê)
- **Raga** (Reya îroyîn, başûrê Tehranê)

Zimanê fermî yê rêveberiyê Median bû, ku bi nivîsa Aramî dihate nivîsandin.

Ol

Partiyan Zerdeştîtî dişopandin, ku roleke navendî di kevneşopiyên olî û qanûnî de hebû. Perestgeh û merasîm di jiyana giştî û şahî de gelek girîng bûn.

Lawazbûn û Veguhastina Desthilatê

Tevî mîrata xwe ya bihêz, dînastiya Arşakiyan ji ber perçebûnên hundirîn û şerên navxweyî lawaz bû. Lawazbûna desthilatdariya navendî rê da Erdeşîrê Yekem, damezrînerê Împaratoriya Sasanîyan, ku serhildan bike. Di sala 224 Z. de, Erdeşîr Hormizd-Artabanus IV têkbir, ku dawiya Împaratoriya Partiyan a Kurdî û destpêka dînastiya Kurdî ya Sasanîyan nîşan da.

Nexşeya Împaratoriya Partiyan

Padîşahiya Komagenê

Padîşahiya Komagenê, ku navenda wê li Çiyayê Nemrûdê bû, di bin bandora Partiyan de statûyeke nîv-serbixwe diparast. Şahên wê, di nav de Antiochusê Yekem Theos (69–34 B.Z.), li ser şahîtiya xwedayî û tevlêbûna çandan sekinîn. Peykerên mezin ên Çiyayê Nemrûdê tevliheviya kevneşopiyên Yewnanî û Kurdî nîşan didin, ku pêkhateya etnîkî ya herêmê, bi sereke Kurdî, rave dike.

Nasîna Dîrokî û Jêbirin

Împaratoriya Partiyan ne tenê hêzeke leşkerî û siyasî bû, lê her weha pireke çandî di navbera Rojhilat û Rojava de bû. Lê belê, di gelek vegotinên nûjen de, nasnameya Kurdî ya dînastiya Arşakiyan û dewletên cîran wekî Komagenê hatiye biçûkkirin an jî jêbirin.

Nasîna mîrata Kurdî ya ku di nav mîrata Partiyan de hatiye veşartin ji bo vegerandina rastiya dîrokî û piştrastkirina rehên kûr ên çandî yên gelê Kurd di Rojhilata Navîn a kevnar de gelek girîng e.

1.32 – Padîşahiya Komagenê (163 B.Z. – 17 Z.)

Padîşahiya Komagenê li Bakurê Kurdistanê cih digirt û di navbera Împaratoriya Partiyan û Romayê de 180 salan hukum kir. Her çend ku bi herdu împaratoriyan re têkiliyên baş diparast, gelek caran di nav aloziyên wan de dimayê. Şahên vê padîşahiyê ji eslê Yewnanî bûn, lê rêveberên herêmî bi sereke Kurd bûn, ji ber ku nîştecihên herêmê bi piraniya xwe ji netewa Kurd bûn.

Paytexta Padîşahiya Komagenê bajarê Samosata bû, ku niha di bin ava Bendava Atatürk de maye, li nêzîkî bajarê Semsûrê (Adiyaman) li Bakurê Kurdistanê. Bi gotineke din, Tirkiye vê bajarê dîrokî yê Kurdî di bin avê de hiştiye.

Li jêr navnîşek ji şahên hatine zanîn ên Komagenê, bi demjimêrên serdestiya wan û bûyerên girîng ên ku di dema wan de qewimîn heye:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Dîrokî
Ptolemaeusê Komagenê	163–130 B.Z.	Bi awayekî serbixwe hukum kir. Têkiliyên dostane bi Împaratoriya Partiyan a Kurdî re ava kir û bi Împaratoriya Selewkî ya Romayê re hevkarî kir.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Dîrokî
Sames II Theosebes Dikaios	130–109 B.Z.	Aştiya hundirîn parast û têkiliyên baş bi herêmên cîran re domand.
Mithridates I Callinicus	109–70 B.Z.	Bi malbateke mezinzade ya Ermeniyan re zewicî. Di dîplomasiyê de serkeftî bû û bi mirineke asayî mir.
Antiochus I Theos	70–38 B.Z.	Axa Komagenê fireh kir. Bi avakirina peykerên li ser Çiyayê Nemrûdê navdar bû. Xwe wekî Kurd nas dikir.
Mithridates II	38–20 B.Z.	Ji ber zexta Împaratoriya Romayê, desthilatdariya wî lawaz bû. Bi mirineke asayî mir.
Antiochus II	29–20 B.Z.	Ji aliyê Romayan ve bi tawanbara komployê hate îdamkirin.
Mithridates III	20–12 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Antiochus III	12 B.Z. – 17 Z.	Piştî mirina wî, Padîşahiya Komagenê ji aliyê Împaratoriya Romayê ve hate tevlêkirin, û padîşahî bi dawî hat.

Nexşeya Padîşahiya Komagenê û dewletên cîran ên wê serdemê.

Peykerên Çiyayê Nemrûdê

Peykerên Çiyayê Nemrûdê û Mîrata Çandî ya Komagenê

Peykerên ku di serdema vê padîşahiyê de li ser Çiyayê Nemrûdê hatine çêkirin, heta îro hîn jî li cihê xwe rawestiyane. Her çend ku gelek ji wan di sedsalên 19'an û 20'an de ji aliyê desthilatên Împaratoriya Osmanî û paşê Tirkiyeyê ve hatin têkbirin—û hin ji wan hatin talankirin an jî firotin muzexaneyên li deverên din ên cîhanê—ew hîn jî îro dîmenekî heybetdar û balkêş pêşkêş dikin.

Padîşahiya Komagenê û Rehên Wê yên Kurdî

Padîşahiya Komagenê—ku navenda wê li derdora Çiyayê Nemrûdê bû—padîşahiyeke nîv-serbixwe bû, lê têkiliyên wê bi Împaratoriya Partiyan re tevlihev bûn. Bandora Partiyan li ser gelek dewletên biçûk ên cîran, di nav de Komagenê, gelek bihêz bû. Têkiliya di navbera Împaratoriya Partiyan û Padîşahiya Komagenê de bi başî hatiye tomar kirin, û delîlên dîrokî nîşan didin ku gelek ji nîştecihên Komagenê Kurd bûn.

Antiochusê Yekem, şahê Komagenê, ji 69 B.Z. heta 34 B.Z. hukum kir. Avakirina peykerên mezin ên li ser Çiyayê Nemrûdê beşek ji armanca wî ya şahî bû da ku padîşahiya xwe ya xwedayî rewa bike û mîrateke çandî ya bihêz li pey xwe bihêle. Van

hewldanan hem hêmanên çanda Yewnanî (Helenîstî) û hem jî yên Kurdî di nav xwe de digirtin, ji ber ku gelê herêmê bi sereke Kurd bûn.

Girîngiya Çandî û Dîrokî

Gelê Kurd li herêmên Anatoliya û Mezopotamyayê mîrateke kûr a dîrokî û çandî hene, herêmên ku gelek padîşahî û împaratorî li wan derketin holê. Padîşahiya Komagenê, bi neseba xwe ya bihêz a Kurdî, cihêkî girîng di nasnameya Kurdî de digire, û ji ber vê yekê divê wekî beşek ji berdewamîya çandî û dîrokî ya gelê Kurd were pejirandin.

Peykerên Nemrûdê û komplekseya şahî ya derdora Çiyayê Nemrûdê ne tenê ji aliyê bandora Yewnanî û Helenîstî ve girîng in, lê her weha di çarçoveya çandî û dîrokî ya Kurdî de nirxeke mezin hene.

Jêbirina Nûjen û Paşguhkirina Dîrokî

Paşguhkirin an jî jêbirina nasnameya Kurdî di çîrokên dîrokî de—bi taybetî li ser cihên wekî Çiyayê Nemrûdê—beşek ji şêwazên firehtir ên marjînalîzekirina çandî û siyasî ye. Di serdema nûjen de, ev yek gelek caran bi guherandin, veşartin an jêbirina nasnameya Kurdî hatiye xuyang kirin.

Nasîn û parastina rola Kurdî di van mîratên kevnar de gelek girîng e, bi taybetî dema ku van abîdeyên çandî bi awayekî siyasî tên şîrovekirin an ji nû ve tên pênasekirin, bi şêweyek ku gelek caran beşdariya Kurdî paşguh dike an biçûk dike.

1.33 – Padîşahiya Adiyabenê (145 B.Z. – 116 Z.)

Padîşahiya Adiyabenê dewleteke kevnar a Kurdî bû ku nêzîkî 261 salan dom kir û li ser herêmên girîng ên Hewlêr, Kerkûk, Silêmanî û Hekkarî yên îroyîn hukum kir. Adiyabenê di sala 145 berî zayînê de hate damezrandin û di valahiya hêzê ya ku piştî hilweşîna Împaratoriya Selewkî derket holê de pêk hat, û paşê di siyaseta bakurê Mezopotamyayê de roleke berbiçav lîst.

Di destpêkê de, şahên Adiyabenê Zerdeştî bûn û navên wan ji eslê Kurdî an Mezopotamyayî bûn. Lê belê, di destpêka sedsala yekem Z. de, malbata şahî—bi taybetî Qralîçe Helena û kurên wê—bûne Cihû, veguherîneke ku cihê Adiyabenê di dîroka gelê Cihû de bilind kir.

Qralîçe Helena û Têkiliya Cihûyan

Qralîçe Helena ya Adiyabenê ji ber alîkariya xwe ya mirovî ji bo bajarê Orşelîmê bû yek ji kesayetiyên herî navdar ên serdema xwe. Tomarên dîrokî, di nav de nivîsên Josephus, dibêjin ku ew di dema birçîbûnekê de çû Orşelîmê û gelek zêr û xwarin belav kir da ku alîkariya xizanên bajêr bike. Ew her weha qesrek û gorek li Orşelîmê ava kir, ku bûne sembolên mîrata wê ya mayînde. Ji ber vê yekê, Adiyabenê bi gelê Cihû yê Yehûdayê re têkiliyên çandî û olî yên bihêz ava kir, bi taybetî di destpêka dagirkirina Romayê de.

Girîngiya Siyasî û Lawazbûn

Paytexta Adiyabenê Arbela bû (Hewlêra îroyîn), yek ji kevntirîn bajarên cîhanê ku bêrawestan nişтecih tê de hebûne û navendeke kevnar a şaristaniya Kurdî bû.

Di sedsala duyemîn Z. de, Adiyabenê di nav şerên domdar ên Împaratoriya Romayê û Împaratoriya Partiyan de hate kişandin. Padîşahî hewl da ku bi hevpeymaniyên guhêrbar serxwebûna xwe biparêze, lê di sala 116 Z. de, di kampanyayên rojhilatî yên Împarator Trajan de, Adiyabenê hate tevlêkirin û bû parêzgeheke Romayê. Her çend ku kontrola Romayan demeke kurt dom kir, serweriya padîşahiyê careke din nehat vegerandin.

Di sala 224 Z. de, Împaratoriya Sasanî ya ku nû di bin Erdeşîrê Yekem de derketibû holê, êrişî Adiyabenê kir û ew bi tevahî di nav desthilatdariya Sasanîyan de tevlê kir. Ev bû dawiya padîşahiya serbixwe ya Kurdî, her çend ku mîrata wê ya çandî û dîrokî hîn jî ma.

Wêneyeke neqşkirî ya yekem şahê Adiyabenê, ku li ser pereyên padîşahiyê hatiye nîşandan.

Şahên Hatine Zanîn ên Adiyabenê

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Ebdîssares	145–120 B.Z.	Piştî lawazbûna Împaratoriya Selewkî, dînastiya Adiyabenê damezrand.
Şahê Nenaskirî	120–70 B.Z.	Di Şerê Tîgranokertayê (69 B.Z.) de li dijî Romayê bi Tîgranesê Mezin ê Ermeniyan re hevpeyman bû.
Artaxares	50–30 B.Z.	Ji aliyê şahê Partiyan Fraates IV ve hate hilweşandin; paşê li cem Augustus li Romayê penaber bû.
Îzates I	30 B.Z. – 5 Z.	Bavê Monobazus I û Qralîçe Helena bû; statûya nîv-serbixwe ya Adiyabenê parast.
Monobazus I û Helena	5–30 Z.	Têkiliyên bi Yehûdayê re bihêz kirin; veguherîna malbata şahî bo Cihûtiyê rêve birin.
Îzates II	30–55 Z.	Cihûtiyê bi tevahî qebûl kir; piştgirî da şahê Partiyan Artabanus II û siyaseta toleransiya olî meşand.
Monobazus II	55–70 Z.	Siyasetên alîgirê Cihûyan domandin; piştgirî da serhildana Cihûyan li dijî desthilatdariya Romayê (66–70 Z.).
Meharaspes (Meparsaspes)	90–116 Z.	Dawînirêjê Adiyabenê bû; ji aliyê Împarator Trajan ve hate têkbirin û padîşahî hate tevlêkirin.

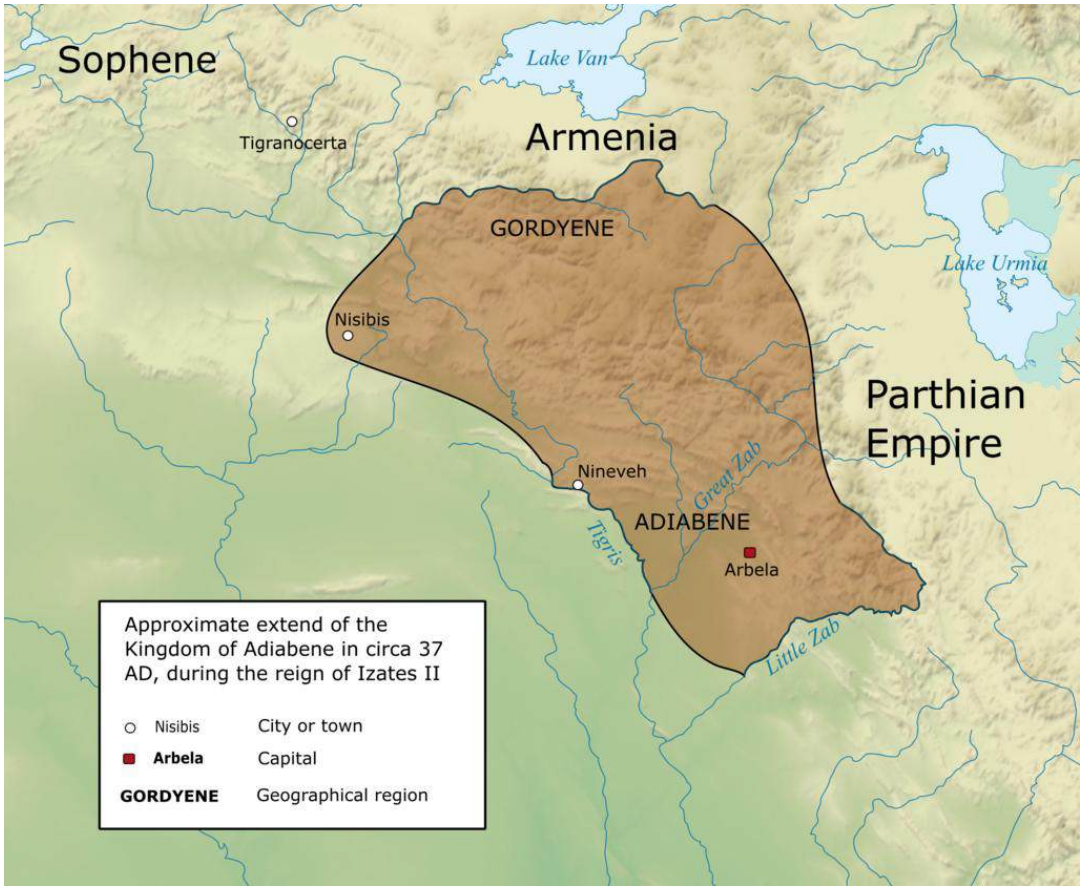

Padîşahiya Adiyabenê li dora sala 37 Z. de, di serdestiya Şah Îzatesê Duyem de, gihîşt asta herî bilind a hêza xwe.

1.34 – Desthilatdariya Padîşahiya Osroene (132 B.Z. – 244 Z.)

Padîşahiya Osroene desthilatdariyeke Suryanî-Kurdî bû ku 376 salan li ser beşên Bakur û Rojavayê Kurdistanê hukum kir, ji 132 berî zayînê heta 244 Z. Paytexta wê bajarê Edessa bû, ku îro wekî Riha (Urfa) li Bakurê Kurdistanê tê zanîn. Ji ber ku li xaçerêya împaratoriyên Romayê, Partiyan û paşê Sasanîyan cih digirt, Osroene roleke girîng wekî herêmeke tampon a çandî û siyasî lîst. Di destpêkê de, perestiya rojê ola sereke bû, lê bi demê re padîşahî bû yek ji yekem navendên Mîsihiyê. Zimanê fermî yê rêveberiyê Xurî (Kurdî) bû.

Li jêr navnîşek ji şahên hatine zanîn ên Osroene, demjimêrên serdestiya wan û bûyerên wan ên girîng heye:

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê	Bûyerên Girîng
Aryu	132–127 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar I	127–120 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar II	120–100 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar III	100–68 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar IV	68–53 B.Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar V "Ukkama Reş"	4 B.Z. – 50 Z.	Tê gotin ku bi Îsa re name nivîsandiye. Di dîroka Mîsihiyê de kesayetek girîng bû.
Manu VI	50–57 Z.	Çarenûsa wî ne diyar e.
Abgar VI	57–71 Z.	Bi mirineke asayî mir.
Manu VII	71–91 Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar VII	91–109 Z.	Di pevçûna bi Romayan re hate kuştin.
Yalur	109–116 Z.	Desthilatdariya Suryaniyan bi dawî anî; desthilatdariya Kurdî damezrand.
Parthamaspates	116–118 Z.	Desthilatdariya Suryaniyan bi piştgiriya Romayan ji nû ve hate vegerandin.
Manu VIII	118–123 Z.	Bi mirineke asayî mir.
Abgar VIII	167–177 Z.	Bû Mîsihî; Edessa bû yekem bajarê ku bi fermî Mîsihî bû.
Abgar IX	177–212 Z.	Ji aliyê Împaratorê Romayê Caracalla ve hate kuştin.
Abgar X	212–214 Z.	Serdestiyeke kurt hebû; padîşahî di nav Împaratoriya Romayê de hate tevlêkirin.

1.35 – Desthilatdariya Kurdî ya Kordûenê (90 B.Z. – 69 Z.)

Di dîrokê de bi navên Kordûene, Gordyene an Carduchi hatiye zanîn, ev padîşahiya Kurdî 159 salan, ji 90 berî zayînê heta 69 Z., li ser herêmên Bakur û Başûrê Kurdistanê hukum kir. Navenda hêza wê li herêmên ku bi parêzgehên Amed, Şirnex û Dihokê yên îroyîn re têne hevpeyvîn bû.

Şahên Navdar ên Kordûenê

- **Zarbienus (nêzîkî 90 B.Z.)**: Bi Romayê (Lucullus) re li dijî Şahê Ermeniyan Tîgranes hevpeyman bû. Paşê ji aliyê Tîgranes ve ji ber ku wekî xiyanetkar hate dîtin, hate kuştin.
- **Manisarus (Manîsarî) (destpêka sedsala 1'an Z.)**: Di navbera Romayê û Partiyan de bi zîrekî tevgeriya da ku xweseriya Kordûenê biparêze. Di dawiyê de ji aliyê Romayan ve hate girtin.

Di tevahiya hebûna xwe de, Kordûene gelek caran rastî dagirkirin û talankirina ji aliyê Padîşahiya Ermeniyan, Împaratoriya Partiyan û Împaratoriya Romayê hat, ku bû sedema hilweşandin û komkujiyên fireh.

Di sedsala yekem Z. de, Kordûene ji aliyê Romayê ve hate tevlêkirin, paşê ket bin Împaratoriya Bîzansê û di dawiyê de bû beşek ji Xilafeta Îslamî. Di encamê de, ew di nav herêmên Kurdî de di bin desthilatdariya Osmaniyan de hate tevlêkirin.

Paytexta padîşahiyê Carrhae bû (Harrana îroyîn), ku li başûrê Riha (Urfa) li Bakurê Kurdistanê cih digire.

Xanên kevneşopî yên li Harranê, ku bermahiyên serdema Kordûenê ne, heta îro hîn jî li cihê xwe dimînin. Her çend ku ew ji bo desthilatên Tirkiyeyê dahata geştûgeriyê diafirînin, tu hewl nehatiye kirin ku wekî Mîrata Cîhanê ya UNESCO bên parastin.

Beşa Duyemîn

2- Dîroka Gelê Kurd û Herêma Wî di Serdema Piştî Zayînê de

Gelê Kurd bi firehî wekî neviyên rasterast ên çandî û etnîkî yên Medan ên kevnar tên naskirin. Di navbera sedsalên 9'an û 6'an berî zayînê de, Med tiştekî ku gelek şaristaniyên cîran nikaribûn pêk bînin bi dest xistin—wan axa xwe di bin padîşahiyeke navendî de yekgirtî kirin û împaratoriyeke bihêz ava kirin ku nêzîkî sê sedsalan dom kir. Di sedsalên paşerojî de, guhertinên zimanî û çandî hêdî hêdî nasnameya Medan guhertin, û çavkanîyên dîrokî nîşan didin ku navê "Med" bi awayekî xwezayî bû "Kurd."

Ji bo têgihiştina baştir a rêwîtiya dîrokî ya Kurdan di Serdema Piştî Zayînê de, pêwîst e ku pêşketinên siyasî, çandî û erdnîgarî yên ku piştî hilweşîna Împaratoriya Medan derketin holê bên nirxandin. Ev beş lêkolîneke kronolojîk û analîtîk a hêz, dewlet û dînastiyên sereke pêşkêş dike, yên ku di vê serdemê de li ser gelê Kurd bandor kirin û ji aliyê wan ve jî hatin bandorkirin.

Balê bi taybetî dê li ser hem dewletên bi rêberiya Kurdan û hem jî împaratoriyên derveyî yên ku li ser axa Kurdistanê hukum kirin were kişandin, di nav de:

- Dînastiyên Kurdî yên Sasanî, yên ku hêmanên mîrata Medan di nav çarçoveya împaratoriya Farisan de parastin.
- Xilafetên Ereb ên Emevî û Abbasî, yên ku firehbûna wan ber bi Kurdistanê ve guhertinên mezin ên olî, siyasî û zimanî anîn.
- Samaniyan ên Faris û Gaznewiyan ên Tirkî, yên ku siyaseta wan li hember herêmên Kurdî di navbera kampanyayên leşkerî û hevpeymaniyên stratejîk de diguherî.
- Selçûkî û Xwarazmiyan ên Tirkî, yên ku ambîsyonên wan ên împaratorî erdnîgariya siyasî ya Rojhilata Navîn, di nav de herêmên Kurdî jî, ji nû ve şekil da.
- Mîrektî û dînastiyên Kurdî wekî Mervanî, Şankirî, Fetlawî, Xurşadî, Eyûbî û Şeddadî, ku her yek şopeke taybet li ser rêveberî, çand û parastina axa Kurdî hiştin.

- Dagirkirinên Mongolan, yên ku serdemeke hilweşandin û ji nû ve rêxistinê anîn ku hevsengiya hêzê li herêmê guhert.

Ev beş dê her yek ji van hêz û aktorên dîrokî bi hûrgulî vedikole—rehên wan, derketina wan ya desthilatê, pergalên rêveberiyê, stratejiyên leşkerî û lawazbûna wan dişopîne—di heman demê de van çîrokan bi domdarî ji perspektîfa dîrokî ya Kurdî rave dike. Bi vî awayî, armanc ew e ku were nîşandan çawa her qonaxek ji Serdema Piştî Zayînê beşdarî avakirina nasnameya Kurdî, berxwedan û xwestekên siyasî yên gelê Kurd bûye.

Pereyên ku di serdema Xusrewê Duyem ê Împaratoriya Sasanîyan (591–628 Z.) de hatine lêdan, û li Zêw hatine çapkirin.

2.1 – Padîşahiya Împaratoriya Sasaniyên Kurd (244–651 Z.)

Împaratoriya Sasanîyan, ku ji 244 heta 651 Z. hukum kir, ji aliyê dînastiyeke ku rehên wê yên Kurdî kûr bûn—Mala navdar a Sasan—hate damezrandin. Sasanî di dijberiya Împaratoriya Partiyan de derketin holê—ku ew jî ji aliyê dînastiyeke Kurdî ve hatibû damezrandin—û desthilatdariya xwe li ser herêmeke fireh ji Mezopotamyayê heta Platforma Îranê yekgirtin. Gelê vê împaratoriyê, bi taybetî li herêmên rojavayî, bi piraniya xwe ji eslê Kurdî bûn, û gelek bawer dikin ku bavê dînastiyê, Sasan, ji Kurdistanê hatibû.

Tomarên dîrokî dibêjin ku pêşbîniyekê Desthilatdariya neviyên Sasan li ser welatê Medyayê pêşgotibû. Bi îlhama vê dîtinê, Sasan ber bi rojhilat ve çû nav herêmên Partiyan da ku zanebûna xwe zêde bike, ezmûn bi dest bixe û xwe ji bo pêkanîna vê çarenûsê amade bike.

Kevneşopiyên nesebnasî her weha neseba Kurdî ya Mala Sasan bihêztir dikin. Dînastî neseba xwe digihand Behmen, kurê Esfendiyar û neviyê şahê Kayaniyan Goştasp. Sasan bixwe ji konfederasyona eşîrî ya Şankira (Şiwankara) bû, lê jina wî, Papak, ji neseba Kurdî ya Bazrengî derdiket. Van girêdanên malbatî bi awayekî berbiçav rehên Kurdî yên Erdeşîrê Yekem, damezrînerê împaratoriyê, piştrast dikin.

Çavkanîyên hevdem jî şahidiyên eşkere li ser vê koka Kurdî pêşkêş dikin. Şahê Partiyan Hormizd-Artabanusê Çarem, di gotûbêjeke ku di nivîsên dîroknasên wekî El-Taberî û Îbn El-Esîr de hatiye tomar kirin, bi eşkere Erdeşîrê Yekem wekî Kurd nav kir û got:

“Tu, ey mêrikê Kurd ê ku di konê Kurdî de mezin bûyî—kî destûr da te ku tacekî li serê xwe danî?”

Ev gotin, ku bi mebesta biçûkkirinê hate gotin, îro wekî pejirandineke dîrokî ya bihêz a nasnameya Kurdî ya Erdeşîr tê dîtin.

Belgeyeke din jî ji Behramê Çopan tê, parêzgarê Sasanî yê Ermenistan û Azerbaycanê di serdema Xusrewê Duyem de. Di demeke bêhurmetiyê de, ew serwerê xwe wekî “kurê jineke tevnkar ku di xaniyekî Kurdî de mezin bûye” nav kir. Her çend ku armanca vê gotinê biçûkkirin bû, gotinên wiha ji aliyê dijberên siyasî yên wê serdemê ve îro wekî delîlên girîng ên hevdem li ser nasnameya Kurdî ya dînastiya Sasanîyan têne dîtin.

Bi vî awayî, derketina Sasanîyan ne tenê Serhildana hêzeke împaratorî ya din bû—ew berdewamîya mîrateke împaratorî ya Kurdî bû, ku rehên wê di mîrata Medan de bûn û bi sedsalên berxwedan û ambîsyonê ve hate domandin.

Împaratoriya Sasanîyan di sala 620 Z. de: Berfirehiya Wê, Mîrata Kurdî û Delîlên Zimanî

Berfirehiya û Taybetmendiya Kurdî ya Împaratoriya Sasanîyan (244–651 Z.)

Di destpêka sedsala 7’an Z.—li dora sala 620’an—Împaratoriya Sasanîyan gihîşt asta herî bilind a berfirehbûna xwe ya axê. Desthilatdariya wê Hindistan, Afganistan, Pakistan, Belûçistan, Îran, Turkmenistan, Kurdistan, Azerbaycan, Ermenistan, beşên mezin ên Tirkiyeyê, Iraq, Sûriye, Filistîn, Lubnan, Kuwait, Qatar, Mîratiyên Ereb ên Yekbûyî û Misr di nav xwe de digirt. Ev herêma fireh ji aliyê dînastiyeke bi eslê Kurdî ve dihate rêvebirin, û gelê Kurd di wê demê de xwedî bandoreke siyasî ya mezin bû—tevliheviya ku bi rewşa îroyîn a bêdewletî û windabûna serweriyê re gelek cuda ye.

Gelek ji bajarên ku di serdema Sasanîyan de hatin damezrandin navên Kurdî yên eşkere hebûn, ku nasnameya etno-zimanî ya damezrînerên wan nîşan dida. Paytexta rêveberî ya împaratoriyê herêmek bi navê Kurdabad di nav xwe de digirt, ku bi maneya “cihê

Kurdan” tê. Ev nav nîşan dide ku herêm wekî nişтecihekî Kurdî hate damezrandin. Erdeşîrê Yekem Bōb Erdeşîr li nêzîkî Mosila îroyîn bi taybetî ji bo nişтecihên Kurd ava kir. Bajarên din, wekî Malazkurd û Kawakurd, ji aliyê şahên Sasanî wekî Kawa û Enûşîrvan ve hatin damezrandin, ku şopa Kurdî li ser erdnîgariya împaratoriyê zêdetir nîşan dide. Piştî dagirkirinên Ereban ên Misilman, gelek ji van bajaran hatin hilweşandin, navên wan hatin guhertin an jî nişтecihên wan hatin guhertin da ku taybetmendiya wan a Kurdî were jêbirin.

Heta navê şahî **Xusrew** jî rehên zimanî yên Kurdî eşkere dike. Ew ji *xas* (“baş” an “noble”) û *raw* (“dîtin” an “xweza”) hatiye. Şiklê eslî yê navê **Xasraw** bû. Bi demê re ew bû **Xusrew** di Farisî de an jî **Xusrau** di Farisîya Erebkirî de, lê etîmolojiya wê ya Kurdî hîn jî eşkere ye—tiştek ku îdîayên paşerojî yên Farisan li ser xwedîtiya taybet a navê dijwar dike.

Gelek navên deveran û kesan ên serdema Sasanîyan jî rehên Kurdî yên wekhev nîşan didin. Wekî nimûne:

- **Yezdkurd**: ji *Yezd* û *Kurd*
- **Erdeşîr**: ji *ard* (“mêrxas” an “pîroz”) û *şêr* (“şêr”) di Kurdî de
- **Pîroz**: ku heta îro di Kurdî de bi maneya “pîroz” an “serkeftî” tê bikaranîn.

Navê **Hormizd** (an Ahura Mazda) jî rêwîtiyeke dîrokî ya dirêj heye, ku bi xwedayê kevnar ê Sumeriyan Hormes re tê girêdan û paşê di teolojiya Zerdeştî de hate tevlêkirin. Van etîmolojiyan hebûna çandî, zimanî û mîtolojîk a Kurdî di çarçoveya împaratoriya Sasanîyan de piştrast dikin.

Dema ku artêşên Ereban ên Misilman di sedsala 7’an de ber bi herêmê ve pêş ketin, tundtirîn berxwedan gelek caran ji kelhe û bajarên Kurdî wekî Şarezor, Mosil, Xulwan, Nehawend û Celawla hat. Ev parastina biryarî jî piştgirî dide wê dîtinê—ku heta di nav hevdeman de jî belav bûbû—ku Sasanî dînastiyeke ku di nasnameya Kurdî de kok girtibû bûn.

Alaya împaratoriyê ya Sasanîyan, **Alaya Kawayanî**, navê xwe ji Kawayê Hesinkar (Kawa Asingerî), lehengê efsanewî yê neteweyî yê Kurd, girtibû. Ev hilbijartina sembolîk nîşan dide ku nasnameya Kurdî di çanda siyasî ya împaratoriyê de gelek navendî bû.

Bi hev re—behskirinên hevdem, navên deveran, navên şahî, delîlên zimanî û şêwazên berxwedanê—van rastiyan delîlek bihêz ava dikin ku dînastiya Sasanîyan ji eslê Kurdî bû. Di asta herî bilind a xwe de, împaratorî li ser herêmên fireh hukum dikir ku tê texmînkirin %90 ji gelê wan ji aliyê etnîkî ve Kurd bûn, di nav de Kurdistan, Îran, Mezopotamya, Atropatenê (Azerbaycana îroyîn), Turkmenistan û beşên Asyaya Navîn.

Paytexta împaratoriyê, **Tîsfûn** (başûrê Bexdaya îroyîn), zêdetirî çar sedsalan dilê împaratoriyê bû. Taybetmendiya wê ya Kurdî di zimanê dîwanê û rêveberiyê de dihat xuyang kirin. Piştî ketina wê ji aliyê hêzên Ereban ên Misilman ve, dagirkeran li ser xirabeyên wê bajarê El-Medain ava kirin. Îro, kevana mezin a **Taq-i-Kisra** wekî şahidek li ser heybeta wê serdemê dimîne. Hilweşîna Sasanîyan—ku ji ber aloziyên hundirîn, xiyanet û şerên birakujî yên desthilatê pêk hat—şêwazên ku gelek caran di dîroka Kurdî de dubare bûne bîr tîne. (Binêre Pêvek 2.)

Şahên Navdar ên Sasanîyan

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Çarenûs
Erdeşîr I	224–242	Bi mirineke asayî mir
Şapur I	242–270	Bi mirineke asayî mir
Hormizd I	270–271	Bi mirineke asayî mir
Behram I	271–274	Bi mirineke asayî mir
Behram II	274–293	Bi mirineke asayî mir
Behram III	293	Ji aliyê Narseh ve hate kuştin
Narseh	293–302	Bi mirineke asayî mir
Hormizd II	302–309	Ji aliyê yek ji zilamên xwe ve hate kuştin
Şapur II	309–379	Bi mirineke asayî mir

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Çarenûs
Erdeşîr II	379–383	Bi zehrê hate kuştin
Şapur III	383–388	Ji aliyê yek ji zilamên xwe ve hate kuştin
Behram IV	388–399	Ji aliyê leşkerên xwe ve hate kuştin
Yezdegerd I	399–420	Ji aliyê kesên nêzîkî xwe ve bi zehrê hate kuştin
Behram V	420–438	Di qezayeke nêçîrê de mir
Yezdegerd II	438–457	Bi mirineke asayî mir
Hormizd III	457–459	Ji aliyê birayê xwe Peroz ve hate kuştin
Peroz I	459–484	Di şerê bi Heftalîyan re li nêzîkî Semerqendê hate kuştin
Belaş	484–488	Ji aliyê mezinên sarayê ve kor kirin û ji text daxistin
Qubad I	488–496	Hate zîndan kirin û ji aliyê Camasp ve hate rakirin
Camasp	496–498	Ji aliyê Qubad I ve hate hilweşandin
Qubad I (vegerandî)	498–531	Bi mirineke asayî mir
Xusrew I (Enûşîrvan)	531–579	Bi mirineke asayî mir
Hormizd IV	579–590	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate zîndan kirin û daxistin
Xusrew II (Perwîz)	590–628	Ji aliyê kurê xwe Qubad II ve hate îdamkirin piştî berxwedana li dijî Erebanê Qureyş
Qubad II	628	Ji tawanê mir
Erdeşîr III	628–630	Ji aliyê Şehrbaraz ve hate kuştin
Şehrbaraz	630	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate kuştin
Boran	630–631	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate kuştin
Şapur V	631	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate kuştin
Azarmîdoxt	631	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate kuştin

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Çarenûs
Hormizd VI	631–632	Ji aliyê mezinên sarayê ve hate kuştin
Yezdegerd III	632–651	Piştî revîna ji dagirkirinên Raşidiyan, bi xiyanet hate kuştin; paytext ji Tîsfûnê ber bi Xulwan, Îstexr û dawiyê Mervê ve veguhezand.

Şerê di Navbera Sasanîyên Kurd û Hêzên Ereban ên bi Rêberiya Se‘d ibn Ebî Weqqas de di sala 636 Z. de

Şerê Qadisiyê (636 Z.) — Xalekî Veguherînê yê Diyarker

Di sala 636 Z. de, hêzên Sasanî yên bi rêberiya Kurdan li hember artêşên Misilman ên Ereb rawestan di yek ji girîngtirîn pevçûnên Dawiya Serdema Kevnar de—Şerê Qadisiyê. Hêzên dagirker, ku ji aliyê Se‘d ibn Ebî Weqqas ve li ser navê Xilafeta Raşidiyan dihate rêvebirin, dixwestin dawî li xeta parastinê ya ku dilê Împaratoriya Sasanî diparast bînin.

Ev şer ne bûyereke tenê bû, lê beşek bû ji rêzek şerên dijwar û dirêj di navbera Împaratoriya Sasanîyan û Xilafeta Îslamî ya ku bi lez berfireh dibû de. Artêşa Sasanî—ku gelek komên Kurdî, di nav de beşên artêşa şahî û gelek fermandarên bilind jî tê de bûn—bi heman îradeya ku di dîroka Kurdî de berxwedan temsîl dikir şer kir.

Tevî mêrxasiya wan, Sasanî têkçûnek giran xwarin. Têkçûna li Qadisiyê yekîtiya parastinê ya împaratoriyê têk bir û rê ji bo pêşketina hêzên Ereb-Misilman ber bi hundirê Mezopotamyayê ve vekir. Piştî wê, bajarên sereke bi lez ketin, û desthilatdariya siyasî ya dînastiya Sasanî ya ku rehên wê Kurdî bûn dest bi hilweşînê kir.

Ev pevçûn gelek zêdetir ji têkçûnek leşkerî bû—ew xaleke veguherînê ya şaristanî bû. Ew destpêka dawiya serweriya Sasanîyan li Mezopotamyayê nîşan da û Serhildana desthilatdariya Ereb-Misilman li ser herêmên ku sedsalan navenda bandora siyasî û çandî ya Kurdî bûn ragihand. Ji vê qonaxê pê ve, hevsengiya hêzê li herêmê bi awayekî nayê vegerandin guhert, û guhertinên kûr ên demografîk, zimanî û çandî dest pê kirin ku dê sedsalan Rojhilata Navîn biguherînin.

2.2 – Hatina Neteweya Ereb li Kurdistanê (610–632 Z.)

Di navbera 610 û 632 Z. de, Mihemed ibn Ebdullah ibn Ebdul-Muttelib ibn Haşim, Pêxemberê Îslamê, dest bi avakirina desthilatdariyeke olî-siyasî kir ku di navbera belavkirina Îslamê û bihêzkirina serweriya çandî û siyasî ya Ereban de hevgirtin çêkir. Di sala 622 Z. de, ew navenda desthilatdariya xwe li Medîneyê damezrand, û di sala 630 Z. de Mekke wekî paytexta desthilatdariya xwe ragihand.

Piştî mirina Mihemed di sala 632 Z. de, hevalên wî yên nêzîk pergaleke rêveberiyê bi navê Xilafeta Raşidiyan (632–661 Z.) damezrandin, ku tenê ji aliyê endamên neteweya Ereb ve dihate rêvebirin. Ev xilafet bi tevliheviya cîhadê olî, şerên domdar, komkujî û dagirkirina leşkerî bi lez berfireh bû û beşên mezin ên Rojhilata Navîn, Afrîkaya Bakur û rojhilatê Asyayê ketin bin desthilatdariya Ereb-Misilman, ku Medîne wekî paytexta rêveberî dixebitî.

Ebû Bekir (632–634 Z.), yekem xelîfe, kampanyayên xwe bi sereke li Nîvgirava Erebistanê sînordar kir. Xelîfeyê duyem, Omer ibn Xettab (634–644 Z.), dest bi firehkirinên mezin ên axê kir û Kurdistan, Îran û Misr dagir kir. Di wê demê de, bihêztirîn dewleta cîhana hatî zanîn Împaratoriya Kurdî ya Sasanîyan bû, ku 407 salan li ser herêmek ku Kurdistan, Îran, Iraq, Azerbaycan û Turkmenistan di nav xwe de digirt hukum kiribû.

Di sala 636 Z. de, Omer artêşek bi rêberiya Se'd ibn Ebî Weqqas şand da ku êrişî axa Kurdan bike. Şerên wekî Qadisiyê, Şarezor û Zêya Mezin bûn pevçûnên diyarker. Ev dagirkirin bi komkujiyên fireh re hatin; gelek Kurd—hem sivîl û hem jî ne-şervan—bi zorê bûn Misilman. Yên ku berxwedan kirin, bi taybetî yên ku ne di bin fermandariya rasterast a Sasanîyan de bûn, hatin kuştin. Hêzên Ereb xanîyên Kurdan talan kirin, heywan û zêr desteser kirin, û jin û keçan wekî dîlên şer girtin da ku bo Erebistanê wekî kenîz bên birin.

Di sala 642 Z. de, hêzên Ereb di bin fermandariya Nu'man ibn Muqrin de êrişî Rojhilatê Kurdistanê kirin û li Demawe nd, Gerdaşîran û Xurreh Gawra şer kirin. Van kampanyayan bûn sedema komkujî, talankirina nişteciha n û kolekirina gelek Kurdan.

Xelîfeyên paşerojî—Osman ibn Effan (644–656 Z.) û Elî ibn Ebî Talib (656–661 Z.)—kontrola Ereban zêdetir bihêz kirin. Elî, pismamê Mihemed, di sala 661 Z. de ji aliyê Ebdulrehman ibn Mulcem ve hate kuştin. Piştî vê bûyerê, Mu'awiya ibn Ebî Sufyan damezrandina Xilafeta Emewiyan (661–680 Z.) ragihand û Şam kir paytext.

Rabûna Xilafeta Îslamî bû sedema hilweşîna Împaratoriya Kurdî ya Sasanîyan. Di bin fetwayên ku ji aliyê Xelîfe Omer û rêberên din ên Îslamî ve hatibûn derxistin de, Kurdistan ket bin dagirkirina leşkerî ya pergalî. Deh hezaran Kurd hatin komkirin; deh hezaran jin û keçên Kurd hatin firotin wekî kole an wekî dîlên şer ên cinsî hatin girtin; û nêzîkî deh hezar zarokên Kurd bi zorê ketin nav artêşên Ereb, wekî Ereb hatin mezin kirin û paşê li dijî gelê xwe hatin bikaranîn.

Berî van dagirkirinan, tu nişteciha n Ereb li Iraq, Sûriye an Îranê tunebûn. Van herêman bi dîrokî axên Kurdî bûn. Piştî dagirkirina Ereban, milk û axa çandiniyê ya Kurdan hate desteserkirin û bajarên temam hatin talankirin. Kurdan tenê sê hilbijartin hebûn:

Erebbûn, mirin an sirgûn. Erdên berhemdar bûn çol û bajarên mezin bi navên Erebî hatin navandin—ziman, çand û nasnameya Ereb li ser cihên bi dîrokî Kurdî hate sepandin. Bajarên wekî Necef, Kerbela, Basra, Nasiriye, Bexda, Selahaddîn, Tîkrît, Mosil, Ehwaz, Bendere Abbas, Reqa, Heleb, Îdlib û Latakya hemû rastî vê veguherînê hatin.

Berî dagirkirinên Ereban ên Misilman, herêmên ku ji rojhilatê Firatê heta Kandava li Farisê û Heleb û Latakya dirêj dibûn—nêzîkî bîst parasang (dora 108 kîlometre)—beşek ji Împaratoriya Kurdî ya Sasanîyan bûn, ku paytexta wê Tîsfûn bû, nêzîkî 35 kîlometre li başûrê Bexdaya îroyîn.

Nexşeya Împaratoriya Sasanîyan

Pirs hîn jî dimîne: Ger Xelîfeyên Îslamî çardeh sedsal berê Kurdistan dagir nekiribana, gelo îro Kurd hîn jî wê bibana mîratgirên rastîn ên yek ji mezin û kevntirîn şaristaniyên cîhanê? Ma ev dagirkirin bû bingeha êşa domdar a gelê Kurd—zincîreke bindestkirinê ku heta îro jî didome? Heta piştî Misilmanbûna bi zorê jî, Kurdan serweriya li ser axa xwe nehat dayîn. Di sedsala 20'an de, ew rastî trajediyên wekî kampanyaya Enfalê hatin; di sedsala 21'an de jî, ew bi êrişên qirkirinê yên DAIŞê re rû bi rû man.

Dagirkirina Ereb-Îslamî bû nimûne û rewakirinek ji bo hêzên herêmî û cîhanî yên paşerojî, ku li ser bingeha wê êriş û komkujiyên li dijî Kurdan dubare kirin. Ol û etnîsîte bûn bahane bo desteserkirinê. Di nav sedsalan de, axa Kurdî hat dagirkirin, çavkanîyên wê hatin talankirin, çanda wê hate desteserkirin, nasnameya wê hate înkarkirin, û zimanê wê di bin desthilatdariya derveyî de hate qedexekirin an lawazkirin.

2.3 – Xilafeta Ereb a Emeviyan (661–750 Z.)

Xilafeta Emeviyan (661–750 Z.), ku ji aliyê xanedana Emeviyan a ji eşîra Qureyşê—eşîra ku Pêxember Mihemed jê derketibû—hate damezrandin, yek ji mezintirîn împaratoriyên dîrokê ava kir. Ji paytexta xwe ya Şamê, Emeviyan desthilatdariya xwe li ser herêmên fireh belav kirin—di nav de Kurdistan, Îran, Iraq, Sûriye, Urdun, Filistîn, Afrîkaya Bakur, beşên Asyaya Navîn, başûrê Ewropayê û heta İspanyayê. Hêza wan a leşkerî heta Hindistanê jî gihîşt.

Her çend ku di hin çîrokên dîrokî yên Îslamî de ev serdem bi firehbûna axê tê pîrozkirin, ji bo Kurdistanê serdema Emeviyan demeke dagirkirina leşkerî ya domdar, Erebbûna bi zorê, zordariya çandî û tundûtûjiya pergalî bû. Bajar û gundên Kurd gelek caran hatin êrişkirin, nîştecihên wan hatin koçberkirin an kolekirin, û axa wan hate belavkirin li ser nîştecih û leşkerên Ereb.

Xelîfeyên Emeviyan û Rola Wan li Kurdistanê

- **Mu‘awiya I (661–680 Z.)** – Damezrînerê Xilafeta Emeviyan; desthilat li Sûriyeyê bihêz kir û dest bi firehbûnê ber bi Kurdistan û Îranê ve kir.
- **Yezîd I (680–683 Z.)** – Bi Şerê Kerbelayê (680 Z.) û kampanyayên leşkerî li dijî herêmên ku berxwedan dikirin navdar bû.
- **Mu‘awiya II (683–684 Z.)** – Serdestiyeke kurt ku bi bêîstîqrarî hate naskirin.
- **Mervan I (684–685 Z.)** – Piştî pevçûnên hundirîn desthilatdariya Emeviyan ji nû ve vegerand.
- **Ebdulmelik (685–705 Z.)** – Bi kampanyayên leşkerî yên domdar kontrola Emeviyan li Kurdistan, Îran û Rojhilata Navîn bihêz kir.

- **El-Welîd I (705–715 Z.)** – Desthilatdariya Emeviyan ber bi Asyaya Navîn û Hindistanê ve fireh kir û di heman demê de serhildanên Kurdan tepisand.
- **Suleyman (715–717 Z.)** – Hebûna leşkerî ya Emeviyan li herêmên Kurdî domand.
- **Omer II (717–720 Z.)** – Zêdetir li ser reformên rêveberî û olî sekinî, her çend ku siyaseta dagirkirinê hîn jî didomand.
- **Yezîd II (720–724 Z.)** – Siyaseta bihêzkirina kontrola Ereb li ser Kurdistanê domand.
- **Hişam ibn Ebdulmelik (724–743 Z.)** – Kampanyayên tund li dijî bajar û gundên Kurdî rêve bir, Kurdan wekî "kafir" nav kir û cîhadek dest pê kir ku bû sedema kuştina deh hezaran kesan û kolekirina jin û zarokan ji bo firotanê li bazarên Erebistanê.
- **El-Welîd II (743–744 Z.)** – Serdestiya wî ya kurt bi aloziyê re dom kir.
- **Yezîd III (744 Z.)** – Serdestiyeke kurt ku siyaseta li hember Kurdan gelek nehate guhertin.
- **Îbrahîm (744 Z.)** – Xelîfeteke din a kurtdem.
- **Mervan II (744–750 Z.)** – Dawînirêjê Emeviyan bû; li dijî serhildêrên Kurd û hêzên Abbasiyan şer kir heta ku ji aliyê Abbasiyan ve hate têkbirin.

Kampanyayên Leşkerî yên Emeviyan li Kurdistan û Îranê

Gelek Jineral û parêzgarên Ereb bi kampanyayên xwe li Kurdistan û herêmên cîran ên Îranê navdar bûn:

- **El-Heccac ibn Yûsif (Parêzgarê Iraqê, 694–714 Z.)** – Kampanyayên tund dest pê kir da ku serhildanên Kurdan tepisîne û kontrola Emeviyan li ser Zagros û navenda Îranê bihêz bike.
- **Quteyba ibn Muslim** – Di sala 715 Z. de ber bi rojhilat ve pêş ket û Xorasan, Asyaya Navîn (Buxara, Semerqend) dagir kir û kontrola Emeviyan li ser herêmên Farisan bihêz kir.
- **Mesleme ibn Ebdulmelik** – Di navbera 730–738 Z. de li dijî hêzên Kurdî li çiyayên Zagrosê şer kir, operasyon li Taberistanê (bakurê Îranê) rêve bir û di Qefqazê de şer kir.

- **Hişam ibn Ebdulmelik** – Gelek kampanyayan rêve bir da ku berxwedana Kurd û Farisan tepisîne, di nav de hewlên bindestkirina Deylemiyan ên bakurê Îranê û tevlêkirina hemû mîrektiyên Kurdî di bin desthilatdariya Ereban de.
- **Mervan II** – Berî ketina xwe, li dijî serhildêrên Kurd şer kir û gelek serhildan li Kurdistan û Îranê tepisandin.

Bandora Li Ser Kurdistanê

Di bin Emeviyan de, komkujî, koçberkirina bi zorê û Erebbûn bi awayekî pergalî li ser herêmên Kurdî hatin sepandin. Gund hatin vala kirin, ax hatin desteserkirin, û yên ku sax man gelek caran hatin zor kirin ku ziman, çand û nasnameya Ereb qebûl bikin. Ev pêvajo ne tenê ji bo firehkirina kontrola siyasî bû, lê her weha armanc jêbirina nasnameya çandî û neteweyî ya Kurdî bû ji herêmên ku ketibûn bin desthilatdariya Emeviyan.

Di dawiya serdema Emeviyan de, piraniya Kurdistanê bi zorê di nav çarçoveya siyasî, çandî û olî ya Xilafeta Ereb de hate tevlêkirin—veguherîneke ku bi dagirkirina leşkerî, guhertina demografîk û tepisandina pergalî ya berxwedana herêmî pêk hat.

2.4 – Împaratoriya Xilafeta Ereb a Abbasiyan (750–1258 Z.)

Di sala 750 Z. de, dînastiya Ereb a Abbasiyan, bi piştgiriya hevbeş a hêzên leşkerî yên Ereb û Kurd, Xilafeta Emeviyan piştî 89 salan desthilatdariyê hilweşand. Şerê diyarker ê Zabê Jêrîn—ku li Başûrê Kurdistanê qewimî—dawiya serweriya Emeviyan û destpêka serdema Abbasiyan nîşan da.

Di destpêkê de, Abbasiyan bi sozdayîna vegerandina ax, milk û mafên siyasî yên Kurdî di berdêla alîkariya leşkerî de, piştgiriya Kurdan bi dest xistin. Lê belê, piştî ku desthilat girtin, hemû van sozdanîn hatin paşguhkirin. Li şûna wê, rêveberên Abbasiyan Kurdan marjînalîze kirin, wan ji rêveberiyê dûr xistin û ideolojiya cîhada Îslamî ji bo rewakirina tepisandina pergalî, jêbirina çandî û desteserkirina axê bikar anîn.

Xelîfeyên Girîng ên Abbasiyan û Rola Wan li Kurdistanê

- **Ebû El-Abbas El-Seffah (750–754 Z.)** – Damezrînerê Xilafeta Abbasiyan.
- **El-Mensûr (754–775 Z.)** – Paytext ji Şamê veguhezand Bexdayê; kampanyayên leşkerî li dijî berxwedana Kurdî dest pê kir.
- **Harûn El-Reşîd (786–809 Z.)** – Bi pêşxistina zanist, avahîsazî û perwerdehiyê navdar bû, lê axa Kurdî talan kir û destkeftiyên Kurdî di bin nasnameya Ereb-Îslamî de desteser kir, çanda Kurdî wekî ya bindest nîşan da.
- **El-Me'mûn (813–833 Z.)** – Serweriya çandî ya Ereban li Kurdistan û Îranê zêdetir kir, di heman demê de çalakiyên zanistî piştgirî kir.
- **El-Mu'tesim Billah (833–842 Z.)** – Hebûna leşkerî ya Tirkan li Kurdistan û Îranê bihêz kir; Kurdan wekî "kafir" û "agirperest" nav kir.
- **El-Mustensir Billah (1236–1242 Z.)** – Serdestiya wî bi zêdebûna metirsiya Mongolan hate naskirin.
- **El-Musta'sim Billah (1242–1258 Z.)** – Di dema dagirkirina Mongolan de li Bexdayê hate kuştin, ku dawiya desthilatdariya Abbasiyan li herêmê nîşan da.

Hilweşandin û Erebbûna Bajarên Kurdî

Piştî bihêzkirina desthilatdariya xwe, Abbasiyan siyasetek bi zanebûn ji bo jêbirina nasnameya çandî ya Kurdî dest pê kirin. Bajarên kevnar ên Kurdî hatin hilweşandin, navên wan hatin guhertin an jî bi navên Erebî ji nû ve hatin avakirin.

Navê Bajarê Kurdî ya Eslî	Navê Erebî / Têbînî
Selewkîya — Bajar di sala 305 B.Z. de ji aliyê Seleucusê Yekem Nicator ve, yek ji generalên Îskenderê Mezin, hate damezrandin. Selewkîya 30 km li başûrê Bexdayê, li peravê rast û bakurî yê Dîcleyê cih digirt.	**El-Medain** — Di dema dagirkirina Misilmanan de di bin Omer ibn Xettab de di sala 637 Z. de, Selewkîya û Tîsfûn hatin hilweşandin û xezîneyên Împaratoriya Kurdî ya Sasanîyan talan kirin. Paşê, di sedsala 8'an Z. de, Bexda ji aliyê Ebû Ce'fer El-Mensûr ve hate avakirin da ku bibe paytexta nû.
Tîsfûn — Di sedsala 2'an B.Z. de ji aliyê Mithridatesê Yekem ê Partiyan a Kurdî ve hate damezrandin û paşê bû paytexta gelek şahên Kurdî yên Sasanî, wekî Şapur I û Xusrew I Enûşîrvan. Li 35 km başûrê Bexdayê, li peravê çep û başûrî yê Dîcleyê cih digirt. Taq-i Kisra heta îro wekî şahidek li ser mîrata Kurdî dimîne.	**Bexda**
Neynewa	**Mosil**
Hîra	**Kûfe / Necef**
Nîbor	**Nfr, Nippur** — Carekê navendeke olî ya pîroz a Kurdî bû; hate talankirin û hilweşandin, niha li Parêzgeha Qadisiyê ye.
Ûruk	Di dema dagirkirina Misilmanan de bi tevahî hate hilweşandin.

Navê Bajarê Kurdî ya Eslî	Navê Erebî / Têbînî
Ûr	Di dema dagirkirina Misilmanan de bi tevahî hate hilweşandin.
Babilon	Hate hilweşandin; Hilleya nêzîk bi navê Babil hate navandin.
Xarapa, Xarkas, Qurna	Hatin hilweşandin; bajarê nû yê Basrayê li nêzîkî wan hate avakirin.
Afamîa	Wekî **Hama** ji nû ve hate avakirin.
Dora	**Dêr El-Zor**
Tedmor	**Palmyra (Tedmur)**
Bosra	**Busra**
Amîsa	**Hims (Homs)**
Risafa	**Reqa**
Tartus, Arados	**Tartus**
Ramîsa, Lazqiya	**Latakya (El-Lazqiya)**

Berxwedana Kurdî li Dijî Desthilatdariya Abbasiyan

Ji destpêkê ve, Kurdan li Mosil, Ehwaz, Kirmaşan, Wirmê (Ûrmiye) û gelek cihên stratejîk li dijî desthilatdariya Abbasiyan berxwedan kir. Di nav pevçûnên navdar de ev hene:

- **El-Mensûr (754–775 Z.)** – Di navbera 755–767 Z. de şerên xwînrij li dijî Kurdên Mosil, Kirmaşan, Erdelan, Luristan, Mukrîyan, Wirmê (Ûrmiye) û Bilbas meşand, ku bû sedema komkujiyên mezin.
- **Jineral Îsa ibn Mûsa** – Birazayê El-Mensûr bû; serhildanên Kurdî li Bilbas, Wirmê (Ûrmiye) û Mukrîyan tepisand.
- **El-Mu‘tesim (833–842 Z.)** – Di sala 830 Z. de serhildanên Kurdî li Wirmê, Bilbas û Mukrîyan têk bir; ber bi Ekbatan (Hemedan) û Awand ve pêş ket, hezaran kes kuşt û Îsfehan talan kir.

- **El-Mutewakkil (847–861 Z.)** – Bi alîkariya hevkarê Kurd Şerq Kurdî, Xuzistan dagir kir; zimanê Kurdî qedexe kir û fermandarên Ereb li herêmê bicih kir.
- **El-Mu‘tedid (892–902 Z.)** – Di sala 895 Z. de kampanyayên li dijî navendên Kurdî li Mosil û Tîkrîtê meşand; Başûrê Kurdistanê hilweşand.
- **El-Muqtefî (1136–1160 Z.)** – Di navbera 1130–1140 Z. de li dijî hêzên Kurdî li Mosil, Amêdî, Amed û Hekkarî şer kir.
- **Kampanyayên Selahaddîn di dawiya sedsala 12’an de** – Her çend ku Kurd bû, Selahaddîn li dijî komên dijber ên Kurdî şer kir û di destpêkê de Kurdên Zengî yên Mosil, Heleb û Qamişlo têkbirin.

Dawiya Desthilatdariya Abbasiyan

Ji 750 heta 1258 Z., Xilafeta Abbasiyan li ser herêmeke fireh hukum kir—di nav de tevahiya Kurdistanê, Nîvgirava Erebistanê, Misr û piraniya Afrîkaya Bakur. Serdestiya wan zêdetirî pênc sedsalan dom kir, serdemek ku tê de axa Kurdî hat talankirin, vala kirin û rastî asîmîlasyona çandî ya bi zorê hat.

Di sala 1258 Z. de, dagirkirina Mongolan—bi piştgiriya hêzên Tirkî—Bexda hilweşand, dawînirêjê Abbasiyan kuşt û desthilatdariya wan li herêmê bi dawî anî. Hilweşandina ku wan li Kurdistanê hiştin gelek kûr bû û bû bingeha domandina zincîreya dagirkirinên derveyî.

Wêneyên cihên wekî Nîbor (Nippur), ku carekê navendên olî yên Sumeriyan bûn û ji aliyê Kurdên Sasanî ve hatibûn parastin, îro wekî bîranînên dijwar li ser hilweşandina bi zanebûn a ku di bin navê dagirkirina Îslamî de hate kirin dimînin.

Nibor (نفر, نیبۆر / Nippur) Cihê bajarê kevnar ê Nîborê

Heta îro jî, talankarên Ereb bi amûrên pêwîst ve bi domdarî mijûl in bi dizîna çavkanîyên dîrokî yên Kurdî—an ji bo firotinê an jî ji bo ku wan bi derew wekî beşek ji mîrata çandî ya xwe nîşan bidin, û bi vî awayî koka wan a rastîn û çarçoveya wan a dîrokî jêbirin.

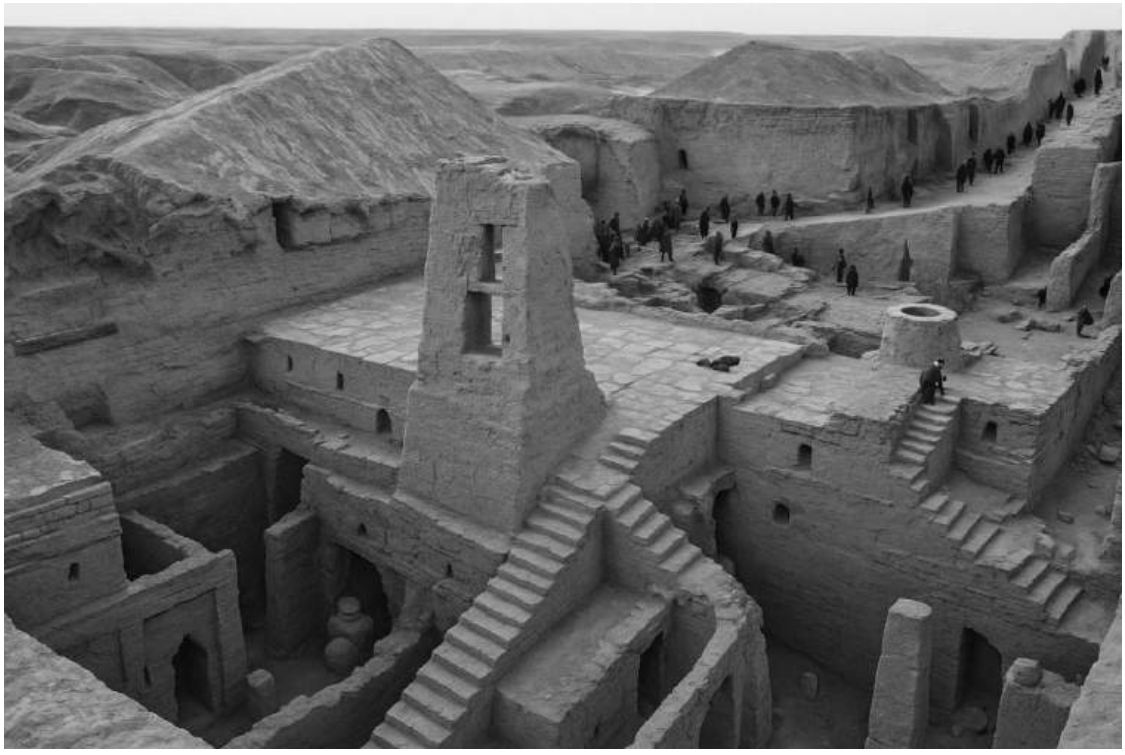

Wêneyeke bajarê kevnar ê Nîborê (Nippur), ku carekê navenda ruhî ya pîroz a gelê Kurd û cihêkî navdar bo ziyaretê bû. Ev cihê gelek bajarî û dewlemend ê dîrokî wekî şahidek li ser mîrata kûr a çandî ya herêmê rawestiyabû. Bi trajîkî, di sedsalên paşerojî de, ew ket bin kontrola Ereban, hate desteserkirin, navê wê

hate guhertin û nasnameya wê ji nû ve hate pênasekirin, ku bi vî awayî nasnameya wê ya rastîn a Kurdî ji bîra dîrokî hate jêbirin.

Bermahiyên keramîk û berhemên derxistî yên ji bajarê talankirî yê Nippurê (Nîbora kevnar) delîlek eşkere ne ku, tevî îdîayên nûjen yên ku ew di nav qada çandî ya Ereban de tê nîşandan, Ereban li vê cihê tu rehên rastîn ên dîrokî an şaristanî tune ne. Mîrata wê bi bêberpirsiyarî hatiye talankirin û pîs kirin, bêyî rêzgirtinek ji bo mîrata kûr a dîrokî û çandî ya ku ew temsîl dike.

Ev wêne Lamassuyek nîşan dide — xwedawendeke parastinê ya kevnar ku ji şaristaniyên destpêkî yên Kurdî derketiye holê. Lamassu bi serê mirovî, baskên qertalan û laşê ga an şêr tê nîşandan, û sembola parastina xwedayî ya bajaran û qesran bû.

Îro, ev peyker li Odeya 6’an a Muzexaneya Brîtanî li **London**, di nav “Dîwana Peykerên Asûriyan” de tê parastin. Lê belê, di kiryareke bi zanebûn a şaşpêşandanê ya dîrokî de, berhemên ji bajarên kevnar ên Kurdî wekî Nîbor û navendên din ên şaristaniya Kurdî bi

awayekî pergalî wekî “Asûrî” tên navandin. Ev veguhastina siyasî ya bi armanc hewl dide mîrata Kurdî jê bibe, û wê li gorî çîrokên neteweyî yên Tirkiyeyê, dewletên Ereb û Îranê bişopîne — heta bi bihayê rastiya dîrokî jî.

Dîwarên kevnar û bermahiyên avahîsazî yên bajarê dîrokî yê Nîborê—abîdeyên ku li her deverek din a cîhanê dê bi baldarî wekî beşek ji mîrata çandî û dîrokî ya neteweyekê bên

parastin—tenê ji ber ku ji Kurdan ne, li ber xurînê û paşguhkirinê hatine hiştin. Ev bajarê pîroz, bi kelheyên xwe yên 3,000 salî, di hember sedsalên êriş û dagirkirinê de bêdeng berxwedan dike. Xweza bixwe nikarîbû wê tune bike, lê hêzên Ereb karîbûn zirarekî nayê vegerandin lê bikin, ne tenê li ser keviran, lê li ser bîra dîrokî jî.

2.5 – Desthilatdariya Dînastiya Samaniyan a Farisan (819–999 Z.)

Piştî lawazbûna hêdî hêdî ya kontrola Abbasiyan, Dînastiya Samaniyan li Xorasan û Semerqendê wekî hêzeke bihêz derket holê. Di sala 819 Z. de, wan hêzên Abbasiyan li herêmê bi awayekî diyarker têkbirin û bingehê nêzîkî sed û nîv salan desthilatdariyê danîn. Di navbera 819 û 999 Z. de, Samaniyan li ser herêmeke fireh hukum kirin ku rojhilat û navenda Îranê, Tacîkistan, Turkmenistan, Afganistan, Ozbekistan û beşên ji Kurdistanê di nav xwe de digirt, û Buxara paytexta wan bû.

Samaniyan gelek hewl dan ji bo pêşxistin û standardkirina zimanê Farisî, ku ew wekî zimanekî çandî û rêveberî bilind kirin. Ev siyaseta zimanî ji bandorên Kurdî û Erebî sûd werdigirt û wan di şêwazeke edebî ya pêşkeftî de tevlê kir. Di bin piştgiriya wan de, helbestvanên navdar ên Farisî wekî Rûdekî geş bûn, û berhemên wekî *Kelîle û Dimne* bûn sembolên edebî û çandî yên serdemê, ku prestîja tabaqeya Farisî-ziman zêdetir kir.

Lê belê, ambîsyonên dînastiyê ne tenê çandî bûn. Samaniyan gelek kampanyayên leşkerî li Kirmaşan û Wirmê (Ûrmiye) meşandin da ku herêmên Kurdî bindest bikin. Tevî hêz û rêxistina wan a leşkerî, ew nikarîn kontrola dirêjdem li ser van herêmên ku bi tundî xweseriya xwe diparastin bi dest bixin.

Di dawiya sedsala 10’an de, Samaniyan bi zexta zêdebûyî ya Selçûkî û dijberên din ên herêmî re rû bi rû man. Di sala 999 Z. de, desthilatdariya wan bi dawî hat dema ku Mehmûdê Gaznewî herêmên wan dagir kir, bûyerek ku hevsengiya hêzê li Asyaya Navîn û herêmên sînorî yên Kurdî bi awayekî girîng guhert.

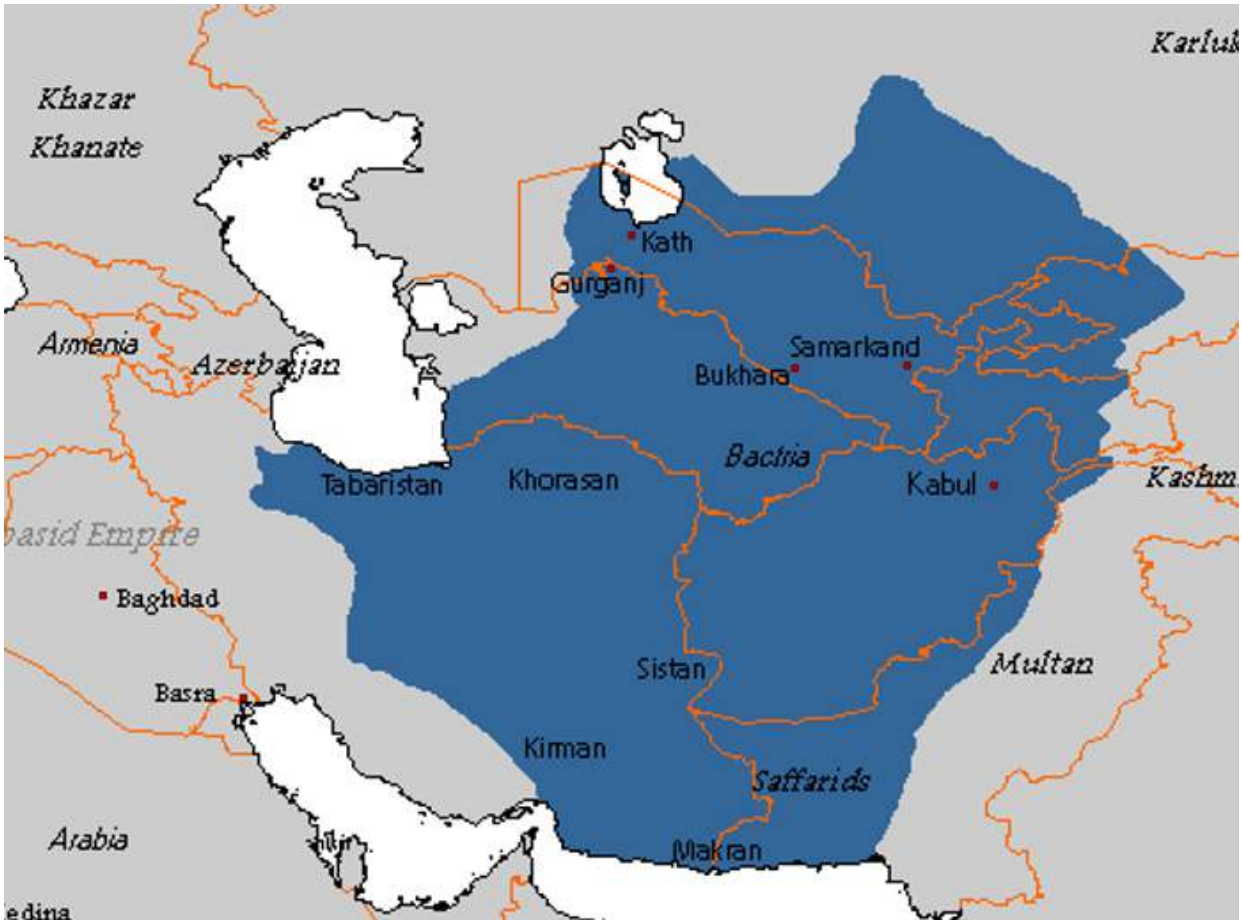

Nexşeya Desthilatdariya Dînastiya Samaniyan

2.6 – Desthilatdariya Dînastiya Hadhaban a Kurd (906–1144 Z.)

Dînastiya Hadhaban—ku di çavkanîyên dîrokî de wekî Hazaban, Hozaban an Hozawan jî hatiye qeyd kirin—xanedanekî navdar ê Kurd bû ku di navbera 906 û 1144 Z. de li ser herêmên fireh ên Başûr, Bakur û Rojhilatê Kurdistanê hukum kir. Axa wan herêmên stratejîk wekî Hewlêr, Soran, Dihok, Şengal, Neynewa (Mosil), Bilbas, Wirmê (Ûrmiye), Mukrîyan, Merage, Selmas û Hekkarî di nav xwe de digirt.

Hewlêr paytexta zivistanê ya dînastiyê bû, lê Selmas wekî paytexta havînê dixebitî, ku tevgera demsalî ya navenda rêveberiyê nîşan dida. Di zêdetirî du sedsalan de, şahên Hadhaban di navbera yekgirtinê, zextên derveyî û dijwariyên leşkerî û siyasî yên ji aliyê hêzên dijber wekî Abbasiyan û hêzên Tirkî ve digeriyan.

Şahên Dînastiya Hadhaban

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Bûyer û Destkeftiyên Girîng
Mihemed, kurê Bilal Hazaban	906	Desthilatdariya Kurdî li dijî Abbasiyan damezrand. Êrişên Abbasiyan bi serkeftî paşve xist, axa Kurdî ji kontrola Ereban vegerand û dîsa danî bin desthilatdariya xwecihî.
Ce‘fer, kurê Şakoya	943	Kontrola li ser herêma Hazaban li Selmasê yekgirtî kir, rêveberiya Kurdî li herêmê parast û domand.
Mîr Ebû Heja Mask, kurê Çako	1000	Îstîqrar parast û desthilatdariya Hazaban zêdetir bihêz kir.
Ebû Heja, kurê Rabibadewla	1040	Desthilatdariya navendî bihêz kir û bandora herêmî ya dînastiyê zêde kir.
Mîr Şerefedîn ‘Îsa, kurê Mask	1045	Desthilatdariya bêqut a malbata Hazaban li Kurdistanê domand.
Mîr Salar, kurê Mûsa	1046	Berdewamîya dînastiyê di serdemeke îstîqrarê de parast.
Mîr Ebû Hesen ‘Elî, kurê Mask	1046–1048	Serdemeke îstîqrarê di bin rêveberiya Hazaban de rêve bir.
Mîr Ebû ‘Elî Ahesan, kurê Mask	1048–1063	Navendîkirina siyasî û îstîqrara herêmî zêdetir kir.
Mîr Ebû Heja II Huseyn, kurê Baba ‘Elî Hesen	1063–1080	Di serdestiya wî de herêma Hazaban Mihranîyya, Rewadîyya, Hekamîya û Maranîyya jî di nav xwe de digirt. Roleke girîng di jiyana siyasî û çandî ya Kurdî de lîst.
Rêveberek nenaskirî	1080–1144	Berfirehbûna axê rêve bir, di nav de azadkirina beşên ji Bakurê Kurdistanê ji destê Atabegê Tirkî yê Oğuz. Di

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Bûyer û Destkeftiyên Girîng
		dawiyê de, dînastî bi tevliheviya êrişên leşkerî û hîleya siyasî hate hilweşandin. Tirkan, ku nikaribûn Kurdan di şerê rasterast de têk bibin, dest bi hîleyê kirin—ji bakurê ji aliyê Atabegê Oğuz û ji rojhilatê ji aliyê Îmad El-Dîn Zengî ve êriş kirin, ku bû sedema hilweşandina desthilatdariya Hadhaban.

Ketina Dînastiya Hadhaban nimûneyeke dubare di dîroka Kurdî de nîşan dide: berxwedana leşkerî ya bihêz ku ji aliyê hîle û xiyaneta derveyî ve hatiye lawazkirin. Tevî sedsalên rêveberiyê, dawiya dînastiyê bû qonaxeke din di têkoşîna dirêj a xweseriya siyasî ya Kurdî de li dijî hêzên herêmî yên dagirker.

2.7 – Desthilatdariya Dînastiya Buyiyan a Kurd (934–1048 Z.)

Dînastiya Buyiyan—ku di çavkanîyên dîrokî de gelek caran wekî Daylemî an Tatî tê binavkirin—ji herêmên çiyayî yên li nêzîkî Deryaya Xezarê derket holê. Di serdema dawî ya Xilafeta Abbasiyan de, endamên malbata Buyiyan wekî generalên gelek rêzdar di artêşa Abbasiyan de gihîştin navdarî. Dema ku desthilatdariya Abbasiyan lawaz bû, Buyiyan derfet dîtin ku hêza xwe yekgirtî bikin.

Di destpêkê de, wan desthilat li Şîrazê damezrand, û di sala 945 Z. de Bexda dagir kirin, ku bi vî awayî dilê desthilatdariya Abbasiyan ket bin kontrola wan. Her çend ku ji bo parastina meşrûbûna Şerîetê xelîfeyê Abbasî wekî semboleke olî hiştin, Buyiyan di pratîkê de bi tevahî serbixwe bûn.

Ji aliyê zimanî ve, dînastiyê bi devokên Tatî û Zazakî diaxivîn. Her çend ku ji aliyê hin dîroknasan ve wekî “Daylemî” hatine navandin, delîl gelekî nasnameya wan a Kurdî nîşan didin. Heta îro jî, hin civakên Kurd li Bakurê Kurdistanê devoka xwe wekî Dîmîlî nav

dikin, ku gelek nêzîkî zimanê kevnar ê Daylemiyan e. Di rastiyê de, Dîmîlî, Zazakî û Tatî hemû şaxên nêzîk ên malbata zimanê Kurdî ne.

Serdema Buyiyan hem dijberiyeke siyasî li dijî serweriya Abbasiyan bû û hem jî pireke çandî di navbera mîrata Kurdî û cîhana Farisîbûyî de ava kir.

Şahên Navdar ên Dînastiya Buyiyan

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext û Herêma Desthilatdariyê	Destkeftî / Taybetmendiyên Girîng
Elî ibn Buya (Îmad El-Dewla)	934–949	Şîraz – Parêzgeha Şîrazê	Yekem parêzgarê nîv-serbixwe yê Abbasiyan bû ku Şîraz dagir kir. Bingehê desthilatdariya Buyiyan di bin çavdêriya lawaz a Abbasiyan de danî. Bi mirineke asayî mir.
Ehmed ibn Buya (Mu'izz El-Dewla)	945–967	Bexda – Parêzgeha Bexdayê	Di sala 945 Z. de Bexda dagir kir. Xelîfeyê Abbasî kir şahêkî sembolîk û xwe wekî "Emîr El-Umera" ("Fermandarê Fermandaran") ragihand. Bi mirineke asayî mir.
Hesen ibn Buya (Rukn El-Dewla)	935–976	Rey – Herêmên Rey, Ekbatan (Hemedan), Îsfehan	Bandora Buyiyan li bakurê Îranê fireh kir. Bi parêzgarên Abbasiyan re ket şer. Bi mirineke asayî mir.
Fenna Xusrew (Adud El-Dewla)	949–983	Şîraz û Bexda – Parêzgehên Şîraz û Bexdayê	Navdartirîn şahê Buyiyan bû. Dînastî gihand asta herî bilind a berfirehbûna xwe. Nexweşxane û zîndan ava kir, perwerdehî pêş xist û pergalên rêveberî bihêz kir. Bi mirineke asayî mir.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext û Herêma Desthilatdariyê	Destkeftî / Taybetmendiyên Girîng
Şeref El-Dewla	983–988	Bexda – Başûrê Iraqê	Di nav şerên navxweyî yên hilweşîner de ket, bi taybetî li dijî birayê xwe Beha' El-Dewla, ku bû sedema bêîstîqrarî û tirsê.
Beha' El-Dewla	988–1012	Bexda û Şîraz – Başûrê Iraqê û Başûrê Îranê	Piştî salên şerên birakujî rêz vegerand. Bi mirineke asayî mir.
Sultan El-Dewla	1012–1021	Şîraz – Başûrê Îranê	Di dema zêdebûna şerên bi Selçûkiyan re Bexda û Başûrê Iraqê winda kir.
Ebû Kalîcar Merzuban	1021–1048	Şîraz – Başûrê Îranê	Dawînirêjê girîng ê Buyiyan bû. Lawazbûna hêdî hêdî ya bandora Buyiyan temaşe kir. Di dema firehbûna Selçûkiyan de mir.
Melik Rehîm	1048–1055	Bexda	Dawînirêjê Buyiyan bû. Demeke kurt Bexda parast berî ku ji aliyê Tugrul Beg ê Selçûkiyan ve were hilweşandin, ku dawiya dînastiyê nîşan da.

Serdema Buyiyan nimûneyeke berbiçav e ji dînastiyeke bi rêberiya Kurdan ku bi nasnameyek dualî tevgeriya—ji eslê Kurdî lê ji aliyê çandî ve Farisîbûyî—di heman demê de ku bi pratîkî li ser dilê cîhana Îslamî kontrola xwe diparast. Ketina wan ji destê Selçûkiyan şêweyeke dubare di dîroka Kurdî de nîşan dide: xweseriya siyasî ku ji aliyê derketina hêzên împaratorî yên nû ve tê lawazkirin.

Nexşeya Kontrola Herêmî ya Dînastiya Buyiyan

2.8 – Dînastiya Şeddadiyan a Kurd (950–1258 Z.)

Dînastiya Şeddadiyan xanedanekî desthilatdar ê Kurd bû ku zêdetirî sê sedsalan (950–1258 Z.) li ser beşên mezin ên Qefqazê, di nav de herêmên ku îro di nav Ermenistan û Azerbaycanê de ne, hukum kir. Di asta herî bilind a xwe de, herêma Şeddadiyan tevahiya Azerbaycan û Ermenistana îroyîn di nav xwe de digirt.

Navê fermî yê dewletê **Desthilatdariya Kurdî ya Şeddadiyan** bû. Paytexta wê bajarê Genceyê bû (li Azerbaycana îroyîn), ku wekî navenda siyasî û rêveberî dixebitî, lê Dwîn (Artashata dîrokî, li Ermenistana îroyîn) paytexta bazirganî bû. Zimanê Kurdî ji aliyê hem şah û hem jî gelê gîştî ve dihate axaftin.

Şahên Navdar ên Dînastiya Şeddadiyan

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext / Herêma Desthilatdariyê	Destkeftî / Bûyerên Girîng
Şeddad ibn Budeyhan	951–976	Gence	Damezrînerê dînastiyê. Fermandarekî leşkerî yê berê bû ku piştî lawazbûna Samaniyan gihîşt desthilatê. Kontrola Kurdî li ser Genceyê damezrand.
Fedl ibn Şeddad	976–997	Gence, Adana	Desthilatdariya Kurdî li herêmê fireh kir. Gence wekî navendeke rêveberiyê bihêz kir.
Mihemed ibn Fedl Şeddad	997–1027	Gence, Adana	Fermandarekî leşkerî yê zîrek bû. Herêmên Şeddadiyan li dijî dagirkirinên derveyî parast.
Şems El-Dewla Ebulfeth	1027–1031	Gence, Adana	Serdestiyeke kurt ku bi zêdebûna metirsiyên derveyî hate naskirin. Mirina wî bû sedema zêdebûna xetereya dagirkirinan.
Muzeffer El-Dewla Ebulqasim	1031–1052	Gence	Hewl da hêza dînastiyê vegerîne, lê di dawiyê de di sala 1052 Z. de ji aliyê hêzên Selçûkiyan ve hate têkbirin û kuştin.
Şehriyar ibn Mihemed	1052–1073	Gence	Li dijî firehbûna împaratoriya Selçûkiyan berxwedan kir. Di sala 1073 Z. de ji aliyê Selçûkiyan ve hate kuştin, ku bû derbeyeke giran li dînastiyê.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext / Herêma Desthilatdariyê	Destkeftî / Bûyerên Girîng
Suleyman ibn Şems El-Dewla	1073–1093	Gence	Serdestiya wî ji ber pevçûnên hundirîn û êrişên derveyî lawaz bû. Di sala 1093 Z. de ji aliyê Selçûkiyan ve hate girtin û îdamkirin.
Şah Ezîz El-Dîn	1250–1258	Dwîn, Arran	Dawînirêjê girîng ê Şeddadiyan bû. Di dema dagirkirina Mongolan de di bin Hûlagû Xan de hate kuştin, ku dawiya dînastiyê nîşan da.

Veguhastina Desthilatê û Rêveberî

Desthilatdariya Şeddadiyan bi mîrasî derbas dibû, û bi gelemperî ji bav derbasî kur dibû. Lê belê, salên dawî bi pevçûnên hundirîn di nav malbata şahî de hatin naskirin, ku desthilatdariya navendî lawaz kir. Van pevçûnan gelek caran rê ji bo destwerdana derveyî û dagirkirinê vekirin.

Zextên Derveyî

Ji nîvê sedsala 11’an pê ve, Şeddadiyan bi firehbûna bêrawestan a Selçûkiyan re rû bi rû man. Hin şah bi Selçûkiyan re hevpeymaniyên demkî ava kirin, lê hinên din bi rêya leşkerî berxwedan kirin. Di sedsala 13’an de, Împaratoriya Mongolan ku derdiket holê bû metirsiyeke mezintir.

Hilweşîna dawî ya dînastiyê di sala 1258 Z. de qewimî dema ku Şah Ezîz El-Dîn di dema dagirkirina Mongolan de hate kuştin. Ev têkçûn ne tenê dawiya desthilatdariya Şeddadiyan bû, lê her weha pêvajoya Tirkîkirina axa Kurdî li Qefqazê bileztir kir. Gelek Kurdên herêmê hêdî hêdî di nav nasnameya Tirkî de hatin asîmîlekirin—pêvajoyek ku neviyên gelê Kurd ê eslî kir dijberên siyasî û çandî yên neteweya Kurd.

Yek ji destkeftiyên leşkerî yên navdar ên vê dînastiyê serkeftina Ebû El-Esîr El-Kurdî li Dwînê li dijî artêşa Romaya Bîzansê bû, ku vedigere navbera 1022–1040 Z. Ev serkeftin bû sembola berxwedana Kurdî li Qefqazê li dijî yek ji bihêztirîn împaratoriyên wê serdemê.

Berfirehiya axa Dînastiya Şeddadiyan, ku kontrola siyasî ya Kurdî li Qefqazê di navbera 950–1258 Z. de nîşan dide.

2.9 – Dînastiya Rewadî ya Kurd (950–1071 Z.)

Dînastiya Rewadiyan xanedanekî navdar ê Kurd bû ku di sedsalên 10’an û 11’an Z. de 121 salan li ser beşên girîng ên Rojhilatê Kurdistanê hukum kir. Rewadî piştî lawazbûna Xilafeta Abbasiyan derketin holê û desthilatdariya xwe li ser herêmeke stratejîk yekgirtin, ku Tewrêz (Tebrîz) paytexta wan a siyasî bû. Merağa (Maragha) jî di bin desthilatdariya wan de bû navendeke girîng a rêveberî û zanistî.

Şahên Dînastiya Rewadî

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêmên Desthilatdariyê	Destkeftî / Bûyerên Girîng
Mihemed ibn Huseyn Rewadî	950–955	Tewrêz (Tebrîz), Merağa (Maragha), Erdewel (Erdebîl)	Damezrînerê desthilatdariya Rewadî bû. Rêveberiya Kurdî li Rojhilatê Kurdistanê yekgirtî kir. Bi mirineke asayî mir.
Ebul-Heyca Huseyn	955–988	Tewrêz, Merağa, Erdewel, Mukrîyan, Wirmê (Ûrmiye), Bilbas	Axa xwe fireh kir û hêzên Kurdî yekgirtî kir. Di sala 988 Z. de di şerê bi hêzên Ermeniyan re hate kuştin.
Ebul-Heyca Memlan	988–1000	Heman herêmên li jor	Îstîqrar û yekîtiya axê parast. Bi mirineke asayî mir.
Ebû Nasr Huseyn II	1000–1025	Heman herêmên li jor	Desthilatdariya siyasî û avahiyên parastinê bihêz kir.
Ebû Mensûr Wehsudan	1025–1059	Heman herêmên li jor	Êrişên Tirkên Oğuz li çiyayên Sehendê paşve xist. Çand û rêveberiya Kurdî pêş xist. Di sala 1059 Z. de di dema dagirkirina Selçûkiyan de hate kuştin.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêmên Desthilatdariyê	Destkeftî / Bûyerên Girîng
Ebû Nasr Memlan II	1059–1070	Heman herêmên li jor	Kelheya Erdewelê (Erdebîl) ava kir. Di sala 1071 Z. de di bin zexta Selçûkiyan de ji aliyê Alp Arslan ve hate kuştin.
Ehmedîl ibn Îbrahîm ibn Wehsudan	1100–1116	Merağa, Tewrêz	Paytext veguhezand Merağayê. Di kampanyayên Selçûkiyan li Sûriyeyê û di gotûbêjên aştiyê bi Xaçperestan re beşdar bû. Di sala 1117 Z. de li Bexdayê ji aliyê Îsmaîliyan ve hate kuştin.

Pevçûnên Leşkerî û Berxwedan

- **1029 Z.** – Wehsudan li Merağayê bi hêzên Kurdî yên Hadhbanî re hevpeymanî kir da ku li dijî Tirkên Oğuz ên dagirker berxwedan bike.
- **1040 Z.** – Muzeffer Suzdanî, kurê Memlan, bi 10,000 şervanên Kurd ji Tewrêzê êrişî Tirkên Oğuz li Gîlanê kir. Hezaran Tirk hatin kuştin; yên sax man ber bi Wirmê û paşê Hekkarî ve reviyan, li wir hêzên Kurdî wan di çiyayên ku wan nenas dikirin de dorpêç kirin, nêzîkî 1,500 kes kuştin û yên din, di nav de heft emîrên Oğuz, girtin. Hemû tiştên talankirî hatin vegerandin.
- Di vê serdemê de, Daylemiyên Kurd ên ji herêma Tatê—ku hêzên wan ji Kurdên Gîlan û Mazenderanê pêk dihatin—bi girtina navê şahî **Şahenşah** (“Şahê Şahan”) xweseriya xwe ji desthilatdariya Abbasiyan zêdetir kirin.

Firehbûna Tirkan û Lawazbûna Rewadiyan

Tirkên Oğuz, ku pêşengên leşkerî yên Împaratoriya Selçûkiyan bûn, êrişên hilweşîner li seranserê Kurdistanê meşandin:

- **1037 Z.** – Bajarê Kurdî yê Merağa ji aliyê Tirkên Oğuz ve hate hilweşandin û talankirin. Piştî wê, wan êrişî eşîra Hadhbanî li Tewrêzê kirin û tevî berxwedana Kurdan sivîlan kom kirin. Hesp û çekên pêşkeftî yên Tirkan avantaj da wan.
- **1071 Z.** – Tirkên Oğuz Wirmê (Ûrmiye) dorpêç kirin û eşîrên Kurdî yên Abah Hecer û Hadhbanî hedef girtin. Kurdan deh rojan berxwedan kirin, lê di dawiyê de hatin têkbirin. Ev bû yekem car ku Wirmê ket bin kontrola Tirkên Azerbaycanî—herêmek ku heta wê demê tu dînastiya Tirkî li ser nehukum kiribû.
- Hêzên Selçûkî di bin generalê Tugrul Beg, Emîr Mensûr, de êrişî Erîvanê kirin, lê artêşeke din a Tirkî bi rêberiya Buqa êrişî Amed û Pêşxabûrê kir û komkujî û talankirina mezin li dijî gelê Kurd pêk anî.

Lawazbûna Dînastiya Rewadiyan şiklê veguherîna mezin a siyasî li Rojhilata Navîn di sedsala 11'an de nîşan dide, dema ku hêzên Tirkî li şûna dewletên kevnar ên bi rêberiya Kurd û Farisan derketin holê. Lê belê, Rewadî mîrateke bihêz a rêveberiya Kurdî, piştgiriya çandî û berxwedana leşkerî li Rojhilatê Kurdistanê li pey xwe hiştin.

2.10 – Dînastiya Hesen Wehîdî ya Kurd (959–1015 Z.)

Dînastiya Hesen Wehîdî xanedanekî desthilatdar ê Kurd bû ku di sedsala 10'an û destpêka sedsala 11'an Z. de 56 salan li ser beşên Rojhilatê Kurdistanê hukum kir. Ew di valahiya siyasî ya ku ji ber lawazbûna desthilatdariya Abbasiyan derketibû holê de derketin pêş, û paytexta xwe li Dînewerê damezrandin (Dînûra îroyîn li parêzgeha Kirmaşanê).

Di serdestiya wan de, Hesen Wehîdî li ser herêmên girîng wekî Luristan, Kirmaşan, Dînewer, Nehawend, Ekbatan (Hemedan) û Tewrêz (Tebrîz) kontrola xwe diparastin. Bajarê Kirmaşan jî di vê serdemê de wekî navendeke girîng a rêveberî û zanistî dixebitî.

Şahên Dînastiya Hesen Wehîdî

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Kurtasiya Taybetmendiyên Girîng
Hesen Wehîdî ibn Huseyn	961–979	Damezrînerê dînastiyê; xweseriya nîv-serbixwe di bin serweriya sembolîk a Buyiyan de damezrand. Li ser Rojhilatê Kurdistanê bandoreke mezin hebû. Di sala 979 Z. de bi mirineke asayî mir. Mirina wî bû sedema pevçûnên li ser cîgirtinê di nav kurên wî de.
Bedr El-Dîn Hesen Wehîd	979–1014	Pergalên rêveberî bihêz kir û binesaziya aborî ya dewletê pêş xist. Pereyekî Kurdî derxist da ku bazirganî û rêveberî hêsantir bike. Di sala 1014 Z. de mir û kurê wî Zahîr li şûna wî hat.
Zahîr ibn Hilal	1014–1015	Şahêkî ciwan û bêezmûnê siyasî bû. Serdestiya wî ya kurt bi bêîstîqrarî ya hundirîn û zexta derveyî ya ji aliyê Buyiyan ve hate naskirin. Piştî windakirina desthilatê demeke kurt paşê hate hilweşandin û kuştin.

Piştî ketina Dînastiya Hesen Wehîdî di sala 1015 Z. de, Rojhilatê Kurdistanê di navbera Enaziyan, Buyiyan û Kakayiyan de hate parvekirin. Di nav çend dehsalan de, van herêman ketin bin desthilatdariya Selçûkiyan, yên ku herêm di bin kontrola Tugrul Beg de anîn.

2.11 – Hatina Neteweya Tirk li Kurdistanê (977–1186 Z.)

Hatina gelên Tirk li Kurdistanê bû sedema veguherîneke mezin a demografîk û siyasî li herêmê.

Împaratoriya Gaznewiyan û Firehbûna Destpêkî ya Tirkan

Fermandarê Tirkî Alp Tigin di artêşa Samaniyan de bilind bû heta ku bû parêzgarê Gaznê (Ghazniya îroyîn li Afganistanê). Di sala 963 Z. de, di dema lawazbûna siyasî ya Samaniyan de, Alp Tigin serxwebûna parêzgehê ragihand. Cîgir û zavaxwiya wî, Sebuktigin, desthilat yekgirtî kir û Împaratoriya Gaznewiyan damezrand.

Gaznewiyan di navbera 977–1186 Z. de li Afganistan, Pakistan, Îran û beşên Kurdistanê hukum kirin. Şahên wan bi sereke ji eslê Tirkên Qerlûq bûn. Her çend ku xwe wekî parêzvanên Îslamê nîşan didan, wan zimanê Farisî wekî zimanê rêveberiyê pêş xist û kontrola navendî ya tund li ser herêmên dagirkirî sepand.

Navdartirîn şahê Gaznewiyan, Sultan Mehmûdê Gaznê (998–1030 Z.), 17 êrişên mezin li Hindistanê meşand û navendên Hindu û Budîst hedef girtin. Kampanyayên wî dewlemendiyeke mezin anîn Gaznê, lê di heman demê de bi komkujî û hilweşandinê hatin naskirin.

Şahên Dînastiya Gaznewiyan

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Kurtasiya Bûyerên Girîng
Sebuktigin	977–997	Dewleta Gaznewiyan damezrand; kampanyayên li Hindistanê dest pê kir; li Belxê ji nexweşiyê mir.
Îsma‘îl	997–998	Di şerê cîgirtinê de ji aliyê birayê xwe Mehmûd ve hate têkbirin.
Mehmûd (Yemîn El-Dewla)	998–1030	Împaratoriyê ber bi Xorasan û Hindistanê ve fireh kir; ji malaria û tüberkülozê mir.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Kurtasiya Bûyerên Girîng
Mihemed	1030	Serdestiyeke kurt; ji aliyê birayê xwe yê cêwî Mes‘ûd ve hate daxistin û paşê hate kuştin.
Mes‘ûd I	1030–1040	Şerê Dendanaqanê ji Selçûkiyan winda kir; li herêma Girî de hate kuştin.
Mewdûd	1041–1050	Belx û Herat vegerandin; bi mirineke asayî mir.
Mes‘ûd II	1048	Di heman salê de hate daxistin û kuştin.
Elî	1048–1049	Ji aliyê Wezîr Ebd El-Reşîd ve hate kuştin.
Ebd El-Reşîd	1049–1052	Piştî darbeya sarayê hate sirgûnkirin.
Tugrul	1052–1053	Desthilatdarê qeyrîqanûnî; ji aliyê parêzvanên dilsoz ve hate kuştin.
Ferûx-Zad	1053–1059	Desthilatdariya şahî ji nû ve vegerand; bi mirineke asayî mir.
Îbrahîm	1059–1099	Aştiya bi Selçûkiyan re parast; projeyên çandî pêş xist.
Mes‘ûd III	1099–1115	Abîdeyên li Gaznê ava kir; bi mirineke asayî mir.
Şîrzad	1115–1116	Ji aliyê birayê xwe Arslan Şah ve hate daxistin û kuştin.
Arslan Şah	1116–1117	Birayên xwe kor kir; piştî destwerdana Selçûkiyan hate kuştin.
Behram Şah	1117–1157	Piştî êrişên Guriyan desthilat vegerand; dirêjtirîn serdestiyê hebû.
Xusrew Şah	1157–1160	Li dijî serhildanên Guriyan şer kir; bi mirineke asayî mir.
Xusrew Melik	1160–1186	Paytext veguhezand Lahorê; di sala 1191’an de ji aliyê Guriyan ve hate îdamkirin.

Koçên Tirkan û Bandora Wan li Kurdistanê

Ji destpêka sedsala 11’an pê ve, eşîrên Tirkî yên bi eslê Tatar û Qifçaq ji Mongolistanê ber bi rojava ve koç kirin û ketin Qefqazê, peravên Deryaya Xezarê û Kurdistanê. Di destpêkê de di bin navê bazirganî û şivantiyê de hatin, lê eşîrên wekî Efşar, Bayandur, Salur, Oğuz, Deylem û Qacar zû dest bi talankirina axa Kurdî kirin.

Van koman bi hesp, tîr, rih û şûr çekdar bûn û gelê Kurd ê herêmî kom kirin, milk desteser kirin û tevahiya civakan koçber kirin. Kurd—ku dirêj deman li van axan dijiyan—ji aliyê siyasî ve di nav yekîneyên eşîrî yên serbixwe de perçebûyî bûn, lê Tirkên nûhatî wekî konfederasyonên yekgirtî û leşkerî hatibûn rêxistin. Ev nehevsengî rê da ku heta komên biçûk ên Tirkî jî karibin gelên Kurd yên gelek mezintir bindest bikin, derxînin an jî bi zorê asîmîle bikin.

Gelek ji herêmên ku îro Azerbaycan û Turkmenistan in, berî van dagirkirinan bi sereke Kurdî-ziman bûn. Rêveberên Tirkî qedexeyên li ser zimanê Kurdî danîn, Tirkîkirin sepandin û demografiya herêmê guhertin.

Di bin konfederasyona Oğuz de, hêzên Tirkî axa Dînastiya Şeddadiyan (Azerbaycana îroyîn) û bajarên girîng wekî Gence, Baku, Şîrwan, Naxçîvan, Lengerkan, Erdewel (Erdebîl), Rebar (Reşt), Lahîcan û Ramswar (Ramsar) desteser kirin—û nasnameya wan a çandî û zimanî li gorî desthilatdariya Tirkî veguherandin.

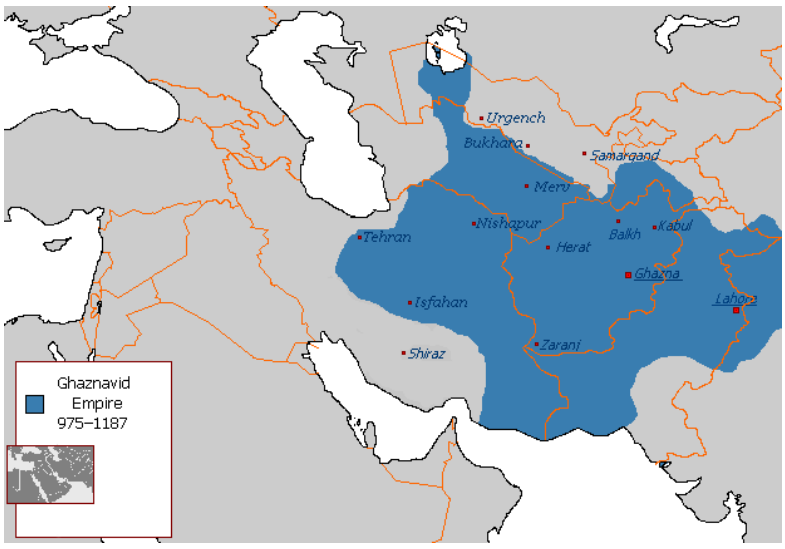

Nexşeya Împaratoriya Gaznewiyan

2.12 – Dînastiya Mervaniyan a Kurd (983–1085 Z.)

Dînastiya Mervaniyan dînastiyeke Kurdî bû ku di sedsalên 10’an û 11’an Z. de 102 salan li ser beşên girîng ên Bakur û Rojavayê Kurdistanê hukum kir. Ew piştî bêîstîqrarî û perçebûna siyasî ya herêmê wekî hêzeke bihêz a herêmî derketin holê. Paytexta wan bajarê Farîqînê bû (Silvana îroyîn), lê Amed bû navendeke girîng a rêveberî, çandî û aborî di bin desthilatdariya wan de.

Şahên Dînastiya Mervaniyan

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêma Desthilatdariyê	Kurtasiya Serdemê
Baba Şuca‘ Bedh ibn Dustek	983–990	Amed, Bidlîs, beşên Cezîreyê (Farîqîn/Silvan)	Damezrînerê dewleta Mervaniyan; eşîrên Kurd di bin rêveberiyeke navendî de yekgirtî kir. Di şerê bi hêzên Buyiyan re hate kuştin.
Baba ‘Elî Hesen ibn Mervan	990–997	Amed, Bidlîs, beşên Cezîreyê	Hêza Mervaniyan bihêz kir; têkiliyên dîplomatîk bi Împaratoriya Bîzansê û Buyiyan re parast. Bi mirineke asayî mir.
Mumahida Dewla Se‘îd	997–1001	Amed, Bidlîs, beşên Cezîreyê	Desthilat girt lê paşê ji textê paşve kişiya. Bi aştiyane mir.
Nasir El-Dewla Ehmed ibn Mervan	1001–1061	Amed, Edessa (Riha/Urfa), Xulwan, Hesekê, Qamişlo, Farîqîn (Silvan)	Wekî serdema zêrîn a Mervaniyan tê hesibandin; bi geşbûna çandî, projeyên avahîsazî û geşbûna aborî hate naskirin. Bi aştiyane mir.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêma Desthilatdariyê	Kurtasiya Serdemê
Nazim El-Dewla Nasir ibn Ehmed	1061–1079	Amed, Farîqîn (Silvan)	Bi êrişên domdar ên Selçûkiyan re rû bi rû ma; Riha winda kir lê gelek êriş bi serkeftî paşve xist.
Ebû Se‘îd Mensûr	1079–1085	Amed, Farîqîn (Silvan)	Şeş salan li dijî firehbûna Selçûkiyan berxwedan kir berî ku di şer de were têkbirin û kuştin, ku dawiya serweriya Mervaniyan nîşan da.

2.13 – Dînastiya Enaziyan a Kurd (990–1117 Z.)

Dînastiya Enaziyan xanedanekî desthilatdar ê Kurd bû ku ji dawiya sedsala 10’an heta destpêka sedsala 12’an Z. 127 salan li ser Rojhilat û Başûrê Kurdistanê hukum kir. Navenda hêza wan di destpêkê de li Xulwanê bû (li nêzîkî Serpolê Zehabê ya îroyîn li parêzgeha Kirmaşanê), bajarekî xwedî girîngiya mezin a dîrokî ku vedigere serdema Medan. Xulwan di serdema Kurdî ya Sasanîyan de hate kelhebendkirin, lê paşê ji aliyê hêzên Tirkî yên Selçûkiyan ve hate talankirin û hilweşandin, û ji nişte cihan re hate qedexekirin ku wê ji nû ve ava bikin.

Enazî di dema lawazbûna desthilatdariya Abbasiyan de gihîştin navdarî û gelek caran di nav hevpeymaniyên tevlihev û pevçûnên bi dînastiyên Kurdî yên cîran, dagirkerên Tirkî û konfederasyonên eşîrî yên Ereb de bûn. Paytexta wan paşê veguherî Şarezorê, yek ji navendên girîng ên Kurdî.

Şahên Dînastiya Enaziyan

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêmên Rêveberiyê	Kurtasiya Serdemê
Baba Feth Mihemed ibn Enaz	990–1011	Xulwan, Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Dînastî damezrand; bi kampanyayên li dijî Benu Uqeyl û Benu Mezîyed ax fireh kir. Rastî zexta leşkerî ya Hesenwehîdiyan hat û di sala 1006 Z. de piştgiriya Buyiyan xwest.
Huseyn El-Dewla ibn Baba Şewq	1011–1046	Xulwan, Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya, Ekbatan (Hemedan), Kirmaşan	Kontrola xwe heta Ekbatan û Kirmaşanê fireh kir; bi Şems El-Dewla û hêzên Tirkî yên Oğuz re ket şer. Di sala 1046 Z. de mir.
Muḥalhil ibn Mihemed	1046–1055	Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Bi pevçûnên hundirîn ên malbatî û zexta zêdebûyî ya Selçûkiyan re rû bi rû ma; ji aliyê hêzên Selçûkiyan ve hate kuştin.
Surxab El-Dîn Mihemed	1055–1070	Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Desthilatdariya xwe parast lê bi domdarî rastî zextên derveyî yên Selçûkiyan û komên dijber ên Kurdî hat.
Se‘dî ibn Baba Şewq	1070–1091	Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Di navbera dîplomasî û pevçûnê bi hêzên cîran re hevsengiyeke lawaz parast; aloziyên mezhebî yên di navbera Şî‘e û Sunniyan de gelekî bandor li ser serdestiya wî kirin.

Navê Rêveberê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Herêmên Rêveberiyê	Kurtasiya Serdemê
Surxab II ibn Bedr	1091–1107	Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Di nav bêîstîqrarîya herêmî ya domdar de manevrayên siyasî û parastina leşkerî domand.
Ebû Mensûr ibn Surxab	1107–1112	Şarezor, Daqûq, Desqera, Mendelî, Numanîya	Di serdemeke tevlihev a pevçûnên hundirîn û zextên derveyî de desthilatdariya herêmî parast.
Surxab III ibn Enaz	1112–1117	Luristan	Dawînirêjê Enaziyan bû; ji aliyê Selçûkiyan û hêzên dagirker ên din ve hate têkbirin, ku dawiya dînastiyê nîşan da.

2.14 – Dagirkirina Kurdistanê ji aliyê Tirkên Selçûkî ve (1030 Z.)

Di sedsala 11’an de, Tirkên Selçûkî wekî hêzeke mezin li Rojhilata Navîn derketin holê. Ew di eslê xwe de konfederasyoneke eşîrî ya koçer a Tirkî ji Asyaya Navîn bûn ku di sedsala 10’an de koçî platforma Îranê û axa Kurdî kirin. Di sala 1030 Z. de, firehbûna wan bi awayekî ciddî dest pê kir, dema ku Selçûkî ji bilindahiyên Maveraunnehirê—herêmek ku gelek di bin bandora eşîrên Mongol û Tirkî de bû—ber bi herêmên bakurê Îrana îroyîn ve pêş ketin, ku Ozbekistan, Turkmenistan û Kazaxistanê yên îroyîn di nav xwe de digirt.

Xalekî veguherînê yê diyarker di sala 1040 Z. de qewimî, dema ku Sultan Tugrul Beg, yekem rêveberê Împaratoriya Selçûkiyan, Gaznewiyan di Şerê Dendanaqanê de têkbir. Ev serkeftin serweriya Selçûkiyan li ser piraniya Îranê piştrast kir û rê ji bo pêşketina zêdetir ber bi Kurdistanê ve vekir. Bi demê re, Selçûkî pêkhateya demografîk ya herêmê guhertin, gelek ji gelê Kurd ê xwecihî derxistin û li şûna wan Ozbek, Turkmen û Kazaxên Tirkî-ziman bicih kirin.

Di sala 1055 Z. de, Tugrul Beg di nav axa Kurdî re meşiya û Bexda, paytexta Xilafeta Abbasiyan, dagir kir. Her çend ku xelîfeyê Abbasî wekî semboleke olî ma, hêza siyasî ya rastîn li destê sultanê Selçûkî bû. Piştî Tugrul Beg (1040–1063 Z.), Alp Arslan (1063–1072 Z.) û Melikşah (1072–1092 Z.) hatin û kontrola Selçûkiyan li ser Îran, Iraq û Kurdistanê zêdetir bihêz kirin. Împaratoriya Selçûkiyan heta lawazbûn û têkçûna xwe ya dawî di sala 1157 Z. de dom kir, dema ku desthilat derbasî dînastiya Xwarazmiyan bû.

Kampanyayên Selçûkiyan li Kurdistanê

Piştî serkeftina li dijî Gaznewiyan, Selçûkî ber bi rojava ve pêş ketin û ketin axa Kurdî. Berxwedana Kurdî gelek tund bû, û li Wirmê (Ûrmiye), Kirmaşan, Mosil û Amedê gelek serhildan û kampanyayên parastinê qewimîn. Lê belê, Selçûkî hêdî hêdî serweriya xwe sepandin, û gelek caran rêveberên herêmî bindest kirin, lê ji dînastiyên Kurdî yên hevkar re xweseriya sînordar hiştin.

Xalekî diyarker di sala 1071 Z. de li Şerê Malazgirtê qewimî, dema ku Alp Arslan Împaratorê Bîzansê Romanosê Çarem Diogenes bi awayekî diyarker têkbir. Ev serkeftin ne tenê kontrola Selçûkiyan li ser Anatoliyayê piştrast kir, lê her weha hêza wan ber bi hundirê Bakurê Kurdistanê ve fireh kir. Di destpêkê de, hin hêzên Kurdî li dijî Bîzansiyan bi Selçûkiyan re şer kiribûn, lê paşê Alp Arslan li dijî wan zivirî. Piştî şerê, Selçûkî komkujî dest pê kirin, bajar hilweşandin û gelek şah, fermandar û mezinên Kurd kuştin.

Tevî vê tundiyê, hin dînastiyên Kurdî di bin serweriya Selçûkiyan de mafin xwe parastin, wekî:

- **Artuqiyan** – Dînastiyeke Kurdî ku li Amed û Mêrdînê desthilatdariya xweser parast û di heman demê de serweriya Selçûkiyan pejirand.
- **Eyûbiyan** – Dînastiya ku ji aliyê malbata Selahaddîn ve hate damezrandin, di bin rêveberiya Nûr El-Dîn Zengî de Amed, Mêrdîn, Hesekê û Mosil birêve dibir di çarçoveya desthilatdariya Selçûkiyan de.

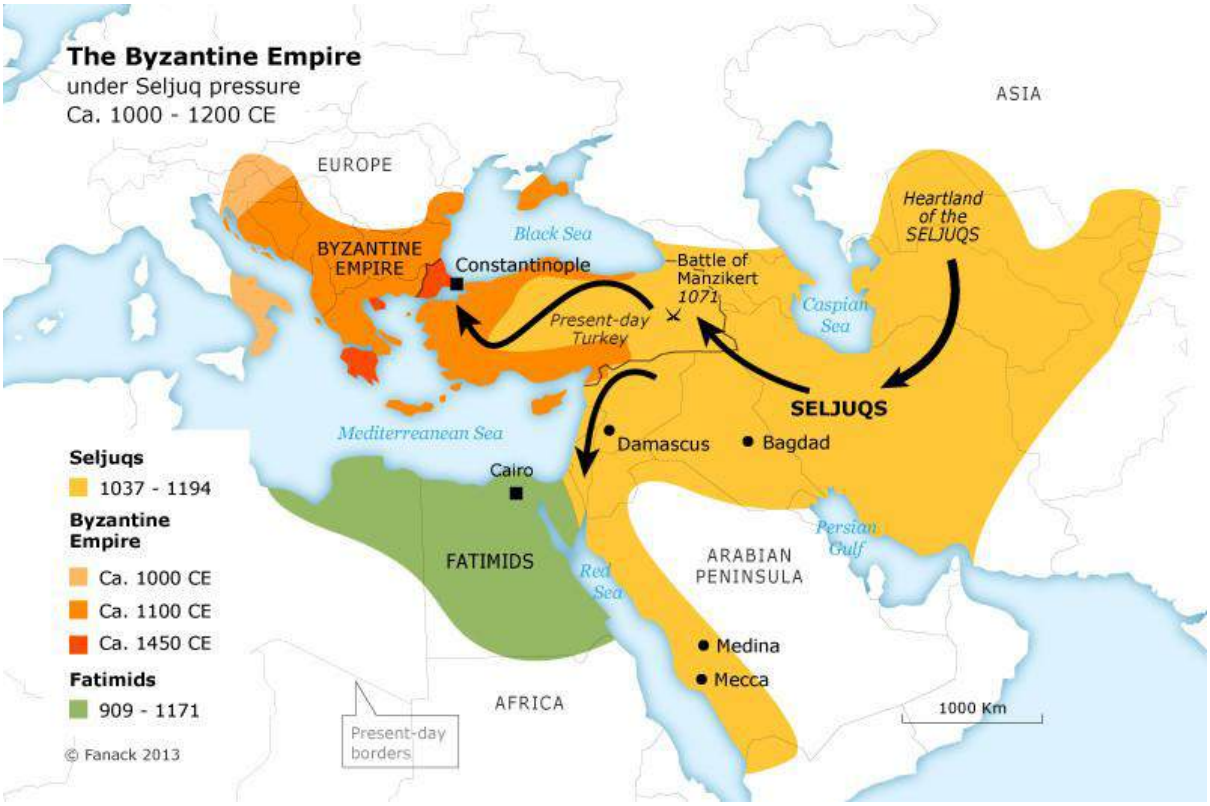

Nexşeya Împaratoriya Tirkî ya Selçûkiyan

2.15 – Desthilatdariya Dînastiya Şiwankara ya Kurd (1050–1180 Z.)

Dînastiya Şiwankara ya Kurd di navbera 1050 û 1180 Z. de li ser beşên girîng ên Kurdistanê hukum kir û kontrola bajarên mezin wekî Wirmê (Ûrmiye), Mehabad, Merage, Kirmaşan, Ekbatan (Hemedan), Anşan (Şîraz), Mervdeşt, Kazerûn û Cuwanrom (Cehrim) bi dest xist.

Dînastî neseba xwe digihand konfederasyona eşîrî ya Şiwankara, komalek Kurdî ya dîrokî ku ji rêza şahî ya Împaratoriya Sasanîyan derketibû. Paytexta wan a eslî Anşan bû (ku paşê bû “Şeraz” û di dawiyê de “Şîraz”), li parêzgeha Farsê ya Îroyîn li Îranê. Di serdema Samaniyan a Tacîk de, navê bajêr bi fermî hate guhertin bo “Şîraz.”

Şahên Dînastiya Şiwankara

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Kurtasiya Serdemê
Şems El-Dîn Şiwankara	1050–1073	Damezrînerê dînastiyê; desthilatdariya Buyiyan ji herêmê derxist û desthilatdariya serbixwe ya Kurdî damezrand. Pevçûnên bi Buyiyên Şî‘e re gelek bûn, ji ber ku piraniya Kurdan li Anşan û herêmên derdora wê Sunni bûn. Kontrola Şiwankara fireh kir lê bi zexta zêdebûyî ya Selçûkiyan re rû bi rû ma.
‘Elî ibn Şems El-Dîn	1073–1100	Desthilatdariya bavê xwe domand lê bi metirsiyên zêdebûyî yên Selçûkiyan û Gaznewiyan re rû bi rû ma. Di dawiyê de hate têkbirin û ax ji destê wî derket.
Nizam El-Dîn Şiwankara	1100–1135	Hewl da hêza Kurdî ya Şiwankara ji nû ve vegerîne, lê bi domdarî ax li dijî Selçûkiyan winda kir. Di sala 1135 Z. de hate hilweşandin.
Ehmed ibn Nizam El-Dîn	1135–1150	Serdestiya wî ji ber serweriya Selçûkiyan kurt bû; li Sedara hate girtin û îdamkirin piştî tenê sê mehan desthilatdariya serbixwe.
Şihab El-Dîn Şiwankara	1150–1175	Kontrola demkî li ser Anşan parast lê bi domdarî di şerê bi Selçûkiyan re bû. Bêîstîqrarîya siyasî û metirsiyên derveyî desthilatdariya wî lawaz kirin.
Axa Şiwankara	1175–1180	Dawînirêjê dînastiyê bû; firehbûna Selçûkiyan û paşê metirsiyên Mongolan dawiya serxwebûna Şiwankara anîn û herêma wan ket bin desthilatdariya Selçûkiyan.

2.16 – Desthilatdariya Dînastiya Zanistî ya Kurd a Danişmend Qazî (1072–1100 Z.)

Dînastiya Danişmend ji aliyê zanayekî navdar û rêberekî Kurd, Danişmend Qazî, li Bakurê Kurdistanê û Anatoliyayê di navbera 1072 û 1100 Z. de hate damezrandin. Damezrînerên vê dînastiyê ji eslê Kurdên Zaza bûn, û zimanê fermî yê rêveberiyê Zazakî bû.

Herêma desthilatdariya wan bajarên girîng wekî Meletî (Malatya), Erzîngan, Trabzon, Sîwas, Tokat, Kayserî, Amasya û Niksar di nav xwe de digirt. Ev mîrektî di serdemeke tevlihev de derket holê, dema ku hêz di navbera Împaratoriya Bîzansê, Tirkên Selçûkî û rêveberên herêmî yên Kurdî de diguherî, û Danişmend gelek caran li dijî destwerdana hem Bîzansiyan û hem jî Selçûkiyan berxwedan dikirin.

Şahên Dînastiya Danişmend

Navê Paşayê	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext(an)	Bûyer û Taybetmendiyên Girîng
Danişmend Qazî	1071–1084	Niksar	Damezrînerê dînastiyê; desthilatdariya Kurdî li Amasya û Niksarê yekgirtî kir; li dora sala 1084 Z. bi mirineke asayî mir.
Gumuştagîn Qazî	1084–1104	Niksar → Meletî	Axa xwe fireh kir ku Elbistan û Kapadokya jî di nav de bûn; li dijî êrişên Bîzansiyan û Selçûkiyan berxwedan kir; di sala 1104 Z. de mir.
Emîr Qazî	1104–1134	Niksar	Di şerên dirêj bi Bîzansiyan re ket; desthilatdariya xwe bihêz kir; di sala 1134 Z. de bi mirineke asayî mir.
Melik Mihemed Qazî	1134–1142	Niksar	Pevçûnên hundirîn ên dînastiyê dewlet lawaz kirin; destpêka lawazbûnê bû.
Melik Yağîbasan Qazî	1142–1164	Sîwas	Şerên navxweyî yên malbatê bûn sedema windakirina Niksar û Amasyayê ji destê Selçûkiyan; di serdestiya xwe de revî.
Melik Eyna El-Dewla	1142	Meletî	Serdestiyeke kurt û kêm-tomarkirî; di heman salê de hate hilweşandin.
Bozkurt	1164–1178	Tokat	Dawînirêjê girîng ê dînastiyê bû; Sultanê Selçûkî Qilîç Arslanê Duyem malbata Qazî û mezinên Kurd kom kir û dînastî bi dawî anî.

2.17 – Dînastiya Fetlawî ya Kurd (1155–1432 Z.)

Dînastiya Fetlawiyan nêzîkî sê sedsalan (1155–1432 Z.) li Parêzgeha Kurdê hukum kir, ku îro bi parêzgeha Farsê ya Îranê tê zanîn. Ew ji kevneşopiya şivantî ya Kurdî ya Şiwankar derdiketin û îdia dikirin ku ji rêza şahî ya Sasanîyan ne. Zimanê fermî yê rêveberiya dînastiyê Kurdî bû.

Şahên Dînastiya Fetlawiyan

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Kurtasiya Serdemê
Fethaleddîn	1155–1181	Damezrînerê dînastiyê; desthilatdariya Kurdî li Parêzgeha Kurdê yekgirtî kir; rêveberî fireh kir lê di dema nerehetiyên hundirîn de mir.
Şehabeddîn	1181–1210	Desthilatdariya Fetlawiyan di bin zexta Selçûkiyan de bihêz kir; di şert û mercên nepenî de mir.
Muzeffereddîn	1210–1250	Li dijî êrişên Mongolan berxwedan kir; di dema firehbûna Mongolan de hate daxistin.
Taceddîn	1250–1270	Hewl da xweseriya xwe li dijî Mongolên Îlxanî biparêze; hate girtin û îdamkirin.
Nizameddîn	1270–1300	Serhildanek li dijî Mongolan rêberî kir; di sirgûnê de di şert û mercên ne diyar de mir.
Îsmaîleddîn	1300–1330	Berxwedana li dijî Mongolan û dijberên herêmî domand; di nav şerên domdar de mir.
Elîmeddîn	1330–1380	Bi firehbûna Tîmûriyan re rû bi rû ma; di şert û mercên nepenî de hate kuştin.
Behrameddîn	1380–1387	Dawînirêjê dînastiyê bû; ji aliyê hêzên Tîmûr ve hate kuştin, ku dawiya dînastiyê nîşan da.

Fetlawî di dîroknivîsiya Kurdî de wekî berdewamîya serweriya Kurdî ya ku rehên wê di kevneşopiyên berî Îslamî yên Sasanîyan de ne, tên bîranîn.

2.18 – Desthilatdariya Dînastiya Kurdî ya Xurşadî li Başûrrojavayê Kurdistanê (1184–1598 Z.)

Dînastiya Xurşadiyan 413 salan li ser Luristan, Îlam, Kirmaşan, Xuzistan (Xoremşehr), Anşan (Şîraz), Arak, Melamîr (Melayêr), Ekbatan (Hemedan), Mehşehr, Bûşehr, Bendere Genaveh, Enzelî, Geçsaran û rojhilatê Mezopotamyayê ji Bexdayê heta Basrayê hukum kir. Paytextên wan Xorawa (Xoremabad) û Şîraz bûn, û zimanê fermî yê wan Kurdîya Başûrî (Îlamî) bû.

Dînastiyê ji aliyê Ātā (Paşa) Begê Lor ve hate damezrandin, ku serxwebûneke tam ji împaratoriyên derdora xwe ragihand. Lê belê, pevçûnên hundirîn, suîqest, û dagirkirinên derveyî—pêşî ji aliyê Mongolan û paşê ji aliyê Seffewiyan ve—di dawiyê de hêza wan lawaz kir.

Şahên Dînastiya Xurşadiyan

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext	Têbînî
Şuca El-Dîn Xurşadî	1184–1224	Xorawa (Xoremabad)	Damezrîner; dînastî damezrand; bi mirineke asayî mir.
Seyf El-Dîn Rostem	1224–1231	Xorawa (Xoremabad)	Rêveberiya îstîqrarî domand.
Şeref El-Dîn Ebû Bekir	1231–1242	Xorawa (Xoremabad)	Bi mirineke asayî mir.
‘Îzz El-Dîn Gerşasp	1242–1252	Şîraz	Bi mirineke asayî mir.
Husam El-Dîn Xelîl	1252–1258	Şîraz	Di pevçûneke malbatî de hate kuştin.
Bedr El-Dîn Mes‘ûd	1258–1260	Şîraz	Di dagirkirina Bexdayê de bi Mongolan re hevkarî kir; paşê hate xiyanetkirin û kuştin.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext	Têbînî
Tac El-Dîn Şah	1278–1293	Şîraz	Ji aliyê Îlxanîyên Mongol ve hate xiyanetkirin û kuştin.
Cemal El-Dîn Xidr	1293–1294	Şîraz	Serdestiyeke kurt.
Husam El-Dîn ‘Omer	1294–1295	Şîraz	Serdestiyeke kurt.
Semsam El-Dîn Mehmûd	1295–1302	Şîraz	Ji ber îdîaya kuştina siyasî hate îdamkirin.
‘Îzz El-Dîn Ehmed Huseyn	1302–1310	Şîraz	Rêveberiya îstîqrarî.
Dewlet Xatûn	1310	Şîraz	Serdestiya kurt a jinî; desthilat da birayê xwe.
‘Îzz El-Dîn Mehmûd	1310–1329	Şîraz	Avahiya dînastiyê bihêz kir.
Şuca El-Dîn Mihemed	1329–1369	Şîraz	Serdestiyeke dirêj û îstîqrarî.
‘Îzz El-Dîn III	1370–1404	Şîraz	Ji aliyê hêzên Tîmûr ve hate sirgûnkirin û kuştin.
Seyyid Ehmed Atabeg	1405–1413	Şîraz	Tîmûriyan têkbir û îstîqrar vegerand.
Şah Huseyn Atabeg	1413–1466	Şîraz	Serdemeke geş û dewlemend.
Şah Rostem Atabeg	1466–1501	Şîraz	Îstîqrar domand.

Rêveber	Demjimêra Serdestiyê (Z.)	Paytext	Têbînî
Mîr Aghur	1501–1560	Şîraz	Serdestiyeke dirêj; serxwebûna xwe parast.
Mihemed, kurê Mîr Aghur	1560–1593	Şîraz	Bi zexta Seffewiyan re rû bi rû ma.
Şawerdî Atabeg	1593–1598	Şîraz	Dawînirêjê dînastiyê; bi malbata xwe re ji aliyê Şah Abbasê Yekem ve hate îdamkirin, ku dawiya dînastiyê nîşan da.

Xurşadî şopeke kûr li ser dîroka siyasî ya Başûrrojavayê Kurdistanê hiştin, ku sedsalan serxwebûna xwe parastin û li dijî serweriya Mongolan û Seffewiyan berxwedan kirin heta ku di sala 1598 Z. de ketin. (Binêre Pêvek 3.)

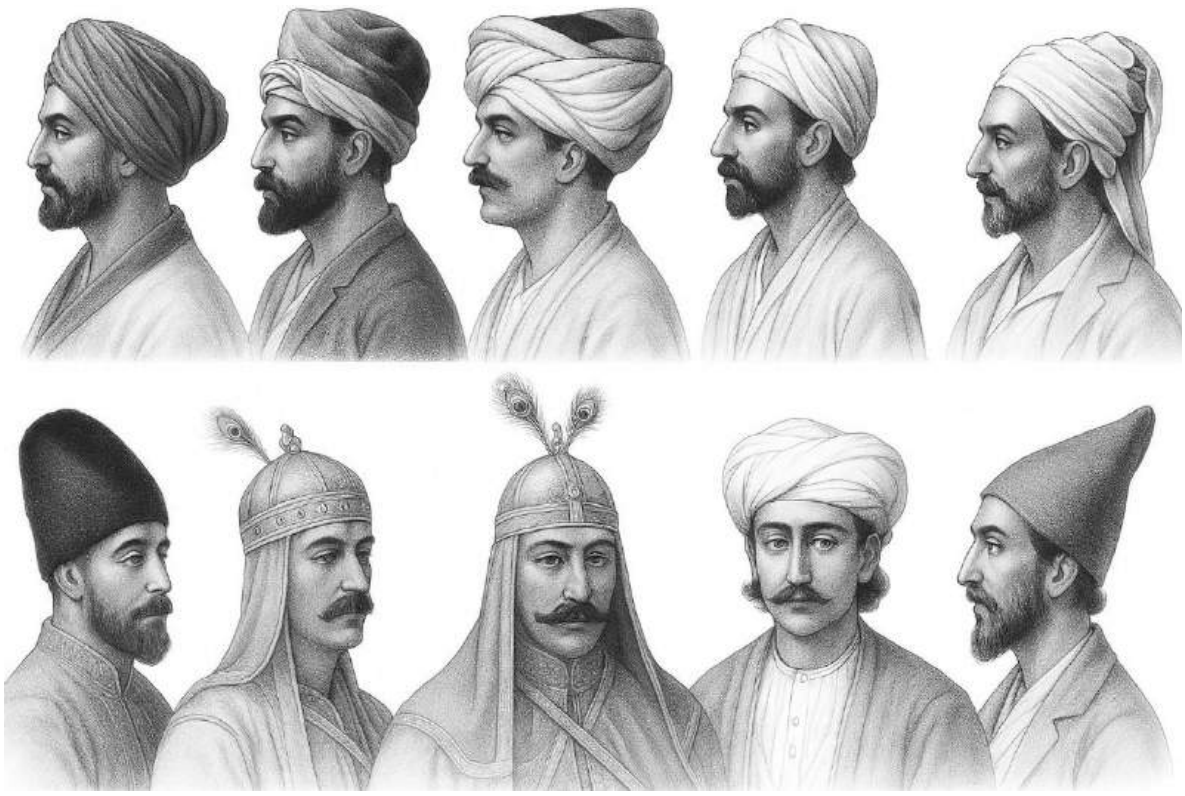

Desthilatdariya Dînastiya Xurşadiyan

Kelheya Xorawa (Xoremabad) ji aliyê desthilatdariya dînastiya mîrektiya Xurşadiyan ve hate avakirin.

2.19 – Desthilatdariya Dînastiya Eyûbiyan (1171–1250 Z.)

Dînastiya Eyûbiyan xanedanekî desthilatdar ê Misilman û Kurd bû ku di sedsala 12'an Z. de ji aliyê Ṣelāḥ ad-Dîn Eyûbî (Selahaddîn) ve hate damezrandin. Dînastî 79 salan dom kir û piştî lawazbûna Împaratoriya Selçûkiyan derket holê. Ew bi rola xwe ya diyarker di berxwedana li dijî hêzên Xaçperest ên Mîsihî li Filistîn û Sûriyeyê de navdar bû.

Selahaddîn di sala 1137 Z. de li Tîkrîtê (Iraqa îroyîn) di malbateke leşkerî ya navdar a Kurd de hate dinê. Di wê demê de, piraniya nişтecihên Tîkrîtê Kurd bûn. Bilindbûna malbatê di bin Şêrko, mamê Selahaddîn û generalê ku ji Nûr El-Dîn Zengî, rêveberê Selçûkî yê Sûriyeyê, re xizmet dikir, dest pê kir. Piştî mirina Şêrko di sala 1169 Z. de, Selahaddîn fermandariya leşkerî û rêveberî girt destê xwe, Xilafeta Fatimiyan li Misrê hilweşand û di sala 1171 Z. de bi fermî desthilatdariya Eyûbiyan damezrand.

Berfirehbûn û Rêveberî

Eyûbiyan navenda hêza xwe ya destpêkê li Misrê ava kirin, ku bû navenda siyasî ya dewleta wan. Di asta herî bilind a xwe de, herêma dînastiyê Misr, Sûriye, Filistîn, beşên ji Kurdistanê û hin herêmên Anatoliyayê di nav xwe de digirt. Piştî dawiya Xilafeta Fatimiyan, Selahaddîn ji bo bihêzkirina desthilatdariya xwe kelheyek li Misrê ava kir (ku paşê wekî Kelheya Qahîreyê hate zanîn).

Her çend ku ji eslê xwe Kurd bûn, şahên Eyûbiyan dewleta xwe di nav çarçoveya çandî û rêveberî ya Îslamî-Erebî de birêve dibirin, û Erebî zimanê fermî yê rêveberî, qanûn û edebiyatê bû. Ev yek hem cîhanîbûna Îslamî ya wê serdemê û hem jî bandora navenda wan a Misrî nîşan dida.

Girtina Orşelîmê (1187 Z.)

Yek ji bûyerên herî diyarker ên dînastiyê azadkirina Orşelîmê ji destê Xaçperestan di sala 1187 Z. de bû. Ev serkeftin piştî Şerê Hattînê qewimî, li wir Selahaddîn hêzên Guy of Lusignan, Şahê Xaçperest ê Orşelîmê, bi awayekî diyarker têkbir û ew di şer de girt. Ev têkçûn hêza leşkerî ya Xaçperestan li herêmê gelek lawaz kir.

Parêzvanên Mîsihî, di bin rêberiya Balian of Ibelin de, şertên teslimbûna aştiyane ya Orşelîmê gotûbêj kirin. Selahaddîn destûr da gelek ji nişтecihên Mîsihî bi azadî derkevin û rê da ziyaretvanên Mîsihî biçin bajêr, ku ev yek rêzgirtineke olî nîşan da ku di şerên navîn de kêm bû.

Xaçperestiya Sêyem û Şerên Domdar

Windakirina Orşelîmê bû sedema Xaçperestiya Sêyem (1189–1192 Z.), ku ji aliyê Richardê Yekem ê Îngilîstanê, Philipê Duyem ê Fransa û Împaratorê Romaya Pîroz Frederickê Yekem ve hate rêvebirin. Her çend ku Xaçperest nekarîn Orşelîmê vegerînin, wan hin bajarên peravê, bi taybetî Akka, vegerandin. Tevî şerên domdar, Selahaddîn heta di nav dijberên xwe de jî bi mêrxasî û zîrekiya dîplomatîk hate nasîn.

Perçebûna Siyasî û Lawazbûn

Selahaddîn di sala 1193 Z. de mir. Piştî wê, împaratoriya wî di nav kur û xizmên wî de hate parvekirin û bû gelek mîrektiyên biçûk ên Eyûbiyan. Ev perçebûn yekîtiya dînastiyê lawaz kir û wê li hember metirsiyên derveyî û pevçûnên hundirîn bêparast hişt.

Her çend ku herêmên Eyûbiyan dom kirin, hêza wan hêdî hêdî lawaz bû, bi taybetî bi derketina Memlûkan re, tabaqeyeke leşkerî ya ku ji leşkerên koleyî yên berê yên ku di bin fermandariya Eyûbiyan de xizmet dikirin pêk dihat. Di sala 1250 Z. de, Memlûk desthilat li Misrê girtin û bi fermî dawiya desthilatdariya Eyûbiyan li wir anîn.

Bandora Li Ser Dîroka Kurdî

Her çend ku Selahaddîn di cîhana Îslamî de ji ber serkeftinên xwe li dijî Xaçperestan gelek tê pîrozkirin, biryara wî ya ku balê bide Orşelîmê li şûna dewletdariya Kurdî, bandorên dirêjdem li ser gelê Kurd hişt. Di sedsalên paşerojî de, helwestên siyasî yên Rojava li hember Kurdan ji mîrata Xaçperestiyan bandor wergirtin, ku piştgiriya domdar a hêzên Tirkî, Erebî û Farisî li dijî serxwebûna Kurdî bilez kir. Îro, welatê Kurd di nav Îran, Iraq, Tirkiye, Azerbaycan û Ermenistanê de parçe bûye.

Girîngiya Stratejîk û Olî ya Filistînê

- **Girîngiya Olî:** Orşelîm Mescîda El-Eqsa û Kubbet El-Sehra di nav xwe de digire, ku wê dikin sêyemîn cihê herî pîroz di Îslamê de. Ji bo Misilmanan, vegerandina wê erkeke olî bû; ji bo Mîsihiyan jî, ew ji sala 1099 Z. ve sembola serkeftinê bû.
- **Girîngiya Stratejîk:** Filistîn li xaçerêya Sûriye, Misr û dewletên Xaçperestan cih digire û rêyên girîng ên bazirganî û leşkerî kontrol dike.
- **Hêza Sembolîk:** Têkoşîna ji bo Orşelîmê yek ji qonaxên sereke yên pevçûna dirêj a di navbera hêzên Îslamî û Mîsihî de bû di Rojhilata Navîn a navîn de.

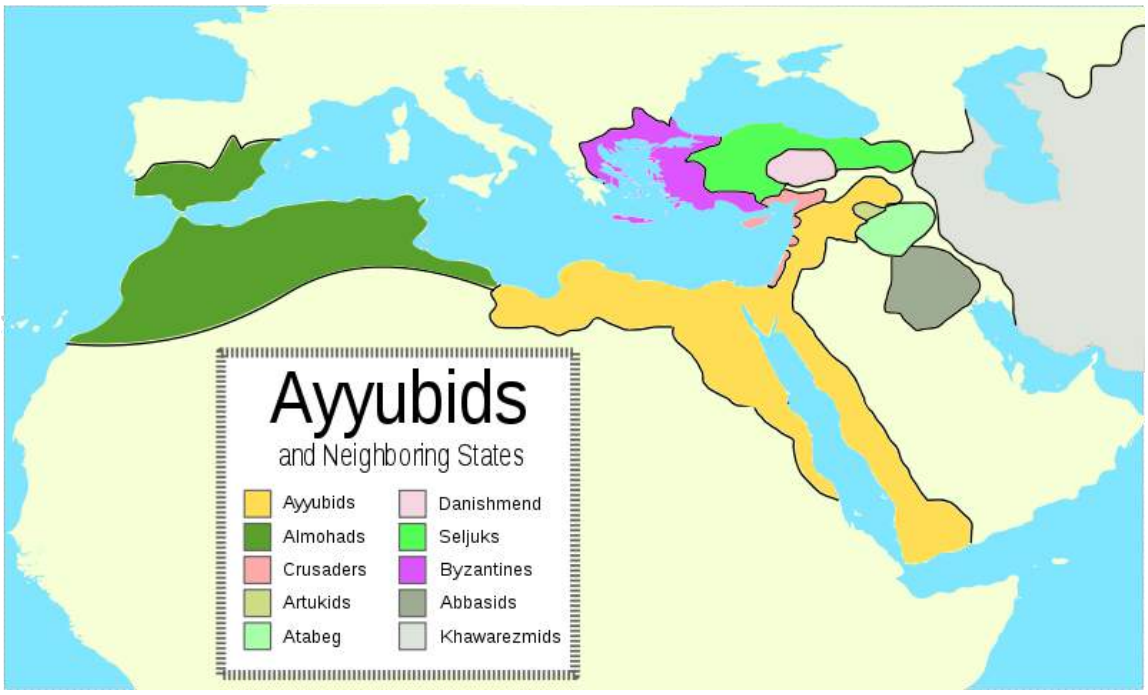

Nexşeya Dînastiya Eyûbiyan

Selahaddînê Eyûbî (1137–1193 Z)

2.20 – Serweriya Desthilatdariya Tirkî ya Xwarazmiyan (1193–1220 Z)

Hukûmeta Xwarazmiyan piştî lawazbûna hêza Selçûkiyan li Asyaya Navîn û Îranê derket holê. Qutb el-Dîn Mihemed Şah di navbera salên 1193–1220 Z de mîrektiya Xwarazmiyan ava kir û bi kampanyayên leşkerî û bindestkirina dijberên derdorê desthilatdariya xwe bihêz kir. Serdema wî bingehên rêveberiyek navendî û artêşek bihêz ava kir.

Di navbera 1200–1220 Z de, welat ji aliyê ʿEla el-Dîn Mihemed Xwarazm Şah ve hate birêvebirin; ew serokekî jêhatî û ambargoz bû ku bandora xanedanê berfireh kir. Lêbelê, biryara wî ya talankirina karwaneke bazirganiyê ya Moxolan û kuştina endamên wê, bû sedema ku Genghis Khan bahaneyek ji bo êrîşeke mezin a Moxolan peyda bike.

Di ber pêşketina mezin a Moxolan de, ʿEla el-Dîn Mihemed ber bi rojava revî û di dawiyê de li gundekî biçûk li başûrê Îranê di bênav û nenasî de mir. Kurê wî, Celal el-Dîn Mengburnî (1220–1231 Z), serokatiyê girt û hewl da ku li dijî Moxolan berxwedanek nû saz bike. Tevî serkeftinên destpêkê, ew neçar ma ber bi Hindistanê paşde vekişe. Di sala 1231 Z de, Celal el-Dîn li Afganistana îroyîn ji aliyê şervanekî Kurd ji malbata Şiwankarayan ve hate kuştin, û bi vî awayî Desthilatdariya Xwarazmiyan bi dawî bû.

2.21 – Êrîşa Tirk-Moxolî ya li ser Kurdistanê (1218–1220 Z)

Di destpêka sedsala 13’an de, Împeratoriya Moxolan bi serokatiya Genghis Khan rêze kampanyayên fethê destpê kir ku ji Çînê heta Rojhilata Navîn dirêj dibûn. Piştî bindestkirina bakurê Çînê di navbera salên 1211–1215 Z de, Cengîz Xan ber bi rojava ve zivirî. Di navbera 1218–1220 Z de, Moxolan Împaratoriya Xwarazmiyan hilweşandin û erdên fireh, wek Îran, Türkmenistan, Ozbekistan, Kazaxistan, Azerbaycan û beşên mezin ên Kurdistanê dagir kirin.

Her çend dewleta Xwarazmiyan ji gelek neteweyan pêk dihat—wek Kurd, Faris, Gîlakî û Belûç—gelên wê ji aliyê hêzên Tirk-Moxolan ve rastî wêrankirinên mezin hatin. Êrîş bi komkujî, hilweşandina bajaran û koçberkirina bi zor ve hatin naskirin. Gelek mêranên

mezin hatin kuştin û hezaran zarokên Kurd hatin birin kampên leşkerî yên Moxolan. Bi demê re, nêzîkî 10,000 zarokên Kurd bi zor hatin tirkîkirin û di nav hêzên Tirk-Moxolan de hatin cihkirin, bi taybetî di nav civakên Azerî-Tirk de.

Belavbûna Firehtir a Moxolan

- **1223 Z** – Genghis Khan êrîşî Rojhilatê Ewropayê kir û herêmên ji Konstantînopol û Yewnanistanê heta Bulgaristan, Bosna û Kosova bindest kir, û zimanê Tirk-Moxolî li ser gelek zimanên herêmî ferz kir.
- **1227 Z** – Genghis Khan di temenê 65 salî de piştî birîndarbûna di şerê Yînçûanê li Çînê de mir. Cihê goristana wî heta îro nayê zanîn, ji ber ku hemû şahidên veşartina cenazeyê hatin kuştin da ku nepenî bimîne.
- **1236–1241 Z** – Batu Xan, neviyê Cengîz Xan, êrîşî Rûsya, Polonya û Macaristanê kir.
- **1258 Z** – Hulagu Xan, neviyekî din ê Cengîz Xan, Baghdad girt, Xelîfe el-Mustaʿsim kuşt û Xelîfetiya Abbasiyan bi dawî anî.
- **1271–1279 Z** – Kubilay Xan tevahiya Çînê fetih kir û mezintirîn împaratoriya girêdayî ya dîrokê ava kir.
- **Avakirina Îlxaniyan** – Hulagu Xan desthilatdariya Moxolan li ser Îran, Iraq, Tirkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Gurcistan, Kurdistan û Afganistanê ava kir.

Xanedanên Girêdayî bi Moxolan li Kurdistan û Anatolyayê

Navê Xanedanê	Sala Damezrandinê	Herêma Serdestiyê
Xanedana Germiyan	1299	Rojava û Başûrê Kurdistanê
Mala Elî Osman	1299	Anatolya
Mala Hamîdoghlu	1300	Anatolya
Mala Tekkêoghlû	1300	Antalya
Mala Montaşa Oghullarî	1300	Anatolya
Mala Çupanîyan	1318	Rojhilatê Kurdistanê
Mala Zulqedr Oghullarî	1340	Elbistan û Maraş

Navê Xanedanê	Sala Damezrandinê	Herêma Serdestiyê
Mala Geray	1420	Kirmiya (Başûrê Kurdistanê)
Mala Xanên Gazan	1445	Rojhilatê Kurdistanê
Mala Xanên Qasmov	1452	Rojhilatê Kurdistanê

Kampanyayên Moxol û Tîmûrî li Kurdistanê

Kampanyaya Moxolan a sala 1258 Z bi serokatiya Hulagu Xan rasterast di nav erdên Kurdan re derbas bû. Hêzên Hulagu Şah ʿEzîz el-Dîn Şeddadî li Gence têk birin û kuştin, û bi vî awayî desthilatdariya Kurdî ya Şeddadiyan bi dawî hat û desthilatdariya Tirkî hate danîn. Bajarên Kurdî wek Wirmê (Ûrmiyê), Tewrêz (Tebrîz) û Merağa hatin êrîşkirin, û Merağa bû paytexta Hulagu Xan.

Êrîşên Timur di sala 1393 Z de jî Kurdistan pir wêran kirin. Kampanyayên wî mîrektiya Kurdî ya Mîr Elî Şerîf, desthilatdarê Erzîngan û Erziromê (1380–1393 Z), armanc girtin. Tevî berxwedana tund, Mîr Elî Şerîf hate kuştin û hêzên wî hatin tune kirin.

Kurdistan di Navbera Şeran de

Bi sedsalan, Kurdistan rastî êrîşên Ereb-Misilmanan ji başûr û rojava bû ku bi komkujî û talanê hatin naskirin, û her wiha rastî êrîşên Tirk û Moxolan ji bakur û rojhilat bû, ku ji destpêka sedsala 11’an de dest pê kirin. Şerên girîng wek Şerê Manzîkertê (Malazgirt) di sala 1071 Z de, ku li bakurê Kurdistanê di navbera hêzên Bizansî û Selçûkiyan de qewimî, bû sedema kuştina nêzîkî 10,000 Kurdan û talankirina herêmên Kurd-nîşîn.

Beşa Sêyem

3. Dîroka Gelê Kurd û Herêma Wan ji Sedsala 12’an heta Sedsala 19’an Zayînî — 800 Salên Borî

Gelê Kurd di dîrokê de wek dûndana rasterast a Medan tê naskirin; neteweya kevnar a Aryayî ku di navbera sedsalên 9’an û 6’an berî zayînê de di bin desthilatdariya xanedana Mediyan de yekbûyî bû û împaratoriyeke serbixwe û bihêz ava kiribû. Medan nêzîkî sê sedsalan li ser axa xwe hukum kirin berî ku bikevin bin dagirkirina hêzên derveyî. Çavkaniyên dîrokî piştrast dikin ku navê “Med” bi demê re hêdî hêdî bû “Kurd”, lê gel di warê nijadî, çandî û zimanî de heman mîras parast.

Di heşt sed salên borî de, gelek mîrektî û xanedanên Kurd li ser Kurdistan û herêmên derdorê hukum kirin. Di nav van de Mîrên Kurd hebûn, û her wiha hêzên derveyî yên ku gelek caran hewl dan herêmê bindest bikin, wek Aq Qoyunlûyên Tirk, Safavid dynasty, Mokrî, Soran, Baban, Bilbas, Efxarîyên Tirk, Zendên Kurd, Qajarên Tirk, Erdalan û eşîrên Şikak. Beşên pêşerojê dê nasnameya wan, firehiya Desthilatdariya wan û dijwariyên ku di bin zexta domdar a dagirkariyên derveyî û nakokiyên navxweyî de rastî wan hatin, belge bikin.

malên nişstecihbûnê yên nêzîkî Heskîf, ku gelê herêmê di dema êrîşên Tîmûrî de li wir penaber bûbûn.

3.1 – Mîrektiya Colemêrgê (Hekkarî) li Bakurê Kurdistanê (1133–1847 Z)

Mîrektiya Colemêrgê, ku di tomarên Osmaniyan de wek Mîrektiya Hekkarî tê naskirin, nêzîkî 714 sal li herêma çiyayî ya Hekkarî li Bakurê Kurdistanê hukum kir. Paytexta wê bajarê Colemêrgê (Culamêrk, Hekkarî ya îroyîn) bû, û zimanê fermî yê rêveberiyê Kurdî bû.

Ji damezrandina wê di destpêka sedsala 12’an de heta dagirkirina wê ji aliyê Împaratoriya Osmanî ve di sala 1847 Z de, ev mîrektî astên cuda yên xweseriyê parast. Mîrên wê bi hêzên herêmî yên mezin wek Zengiyan, Tîmûriyan, Aq Qoyunlûyan, Osmaniyan û Safavid dynasty re peywendî û hevpeymanî guhertin.

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Herêma Desthilatdariyê	Kurtasiya Bûyerên Girîng
Babe Heyca Hekarî	1133–1143	Hekkarî, bi Asep, Tûşî, Cudeydla û çiyayên Luheyca (bakurê Mûsilê)	Di sala 1133 Z de bi Imad el-Dîn Zengî re hevpeyman bû; berî mirina xwe li Mûsilê di 1143 Z de desthilat da kurê xwe Baw Ercî.
Baw Ercî	1143–1200	Hekkarî û Wan	Desthilatdariya mîrektiyê bihêz kir û aramî parast.
Ehmed Heyca Hekarî	1200–1221	Hekkarî û Wan	Bandora xwe li Hekkarî û Wanê berfireh kir; bi mirina xwezayî mir.
Izz el-Dîn Şêr	1384–1423	Hekkarî, başûr û rojhilatê Gola Wanê	Hevpeymaniyên xwe di navbera Tîmûriyan û Qere Qoyunlûyan de balans kir; endamên malbata wî ji aliyê Qere Iskender ve hatin girtin.
Izz el-Dîn Şêr II	1470–1491	Hekkarî	Erdên winda vegerand; di sala 1491 Z de ji aliyê Sultanê Aq

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Herêma Desthilatdariyê	Kurtasiya Bûyerên Girîng
			Qoyunlû, Yeqûb, piştî komkujiyên li dijî Kurdan hate girtin û îdam kirin.
Zahid Beg	1550–1570	Hekkarî	Di demê şerên Osmanî–Seferawî de hukum kir; nakokiyên nav malbatê mîrektî lawaz kir.
Imad el-Dîn	1634–1639	Hekkarî	Bi serokatiya leşkerî û dîplomasiyê di navbera Osmaniyan û Seferawiyan de navdar bû.
Nurullah Beg	1800–1847	Hekkarî, Culamêrk, beşên Wanê û Wirmê (Ûrmiyê)	Ji aliyê Osmaniyan ve hate zextkirin ku ji Rojava paşde vekişe (1843–1846). Di 1847 Z de, hêzên Osmanî komkujî li Kurdên herêmê kirin, mîr ji desthilatê daxistin û herêm talan kirin, û bi vî awayî mîrektî bi dawî bû.

Hilweşîna Mîrektiya Colemêrgê bû beşekî din ji siyaseta Osmaniyan a tunekirina xweseriya Kurdan bi rêya şikandina leşkerî û tevlêkirina bi zor di pergala împaratoriya xwe de.

3.2 – Mîrektiya Bidlîsê li Bakurê Kurdistanê (1187–1847 Z)

Mîrektiya Bidlîsê nêzîkî 660 salan di bin serokatiya mîrên Kurd ên ji neseba Rozakî (Rojhevî) de hukum kir. Paytexta wê, Bitlis, bû navendek ji bo jiyana siyasî, çandî û bazirganî ya Kurdan, û zimanê fermî yê rêveberiyê Kurdî bû.

Di tevahiya hebûna xwe de, mîrektî bi şêwazekî zana di navbera Safavid dynasty û Osmaniyan de hevpeymaniyên xwe birêve bir, û carinan li dijî gefên rasterast ên leşkerî yên herdu aliyan berxwedan kir.

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyeran
Şerîf Paşa	1500–1533	Di destpêkê de bi Osmaniyan re li dijî Seferawiyan hevpeyman bû; paşê alîgirî da Seferawiyan. Di sala 1533 Z de piştî berxwedana li dijî cezayên Osmaniyan, ji aliyê wan ve hate kuştin.
Şeref el-Dîn Bidlîsî (Şeref Xan)	1578–1597	Di destpêkê de bi Seferawiyan re bû, lê di 1578 Z de alîgirî da Osmaniyan û di kampanyayên li dijî Seferawiyan de alîkarî kir. Nivîskarê *Şerefname* bû, ku di wê demê de berfirehtirîn dîroka Kurdan bû. Di 1597 Z de ji desthilatê paşde vekişiya; di 1604 Z de mir.
Şems el-Dîn Beg	1597–1650	Aramî parast û siyaseta bavê xwe domand.
Ebdul Xan	1650–1655	Xweseriya mîrektiyê bihêz kir, lê bi tawanbarîyên Osmaniyan yên destdirêjî li erdan re rû bi rû ma; di 1655 Z de hate têkbirin û mîrektî hate tevlêkirin nav axa Osmaniyan.
Şerîf Bey (mîrê dawî)	1820–1849	Mîrê dawî yê Rozakî bû; piştî komkujiyên 1849 Z de ji aliyê Osmaniyan ve hate zîndan kirin û li Konstantîniyê winda bû.

Di nîvê sedsala 19’an de, Osmaniyan Bidlîs bi tevahî di pergala parêzgehên xwe de tevlê kirin û yek ji dirêjtirîn dewletên Kurdî ji holê rakirin.

3.3 – Mîrektiya Çemişgezekê (Çemişkizak) li Bakurê Kurdistanê (1220–1663 Z)

Mîrektiya Çemişgezekê, ku paytexta wê li herêma îroyîn a Dêrsimê bû (ku ji aliyê Tirkiyeyê ve navê wê bû Tuncelî), zêdetirî çar sedsalan bû kelehek Alevî ya Kurdî. Herêma wê Malazgirt, Pertag (Pertek), Sağman, 16 navçe û 32 kelehan dihewand.

Ev mîrektî nasnameya çandî ya Kurdan bi ziman, cil û berg û muzîka kevneşopî parast, û di heman demê de li dijî êrîşên dubare yên Moxolan, Qere Qoyunlûyan, Aq Qoyunlûyan, Safavid dynasty û Osmaniyan berxwedan kir.

Desthilatdar / Xanedan	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyeran
Xanedana Melakîşî	1220–1452	Êrîşên Moxolan û Aq Qoyunlûyan paşde xistin; Uzun Hesenê Aq Qoyunlûyên Tirk têk bir.
Şêx Hesen	1452–1500	Bandora xwe berfireh kir, lê rastî êrîşên berevajî yên Dulkadiriyan ên Tirk hat.
Hecî Rostem Beg	1500–1556	Piştî plan û tevliheviyên Osmanî–Seferawî, ji aliyê Osmaniyan ve hate girtin û îdam kirin.
Pîr Huseyn	1556–1580	Di bin Sultanê Osmanî Selîmê Yekem de desthilatdarî ji nû ve ava kir; dubendiyên navxweyî mîrektî lawaz kirin.
Neviyên Melakîşî	1580–1663	Di 1663 Z de piştî komkujî û talankirinê ji aliyê Osmaniyan ve hate tevlêkirin; malbata desthilatdar hate sirgûnkirin.

Hilweşîna Mîrektiya Çemişgezekê dawî li çend sedsalên xweseriya Alevî ya Kurdî li herêma Dêrsimê anî.

3.4 – Mîrektiya Heskîfê li Bakurê Kurdistanê (1232–1525 Z)

Mîrektiya Heskîfê di sala 1232 Z de ji aliyê Melik Mesʿûd, neviyek ji neseba Saladin, ve hate damezrandin û nêzîkî sê sedsalan bû navendek ji bo Desthilatdariya Kurdî. Zimanê fermî yê wê Kurdî bû, û herêma wê Hesankeyf, Amid (Amed/Diyarbekir), Cizîr û Sêrt dihewand.

Ev mîrektî bi karên xwe yên avahî û perwerdehiyê tê bîranîn, wek avakirina piran, mizgeftan, dibistanan û qesran.

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyeran
Mîr Salih Necm el-Dîn Eyûbî I	1236–1239	Piştî lawazbûna desthilatdariya Artuqiyan mîrektî ava kir.
Mîr Muazzem Kurd Paşa	1239–1249	Desthilatdariya Kurdan li herêmê bihêz kir.
Mîr Mewhid Ebdullah	1249–1270	Aramî û xweserî parast.
Mîr Kamil Ebû Bekir Seyf el-Dîn Şadî	—	Desthilatdariya xweser domand.
Mîr Salih Necm el-Dîn Eyûbî II	1324–1325	Piştî êrîşên Moxolan bajar ji nû ve ava kir.
Gazî Mihemed	1325–1364	Perwerdehî û çand pêşxist.
Mîr Adil Fehr el-Dîn Silêman	1364–1424	Serdemeke dirêj û aram hebû, ku çalakiyên zanistî pêşxist.
Eşref Ehmed	1424–1432	Serbixwebûna mîrektiyê parast.
Kamil Babî Mehamid Xelîl	1432–1452	Rêveberiya navxweyî bihêz kir.
Mîr Ehmed	1452–1455	Serbixwebûn domand.

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyeran
Xelef ibn Mihemed	1455–1461	Ji aliyê Aq Qoyunlûyên Tirk ve hate têkbirin.
Mîr Eyûbî III	1461–1462	Desthilatdariyek kurt û ne aram; pişt̂ wê dagirkirina Aq Qoyunlû qewimî.
Dagirkirina Aq Qoyunlû	1462–1470	Komkujî li Kurdan kirin; Uzun Hesen Zeyn el-Kurdî wek parêzgar destnîşan kir.
Mîr Xelîl	1470–1500	Hesankeyf azad kir; paşê ji aliyê Safavid dynasty ve hate girtin.
Mîr Hesen	1500–1525	Nakokiyên navxweyî bûn sedema têkçûna li ber Osmaniyan; di 1525 Z de komkujî û tevlêkirin qewimîn.

Bajarê Heskîf

Di sala 2020 Z de, bajarê dîrokî yê Heskîf — bi hemû kevneşopî, abîde û mîrasa xwe ya arkeolojîk — ji aliyê desthilatdarên Tirkiyeyê ve bi avakirina Bendava Îlîsû li ser Çemê Dîcleyê hate binavkirin, û bi vî awayî girêdaneke din a rastîn bi dîroka Kurdan re hate tunekirin.

3.5 – Mîrektiya Botanê li Bakurê Kurdistanê (1271–1847 Z)

Mîrektiya Botanê di sala 1271 Z de ji aliyê malbata navdar a Azîzan ve hate damezrandin û 576 salan hukum kir, heta ku di sala 1847 Z de ji aliyê Împaratoriya Osmanî ve hate tevlêkirin. Damezrînerê wê, Ebdulazîz Buxtî, piştî hilweşîna desthilatdariya Zengiyan kontrola herêma Botanê girt.

Zengiyan — xanedanek Tirk-Oghuz ku bi Împaratoriya Selçûkî re hevpeyman bû — di navbera salên 1127–1250 Z de li Heleb, Qamişlo, Mûsil, Cizîr û Botanê hukum kiribûn, berî ku ji aliyê Saladin ve were hilweşandin. Nozdeh sal paşê, Mîrektiya Botanê wek dewleteke bi serokatiya Kurdan derket holê.

Paytexta mîrektiyê Cizîr bû û Kurdî zimanê fermî yê rêveberiyê bû. Erdên mîrektiyê li derdora Cizîrê navend bûn û heta herêma firehtir a Botanê dirêj dibûn.

Navê Mîr	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyerên Girîng
Ebdulazîz Buxtî	1271–1338	Piştî hilweşîna Zengiyan mîrektî ava kir; bi mirina xwezayî mir.
Izzeddîn Buxtî	1338–1362	Desthilatdarî bihêz kir; di navbera xwe û Mîrê Heskîfê de şer qewimîn.
Mîr Izzeddîn Ebdal	1362–1398	Di 1394 Z de bi Timur re aştiyek îmze kir, lê dîsa hate êrîşkirin; dagirkirineke demkurt a Tîmûrî qewimî û paşê xweserî vegeriya.
Bedirxan Paşa	1821–1847	Reformên rêveberî û leşkerî destpê kir; serokatiya serhildana Bedirxan li dijî destdirêjiya Osmaniyan kir. Di 1847 Z de hate têkbirin.
Izzeddîn Şêr Bey	1848–1855	Piştî ketina Bedirxan hewl da xweserî biparêze; di 1855 Z de bi tevahî ji aliyê Osmaniyan ve hate tevlêkirin.

Hilweşîna Mîrektiya Botanê gaveke biryardar bû di kampanyaya Osmaniyan de ji bo tunekirina mîrektiyên mayî yên Kurdî û navendîkirina desthilatdariyê li ser Kurdistanê.

3.6 – Xanedana Tirkî ya Celayiriyan (1336–1410 Z)

Xanedana Celayiriyan, her çend ji eslê xwe Tirk bûn, piştî hilweşîna Îlxaniyan li Kurdistan, Iraq û rojavayê Îranê derketin pêş. Wan ji Baghdad û Tewrêzê (Tebrîz) hukum kir û bandor li ser beşên Kurdistanê danîn. Desthilatdariya wan bi nakokiyên navxweyî yên domdar û gefên derveyî yên Qere Qoyunlûyan hate naskirin.

Navê Desthilatdar	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Kurtasiya Bûyerên Girîng
Hesenê Buzurg	1336–1356	Piştî hilweşîna Îlxaniyan desthilatdarî ava kir.
Şêx Uweys Celayirî	1356–1374	Desthilatdarî berfireh kir; Çupanîyan têk birin.
Şêx Hesen	1374–1382	Kontrol parast, lê zexta Qere Qoyunlûyan zêde bû.
Şêx Huseyn	1382–1384	Desthilatdariyek lawaz hebû; zû ji desthilatê hate daxistin.
Şêx Ehmed	1382–1410	Ji aliyê Qere Qoyunlûyan ve hate têkbirin; xanedan hilweşiya.

Nexşeya Desthilatdariya Xanedana Tirkî ya Celayiriyan

3.7 – Desthilatdariya Konfederasyona Tirkmenî ya Qere Qoyunlû (“Pezê Reş”) (1374–1468 Z)

Qere Qoyunlû konfederasyoneke Tirkî ya Oghuzan bûn (şaxa Yiva) ku ji Asyaya Navîn koç kiribûn, û 93 salan li ser Kurdistan, Îran, Azerbaycan, Anatolya, Iraq, Ermenistan û beşên Gurcistanê hukum kirin. Zimanê rêveberiya wan Farisî bû, lê zimanê dayikê yê wan Tirkîya Oghuzî bû. Wan Îslama Sunnî qebûl kiribû.

Desthilatdariya wan bi kampanyayên dubare li dijî gelê Kurd hate naskirin — di nav de talankirin, komkujî û ferzkirina bacên giran ku gelek Kurd an ketin bin koleyatiyê an jî mirin.

Serok	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Kurtasiya Bûyeran
Bayram Xwace	1374–1380	Mûsil	Konfederasyon ava kir; êrîş li ser eşîrên Kurd kir.
Qere Mihemed	1380–1389	Mûsil	Dijminatiya li dijî Kurdan domand; bi Tîmûriyan re pevçûn hebûn.
Qere Yûsif	1389–1420	Tewrêz (Tebrîz)	Serbixwebûna xwe ji Tîmûriyan ragihand; kontrola Tirkmenan berfireh kir.
Iskender	1420–1436	Tewrêz (Tebrîz)	Bi nakokiyên navxweyî re rû bi rû ma; ji aliyê Cihan Şah ve hate daxistin.
Cihan Şah	1436–1467	Tewrêz (Tebrîz)	Desthilatdariya xwe li ser Kurdistan û herêmên din berfireh kir; di Çapakçûrê de (1467 Z) ji aliyê Uzun Hesen ve hate têkbirin.
Hesen Elî	1467–1468	Tewrêz (Tebrîz)	Desthilatdarê dawî bû; li Sedereyê ji aliyê hêzên Aq Qoyunlû ve hate kuştin.

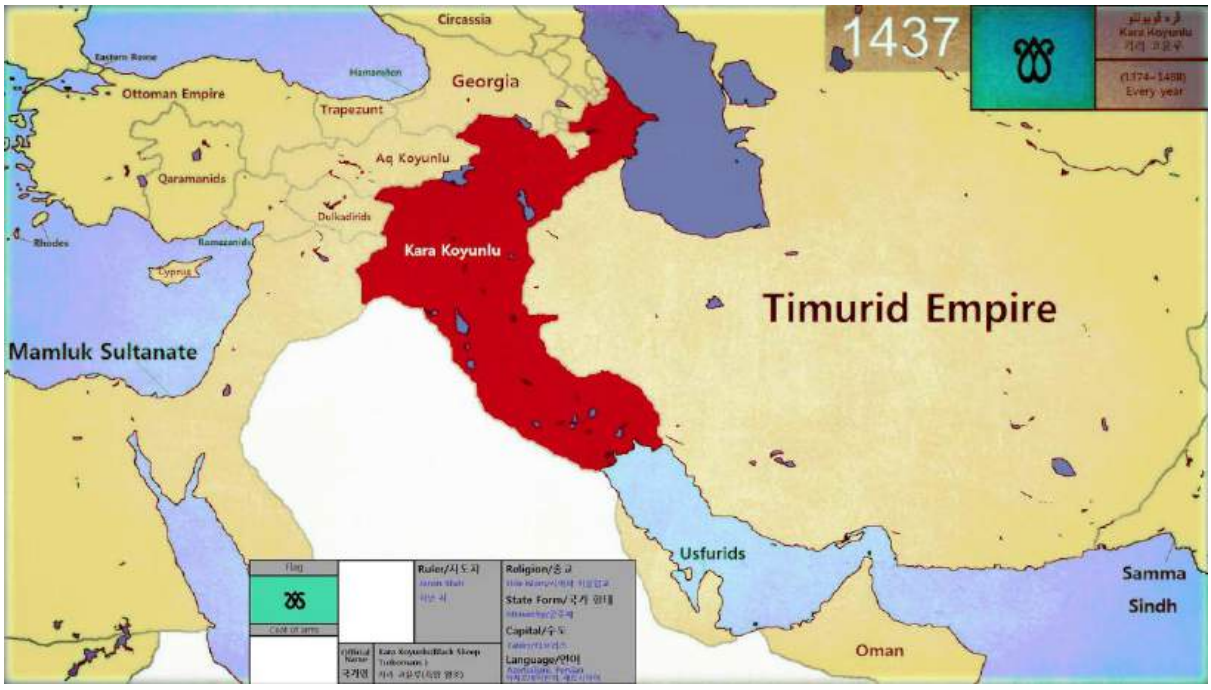

Nexşeya Desthilatdariya Xanedana Tirkî ya Qere Qoyunlû

3.8 – Desthilatdariya Konfederasyona Tirkmenî ya Aq Qoyunlû (“Pezê Spî”) (1378–1501 Z)

Aq Qoyunlû — Tirkên Oghuz ên eşîra Bayendur — 123 salan li ser Kurdistan, Îran, Azerbaycan, Anatolya, Iraq, Ermenistan û beşên Gurcistanê hukum kirin. Wek Qere Qoyunlûyan, wan Tirkî diaxivîn, lê di rêveberiyê de Farisî bi kar dianîn, û wan Îslama Sunnî qebûl kiribû.

Wan kampanyayên mezin li dijî herêmên Kurdî meşandin, erd desteser kirin, bacên giran ferz kirin û komkujiyên mezin pêk anîn. Desthilatdariya wan di sala 1501 Z de bi têkçûna li ber Şah Îsmaîlê Yekem, damezrînerê Safavid dynasty, bi dawî bû.

Serok	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Kurtasiya Bûyeran
Tur Elî Beg	1378–1389	Diyarbekir	Konfederasyon ava kir; bi hin komên Kurd re hevpeymanî kir.
Fehr el-Dîn Qutlû	1389–1420	Diyarbekir	Kampanyayên li dijî Kurdan domandin.
Ehmed	1420–1434	Diyarbekir	Çanda Tirkî pêşxist; bandora Kurdan kêm kir.
Elî	1434–1435	Diyarbekir	Desthilatdariyek kurt hebû; hate kuştin.
Hemze	1435–1444	Diyarbekir	Ji aliyê Uzun Hesen ve hate têkbirin.
Uzun Hesen	1453–1478	Tewrêz (Tebrîz)	Qere Qoyunlû têk birin; desthilatdariya Aq Qoyunlû berfireh kir.
Xelîl Mirza	1478	Tewrêz (Tebrîz)	Desthilatdariyek kurt; paşê ne aramî derket holê.
Yeqûb Beg	1478–1490	Tewrêz (Tebrîz)	Piştî şerên serdestiyê welat aram kir.

Serok	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Kurtasiya Bûyeran
Baysunxur	1490–1493	Tewrêz (Tebrîz)	Di şerên navxweyî de hate daxistin.
Rustem Beg	1493–1497	Tewrêz (Tebrîz)	Ji aliyê Ehmed Beg ve hate daxistin.
Ehmed Beg	1497–1499	Tewrêz (Tebrîz)	Desthilatdariyek lawaz hebû; ji desthilatê hate rakirin.
Elwend Mirza	1499–1501	Tewrêz (Tebrîz)	Ji aliyê Seferawiyan ve hate têkbirin; xanedan bi dawî bû.

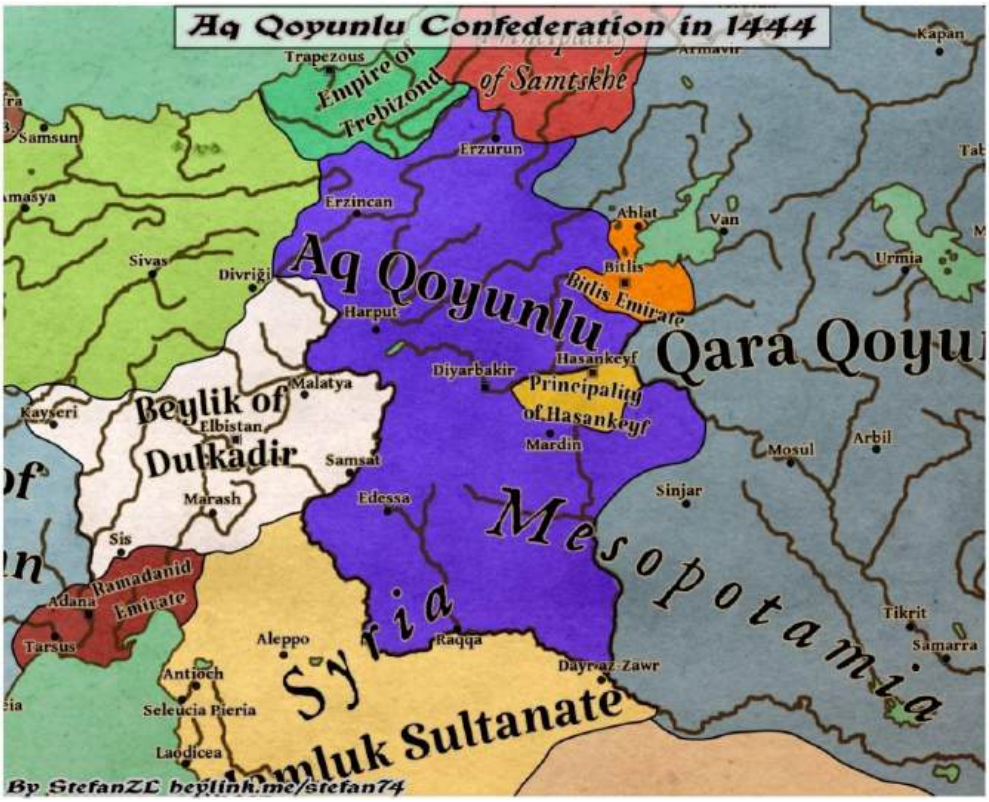

Nexşeya Desthilatdariya Aq Qoyunlû di Navbera Salên 1378–1467 Z de

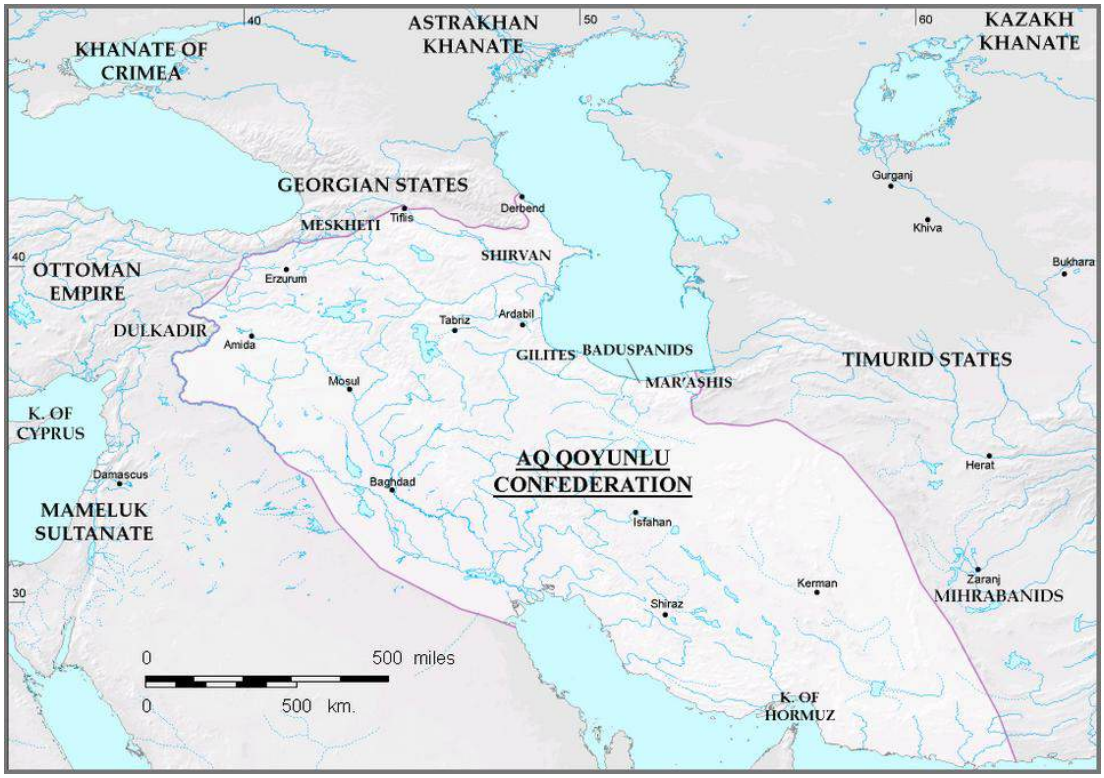

Nexşeya Erdên Desthilatdariya Aq Qoyunlû di Navbera Salên 1467–1501 Z de

---

Cudahiyên Sereke di Navbera Qere Qoyunlû û Aq Qoyunlû de

Taybetmendî	Qere Qoyunlû	Aq Qoyunlû
Wateya Navê	“Pezê Reş”	“Pezê Spî”
Neseba Eşîrî	Tirkên Oghuz, şaxa Yiva	Tirkên Oghuz, şaxa Bayendur
Derketina Holê	Destpêka sedsala 14’an	Nîvê sedsala 14’an
Paytext	Tewrêz (Tebrîz)	Diyarbekir → Tewrêz (Tebrîz)
Desthilatdarê Herî Bihêz	Cihan Şah	Uzun Hesen
Herêma Desthilatdariyê	Îran, Iraq, Azerbaycan, Ermenistan, Kurdistan	Kurdistan, Îran, Iraq, Qafqaz
Hevpeymaniyên Siyasî	Di destpêkê de li dijî Tîmûriyan şer kirin; paşê hevpeyman bûn	Li dijî hem Tîmûriyan hem jî Osmaniyan rawestan

3.9 – Mîrektiyên Xweser ên Kurdî (Sedsalên 12’an–19’an Z)

Di serdema desthilatdariya Aq Qoyunlû û Qere Qoyunlû de, gelek mîrektiyên Kurdî xweseriya xwe ragihandin. Têkiliya wan bi van konfederasyonên Tirkmenî re guhêrbar bû — carinan hevpeymanî, carinan bindestî û carinan jî pevçûnên vekirî pêk dihatin.

Mîrektiyên Mezin ên Kurdî

Mîrektî	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Herêm	Ziman	Têbinî
Mîrektiya Silêman	1410–1838	Wan, Erzirom, Erzîngan, Bayezîd	Kurdî (fermî û rêveberî)	428 sal hukum kir; di sedsala 19’an de ji aliyê Împaratoriya Osmanî ve hate tevlêkirin.
Mîrektiya Zerrînal	1448–1610	Zerrînşehr, Şarî-Kurd	Kurdî (fermî û rêveberî)	162 sal hukum kir; di sedsala 17’an de ji aliyê Safavid dynasty ve hate dagirkirin.

Desthilatdarên Din ên Navdar ên Kurd di Wê Serdemê de

- Mustafa Beg û Derwêş Beg – Mîrên Wanê.
- Urella Beg û Fettah Beg – Mîrên Hekkarî.
- Xalid Beg Zahimî û Şerîf Beg – Mîrên Mûşê.
- Huseyn Beg – Serokê eşîrî li Qers û Ecerê.
- Pîr Yûsif – Mîrê Zaxoyê.
- Pîr Heme – Mîrê Mûsilê.

Gelek tomarên dîrokî yên têkildarî van mîrektiyan — wek gelek beşên mîrasa Kurdî — ji aliyê hêzên dagirker ve hatin talankirin, hilweşandin an jî bi qestî hatin tunekirin. Ji ber vê yekê, agahdariyên berfireh derbarê desthilatdaran, rêveberî û bûyeran de kêm mane.

Nexşeya Mîrektiyên Serbixwe yên Kurdî

3.10 – Rêbaza Seferawiyan û Belavbûna Şîʿeya Dwanzdeh Îmaman (1252–1334 Z)

Rêbaza Seferawiyan li Erdewelê (Erdebîl) ji aliyê Şêx Sefî el-Dînê Erdewelî (1252–1334 Z) ve hate damezrandin; ew serokekî olî yê Kurd ê Sunnî yê navdar bû ku paşê di bin bandora giran a Tirkî de Şîʿeya Dwanzdeh Îmaman qebûl kir. Di destpêkê de bi xweparêziyê û baweriyê hate rêzgirtin, lê Şêx Sefî rêbaza xwe veguherand bo hereketeke siyasî-olî ku bi lez di nav eşîrên Azerî-Tirk û civakên Faris de belav bû.

Her çend malbata Seferawiyan ji eslê xwe Kurd bû, wan ji bo berjewendiyên siyasî û ewlehiyê zimanê Tirkî qebûl kir û di mijarên fermî de xwe wek Tirk nîşan didan, lê di nav malê de Kurdî diparastin. Ev asîmîlasyon beşek bû ji pêvajoyeke firehtir ku gelek malbatên Kurd ji bo dûrketina ji zordariyê nasnameya xwe ya neteweyî vedişartin.

Seferawiyan kulmeke sor a navdar li serê xwe dikirin ku bi navê Tâc-e Heyderî ("Tacê Heyder") tê naskirin, û wan digotin ku ew sembola desthilatdariya ruhanî ye. Lê Kurdan wan wek dijmin didîtin û bi navê Qizilbaş bi nav dikirin.

Girêdanên Xanedanî bi Aq Qoyunlûyan

- Uzun Hesen (1453–1478 Z) xwişka xwe da Sultan Cuneyd (neviyê Şêx Sefî) bi zewacê.
- Wî keça xwe Marta da Sultan Heyder, kurê Sultan Cuneyd.
- Ev hevpeymaniyên xanedanî paşê veguherîn pevçûnên tund li ser kontrola erdên Kurdistanê.

Gorîstana Şêx Sefî el-Dînê Erdewelî li Erdewelê (Erdebîl) — ku niha cihê Mîrasa Cîhanî ya UNESCO ye — gora wî, mizgeft û pirtûkxaneyek dihewîne. Xişm û xetnûsiya wê ya hûr û birêkûpêk heta îro wek nimûneyên sereke yên hunera serdema Seferawiyan tên naskirin.

3.11 – Desthilatdariya Şah Îsmaîlê Yekem ê Seferawî (1501–1524 Z)

Şah Îsmaîlê Yekem (1501–1524 Z) — neviyek ji neseba Şêx Sefî el-Dîn — di temenê 14 salî de Împaratoriya Safavid dynasty ava kir, Şîʿeyî wek olê fermî yê dewletê ragihand û wê ji bo bihêzkirina kontrola xwe li ser Kurdistan û Îranê bi kar anî. Kampanyayên wî li dijî Kurdan bi tundûtûjiyek giran, îdamên komî, tirkîkirina bi zor û zordariya çandî hatin naskirin.

Pergala Rêveberiyê

Îsmaîl heft eşîrên Tirkî yên Qizilbaş — Şamlû, Rumlû, Tekelû, Îstaclû, Qacar, Efxar û Zulkedar — wek fermandarên leşkerî destnîşan kir. Ev kom di erdên Kurdî de zordariyeke sistematîk meşandin.

Zordariyên Mezin

- Komkujî li Tewrêzê (Tebrîz), Baghdadê, Bitlis û bajarên din ên Kurdî.
- Bêhurmetkirina gor û cihên pîroz, di nav de hestiyên Ebû Henîfe.
- Şewitandin û birincandinên giştî yên girtîyên Kurd ji bo tirsandinê gel.
- Ferzkirina bi zor a Tirkî wek zimanê fermî; Kurdî hate qedexekirin.
- Desteserkirina erdên Kurdan û dabeşkirina wan li ser nişтecihên Qizilbaş.

Berxwedana Kurdî

Di navbera 1515–1516 Z de, serokên Kurd wek Mîr Şerefê Cizîra Botanê, Melik Xelîl Eyûbî, Şêx Hesenê Çemçemalê û Mîr Seyf el-Dînê Mokrî beşên mezin ên Kurdistanê azad kirin, lê paşê ji aliyê hêzên Îsmaîl ve hatin têkbirin.

Mîr Seyf el-Dînê Mokrî

- Merağe, Mehabad, Deryas (Nexede) û Selmas azad kirin.
- Fermandarên mezin ên Qizilbaş wek Ebdî Beg û Saro Elî Mihdarî têk birin.
- Kurê wî, Mîr Serm, têkoşîn domand û di 1514 Z de demeke kurt Tewrêz (Tebrîz) girt.

Destwerdana Osmaniyan

Di 1514 Z de, Sultanê Osmanî Selîmê Yekem Şah Îsmaîl di Şerê Çaldiranê de têk bir, û ev bû xalekî veguherînê di hêza herêmî de. Lêbelê, xweseriya Kurdan hîn jî lawaz mabû, ji ber ku hem hêzên Osmanî hem jî Seferawî li dijî serok û gelê Kurd zordarî kirin.

Di dema mirina Îsmaîl de di 1524 Z de (di temenê 37 salî de), Kurdistan ji aliyê siyasî ve parçebûyî mabû, bi hêzên Qizilbaş tijî garnîzon bû û di bin serweriya çandî ya Tirkî de mabû — lê her wiha navendên berxwedana Kurdî yên li çiyan domandin.

3.12 – Şerê Çaldiranê (1514 Z)

Di destpêka sedsala 16’an de, gerginîyên mezhebî û siyasî di navbera Împaratoriya Osmanî û Împaratoriya Safavid dynasty de gihiştin asta herî bilind. Sultanê Osmanî Selîmê Yekem, ku bi baweriya tund a Sunnî hate nasîn, Qizilbaşên Şîʿeyî yên Tirk ên Seferawiyan wek bidʿetkarên xeternak didît. Ji bo Kurdên Bakurê Kurdistanê, ku demek dirêj di bin zordariya Qizilbaşan de bûn, ev pevçûn derfeteke azadbûnê bû.

Di sala 1508 Z de, serokên Kurd ji Sultan Bayezîdê Duyem ê Osmaniyan alîkarî xwestin li dijî zordariya Şah Îsmaîlê Yekem. Zanyarê Kurd, Hekîm Îdrîsê Bidlîsî, Qizilbaş wek şopdarên aqîdeyek derewîn şermezar kir, û Mîr Şerefxanê Bidlîsê dest bi rêxistina berxwedana Kurdî kir da ku Bitlis, Diyarbekir, Cizîr û Hekkarî vegerîne.

Dema ku Sultan Selîm kampanyayek li dijî Seferawiyan amadekir, di navbera Osmaniyan û mîrektiyên Kurdî de hevpeymaniyek çêbû ku beşdarbûna Kurdan di pêşketina Osmaniyan de piştrast kir.

Kampanya û Şer

Di 1514 Z de, Selîm bi hêzeke mezin û bi beşdarbûna gelek hêzên Kurdî êrîşî Wirmê (Ûrmiyê) û Tewrêzê (Tebrîz) kir. Seferawiyan, ku êrîşê pêşbînî dikirin, ji Erzînganê, Amedê (Diyarbekir), Botan û Hekkarî paşde vekişiyan da ku Tewrêzê biparêzin, û di dema paşvekêşanê de bajar û gundan şewitandin da ku Osmaniyan ji peydakirinên xwarin û amûran bêpar bikin.

Di 23’ê Tebaxa 1514 Z de, herdu artêş li deşta Çaldiranê, bakurê Wirmê (Ûrmiyê), rast hev hatin. Osmaniyan, bi topxaneya pêşketîtir û piştgirîya hêzên Kurdî, Seferawiyan bi awayekî biryardar têk birin û Tewrêzê (Tebrîz) girtin. Gelek herêmên Kurdî vegerandin dest serokên herêmî.

Piştî Şer û Rêveberî

- Xan Mihemedê Seferawî, parêzgarê Diyarbekirê, hate kuştin; birayê wî Qere Xan şûna wî girt.

- Rêveberiya Bidlîs û Cizîrê hat dayîn Ba'waz Beg û Alaş Beg.
- Zahid Begê Hekkarî wek serokê giştî yê mîrektiyên Kurdî hate tayînkirin, di nav de Diyarbekir, Cizîr, Bidlîs, Hekkarî, Wirmê (Ûrmiyê), Mokrî û Rostem Begê Luristanê.

Her çend mîrektiyên Kurdî demeke kurt xweserî bi dest xistin, Kurdistan bû meydana şerê domdar di navbera Osmaniyan û Seferawiyan de. Herdu alî dubendiyên Kurdan bi kar anîn, Kurdan di artêşên xwe de cih dan û wan neçar kirin ku li dijî hev şer bikin. Ev şerên ku di bin ala olî de dihatin meşandin, erdên Kurdî wêran kirin û parçebûna navxweyî kûrtir kir.

3.13 – Mîrektiya Mokrîyanê (1500–1610 Z)

Mîrektiya Mokrîyanê — ku bi navê Mîrektiya Mokrî jî tê naskirin — dewleteke Kurdî bû ku ji dawiya sedsala 14'an heta sedsala 19'an hebû, û navenda wê li Rojhilatê Kurdistanê, li başûrê Gola Wirmê (Ûrmiyê), bû. Erdên sereke yên wê Merağa (Maragha), Miyandowab (Dewawan), Mehabad, Bokan, Deryas (Nexede) û Şno (Oşnewiyê) dihewand.

Desthilatdarên Navdar

- **Seyf el-Dînê Mokrî (sedsala 15'an):** Mokrîyan berfireh kir bo Sulduz, Dolbarîk, Extaçî û Altamur piştî têkbirina koma eşîrî ya Kabuklû. Eşîrên ku paşê bi navê "Mokrî" hatin naskirin yek kirin.
- **Serîmê Mokrî (destpêka sedsala 16'an):** Di 1506 Z de ji aliyê Şah Îsmaîlê Yekem ve hate têkbirin; di 1512 Z de bi Osmaniyan re hevpeyman bû. Erdên xwe di navbera sê biraziyên xwe (kurên Rostem) de dabeş kir.
- **Emîr Begê Yekem:** Nêzîkî 30 sal hukum kir; bi hevpeymaniyên Osmaniyan bandora Seferawiyan balans kir.
- **Emîr Begê Duyem:** Di 1583 Z de bi piştgirîya Osmaniyan Merağa (Maragha), Mûsil, Hewlêr û Babanî azad kir; wek Beylerbey hate naskirin.

- **Hesenê Mokrî:** Piştî Emîr Begê Duyem desthilat girt; nakokiyên nav malbatê bûn sedema mirina wî.
- **Alûx Beg:** Piştî mirina Hesen ji aliyê Osmaniyan ve wek parêzgarê Deryasê hate tayînkirin.
- **Şêx Heyder (destpêka sedsala 17’an):** Deryas (Nexede), Dewawan (Miyandowab), Erdeşîr, Leylan, Melekan û gelek kelehan kontrol dikir.
- **Qubad Xanê Mokrî:** Di 1609 Z de ji desthilatê hate rakirin.
- **Budağ Sultan:** Desthilatdarê dawî yê girîng bû; di 1610 Z de piştî ketina Keleha Dimdimê ji aliyê Şah Abbasê Yekem ve hate girtin û îdam kirin.

Lawazbûn û Tirkîkirin

Dîroka Mokrîyanê bi destwerdan û bikaranîna nakokiyên Kurdan ji aliyê Osmaniyan û Safavid dynasty ve hate naskirin, ku yekîtiya mîrektiyê gelek caran lawaz kir. Di 1541 Z de, pevçûnên nav Kurdan rê dan Osmaniyan ku bê windahiyên mezin mîrektî desteser bikin.

Di destpêka sedsala 17’an de, Şah Abbasê Yekem bi zor hejmareke mezin ji Kurdan ji Tewrêzê (Tebrîz), Merağayê (Maragha) û Wirmê (Ûrmiyê) koçberî Xorasanê kir, û piraniya hebûna demografîk a Kurdan li herêmê tunekir.

Berî van bûyeran, zêdetirî 90% ji nişstecihên Tewrêzê (Tebrîz) Kurd bûn, lê komkujî, koçberkirin û asîmîlasyona bi zor bûn sedema ku gelek kes nasnameya Şîʿeyî ya Tirkî qebûl bikin. Dagirkirina Dimdimê ji aliyê Seferawiyan ve dawiya serbixwebûna Mokrîyanê bû.

3.14 – Guhertina Demografîk a Tirkî li Kurdistanê (Destpêka Salên 1500’an)

Heta sedsala 11’an Z de, li başûrê çiyayên Qafqazê tu hebûna Tirkî tune bû. Bajarên wek Gence, Baku, Şirwan, Nexçîwan, Lenkeran, Erdewel (Erdebîl), Rebar (Reşt), Lahîcan, Ramswar (Ramsar), Qezwan (Qezvîn), Zengiyan (Zencan), Tewrêz (Tebrîz), Miyane, Merağa (Maragha), Xoy, Selmas, Makû, Wirmê (Ûrmiyê), Deryas (Nexede) û Mehmûdiyar

bi tevahî ji nişstecihbûna Tirkî vala bûn. Sînorê demografîk di navbera Kurdan û Tirk de bi awayekî zexm li çiyayên Qafqazê bû.

Ji sedsala 11'an heta sedsala 16'an, koçên Tirkî zêde bûn — pêşî bi bazirganî, paşê bi koçberiya koçeran û di dawiyê de bi nişstecihbûna domdar. Lê heta nîvê sedsala 16'an, zêdetirî 90% ji nişstecihên Rojhilatê Kurdistanê (ku niha di nav Îran û Azerbaycanê de ye) hîn jî Kurd bûn.

Asîmîlasyon û Paqijkirina Etnîk a Seferawiyan

Derketina holê ya xanedana Safavid dynasty bû xalekî veguherînê. Her çend desthilatdarên Seferawî ji eslê xwe Kurd bûn, wan tirkîbûn qebûl kir û kampanyayeke sistematîk meşandin ji bo:

1. Tunekirina xweseriya siyasî ya Kurdan bi guherandina serokên Kurd bi parêzgarên Tirk.
2. Ferzkirina asîmîlasyona Kurdan di nav nasnameya Tirkî û Azerî de û lawazkirina hebûna neteweya Kurdî.
3. Komkujî û koçberkirina gelên berxwedêr, û zor kirina kesên saxmayî ku Şîʿeyî û zimanê Tirkî qebûl bikin.

Zordariyên di Serdema Şah Îsmaîlê Yekem de

Kampanyayên Şah Îsmaîl ji Tewrêzê (Tebrîz) heta Wirmê (Ûrmiyê), Wanê, Diyarbekirê, Neynewa, Hewlêrê, Babanî, Baghdadê, Erdalan û Luristanê komkujî, talankirin û heta xwarina goştê girtîyên Kurd ji aliyê hêzên Qizilbaş ve dihewandin. Hat ragihandin ku seriyên qurbaniyan wek kasa vexwarinê bi kar dihatin. Gelek ji van kirdekaran bi eslê xwe Kurd bûn, lê ji zaroktiyê ve tirkîkirî û bi tundûtûjiyê li dijî Kurdan hatibûn perwerdekirin.

Parêzgehên temam ên Kurdî — di nav de Baku, Nexçîwan, Erdewel (Erdebîl), Rebar (Reşt), Lahîcan, Ramswar (Ramsar), Qezwan (Qezvîn), Zengiyan (Zencan) û Tewrêz (Tebrîz) — an hatin bêmirovkirin an jî ji aliyê zimanî ve asîmîle bûn. Dewleta Seferawî

paşê hezaran şervanên Kurd koçberî Xorasanê kir da ku sînorên xwe li dijî gefa Ozbekên Sunnî biparêze, û bi vî awayî hebûna Kurdan li welatê xwe hîn kêm kir.

Di destpêka serdema nûjen de, beşên fireh ên Rojhilatê Kurdistanê hatibûn tirkîkirin, û ev bingeh danî ji bo daxwazên paşerojê yên neteweperestên Azerî li ser erdên ku di dîrokê de Kurdî bûn.

3.15 – Desthilatdariya Şah Tehmasbê Yekem (1524–1576 Z)

Şah Tehmasbê Yekem, kurê Şah Îsmaîlê Yekem, hem ji aliyê dayikê hem jî ji aliyê bavê xwe ve ji neseba Kurd bû. Tevî vê mîrasê, wî xwe wek Tirk nas dikir û neteweya Kurd wek dijmin didît.

Wî ji 1524 heta 1576 Z li ser Împaratoriya Safavid dynasty hukum kir, û serdema wî bi Desthilatdariya Sultanê Osmanî Suleiman the Magnificent (1520–1566 Z) re hevdem bû. Wek du hêzên dijber, herdu împaratorî zêdetirî bîst salan şer kirin. Hemû şerên girîng li ser axa Kurdistanê qewimîn, ku bûn sedema wêrankirina herêmên fireh, kuştina sed hezaran Kurd û koçberkirina gelek kesan ji welatê wan.

Di navbera 1532 û 1534 Z de, Sultan Silêman — bi piştgirîya hevpeymanên Kurd ji Bakur û Başûrê Kurdistanê — kampanyayek li dijî Baghdadê destpê kir û wê ji destê Seferawiyên Tirk-Azerî girt. Di bin fermana wî de, artêşeke Osmanî ku nîvê wê Kurd bûn, ket Kurdistanê û Tewrêz (Tebrîz), Hemedan û beşên erdên Kurdî girtin berî ku ber bi Baghdadê ve biçin. Zivistaneke tund Osmaniyan neçar kir ku vegerin Stenbolê, û Başûrê Kurdistanê li pey xwe bihêlin.

Şah Tehmasb bersiv da û êrîşên li ser Tewrêzê (Tebrîz), Wirmê (Ûrmiyê) û Wanê destpê kir, û gelê Kurd armanc girt. Birayê wî, Elqas Mirza, paşê alîgirî da Osmaniyan û wan teşwîq kir ku dîsa êrîşî Tewrêzê bikin. Di 1548–1549 Z de, Osmaniyan bajar ji nû ve girtin, lê Şah Tehmasb siyaseta “axa şewitandî” bi kar anî — zevî, xwarin û amûr hilweşandin — û bi vî awayî Osmaniyan ji ber birçîbûn û nebûna xwarina hespan neçar man ku paşde vekişin.

Tehmasb paşê kampanyaya zordariya xwe li dijî Kurdan tundtir kir. Di 1581 Z de, wî hêz şandin Wirmê (Ûrmiyê), Mokrîyan, Baban, Bilbas, Xoy, Erdîş, Bergirî, Pasîn, Wan û Mûşê, û fermana komkujiyê da. Serokên Kurd bi saxî hatin girêdan û di berfê de hatin hiştin da ku ji sarbûnê bimirin, wek ceza ji bo berxwedana li dijî desthilatdariya Seferawiyan.

Sultan Silêman bi kampanyayeke sêyem bersiv da, lê di vê demê de piraniya hevpeymanên Kurd ên alîgirê Osmaniyan hatibûn komkirin, û ev yek karîgeriya Osmaniyan kêm kir. Di dawiyê de, ev pevçûn bi Peymana Amasyayê (1555 Z) bi dawî bû. Li gor şertên wê, împaratoriyên Seferawî û Osmanî Kurdistan di navbera xwe de parçe kirin û kontrola xwe li ser gel û erdên wê piştrast kirin.

Ev peyman yekem dabeşkirina fermî û domdar a Kurdistanê bû di navbera du împaratoriyên derveyî de, bêyî ku gelê Kurd di biryargirtinê de beşdar be. Paşê herdu hêz di şikandina xweseriya Kurdî de hevkar bûn.

3.16 – Desthilatdariya Şah Îsmaîlê Duyem (1576–1577 Z)

Piştî mirina Şah Tehmasbê Yekem, kurê wî Şah Îsmaîlê Duyem li ser textê Safavid dynasty rûnişt. Berevajî pêşiyên xwe, Îsmaîlê Duyem li dijî serweriya Şîʿeyiyê rawesta û bi eşkereyî piştgirî da Îslama Sunnî. Wî her wiha dilsoziya xwe ji gelê Kurd re nîşan da û ragihand ku herêmên Kurdî divê ji aliyê desthilatdarên Kurd ve bêne birêvebirin.

Ev helwesta alîgirê Kurdan, ligel dijberiya wî ya li dijî elîta Şîʿeyî–Tirkî ya ku di desthilatê de bû, zû ew kir armanca siyasî. Tenê di nav salekê de piştî hatina ser textê, ew bi jehr hate kuştin — ku bi ihtimaleke mezin ji aliyê komên nav dadgeha Seferawiyan ve bû ku ji reformên wî ditirsiyan.

Girîng e ku di serdema desthilatdariya wî ya kurt de, tu şer an komkujiyek li dijî gelê Kurd pêk nehat. Desthilatdariya wî ya kurt di dîroka dirêj a zordariya Seferawiyan li dijî Kurdistanê de wek rewşekî awarte tê bîranîn.

3.17 – Desthilatdariya Şah Mihemed Xudabende (1578–1587 Z)

Piştî mirina Şah Îsmaîlê Duyem, birayê wî Şah Mihemed Xudabende li ser textê Safavid dynasty rûnişt. Ji ber ku ew kor bû û jêhatîbûna siyasî tune bû, desthilatdariya rastîn di destê jina wî Xudabenda Begum de bû.

Di vê serdemê de, hêzên Tirkî yên Osmanî êrîşên nû li ser herêmên Kurdî destpê kirin û Selmas, Wirmê (Ûrmiyê), Mokrîyan, Şno û Bilbas girtin. Xusrew Paşa, parêzgarê Osmanî yê Wanê, gelê Kurd ê Wirmê (Ûrmiyê) wek bahaneyek bi kar anî da ku êrîşî Seferawiyên Tirk bike. Di bersivê de, eşîrên Kurd li seranserê van herêman yekbûn û karîbûn Makû, Xoy, Selmas û Wirmê (Ûrmiyê) ji nû ve bistînin, û Seferawiyên Tirk neçar man ku paşde vekişin bo Tewrêzê (Tebrîz).

Girîng e ku were xebitandin ku hemû desthilatdarên Seferawî li ser prensîbên ku di serdema Şah Îsmaîlê Yekem de hatibûn danîn man:

1. Tunekirina hêza siyasî ya Kurdan.
2. Dagirkirin û kolonîzekirina erdên Kurdî.
3. Guhertina demografîk a Kurdistanê.
4. Guherandina sistematîk a nasnameyên herêmî yên Kurdî bi navê “Azerbaycan.”

Ev siyaset di serdema Şah Abbasê Yekem de — ku bi xwe jî ji neseba Kurd bû — hîn tundtir bûn, û ew bû yek ji zêdetirîn pêkanînerên stratejiyên neteweperestî yên Tirkî û dijî-Kurdî.

3.18 – Desthilatdariya Şah Abbasê Yekem (1588–1629 Z)

Şah Abbasê Yekem, kurê Şah Mihemed Xudabende, ji 1588 heta 1629 Z li ser Împaratoriya Safavid dynasty hukum kir. Ew wek yek ji desthilatdarên herî bêrehm ên serdema xwe tê bîranîn, ku bi tundûtûjî û zordariya xwe ya hesibandî navdar bû. Împaratoriya wî Îran, Kurdistan, Ermenistan, Atropaten (Azerbaycan, di nav de Tewrêz (Tebrîz) û Wirmê (Ûrmiyê)) û Gurcistan dihewand.

Abbas hêza elîta eşîrî ya Qizilbaş kêm kir û şûna wan artêşeke rêkûpêk û daîmî ava kir. Di 1598 Z de, zilamekî Kurd ji Mokrî bi xançerekê hewl da wî bikuje, lê serneket. Ev bûyer dijminatiya Abbas li dijî Kurdan hîn zêdetir kir û armanca wî ya tunekirina wan bihêz kir. Ji ber tirsa gefên din, wî paytexta Seferawiyan ji Tewrêzê (Tebrîz) — ku di wê demê de piraniya nişтecihên wê Kurd bûn — veguhezand bo Isfehanê.

Her çend ew ji neseba Şêx Sefî el-Dînê Erdewelî bû, Abbas Kurdî nizanibû û ji aliyê çandî ve xwe bi nasnameya Farisî ve girêda. Wî pir li ser huner û avahiyên Farisî xerc kir û şêwazên wek Mizgefta Şah, Meydana Neqşê Cîhan û Pira Isfehanê ava kir. Lê ideolojiya siyasî ya wî hîn jî di dijminatiya li dijî Kurdan de bi neteweperestiya Tirkî hate şekilandin.

Propagandaya olî yek ji çekên sereke yên vê kampanyayê bû. Melayên Şîʿeyî Kurdên Sunnî wek kafir û derketî ji olê nîşan didan û gel teşwîq dikirin ku wan wek “bêbawerên ku di Qur’anê de hatine gotin” bibînin. Ev gotarên olî tirs belav kirin û bûn sedema ku gelek Kurdên bajarî li Tewrêzê (Tebrîz), Erdewelê (Erdebîl), Rebarê (Reşt) û Ramswarê (Ramsar) nasnameya xwe bihêlin û ziman û adetên Tirkî qebûl bikin da ku ji zordariyê xelas bibin.

Di 1598 Z de, Abbas şer li dijî Şawerdî, mîrê xanedana Atabegên Lor li Xorawa (Xoremabad), destpê kir. Şer bi komkujîya deh hezaran Kurdên Lor û hilweşandina tevahî ya Mîrektiya Xurşadî bi dawî bû; ew mîrektî zêdetirî çar sedsalan li beşên Kurdistanê û Mezopotamyaya rojhilat hukum kiribû. Kesên saxmayî hatin kuştin, kole kirin an jî koçber kirin. Di 1602 Z de, Abbas 50,000 malbat ji Çemişgezek û eşîrên Lor bi zor koçberî Xorasanê kir û nişтecihên Tirk li erdên wan bicih kir.

3.19 – Êrîşa Seferawiyan li Mîrxanata Lepzerînê (1610 Z)

Di navbera 1600 û 1610 Z de, Mîr Xanê Lepzerînê — ku berê fermandarekî Safavid dynasty bû — serî hilda û kelehekî serbixwe yê Kurdî li Keleha Dimdimê nêzîkî Wirmê (Ûrmiyê) ava kir. Erdên wî Soma, Bradost, Tergawer, Mergawer û herêma Şikakan dihewand.

Şah Abbasê Yekem gelek kampanyayên leşkerî li dijî Mîr Xan ferman kir. Du êrîşên yekem bi têkçûna Seferawiyan bi dawî bûn. Di 1610 Z de, Abbas hêzeke mezin ji her derê împaratoriyê kom kir, di nav de hin eşîrên Kurd ên alîgirê Qizilbaşan jî hebûn. Sê mehan şerên tund berdewam kirin; parêzerên Kurd zêdetirî 30,000 leşkerên Seferawî kuştin, lê ji aliyê xwe ve jî zêdetirî 20,000 kes winda kirin.

Di dawiyê de, Seferawiyan ava Keleha Dimdimê qut kirin. Mîr Xan û şervanên wî — hem mêr hem jî jin — red kirin ku teslîm bibin û mirin li ser girtinê hilbijartin. Hin jin ji ser dîwarên kelehayê xwe avêtin da ku nekevin koleyatiyê. Mîr Xan di şer de ket, û paşê Abbas fermana tunekirina hemû Kurdên saxmayî, kolekirina zarokên wan û bicihkirina malbatên Tirk li erdên wan da.

Ev bû xalekî veguherînê di guherîna demografîk a Wirmê (Ûrmiyê) de, ku Tirkî şûna Kurdî girt wek zimanê serdest, û ji bo yên ku guhdarî nedikirin cezayên giran hatin ferzkirin.

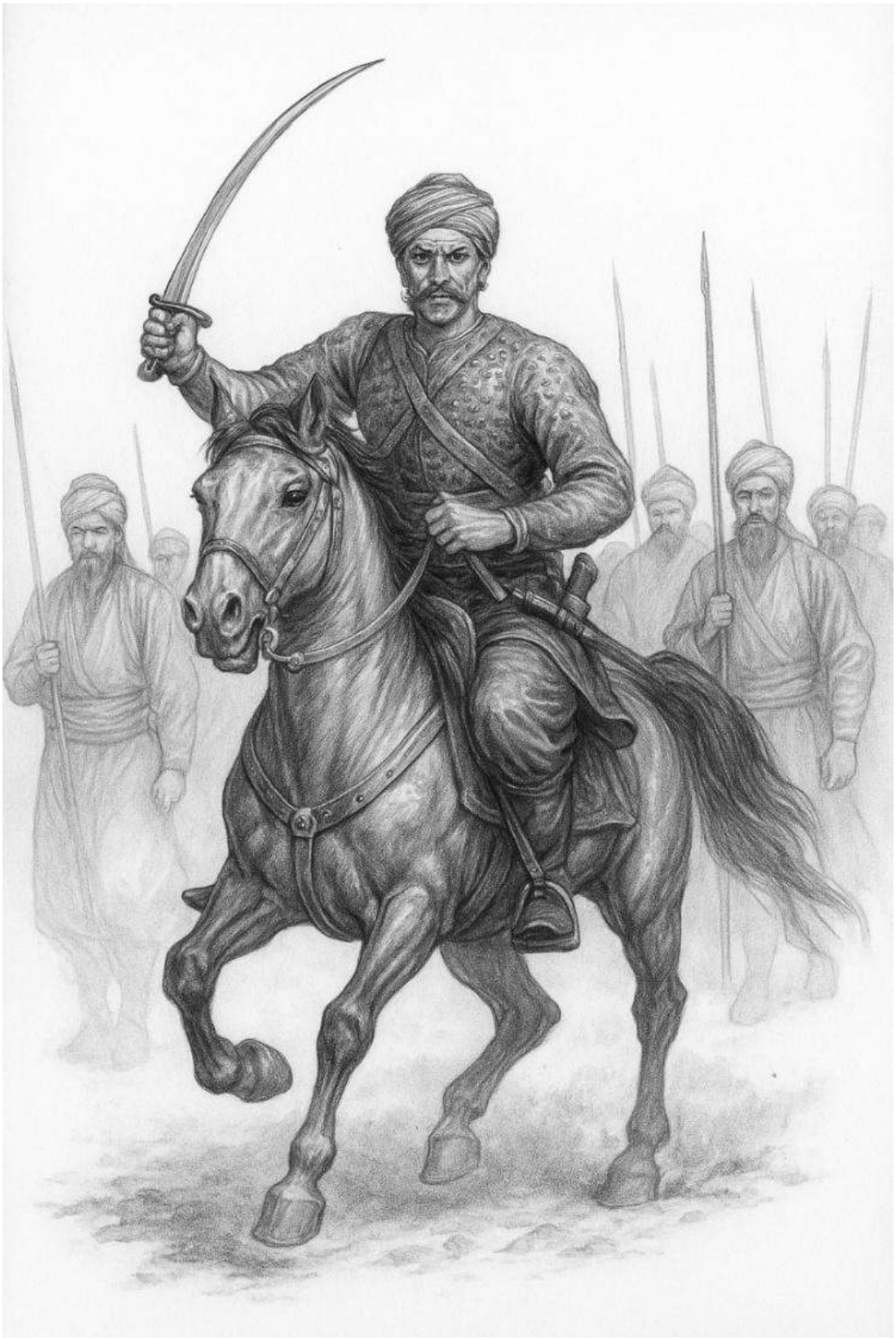

3.20 – Tirkîkirin û Farisîkirina Erdên Kurdî ji aliyê Şah Abbasê Yekem ve (1620 Z)

Di 1620 Z de, Şah Abbasê Yekem yek ji mezintirîn projeyên guhertina demografîk li dijî gelê Kurd meşand. Wî ferman da ku kemerekî nişstecihbûna Tirkî û Farisî, bi firehiya 100 km û dirêjahiya 1,000 km, li ser baştirîn erdên Kurdî were ava kirin; ev kemer ji Ramswarê (Ramsar) li ser Deryaya Xezêrê heta Şîraz û Genavehê li başûr dirêj dibû.

Ev kemera nişstecihbûnê bi Efxarên Tirk, eşîrên Moxol û Tacîkên Farisî hate dagirtin; wan çekdar kirin û bi stratejîkî di navbera bajar û gundên Kurdî de bicih kirin da ku yekîtiya Kurdan were astengkirin. Armanca vê siyaseta tunekirina ziman, çand û yekîtiya erdî ya Kurdan bû — armancek ku bandora wê heta sedsala 21'an li ser nexşeya demografîk a Kurdistanê maye.

Di nav herêmên ku bi vê siyaseta hatin guhertin de Erdewel (Erdebîl), Wirmê (Ûrmiyê), Mokrîyan, Erdalan, Melamîr (Melayer), Kirmaşan, Xorawa (Xoremabad), Kurdawa (Necefabad) û Başûrê Serdeştê hebûn. Gelek zaravayên Kurdî, di nav de zaravaya Tatî ya Zengiyan (Zencan) û Qezwanê (Qezvîn), bi tevahî hatin tunekirin, û axêverên wan di nav nasnameyên Tirkî an Farisî de asîmîle bûn. Bi trajîkî, hin ji van civakên asîmîlekirî paşê bûn alîkarên zordariya li dijî civakên din ên Kurd.

Ev siyaset piştî ketina Keleha Dimdimê û têkçûna hêzên Mîr Xanê Lepzerînê hat meşandin. Deh hezaran Kurd hatin komkirin; kesên saxmayî koçberî Xorasanê hatin kirin an jî hatin îdamkirin. Zarok hatin birin kampên leşkerî da ku bi zor tirkî bibin.

Qalib Elî Xanê Efxar, serokê eşîra Efxaran, 8,000 malbatên Tirk li bajarên sereke yên Kurdî — Merağa (Maragha), Ecebşîr, Selmas, Makû, Xoy û Wirmê (Ûrmiyê) — bicih kirin û navên navçeyên Kurdî bi navên Tirkî guhertin. Ev nişstecihên ku bi tundî Şîʿeyî û li dijî Kurdên Sunnî bûn, desthilatdariya tevahî wergirtin da ku erdên Kurdan desteser bikin û berxwedanê bişikînin.

Bi vê stratejiya dirêjdem, Şah Abbasê Yekem bingehên tirkîkirin û farisîkirina domdar a beşên fireh ên Kurdistanê danî — pêvajoyek ku di çar sedsalên borî de bi awayên cûda berdewam kiriye.

3.21 – Planên Nepenî yên Seferawiyan û Tawanbarkirina Kurdan

Piştî mirina Şah Tehmasbê Yekem di 1576 Z de, kurê wî Heyder Mirza desthilat girt. Lê desthilatdariya wî kurt bû; tenê di nav sê mehan de, di nav pevçûnên tund ên ser textê de, ji aliyê endamên malbata xwe ve hate kuştin. Paşê birayê wî yê piçûktir, Îsmaîlê Duyem, wek Şah hate ragihandin. Ji bo bihêzkirina desthilatdariya xwe, Îsmaîlê Duyem paqijkirineke tund destpê kir û bira, birazî, xizm û gelek fermandarên Tirk ên Qizilbaş îdam kirin. Lê desthilatdariya wî jî pir kurt bû — kêmtir ji salekê — berî ku di encama planeke ku ji aliyê xwişka wî Perîxan Xanûm û bi hevkariya Qizilbaşan hate amadekirin, bi jehr were kuştin.

Paşê text çû destê Mihemed Xudabende, kurê nêzîkî kor ê Şah Tehmasb, ku ji aliyê Qizilbaşên Tirk ve hate danîn. Ji ber nebûna jêhatîbûna siyasî û dîtinê, Xudabende piraniya desthilatdariya xwe da jina xwe, Mehd-e Olya. Yekem biryara wê ev bû ku Perîxan Xanûm ji aliyê fermandarê Tirkî Xelîl Xanê Efxar ve were îdamkirin.

Desthilatdariya dewleta Safavid dynasty bi lez lawaz bû. Li gelek herêman serhildan derketin holê, di nav de serhildanên Kurdî li Wirmê (Ûrmiyê), Selmas û Xoyê. Osmaniyan derfet bikar anîn, kampanyayên leşkerî destpê kirin û bi şervanên Kurd re hevpeyman bûn. Di 1578 Z de, wan Qers, Qafqaz, Gurcistan û Şirwan girtin. Hem artêşên Seferawî hem jî yên Osmanî hêzên Kurd ji bo xetên pêş ên şer bi kar anîn, ku bû sedema mirina deh hezaran Kurd û talankirina erdên Kurdî.

Şah Mihemed Xudabende, ku neçar mabû, ji Emîr Xanê Mûsilê, Mihemed Xanê Îstaclû yê Ermenistanê û Îmam Qulî Xanê Qacar yê Karabağê alîkarî xwest. Lê nakokiyên nav wan rê neda parastineke hevaheng were kirin. Dema ku Sultanê Osmanî Muradê Sêyem daxwaza radestkirina hemû Kurdistanê heta Tewrêzê (Tebrîz) kir, danûstandin têk çûn û Osmaniyan Tewrêzê (Tebrîz) û herêma firehtir a Kurdî girtin. Di şerên paşê de, hêzên Kurd Huseyn Xanê Xunoslû li Wirmê (Ûrmiyê) ji desthilatê daxistin û Mihemed Begê Rumlû li Xoyê kuştin, û bi vî awayî herdu bajar azad kirin.

3.22 – Êrîşa Tirkî ya Seferawiyan li ser Mîrektiya Mokrî

Malbata Mokrî ji sedsala 15’an û pê ve li herêma Mokrîyanê — ku Merağa (Maragha), Bokan, Mehabad, Deryas (Nexede) û Şno dihewand — hukum dikir. Di 1603 Z de, Şah Abbasê Yekem hêzên Qizilbaş şandin li dijî wan, û ev yek bû sedema rêze şeran ku heta 1610 Z domandin. Zêdetirî 20,000 Kurd hatin komkirin û herêm hate talankirin.

Ji ber ku Seferawiyan nikarîbûn Keleha Merağayê (Maragha) bi zor bigirin, wan Mîrê Mokrî, Qubadê Mokrî, bi sozên ewlehiyê û dilsoziyê xapandin. Dema ku ew û şopdarên wî bê çek nêzîkî kampa şahaneyê bûn, di 1629 Z de hemû hatin komkirin. Qubadê Mokrî hate kuştin, kesên saxmayî bi zor hatin asîmîlekirin, û xwişka wî — ku bi bedewiya xwe navdar bû — hate birin harema Şah Abbas li Isfehanê.

Heywan, kelûpel û hezaran dîl hatin desteserkirin; gelek kes di rêya Tewrêzê (Tebrîz) de hatin kuştin, û yên mayî hatin firotin an jî neçar man nasnameya Tirkî qebûl bikin. Hêzên Safavid dynasty van zordariyan di bin navê olê de meşandin û Kurdan wek kafir nîşan dan. Ji bo Qizilbaşan ev serkeftinek bû; lê ji bo Kurdan trajediyeke bi windahiyeke bêpîvan bû.

3.23 – Desthilatdariya Şah Safî yê Yekem (1629–1642 Z)

Şah Safî yê Yekem, kurê Şah Abbasê Yekem, disîplîna leşkerî ya bavê xwe tunebû û piraniya serdema desthilatdariya xwe di xweşjiyanî û şahîyê de derbas kir. Lêbelê, wî şerên parastinê li dijî Osmaniyan û Ozbekan domandin, û di 1642 Z de bi mirina xwezayî mir.

3.24 – Peymana Zuhabê (Qesrê Şîrîn), 1639 Z

Ji Şerê Çaldiranê di 1514 Z de heta 1639 Z, Împaratoriyên Osmanî û Safavid dynasty gelek caran ji bo kontrola Kurdistanê şer kirin. Herêm gelek caran di navbera herdu hêzan de hatin guhertin, û ev şer bûn sedema wêrankirinê li ser gelê Kurd bi komkujî,

koçberkirin û hilweşîna aborî. Peymana Qesrê Şîrînê di 1639 Z de bû sedema dabeşkirina domdar a Kurdistanê: Erdalan ket bin desthilatdariya Seferawiyan, lê Mokrîyan û Şarezor hatin dayîn Osmaniyan. Mîrektiyên din ên Kurdî xweseriya sînordar parastin, lê di navbera dijberiya herdu împaratoriyan de mabûn.

Helbestvanê Kurd Ahmadi Khani (1651–1707 Z) rewşa Kurdan bi awayekî berbiçav vegot:

“Ji sînorê Ereban heta Gurcistanê, Kurd bûye kelehek.
Ji çar aliyan, bi Rûm û Ecem hatine dorpêçkirin,
Tîrên wan bûne dîwarên hesinî,
Û xwîna Kurdan di navbera pêlan de diherike.”

3.25 – Desthilatdariya Şah Abbasê Duyem (1642–1666 Z)

Ji pêşengê xwe zêdetir şiyan û jêhatî bû, lêbelê Shah Abbas II nikarîbû herêmên dûr yên Kurdî bixe bin kontrola rasterast ya Dewleta Sefewiyan. Herêmên girîng wekî Wirmê (Ûrmiye), Meraqe (Maragha), Mehabad, Bilbas û Erdalan heta mirina wî di sala 1666’an de li bin desthilata serwerên Kurd man.

3.26 – Serdema Şah Suleyman (1666–1694 Z)

Şah Suleyman (kurê Şah Abbas II) siyaseta hevsengiyê di navbera pevçûnên leşkerî û dîplomatîk de li dijî Împaratoriya Osmanî, Rûsya û gelek mîrektiyên Kurdî peyda kir. Ew di sala 1694’an de bi mirineke xwezayî mir.

3.27 – Serdema Şah Sultan Huseyn (1694–1722 Z)

Desthilatdariya lawaz û bêbandor a Şah Sultan Huseyn di sala 1722’an de bi dawî bû, dema ku Mehmûd Hotekî, serokê Efxanan, Îsfahan girt û bi vî awayî dewleta Sefewiyan hilweşand.

3.28 – Hewldanên Vejandina Împaratoriya Sefewiyan (1729–1749 Z)

Mîratgirên Sefewiyan — Tehmasib II, Abbas III û Mîrza Seyyid Mihemed — her yekî wan hewl da ku împaratoriyê ji nû ve vejînin, lê tenê bi serkeftineke sînordar. Di encamê de, hemû van hewldanan têk çûn û bi vî awayî desthilata Sefewiyan li Îran û Kurdistana Rojhilatê bi awayekî dawînî bi dawî bû.

3.29 – Mîrektiya Soranê (1570–1837 Z)

Mîrektiya Soranê ku ji aliyê Mîr Seyîd Seîdî ve li Rewandizê hate damezrandin, li seranserê Başûrê Kurdistanê berfireh bû, lê di heman demê de bi zexta domdar a her du împaratoriyên Sefewî û Osmanî re rû bi rû ma. Di nav sedsalan de, çendîn serwerên navdar li ser wê hukum kirin, lê yê herî navdar Mîr Mihemed Beg bû (1783–1837 Z), ku piraniya Başûr û Rojhilatê Kurdistanê yekgirt, rêveberî û hêza leşkerî nûjen kir, û li dijî desthilatdariya Osmanî–Qacar berxwedan kir.

Hêza zêde ya Mîr Mihemed her du împaratoriyan tirsand, û ev yek bû sedem ku bi piştgiriya berjewendiyên Brîtanî, Fransî û Rûsî, bi hev re kampanyayeke hov li dijî mîrektiyê bidin destpêkirin; di vê kampanyayê de zêdetirî 10,000 Kurd hatin kuştin. Piştî ku bi pêşniyarên aştiyê yên xapînok hate xiyanetkirin, Mîr Mihemed di sala 1836’an de hate girtin û di bin destê Osmaniyan de winda bû. Hilweşîna Soranê gotina kevnar a Kurdan ji nû ve xurt kir: “Ji Kurdan re hevalek tune ye bilî çiyan.”

3.30 – Mîrektiya Erdalanê (1590–1868 Z)

Mala Erdalanê mîrektiyeke Kurdî bû ku ji sedsala 14’an heta hilweşîna wê di 1860’î de hukum kir. Ew li herêmên Erdalan û Şarezorê rêvebirin dikir, ku bi awayekî nêzîk bi beşên parêzgehên îroyîn yên Kurdistan, Silêmanî û Helebce re têkildar in. Malbata desthilatdar, ku bi navê Mala Benî Erdalanê dihate nasîn, xwe ji dûndana Erdeşîrê Yekem, damezrînerê Împaratoriya Sasaniyan, dihijmart. Paytexta yekem a mîrektiyê Şarezor bû, paşê veguhezî Sineyê (Senendec), ku heta dawîya desthilatdariya wan navenda rêveberiyê ma.

Serwerên Navdar ên Mîrektiya Erdalanê:

• **Halo Xan Erdalan (1590–1616 Z)** – Yek ji serwerên herî bihêz ên Erdalanê bû. Ew li bin serweriya hem Sefewiyan û hem Osmaniyan xweseriya xwe parast û piraniya parêzgeha îroyîn a Kurdistanê rêvebir.

• **Xan Ehmed Xan Erdalan (1617–1637 Z)** – Kurê Halo Xan bû. Di ciwaniya xwe de li dadgeha Sefewiyan li Îsfahan wekî rehînê siyasî hate girtin da ku dilsoziya Erdalanê were misoger kirin. Bi Zerîn Kola, keça Şah Abbasê Yekem, zewicî. Piştî ku kurê wî bi fermana Şah Safî kor hate kirin, Xan Ehmed li dijî Sefewiyan rabû, lê di dawiyê de hate têkbirin û di sala 1637’an de mir.

• **Silêman Xan Erdalan (1637–1657 Z)** – Pismamê Xan Ehmed bû; di sala 1636’an de bajarê Senendecê damezrand. Piştî Peymana Zihabê (1639), nîvê rojavayî yê axa Erdalanê — di nav de Silêmanî, Helebce û Şarezor — ji Osmaniyan re hate berdan. Paşê ji aliyê Şah Abbas II ve ji wezîfeyê hate dûrxistin û bo Meşhedê hate sirgûnkirin.

• **Xusrew Xan Erdalan (1680–1682 Z)** – Bi hovîtî û bêbextiya wî li hember gelê xwe dihate nasîn. Bi fermana Sefewiyan li Îsfahanê bi xeniqandinê hate kuştin.

• **Riza Qolî Xan Erdalan (1834–1848 Z)** – Kurê Xusrew Xanê Sêyem bû; di serdema Qacaran de hukum kir û di destpêkê de li bin serperiştiya diya xwe bû. Bac kêm kir da ku piştgiriya gel bi dest bixe û hewl da ku herêmên eşîrî yên serhildêr kontrol bike. Ew li Taranê (Tahran) di sala 1864’an de mir.

Di tevahiya hebûna xwe de, Mîrektiya Erdalanê bi kêşeyên domdar re rû bi rû ma, di nav de êrîşên mîrektiyên din ên Kurdî û zexta dewletên Sefewî, Zend û Qacar. Di navbera 1865 û 1868'an de, siyaseta navendîkirinê ya Qacaran xweseriya Erdalanê bi dawî kir. Serwerê dawî, Emanolah Xan Erdalan, rasterast ji aliyê rêveberiya Qacaran ve hate tayînkirin, û ev yek bû nîşana dawîya xwe-desthilatdariya Erdalanê.

3.31 – Mîrektiya Kurosî li Luristanê (1590–1715 Z)

Mîrektiya Kurosî mîrektiyeke Kurdî bû li Luristanê ku ji dawiya sedsala 16'an heta destpêka sedsala 18'an li çiyayên başûrê Zagrosê hukum kir. Herêma wê beşên ji Rojhilatê Kurdistana îroyîn dihewand, di nav de Luristan, Kirmaşan û Îlam. Ev mîrektî di dema valahiya desthilatê de derket holê, dema ku Aq Qoyunlu di parastina kontrola xwe ya li ser bilindahiyên Zagrosê de lawaz bûn.

Mîrektî bi rêya peymanên eşîrî hate damezrandin û li dijî desthilatdariya biyanî ya împaratoriyan berxwedaneke eşkere kir. Paytexta wê keleha Kurosê bû li Kuhdeştê ya Luristanê ya îroyîn. Wekî gelek mîrektiyên Kurdî yên wê serdemê, ew li ser bingehê desthilata mîrasî ya eşîrî, aboriya şivanî, pirrengiya olî û yekgirtina hundirîn ava bû. Ew bi dewletên Sefewî û Osmanî re bi rêya dîplomasiya parastinê û danûstandinên taktîkî têkiliyan didomand.

Her çiqas di destpêka sedsala 18'an de bi encama kampanyayên leşkerî yên dubare yên Sefewiyan hate hilweşandin, mîrata wê nasnameya neteweyî ya Kurdên Luristanê xurtir kir. Şah Abbasê Yekem çendîn êrîşan li dijî wê pêk anî, lê dema ku conquista leşkerî serkeftî nebû, ew propagandaya Şî'eyî bi kar anî da ku bingehên baweriya herêmî lawaz bike. Di wê demê de, piraniya nişstecihên Luristanê, Ekbatanê (Hemedan), Kirmaşan û Îlamê li ser baweriya Ehli Heqê (Yarsanî) bûn û bi Kurdî diaxivîn, bi taybetî bi zaravaya kevnar a Îlamî.

Di bin serweriya Mîr Hêmînê Kurosî de, mîrektî bi êrîşa dawî ya Sefewiyan re rû bi rû ma. Her çiqas desthilata navendî ya Sefewiyan lawaz dibû, hêzên Şî'eyî yên Tirkî û Farisî

rewşê bikar anîn, bi hinceta dijminahiya etnîkî li dijî Kurdan. Wan keleha Kurosî hilweşand û nişтecihên Kurd qetil kirin. Mîr Hêmîn heta mirina xwe di şer de şer kir.

Piştî hilweşîna mîrektiyê, Tirkên Azerî û Şî‘eyên Farisî kontrola herêmê standin dest û komkujiyan li dijî Kurdên ne-Şî‘e pêk anîn û milk û malên wan talan kirin. Yên ku guherîna bo Şî‘eyîtiyê qebûl nekirin hatin kuştin. Li seranserê Kuhgîlûyeh, Baxtiyarî, Anşan (Şîraz), Ekbatanê (Hemedan), Luristan, Reyşar (Bûşehr), Xuzistan, Îlam û Kirmaşan, Kurd bi zorê hatin Şî‘ekirin, û zimanên Farisî û Erebi wekî zimanên serdest hatin ferzkirin.

Di serdema Sefewiyan û di encama êrîşên piştî hev de, hezaran malbatên Kurd bi zorê hatin koçberkirin bo Karac, Xorasan, Tehran, Zahedan û herêmên din ên împaratoriyê.

Serwerên Navdar ên Mîrektiya Kurosî

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Ol	Bûyera Navdar Di Serdema Wî De
Mîr Xalid Kurosî	1590–1615	Yarsanî (Ehli Heq)	Berxwedan li dijî navendîkirina Sefewiyan di bin Şah Abbasê Yekem de
Mîr Yûsif Kurosî	1615–1640	Yarsanî	Peymaneke nîv-xweserî bi dadgeha Sefewiyan re imze kir li dijî xizmeta leşkerî
Mîr Şêrko Kurosî	1640–1672	Yarsanî	Piştgirî da peymana eşîrî ya Sunnikî li dijî kampanyayên Şî‘ekirinê yên ulema Sefewiyan
Mîr Xusrew Kurosî	1672–1690	Yarsanî	Eşîra Kurdî ya dijber ku bi Osmaniyan re peywendîdar bû têk bir û kontrola herêmî xurt kir
Mîr Hêmîn Kurosî	1690–1715	Yarsanî	Li dijî êrîşa Sefewiyan berxwedan kir, mîrektî hilweşiya, komkujî û guherandina bi zorê li pey wê hatin

3.32 – Serweriya Mîrektiya Babanê (1670–1850 Z)

Piştî têkçûn û vekişîna Sefewiyan ji Başûrê Kurdistanê di sala 1670’an de, Silêman Begê Baban kontrola herêma Babanê girt dest. Împaratoriya Osmanî bi fermî ew bi sernavê “Paşayê Babanê” nas kir. Di wê demê de, mîrektî Silêmanî û Xanêqîn dihewand, ku piraniya wan ji gundan pêk dihat û bi awayê rêveberî wekî Şarezor dihate nasîn.

Baban li rojhilat bi Mîrektiya Erdalanê re cîran bûn, ku axa wê Senendec, Merîwan, Bane, Seqiz û her du herêmên Hewramanê dihewand. Berî damezrandina Mîrektiya Babanê, ev herêm li bin kontrola Erdalanê bû. Ji ber vê yekê, hema hema deh sal piştî damezrandina mîrektiyê, Baban û Erdalan ji bo sînor û serweriya siyasî di nav şerên domdar de bûn.

Li rojava, Baban bi Mîrektiya Soranê re cîran bûn, ku paytexta wê di navbera Rewandiz û Hewlêrê (Erbîl) de diguherî — her du jî kelehan bihêz bûn ku bi temamî di bin kontrola Soranê de bûn.

Di sala 1678’an de, Silêman Şahê Baban çû Konstantînopolê (Îstanbul), ku li wir nasîna fermî ya Osmaniyan ji bo desthilatdariya xwe bi dest xist û mîrasîbûna desthilatê ji bo malbata xwe misoger kir.

Di wê demê de, eşîrên sereke yên herêmê Nûradînî, Caf û Gaware bûn. Di sala 1690’an de, Emîr Silêman Begê Baban kampanyayeke li dijî Dilawer Paşayê Kerkûkê dest pê kir, keleha wî girt û ew di şer de kuşt. Ev yek kontrola Babanê li ser Şarezor û Kerkûkê berfireh kir.

Di sala 1697’an de, Silêman Beg hêzên xwe li dijî Mîr Mihemed Xan, kurê Xusrew Xanê Erdalan, vegerand. Piştî serkeftineke mezin, ew Merîwan, Seqiz û Hewraman xist bin kontrola xwe. Di vê kampanyayê de, Temurxan Beg (parêzgarê Seqizê) û Îbrahîm Beg (parêzgarê Merîwanê) her du jî hatin kuştin. Ev şer ji bo zêr, xezîneyan û serweriya siyasî hate kirin. Bi girtina kelehanên Kerkûk û Merîwanê, Silêman Baban dewlemendiyeke mezin bi dest xist û artêşeke bihêz ava kir.

Lê paşê Abbas Qolî Xanê Qacar 10,000 leşker şand da ku piştgirî bide mîrzayê Erdalanê. Şerekî mezin li Merîwanê derket holê, ku çend rojan dom kir û hezaran Kurd li her du aliyan hatin kuştin. Di dawiyê de, Silêman Baban têk çû û bo Şarezorê paşde vekişiya.

Abbas Qolî Xanê Qacar şer wekî hincet bikar anî û li Erdalanê 1,500 Kurd qetil kir, bi sûcdariya ku wan li dijî Babanan berxwedan nekiribû. Ew bîranînekî tirsnak ji seriyên qutkirî ava kir, ku di nav Kurdan de bi navê “Kulê Kolan” (Birca Seran) dihate nasîn.

Demeke kin piştî vê yekê, Osmaniyan Hasan Paşa wekî parêzgarê Baghdadê tayîn kirin. Hasan Paşa ku dijminatiya xurt li dijî Kurdan hebû, bi piştgiriya parêzgarên Heleb û Amedê êrîşî Kerkûk, Xanêqîn û Şarezorê kir. Ew Silêman Paşa û heftdeh fermandarên bilind ên Baban kuşt.

Di heman demê de, Huseyn Xanê Lor ji hêzên Qacaran ber bi Şarezorê ve pêşket û civakên Kurd heta Çiyayên Qendîlê paşde şandin.

Serwerên Mîrektiya Babanê

Hejmar	Nav	Serdema Desthilatdariyê (Z)
1	Xan Mihemed Paşa	1721–1731
2	Xalid Paşa	1732–1742
3	Selîm Paşa	1742–1754
4	Silêman Paşa	1754–1765
5	Mihemed Paşa	1765–1775
6	Ebdullah Paşa	1775–1777
7	Ehmed Paşa	1777–1780
8	Mehmûd Paşa	1780–1782
9	Îbrahîm Paşa	1782–1803
10	Ebdulrehman Paşa	1803–1813
11	Mehmûd Paşa	1813–1834
12	Silêman Paşa	1834–1838

Hejmar	Nav	Serdema Desthilatdariyê (Z)
13	Ehmed Paşa	1838–1847
14	Ebdullah Paşa	1847–1850

Di navbera 1723 û 1746’an de, Baban di şerên Osmanî–Qacar de beşdar bûn û li gel Împaratoriya Osmanî rawestan. Ji 1750 heta 1847’an jî, bi hevkariya hêzên Osmaniyan, gelek kampanyayên leşkerî li dijî mîrektiyên dijber ên Kurdî wekî Soran û Botan pêk anîn.

Di sala 1781’an de, Mehmûd Paşayê Baban bajarê Silêmaniyê damezrand û ew kir paytexta nû ya Babanê li şûna Keleha Qelaçolanê.

Serwerê dawî, Ebdullah Paşayê Baban, tenê sê sal hukum kir. Di sala 1847’an de, ew li nêzî Koyê (Koy Sincaq) li dijî Osmaniyan têk çû. Piştî vê têkçûnê, Şarezor û Silêmanî rasterast hatin xistin bin rêveberiya Osmaniyan, û bi vî awayî Mîrektiya Babanê bi dawî bû.

3.33 – Êrîşa Tirkên Sefewî li dijî Emîrê Bilbasê (1693 Z)

Piştî bindestkirina eşîrên Kurdî yên Bradostî li Wirmê (Ûrmiye), Tirkên Sefewî bal kişandin ser herêma Bilbasê — konfederasyoneke hêzdar a eşîrên Kurd ku Piranşar, Serdeşt, Qeledizê, Ranya, Çwarqurne, Xelîfan, Soran, Rewandiz û Çoman kontrol dikirin. Konfederasyona Bilbasê ji şeş eşîrên sereke pêk dihat: Mengur, Mêməş, Pîran, Suêsin, Ako û Belak.

Di sala 1693’an de, fermandarê Tirkê Afşar, Xudabegî, kampanyayeke mezin li dijî Emîrê Bilbasê dest pê kir û hezaran kes li Piranşar û Serdeştê qetil kirin. Di sala 1721’an de jî êrîşeke din hat kirin, ku Bilbasan neçar kir ber bi Çiyayên Qendîlê ve paşde vekişin. Tirk li pey wan çûn, lê ji ber dijwariya erdnîgarî nikarîn şer bikin û dest bi vekişînê kirin.

Di dema vekişînê de, Kurdên Bilbasê êrîşeke dijber pêk anîn, gelek leşkerên Tirk kuştin, talanên hatibûn birin vegerandin, û dijmin heta Wirmê (Ûrmiye) paşde şandin. Di vê pevçûnê de, Xudabegî Afşar bixwe jî hate kuştin.

Di wê demê de, korîdora çiyayî ya di navbera Wirmê (Ûrmiye) û Şino de di bin kontrola Emîrê Zerza de bû, ku rê li pêşketina din a Tirkan digirt. Her çiqas hem mîrektiya Bilbasê û hem jî mîrektiya Kurdî ya Zerza li dijî Sefewiyan berxwedan kirin, lê nikarîn eniyeke yekbûyî li dijî hêzên berfirehbûyî yên Tirkên Azerbaycanî ava bikin.

Serokê Bilbasan di vê serdemê de Bapîr Axa bû. Di sala 1783'an de, ew bi 1,000 şopdarên xwe re bi hinceta peymanekê bi Tirkên Afşar yên Azerbaycanî re hate gazîkirin bo Meraqe (Maragha). Lê gava ku ketin nav bajêr, xiyanet li wan hate kirin û hemû hatin komkujîkirin — ku ev yek lêdaneke giran li ser serokatiya û yekgirtina Bilbasan bû.

3.34 – Êrîşa Efxanan û Hilweşîna Împaratoriya Sefewiyan (1709–1722 Z)

Di sala 1709'an de, Mîrweys Hotekî, serokekî Efxan, li dijî desthilatdariya Sefewiyan li Qendaharê serî hilda. Piştî şerekî xwîndar, ew serxwebûna Efxanistanê ragihand.

Di sala 1722'an de, kurê wî Mehmûd Hotekî bi artêşeke Efxanan ber bi Îsfahanê ve pêşket, Sultan Huseynê Sefewî têk bir û bi vî awayî Împaratoriya Sefewiyan bi dawî kir. Mehmûd Hotekî xwe wekî "Padîşahê Îran û Efxanistanê" ragihand, û dewleta xwe bi navê "Împaratoriya Persiya" (Fars) bi kar anî. Ev yek yekem car bû di dîrokê de ku dewletek bi awayekî fermî navê Persiya (Fars) hilbijart. Berî vê serdemê, serwerên serkeftî bi gelemperî dewletên xwe bi navê xwe an jî bi navê malbata desthilatdar didan nasîn.

3.35 – Dînastiya Tirk a Efxariyan li Îran û Rojhilatê Kurdistanê (1736–1796 Z.)

Di sala 1736'an de, Nadir Efşar, fermandarê leşkerî yê Tirkî, ji bêîstiqrariya hundirîn sûd wergirt û şervanên jêhatî yên Kurd bi kar anîn da ku Efxanan heta Qendaharê derxîne derve, û Mehmûd Hotekî têk bibe. Piştî ku hate tacdarkirin wekî şah, ew Mala Afşariyan li Îran û Rojhilatê Kurdistanê damezrand.

Demeke kin piştî vê yekê, Mihemed Îsa Efşarê Wirmê (Ûrmiye) ji Nadir Şah alîkarî xwest li dijî Kurdên Bilbasê yên Lajan û Qendîlê. Nadir Şah hêzeke mezin di bin fermandariya Nesrullah Mîrza û birayê wî Îbrahîm Zuhêr el-Dewle de şand da ku li nêzî Seqizê bi hêzên Mihemed Îsa re were yekbûn. Bilbasan ku tenê 2,000 şervan hebûn, bi artêşeke 20,000 kesî ya Efşariyan re rû bi rû bûn. Di encama şer de 500 Kurd hatin kuştin, 500 kesên din birîndar bûn, û yên saxmayî ber bi Çiyayên Qendîlê ve paşde vekişiyan.

Piştî wê, hêzên Efşariyan li Piranşar û Serdeştê komkujî pêk anîn. Di heman demê de, Nadir Şah bi xwe kampanyayên leşkerî li Seyn Qela, Bane û Berdereşê rêberî kir, Kurdên ku berxwedan kirin idam kirin û girtîyên xwe neçar kirin ku di karên leşkerî de bixebitin.

Axên Bilbasan, ku bi heywanan, zêr û cewheran dewlemend bûn û li herêmên stratejîk yên çiyayî cih girtibûn, bûn armanca azweriya Efşariyan. Li seranserê Îranê, parêzgarên Tirkên Azerî yên Efşar li Tebrîz, Meraqe (Maragha), Wirmê (Ûrmiye) û bajarên Kurdî bi gendelî, zorêstandin û talankirinê mijûl bûn, û desthilata xwe bi rêya bertîl û tirsandinê xurt dikirin.

Di sala 1764’an de, eşîrên Bilbas û Zerza yekbûn da ku hêzên Tirk ji Piranşar, Şino û Keleha Demdemê derxin. Lê piştî wê êrîşên nû yên Efşariyan dest pê kirin. Rostem Xanê Wirmê (Ûrmiye) ber bi Lajanê ve pêşket, di dema ku Mûemen Xanê Seyn Qela êrîşî Şino kir. Di şerên ku paşê çêbûn de, Kebazî (Bilbas) û Mihemed Begê Qerehesenlû (Bilbas) hatin kuştin.

Dema ku Tirk bi rêya leşkerî nikarîn serkeftî bi dest bixin, wan bi rêya lîstikên siyasî dest bi manîpulekirina nav eşîrên Kurd kirin. Mînak, dema ku Kurdên Dumbulî yên Tebrîzê li dijî Necef Qolî, parêzgarê Tirk yê Tebrîzê, serî hildan, Îmam Qolî Efşarê Wirmê (Ûrmiye) gelek serokên Kurd — di nav de Şêx Elî Xanê Mukrî (Seqiz), Cefer Sultan Zerza (Şino), Qeranî Axa Gawre (Bilbas) û Mîrza Axa Şikakî — qanih kir ku li dijî Dumbuliyan bi wî re bibin yek. Di sala 1780’an de, şer li herêmên Kurdî yên Tebrîzê bû sedema ku hezaran Kurd destê hev bidin xwînê.

Di heman şevê de, Necef Qolî xiyanet li hevalbendên xwe yên Kurd kir, Ehmed Axa Muqedemî (serokekî navdar yê Bilbas) û Hacî Axa (fermandarê Meraqeyê) kuşt. Paşê

Efşariyan kurê Ehmed Axa wekî parêzgarê Meraqe (Maragha) tayîn kirin, û bi rêya wî Bapîr Axa Mengurî di sala 1783'an de bo kemînekê li Meraqeyê kişandin. Li wir, Bapîr Axa û 1,000 siwarên Bilbas hatin komkujîkirin.

Efşariyan herwiha siyaseta Kurdan bi rêya zewaceke siyasî di navbera Mihemed Qolî Xanê Efşar û eşîra Zerza de manîpule kirin. Di sala 1786'an de, ew hêzên Şikakî û Zerza kom kir da ku li dijî Bilbasan li Piranşar û Serdeştê êrîş bikin. Bilbasan ku ji aliyê Qeranî Axa ve hatibûn rêvebirin, li Çomî Lawenê têk çûn û neçar man ber bi Qendîlê ve birevin. Heta Budax Xanê Mukrî yê Mehabadê jî, ku li gel Tirkan di talankirina Bilbasan de beşdar bû, paşê xiyanet li wî hate kirin — mal û dewlemendiya wî hatin desteserkirin û ew birîndar û bi peya vegeriya malê.

Serwerên Mala Afşariyan (1736–1796 Z)

Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Bûyerên Girîng
Nadir Şah Efşar	1736–1747	- Efxanistan, Hindistan û Asyaya Navîn fetih kir. - 1731–1732: Kurdên Mehabad û Senendecê têk bir. - 1733: Kurdên Mukrî, Meraqe (Maragha) û Wirmê (Ûrmiye) bindest kir. - 1743–1745: Silêmanî û Kerkûk êrîş kir û komkujiyên sivîlan pêk anî. - 1743–1746: Hewlêr (Erbîl) û Musil êrîş kir û kuştinên komî pêk anîn. - Di sala 1747'an de ji aliyê efserên xwe ve hate kuştin.
Adil Şah	1747–1748	- Xizmê Nadir Şah bû. - Di 1748'an de ji aliyê birayê xwe Îbrahîm Efşar ve hate hilweşandin. - Di 1749'an de li Meşhedê bi fermana birayê xwe hate xeniqandin.

Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Bûyerên Girîng
Îbrahîm Efşar	1748	- Tenê çend meh hukum kir berî ku were hilweşandin.
Şahrox Şah	1748–1796	- Neviyê Nadir Şah bû. - Li Xorasanê ji aliyê Axa Mihemed Xanê Qacar ve hate têkbirin. - Bi zêrê helandî kor hate kirin da ku cihê xezîneyên şahî eşkere bike. - Di dawiyê de bi işkence hate kuştin.

3.36 – Dînastiya Zend a Kurd li Rojhilatê Kurdistanê (1751–1794 Z.)

Piştî kuştina Nadir Şah Efşar, desthilatdarê Tirk yê Îranê, Kerîm Xan Zend — Kurdekî ji Malamîrê (Melayêr) li Kurdistanê — serî hilda. Di sala 1751'an de, ew Mala Kurdî ya Zendan damezrand, ku desthilata wê li Şîraz, Îsfahan, Ekbatanê (Hemedan), Bajarê Kurd (Krd City), Kirmaşan, Îlam, Luristan, Malamîr (Melayêr) û Xuzistanê belav bû. Şîraz bû paytexta malê, û zimanê Kurdî wekî zimanê fermî yê rêveberiyê hate qebûlkirin.

Serdema desthilatdariya Kerîm Xan (1751–1779 Z) bi aramî û rêveberiya aqilmendane dihate nasîn. Piştî mirina wî di sala 1779'an de, kurê wî Ebdulfetah Xan Zend cihê wî girt, lê tenê piştî sê mehan ji aliyê mamê xwe Mihemed Elî Xan Zend ve hate hilweşandin.

Desthilatdariya Mihemed Elî Xan tenê mehek dom kir berî ku ji aliyê birayê xwe Sadiq Xan Zend ve were kuştin. Sadiq Xan ji 1779 heta 1799'an hukum kir, lê rêveberiya wî ya lawaz Zendan li hember hêza mezinbûyî ya Tirkên Qacar bêparastin hişt.

Di sala 1781'an de, Elî Murad Xan Zend desthilat girt, lê ji ber dubendiyên hundirîn û têkçûnên leşkerî gelek ji axa malê winda kir. Cefer Xan Zend (1785–1789 Z) hewl da ku

desthilata Zendan xurt bike û nakokiyên Kurdan çareser bike, lê bi zexta leşkerî ya domdar a Axa Mihemed Xan Qacar re rû bi rû ma.

Serwerê dawî yê malê, Lutf Elî Xan Zend (1789–1794 Z), neviyê Kerîm Xan, fermandarekî jêhatî û mêrxas bû. Lê Qacaran bi rêya manîpulekirina siyasî ya hesabkirî, herêmên girîng yên Kurdî — Tebrîz, Erdewel (Erdebîl), Zengiyan (Zencan), Qezwan (Qezvîn) û Erdalan — li dijî wî teşwîq kirin. Piştî têkçûnê, Lutf Elî Xan ji Kermanê ber bi Bamê ve revî, lê li wir ji aliyê malbateke Farisî ya herêmî ve hate xiyanetkirin, hate girtin û şandin Tehranê. Di sala 1794'an de, piştî işkenceyeke dijwar, ew ji aliyê Axa Mihemed Xan Qacar ve hate idamkirin, û bi vî awayî Mala Kurdî ya Zendan bi dawî bû.

Serwerên Mala Kurdî ya Zendan

Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext / Herêmên Di Bin Kontrolê De	Bûyerên Girîng
Kerîm Xan Zend	1751–1779	Şîraz, Xuzistan, Îsfahan, Kerman, Tehran, Kurdistan, Xorawa (Xurramabad)	Damezrînerê malê; bi aqil û aramî hukum kir; bi nexweşiyê mir.
Ebdulfetah Xan Zend	1779	Wekî jor	Ji aliyê mamê xwe Sadiq Xan ve hate hilweşandin; kor hate kirin; cihê wî ji aliyê pismamê wî Mihemed Elî Xan hate girtin.
Mihemed Elî Xan Zend	1779	Wekî jor	Ji aliyê fermandarên malbata xwe ve hate kuştin.
Sadiq Xan Zend	1779	Wekî jor	Ji aliyê xizmên xwe ve hate assassînkirin.
Elî Murad Xan Zend	1781–1785	Wekî jor	Di şerê li dijî hêzên Qacaran de hate kuştin.

Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext / Herêmên Di Bin Kontrolê De	Bûyerên Girîng
Cefer Xan Zend	1785–1789	Şîraz, Xuzistan, Kurdistan, Xorawa (Xurramabad)	Di çend kampanyayan de serkeftî bû, lê ji aliyê paswanên xwe ve hate kuştin.
Lutf Elî Xan Zend	1789–1794	Şîraz, Xuzistan, Xorawa (Xurramabad)	Ji Qacaran hate têkbirin; hate girtin û bi işkence hate kuştin.

3.37 – Dawiya Desthilatdariya Tirkên Efşar û Rabûna Tirkên Qacar (1797 Z)

Di sala 1796'an de, Axa Mihemed Xan Qacar li Xorasanê Şahrox Şah Efşar têk bir, bi vî awayî Mala Efşariyan bi dawî kir û desthilatdariya Qacaran li Îranê damezrand. Da ku desthilata xwe xurt bike, ew ber bi Wirmê (Ûrmiye) ve çû, Mihemed Qolî Xan Efşar ji desthilatê daxist û Qasim Xan, birayê Mihemed Qolî û Kurdek, li şûna wî tayîn kir.

Qacaran parastina Mihemed Qolî Xan ji aliyê eşîra Zerza ve wekî hinceta êrîşa leşkerî bikar anîn. Efrasiyab Sultanê Zerza ji Kurdên Bilbas û Herkî alîkarî xwest, di dema ku Qasim Xan Efşar bi Kurdên Dumbulî û Mukrî re li dijî Zerza peyman girêda. Mukriyan, ku xiyanetên berê yên Tirkan di bîra xwe de digirtin, bi awayekî nepenî li gel Zerza yekbûn da ku şerê birakujî nehêle çêbibe.

Di sala 1797'an de, êrîşeke sê-alî ya Kurdan êrîşa Tirk li dijî Şino têk bir, hezaran leşkerên Tirkên Efşar û Kurdên Dumbulî hatin kuştin. Piştî vê serkeftinê, Mihemed Qolî Xan Efşar dîsa wekî desthilatdarê Wirmê (Ûrmiye) hate vegerandin. Lê paşê, dema ku Efrasiyab Sultan bo pîrozkirina zavayê xwe çû Wirmê (Ûrmiye), li wir hate xiyanetkirin û kuştin.

Di sala 1799'an de, Kurdên Bilbas bi hevkariya eşîrên Şino Keleha Wirmê (Ûrmiye) girtin. Abbas Mîrza, mîrzayê Qacar, bersiv da û Huseyn Qolî Xan Efşar û Ehmed Xan Muqedemî

yê Meraqe (Maragha) şand, ku bi piştgiriya Kurdên Zerza, Şikak û Şemsdînan li dijî Bilbasan hereket bikin.

Di 22'ê Hezîrana 1801'an de, hêzên Kurd û Tirk ku heman qas bûn li Deşta Lajanê li hev ketin. Her çiqas Bilbasan bi tundî berxwedan kirin, lê xiyaneta Kurdên Wirmê (Ûrmiye) û Meraqeyê (Maragha) bû sedema ku Bilbas neçar bibin ber bi Qendîlê ve paşde vekişin. Serkeftiyan gel qetil kirin, û li Şêx Eyş û Ser Bestû minareyên ji seriyên qutkirî ava kirin. Serên serokên Bilbasan jî li ser şeş hespên reş wekî trofeyên şer bo Fetḥ Elî Şah hatin şandin.

Paşê Tirkên Qerepapax li axa Bilbasan li Seldûzê hatin bicihkirin, û Kurd ji wan herêman hatin derxistin. Di navbera 1815–1816'an de, êrîşên nû dîsa hezaran Kurd kuştin, û Bilbas hemû kontrola xwe ya axê winda kirin. Yên saxmayî li Qendîl, Helgurt, Şarezor, Pşder, Bitwên, Hewlêr (Erbîl) û Musil belav bûn.

3.38 – Serhildana Bedir Xanê (1821–1847 Z)

Di destpêka sedsala 19'an de, Bedir Xan Paşayê Botanê hewl da ku mîrektiyên Kurdî bi rêya "Peymana Pîroz" yek bike; ev peyman hevbendiyeke siyasî-leşkerî bû ku armanca wê derxistina hêzên Osmanî û damezrandina Kurdistaneke serbixwe bû. Mîrektiya Erdalanê ya Rojhilatê Kurdistanê beşdarî vê peymanê bû, û Bedir Xan bi civakên Asûrî û Ermenî re jî hevbendî çêkir. Lê zexta dîplomatîk a Brîtanyayê bû sedem ku Asûrî û Ermeniyan berî destpêka serhildanê paşde vekişin.

Di sala 1821'an de, Bedir Xan serhildana xwe dest pê kir, Cizîra û Botan azad kirin û ber bi Wan, Wirmê (Ûrmiye), Mukriyan, Soran, Musil, Şengal û Neynewa ve berfireh bû. Ew bi gelek serokên Kurd re têkilî danî, di nav de:

- Mustafa Beg û Derwêş Beg (Wan)
- Ural Beg û Fetah Beg (Hekkarî)
- Xalid Beg Zahimî û Şerîf Beg (Mûş)
- Huseyn Beg (Qers û Ecer)

• Pîr Yûsif (Zaxo)
• Pîr Hemîd (Musil)

Bedir Xan li Cizîrê fabrîqayeke çekan ava kir, xwendekar şandin Ewropayê da ku perwerdehiya leşkerî bistînin, û dest bi avakirina hêzeke deryayî li Wanê kir.

Osmaniyan di bin fermandariya Omer Paşa de, bi piştgiriya Brîtanyayê, kampanyayeke li dijî serhildanê dest pê kirin. Şerê yekem ê mezin li nêzî Wirmê (Ûrmiye) bi serkeftina Kurdan qediya. Lê pismamê Bedir Xan û fermandarê wî, Îzedîn Şêr (Yezdan Şêr), ber bi Osmaniyan ve derbas bû, ku ev yek berxwedana Kurdan bi awayekî giran lawaz kir.

Her çiqas hêzên Kurd demeke kurt Cizîrê dîsa vegerandin, Osmaniyan bi alîkariya Yezdan Şêr dîsa wê girtin. Bedir Xan ber bi Keleha Erûhê ve paşde vekişiya, û li wir heşt mehan di bin dorpêça dijwar de berxwedan kir, heta ku birçîtî û westandinê ew neçar kirin xwe teslîm bike.

Bedir Xan pêşî bo Îstanbulê û paşê bo Şamê hate sirgûnkirin. Ew di sala 1869’an de mir, û tê gotin ku ji aliyê Osmaniyan ve hate jehrkirin. Ew li goristana Kurdan ya Şamê hate veşartin. Di serdema desthilatdariya wî de, ew pereyeke Kurdî bi navê “Gala” derxist, ku di herêmên bin desthilata wî de dihate bikaranîn.

3.39 – Parêzgeriya Kurdistanê (Parêzgeha Sineyê) di sala 1867’an de

Di sala 1867’an de, Ferhad Mîrza, kurê Abbas Mîrzayê Tirkên Qacar, ji aliyê Nasir el-Dîn Şah Qacar ve wekî parêzgarê Kurdistanê (Parêzgeha Sineyê) hate tayînkirin. Ji wî re desthilatên fireh hatin dayîn da ku gelê Kurd yê herêma Erdalanê bindest bike, di nav de destûra idamkirin û pêkanîna komkujiyan bêyî sînorkirin.

Di wê demê de, Hesen Sultan Hewramî wekî parêzgarê Hewraman û Erdalanê kar dikir. Bi fermandariya hezaran şervanên tecrûbedar, Hesen Sultan astengiyeke mezin li hember kontrola Qacaran bû. Ferhad Mîrza ku dizanibû nikare di şerekî rast de wî têk bibe, dest bi xapandinê kir.

Ew Hesen Sultan vexwend mizgefta Bilkeyê li nêzî Merîwanê, bi hinceta ku dixwaze bi diyariyan rêz lê bigire. Lê dema ku Hesen Sultan ket qehwexaneyeke li nêzî mizgeftê, li wir hate assassînkirin. Piştî mirina wî, hêzên Qacaran bi lez li ser şopdarên wî ketin û piraniya şervanên Kurd yên herêmê komkujî kirin.

Paşê Ferhad Mîrza bal kişand ser Kurdên Caf. Bi operasyoneke ji nişka ve, ew keleha wan dorpêç kir û şeş serokan, di nav de Elî Şah, girtin, piştî ku wan red kirin ku xwe teslîmî desthilata Qacaran bikin. Di çalakiyeke hov de ku armanca wê tirsandin û terorkirina gelê Kurd bû, hemû şeş kes di goreke komî de bi saxî hatin veşartin.

3.40 – Kuştina Cefer Axayê Şikak di sala 1867’an de

Qacaran siyaseta tundûtûjî û şîdeta bêrawestan li dijî Kurdên Şikak didomandin. Berê, Elî Axa Şikak di zindana Qacaran li Tebrîzê de hate işkencekirin û paşê hate idamkirin. Kurê wî, Mihemed Axa Şikak, li herêmên çiyayî yên Selmas, Xoy û Wirmê (Ûrmiye) jiyaneke nîv-serbixwe didomand, dûrî kontrola rasterast a Qacaran.

Cefer Axa, kurê Mihemed Axa, paşê ji nav eşîrên Şikakan hêzeke şerker a bihêz ava kir, ku ev yek gumanên desthilatdarên Qacar kişand ser wî. Di sala 1867’an de, Mihemed Elî

Mîrza, fermandarê leşkerî yê Qacar, Cefer Axa vexwend Tebrîzê, û bi sondxwarina li ser Quranê ew misoger kir ku ew ê di ewlehiyê de be.

Lê gava ku Cefer Axa gihîşt qesra Mihemed Elî Mîrza, ew di salonê pêşwaziyê de ji aliyê paswanekî Tirk ve hate gulebarankirin û hate kuştin. Cenazeyê wî, bi cenazeyên du paswanên Kurd re, heft rojan bê veşartin li taxên Kurdî yên Tebrîzê hatin hiştin — ev çalakiyek bû ku armanca wê tirsandin û terorkirina gelê Kurd ê herêmê bû.

3.41 – Desthilatdariya Mîrektiya Bilbasê (1713–1873 Z)

Mîrektiya Bilbasê yek ji hêzên herî bandordar ên Kurdî yên wê serdemê bû, ku tevahiya herêmên Lajan, Mengur, Pîran, Belakan, Pşder û Bitwên kontrol dikirin — ev herêm bajar û navçeyên îroyîn wekî Xanê (Piranşar), Serdeşt, Qeledizê, Ranya, Çwarqurne, Soran û Rewandiz dihewandin.

Di navbera 1713 û 1738’an de, Bilbas bi êrîşên dubare yên fermandarên Osmanî re rû bi rû ma, ku ji aliyê wezîrê Baghdadê ve hatibûn piştgirîkirin, û herwiha bi êrîşên Tirkên Qacar ku bi parêzgarên Kurd yên Erdalanê re hevbend bûn. Van êrîşan pêlên komkujî û talankirinê li ser gelê Kurd anîn.

Heta sala 1873’an, tevî zexta bêrawestan, Bilbas ku bi Çiyayên dijwar ên Qendîlê parastin dibûn, tu carî bi temamî ji aliyê Tirkanên Osmanî an Qacar ve nehatin bindestkirin. Mîrektî wekî hevbendiyeke eşîrên mezin kar dikir, di nav de Mengur, Mêməş, Pîran, Suêsn, Ako û Belak.

Kesayetiyên din ên hêzdar ên herêmê di wê serdemê de ev bûn:
• Budax Xan, kurê Şêx Elî Xanê Mukrî, fermandarê Seblaxê
• Ehmed Axa Muqedem, fermandarê Meraqe (Maragha)
• Îmam Qolî Xan Efşar, fermandarê Wirmê (Ûrmiye)
• Necef Qolî Xan Dumbulî, fermandarê Tebrîzê

Necef Qolî Xan, ku Tirke bû, di sala 1776’an de bi kuştina Hacî Elî Axa, kesayetiyeke Kurdî ya navdar ji Meraqeyê (Maragha), navdar bû. Kurê wî, Ehmed Axa, paşê wekî parêzgarê Meraqe (Maragha) cihê wî girt û bi rêveberiya Qacaran li Tebrîzê re têkiliyeke nêzîk ava kir.

Her çiqas parêzgarên Tebrîz û Meraqeyê ji eslê xwe Kurd bûn, wan li dijî Bilbasan bi Qacaran re hevkarî kir. Ehmed Axa piştî ku tê gotin Bapîr Axa yê eşîra Mengur bi hezar siwarên Bilbas re kuştibû, ji aliyê Qacaran ve sernavê “Xan” wergirt. Di karîyera xwe ya çil salî de, ew di gelek kampanyayan de li dijî Kurdên Bilbas, Mukrî, Şikak, Zerza û Herkî şer kir, û bi domdarî berjewendiyên Qacaran xizmet kir.

Di sala 1783’an de, Ehmed Axa Mehmûd Paşayê Baban ku ji Bilbasan piştgirî xwestibû kuşt. Di sala 1799’an de jî, ew bi Cefer Qolî Xan re beşdarî êrîşên li dijî Kurdên Makû, Xoy û Selmas bû. Serdema dirêj a desthilata wî ew kir yek ji kesên Kurd ku herî ziyan gihandina hevkariyê bi dewleta Qacar re kirin.

3.42 – Desthilatdariya Azerbaycanî-Tirkî ya Qacaran li Îran û Kurdistanê (1789–1925 Z)

Axa Mihemed Xan Qacar di sala 1789’an de Mala Qacaran damezrand. Ew di destpêkê de heft salan paytext li Şîrazê hişt, paşê di sala 1796’an de ew veguhezand Taranê (Tehran). Sala piştî wê, dema ku li Kafkasyayê kampanya leşkerî dikir, ji aliyê du xizmetkarên xwe ve hate assassînkirin.

Neviyê wî, Feth Elî Şah Qacar (1797–1834 Z), şerên li dijî Rûsyayê domand, ku di encamê de Gürcistan, Dağıstan, Rojhilatê Kurdistanê, Ermenistan û Azerbaycan bi Peymanên Gulistanê (1813) û Turkmençayê (1828) ji dest derketin.

Mihemed Şah Qacar (1834–1848 Z) bi zexta Rûsya û Brîtanyayê re rû bi rû ma, û di hewla xwe ya girtina Heratê de têk çû. Ew di temenekî ciwan de ji ber nexweşiyê mir.

Nasir el-Dîn Şah Qacar (1848–1896 Z) nêzîkî nîv sedsalekê hukum kir. Ew hin reform dest pê kirin, lê di heman demê de serokatiya rejîmeke gendel û bi bandora biyanî kir. Ew di sala 1896’an de ji aliyê Mîrza Riza Kermanî ve hate assassînkirin.

Muzeffer el-Dîn Şah Qacar (1896–1907 Z) di sala 1906’an de destûra bingehîn a yekem a Îranê imze kir, û bi vî awayî monarşiya destûrî damezrand, lê di heman sala de mir.

Mihemed Elî Şah Qacar (1907–1909 Z) li dijî monarşiya destûrî rawesta, hewl da ku parlamentoyê hilweşîne, lê paşê hate daxistin û bo Rûsyayê revî, û di sala 1930’an de li Fransayê mir.

Serwerê dawî, Ehmed Şah Qacar (1909–1925 Z), di dema Şerê Cîhanê yê Yekem de hukum kir. Di sala 1921’an de, Riza Pehlevî bi piştgiriya Brîtanyayê darbeyek pêk anî, û Ehmed Şah di sala 1923’an de neçar ma bo Fransayê sirgûn bibe. Di sala 1925’an de bi fermî ji desthilatê hate daxistin, û bi çûna wî Mala Qacaran bi dawî bû.

Serwerên Mala Azerbaycanî-Tirkî ya Qacaran

Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Bûyerên Girîng
Axa Mihemed Xan Qacar	1789–1797	Mala Qacaran damezrand, paytext bo Tehranê veguhezand, Gürcistan fetih kir, êrîşî Wirmê (Ûrmiye) û Bilbas kir, li Kafkasyayê hate assassînkirin.
Feth Elî Şah Qacar	1797–1834	Gürcistan, Dağıstan, Rojhilatê Kurdistanê, Ermenistan û Azerbaycan bi Peymanên Gulistanê (1813) û Turkmençayê (1828) ji dest da.
Mihemed Şah Qacar	1834–1848	Di girtina Heratê de têk çû, bi zexta Rûsya û Brîtanyayê re rû bi rû ma, di temenekî ciwan de ji ber nexweşiyê mir.
Nasir el-Dîn Şah Qacar	1848–1896	Herî dirêj desthilatdarê Qacaran bû, modernîzasyona sînordar dest pê kir, bandora biyanî zêde bû, ji aliyê Mîrza Riza Kermanî ve hate assassînkirin.
Muzeffer el-Dîn Şah Qacar	1896–1907	Di sala 1906'an de monarşiya destûrî damezrand, di heman sala de mir.
Mihemed Elî Şah Qacar	1907–1909	Li dijî monarşiya destûrî rawesta, hate daxistin, bo Rûsyayê û paşê Fransayê sirgûn bû.
Ehmed Şah Qacar	1909–1925	Serwerê dawî yê Qacaran bû, rêberiya lawaz hebû, di sala 1925'an de ji aliyê Riza Pehlevî ve hate hilweşandin, di sirgûnê de di sala 1930'an de mir.

3.43 – Zordestiya Tirkên Qacar li Rojhilatê Kurdistanê

Di serdema Qacaran de, hevsengiya jeopolîtîk a Îran û Kurdistanê bi azweriyên împaratoriyên derve hate şekildan. Rûsya hewl dida ku ji bakur ve axên Îranî û Kurdî dagir bike, di dema ku Brîtanya, Fransa û hêzên din ên Ewropî hewl didan ji başûr ve têkevin nav herêmê. Di sala 1804’an de, Fetḥ Elî Şah Qacar ji Napoleon Bonapart alîkariya leşkerî xwest li dijî Rûsyayê. Ev yek bi Peymana Fînkensteinê (1807) bi dawî bû, ku berjewendiyên Fransa û Qacaran wekî beşek ji stratejiya mezin a Napoleon bo gihiştina Hindistanê li hev anî.

Piştî vê peymanê, Fransa sê akademiyên leşkerî li Tehran, Tebrîz û Îsfahanê damezrand da ku hêzên leşkerî yên Qacaran nûjen bike. Şêwirmendên Fransî taktîkên leşkerî yên nû anîn, fabrîqayên çek û topxaneyê li Taranê (Tehran) û Tebrîzê ava kirin, û heta şervanên Kurd jî bi kar anîn, lê her tim di bin fermandariya Tirkên Azerbaycanî yên Qacar de. Ev nûjenkirina bi piştgiriya biyanî desthilata Qacaran li ser hemû Îran û Kurdistanê xurt kir, û Kurd, Faris, Belûc, Gîlak û Ereb ji hêla siyasî ve bêhêz kirin.

Bi piştgiriya Fransa, Fetḥ Elî Şah dewlemendiyeke mezin kom kir û xwe da şahî û xweşbextiyên kesane. Tê gotin ku heta temenê 47 salî nêzîkî du hezar zarokên wî hebûn, û rojên xwe di kampanyayên leşkerî de, şevên xwe jî di qesr û haremên xwe de derbas dikir. Di dema ku elîtên Qacar di lux û xweşiyê de dijiyan, netewa Kurd hate daxistin bo rewşa xizmetkariyê.

Di şerên Îran–Rûsya û Îran–Osmanî de, Kurd bi awayekî nehevseng li xeta pêşîn a şer hatin danîn, û windahiyên mezin dîtin. Malbatên Kurd mala xwe terikandin û salan di çiyan de bi giyayên çolê jiyan kirin. Van şeran ji bo Kurdan tu berjewendiya siyasî an aborî neanî — tenê wêranî. Piştî têkçûna Qacaran, hezaran Kurd ji Gence, Nexçîwan û herêma Arasê hatin koçberkirin, û gelek ji wan bi zorê di nasnameya Tirkî-Azerbaycanî de hatin helandin.

Di sala 1820’an de, bi fermana Qacaran, eşîrên Kurd wekî Heyderanî, Sepakî, Heriyanî û Erdavanî ji Tebrîz, Erdewel (Erdebîl) û Meraqeyê hatin derxistin û ber bi çiyayên Hekkarî ve hatin sürgûnkirin. Di vê koçberiya bi zorê de hezaran kes mirin. Karbidestên Qacar bi

eşkere gotin ku divê ev Kurd bên tune kirin da ku nikaribin vegerin. Peymana Erzurumê ya Yekem (1822) jî van siyasetan xurtir kir, û Tirkên Osmanî û Îranî di hewldaneke hevbeş de yek anîn da ku axên Kurdî parçe bikin û berxwedana Kurd li Bakur û Rojhilatê Kurdistanê bişkînin.

Fetḥ Elî Şah Qacar (1789–1833) hêza mirovî ya Kurdan di zêdetirî bîst sal şeran de li dijî Rûsya û Osmaniyan bi kar anî, û Kurdistan kir qada şer a domdar. Van pevçûnan bi Peymana Gulistanê (1813), Peymana Turkmençayê (1828) bi Rûsyayê, û Peymana Erzurumê (1821) bi Osmaniyan dawî hat.

Di kampanyaya xwe ya bo kontrolkirina Wirmê (Ûrmiye) û bindestkirina serhildana Mihemed Qolî Xan Efşar de, Fetḥ Elî Şah ji Tebrîz û Mehabadê derbas bû heta gihîşt Wirmê (Ûrmiye). Piştî girtina Mihemed Qolî Xan, şah Huseyn Qolî Xan (Tirkek) wekî parêzgar tayîn kir, di dema ku Abbas Mîrza fermandariya giştî girt dest.

Qacaran bi awayekî sistematîk çavkaniyên Kurdistanê û hêza mirovî ya wê talan kirin. Bacên giran bi hinceta şeran hatin ferzkirin; yên ku nikaribûn bidin, wekî kole hatin firotin, ji malbatên xwe hatin veqetandin û heta mirinê kar kirin. Berxwedana Kurd bi idamên tirsnak hate bersivdan da ku tirs di nav gel de belav bibe. Karbidestên navdar ên Qacar wekî Mihemed Rehîm Mîrza, Ekber Mîrza, Melik Mensûr Mîrza û Ehmed Mîrza li Wirmê (Ûrmiye), Bilbas û Mukriyan bi zordestiya xwe navdar bûn.

Di sala 1819’an de, Esker Xan Efşar êrîşî eşîra Şikak kir, Îsmaîl Axa Şekaftî kuşt û axên wan talan kir. Paşê ew Mustefa Begê Hekkarî li Elbaxê sê mehan dorpêç kir, wî kuşt û milk û malê wî desteser kir. Fetḥ Elî Şah Efşar herwiha eşîra Herkî armanc kir, komkujî û talankirin pêk anî, di dema ku Emîr Xan Qacar jî heman tişt li dijî Kurdên Bilbas kir.

Di sala 1844’an de, Tirkên Efşar kelehekî girîng yê Kurdî li çiyan girtin. Piştî şerên dijwar, kelehên Kunamîş û Berdereş hatin dagirkirin û talankirin. Nurullah Begê Hekkarî, ku piştgiriya serhildana Bedir Xan Paşa li dijî Osmaniyan kiribû, piştî têkçûna serhildanê penaberî li cem Kurdên Deşt û Tergeverê xwest. Gava ku Osmaniyan daxwaza teslîmkirina wî kirin, Tirkên Efşar yên Wirmê (Ûrmiye) vê yekê kirin hinceta êrîşê li dijî van herêmên Kurdî — lê bi berxwedana tund a herêmî hatin paşde şandin.

Mihemed Rehîm Mîrza, parêzgarê Wirmê (Ûrmiye), gelek caran xapandin bikar anî da ku serokên Kurd ji holê rake. Ew serokên eşîran vedixwend dadgeha xwe, lê paşê wan digirt û dişand sirgûnê. Elî Axa Şekaftî, serokê Şikakan, bi hincetên derewîn hate kişandin, hate zindankirin û paşê şandin Tehranê.

Yek ji bûyerên herî navdar Mir Sultanê Banarê li Mergaverê bû. Dema ku Nîmetullah Mîrza Efşar dixwest axên dewlemend ên Banarê desteser bike, Mir Sultan red kir. Hêzên di bin fermandariya Esker Xan de, bi piştgiriya Hesen Xanê Qerepapax û Mîrza Axa Şikak, êrîşî Keleha Berdesûr kirin, nîştecihên wê kuştin û cih talan kirin. Paşê Keleha Banarê bi hinceta danûstandinê hate têkişandin. Gava ku Mir Sultan xiyaneta Tirkan fam kir, ew di çadirê Esker Xan de xwe kuşt. Piştî wê, hêzên Tirk sedan kes li Mergaverê komkujî kirin û hezaran heywan û milk desteser kirin.

Heta sala 1879’an, zordestî gihişt astekê ku Îbrahîm Xan Zerza, serokê eşîra Zerza, got ku tenê rêya rizgarbûnê xwekujîya komî ye. Di daxwaznameya xwe de bo desthilatdarên Tirk li Wirmê (Ûrmiye), ew got ku wan dewlemendiya wî desteser kirine û jinên eşîra wî revandine. Gazinên wî bê bersiv man, û berxwedana çekdar bû tenê vebijarka wî.

Sedan êrîşên bi vî rengî ji aliyê Tirkên Qacar û Osmanî ve li dijî civakên Kurdî hatin pêkanîn, ku piraniya wan tu carî bi awayekî fermî nehatin tomarkirin. Ev bûyer bi taybetî di kevneşopiya devkî û helbestên Kurdî de mayîn, ku bîranîna zordestî, komkujî û talankirina li dijî netewa Kurd diparêzin.

3.44 – Serhildana Şêx Ubeydullahê Nehrî (1879 Z)

Şêx Ubeydullahê Nehrî, rêberekî olî û neteweyî yê kurdî ku ji malbateke navdar û hêzdar derketibû, di dawiya sedsala 19’an de bi lez bandora xwe li ser gelek herêmên Bakurê Kurdistanê belav kir. Rabûna wî bi şert û mercên aloz yên Şerê Rûs–Osmanî (1877–1878) re hevdem bû; di wê demê de Împaratoriya Osmanî hewl da ku hêzên eşîrî yên kurdan li dijî Rûsyayê bi kar bîne. Li gorî bangewaziya “cihadê” ya Sultan Abdul Hemîdê

Duyemîn, gelek kurd hatin şandin pêşiya şer, ku tê de windahiyên giran dîtin û herêmên wan jî hatin wêran kirin.

Şêx Ubeydullah, ku ji manîpulasyona Osmaniyan bêhêvî bû û ji destdirêjiyên Rûsyayê re jî bi xemgînî dinêrî, red kir ku dîsa bi Osmaniyan re girêdanekî siyasî hebe. Di sala 1878'an de, wî dest bi kampanyayekê kir ku armanca wê yekxistina herêmên kurdnîşîn ên bin desthilatdariya Osmanî û Qacaran bû, da ku Kurdistaneke yekgirtî û xweser ava bike. Ji bo vê armancê, wî bi serokên eşîran, rewşenbîran û kesayetiyên civakî re têkilî danî, herwiha hewl da ku piştgirîya diplomatên Rûs û Ewropî jî bi dest bixe, lê ev hewl serkeftinê nehatin.

Şêx Ubeydullah, ku bêîstiqrariya nav dewleta Qacaran nas kiribû, tevgera xwe li Rojhilatê Kurdistanê dest pê kir. Bi piştgirîya hêzên eşîrî yên wekî Şemsdînan, Tergawer, Mergawer, Zerza, Pîran, Mêmash, Mengur, Gewirk, Mokrî û Dehbokrî, wî êrîşekî du-alî saz kir.

Hêza yekem, ku di bin fermandariya Şêx Abdulqadir (kurê wî) û Hemzeyê Axayê eşîra Mengur de bû, ji Şemsdînanê ber bi Şno (Oşnawîye) ve pêş ket û di rê de hêzên din ji Pîran û herêmên din jî bi xwe re kom kir. Ev hêz zû gihîşt zêdetirî 10,000 siwar û piyade û li Sablaxê (Mehabada îroyîn) bingehek leşkerî ava kir. Di sala 1879'an de, wan li Mîandowabê serkeftinek girîng bi dest xist; lê paşê, dema ku hêzên zêdekirî yên Qacaran—ku nêzî 10,000 leşker bûn—ji Tebrîz, Tehran û Zengiyan (Zencan) ber bi herêmê ve hatin şandin, wan neçar man paşve vekişin.

Cephê duyemîn, ku di bin fermandariya Şêx Ubeydullah û kurê wî Şêx Mihemed Sadiq de bû, bi hêzên siwaran yên Hekkarî bi serokatiya Şêx Mihemed Emîn Kaikî ber bi Wirmê (Ûrmiye) ve pêş ket. Tevî ku wan hewl da ku bajar bi rêya teslîmbûnekê ya aştiyane bigirin, wan bi hêzên alîkar ên Qacaran ku ji Tebrîz, Erdewel (Erdebil), Zengiyan (Zencan) û Tehranê hatibûn re rûbirû man. Şerekî mezin qewimî ku tê de zêdetirî 6,000 şervanên kurd hatin kuştin.

Di dawiyê de, serhildan bi hewildanên hevbeş ên hikûmetên Qacar û Osmanî hat têkbirin. Her çend ev her du rejîm di navbera xwe de dijminahî hebû, lê ji bo têkbirina

daxwazên neteweyî yên kurdan hevkarî kirin. Her du dewletan ji cudahiyên nav eşîrên kurdan sûd wergirtin û hin eşîran li dijî yên din bi kar anîn. Britanya û Fransa jî tu piştgirî neda tevgerê.

Şêx Ubeydullah paşve vekişiya Bakurê Kurdistanê, lê bi navê danûstandinê hate gazîkirin bo Stenbolê. Gava ku xetera li ser xwe hîs kir, vegeriya Şemsdînanê; lê paşê hate şopandin, girtin û sirgûnkirin bo Mekkeyê, ku li wir di sala 1883'an de di şert û mercên gumanbar de mir. Kurê wî, Şêx Abdulqadir, paşê beşdarî Serhildana Şêx Seîdê Pîranê ya sala 1925'an bû; piştî wê jî hem wî û hem Şêx Seîd ji aliyê desthilatdarên Tirkan ve hatin darvekirin.

3.45 – Kuştina Hemze Axayê Mangur (1880)

Di sala 1880-an de, di serdema Qacaran de, walîyê Tirkî Şocaʿ el-Dewle planek saz kir ku Hemze Axayê Mangur, kesayetiyeke navdar û neviyê Bapîr Axayê Mangur, ji holê rake. Herçiqas kemînek li nêzîkî Bosa hatibû amadekirin, Hemze Axa di destpêkê de karî xwe ji girtinê xilas bike.

Piştî têkçûna serhildana Şêx Ubeydullah, desthilatdarên Qacar zexta xwe li ser Hemze Axa zêde kirin. Wan ji nakokiya navxweyî sûd werdigirtin û birayê wî, Kakalla, wekî serokê eşîra Mangur destnîşan kirin, bi vî awayî hêza Hemze Axa lawaz kirin. Dûv re, Hesen Elî Xan, fermandarê Qacar li Wirmê (Ûrmiyê), Hemze Axa vexwend ku li nêzîkî ordugeha wî ya leşkerî li Heliabatê ji bo danûstandinekê were. Gava ku Hemze Axa bi çar parêzvanên xwe yên siwar gihîşt wir, ket nav kemînekê û hate kuştin.

Serê wî yê jêkirî ji bo ʿElaʾ el-Dewle, walîyê Wirmê (Ûrmiyê), hate şandin û li ber çavê gel bi awayekî gelemperî hate nîşandan da ku gelê Kurd were tirsandin. Piştre jî serê wî ji bo Nasir el-Dîn Şah li Tehranê hate şandin. Şah got ku divê Hemze Axa nehatiba kuştin, ji ber ku wî dixwest di şerên Loristanê de ji wî sûd werbigire.

Beşa Çaremîn

4- Dîroka Nûjen a Gelê Kurd (Sedsala 20-an heta Îro)

Welatê Kurdan di nav heft dewletan de hatiye parçekirin: Tirkiye, Îran, Iraq, Sûriye, Azerbaycan, Türkmenistan û Ermenistan. Zêdetir ji sed salekê ye ku Kurd li dijî desthilatdariya siyasî û tunekirina çandî ya van dewletan berxwedan kirine. Zimanê Kurdî di çend zaravayên sereke de heye: Kurdîya Bakur (Kurmancî), Kurdîya Navîn (Soranî), Kurdîya Başûr (Îlamî) û Goranî. Serekutkirina nasnameya Kurdî, ligel siyaseta asîmîlasyona bi zorê, bûye sedema rabûnên berdewam û tevgerên neteweyî ji destpêka sedsala 20-an heta îro.

4.1 – Serhildana Ronakbîrî û Neteweyî ya Ebdulrezzaq Bedirxan (1912)

Abdulrezzaq Bedirxan (ji dayikbûyî 1846 li Stenbolê), neviyê Bedirxan Paşa bû û yek ji ronakbîrên herî navdar ên Kurd ên serdema xwe hate hesibandin. Wekî xwendekarê Hacî Qadirê Koyî, wî çalakîya edebî bi vîzyona siyasî re girêda. Di sala 1912-an de, wî li Wirmê (Ûrmiye) kovareke mehane ya Kurdî destpêkir ku ziman, perwerdehî û ramanên neteweyî belav dikir. Her çend bi destwerdana Rûsyayê hate sirgûnkirin, lê xebata wî demeke kurt ji aliyê Îsmaîl Axa Simko ve hate domandin heta ku desthilatdarên Qacar di sala 1914-an de ew girtin.

Di sala 1913-an de, Abdulrezzaq Civaka Ronakbîriya Kurdî ava kir û dibistaneke bi zimanê Kurdî ji bo 29 xwendekaran vekir. Desthilatdarên Îranî dibistan wêran kirin û civak belav kirin. Tevî van astengan, çalakiyên wî li Wan û Erziromê bûn sedema şiyarbûnek ronakbîrî. Stratejiya wî ya siyasî li ser peywendîdan bi Rûsyayê ji bo destekê ava bû, lê nakokiyên navbera serokên Kurd tevger lawaz kir. Felsefeya siyasî ya Abdulrezzaq perwerdehiya bi zimanê Kurdî wekî bingehê rizgariya neteweyî dibînî. Parastin û daxwaza wî ya mafên Kurdî bû sedema ku ew wekî yekem serokê Kurd hate nasîn ku planeke serbixwebûna neteweyî ya berfireh li ser bingeha hêzdarkirina çandî pêşxist.

4.2 – Komkujiya Ermeniyan (1915)

Di bin serweriya Sultan Abdulhemîdê Duyem de, Împaratoriya Osmanî komkujiyên sistematîk li dijî Ermeniyan rêxistin kir, ku di dawiyê de bû sedema komkujiya sala 1915-an; di wê de nêzîkî 1.5 milyon Ermenî hatin kuştin. Leşkerên Hemediyê (Hamidiye Brigades), ku beşek ji wan ji hêzên eşîrên Kurd bûn û bi navê yekîtiya Îslamî hatibûn komkirin, hatin bikaranîn û xapandin da ku beşdarî êrîşên li dijî Ermeniyan bibin.

Piştî ku Ermenî ji welatên xwe hatin derxistin, desthilatdarên Osmanî her weha civakên Kurd armanc girtin û bi derewan agahdarî dan ku hêzên Rûsî dê êrîş bikin, da ku koç û revîna girseyî çêbibe. Ev yek rê li ber komkujî û talankirina gundên Kurd vekir. Siyasetên Turkîzekirinê yên ku di serdema Abdulhemîdê Duyem de hatibûn saz kirin, bûn beşeke bingehîn a nêzîkatiya dewleta Tirkiyeyê li hember Ermeniyan û Kurdan heta sedsala 21-an.

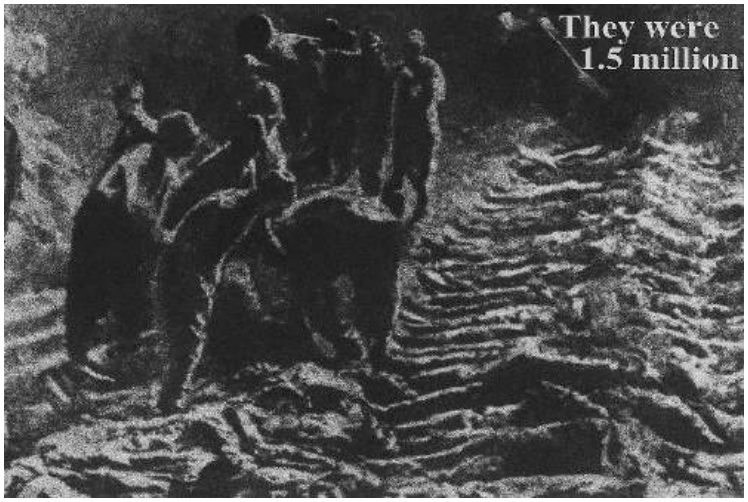

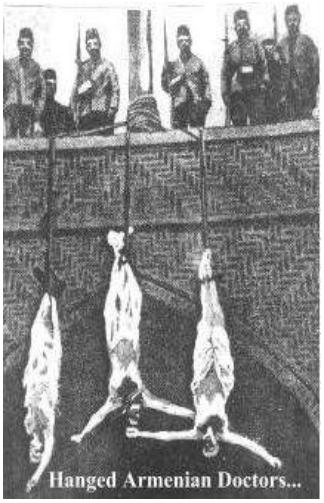

4.3 – Serhildana Şêx Mehmûdê Temirxanî (1919–1924)

Sheikh Mahmoud Tamrxani of **Targavar** led repeated **Kurdish uprisings** against Nişteciîhên Tirkên Azerî û desthilatdariya Qacar li Wirmê (Ûrmiye). Piştî têkçûnên destpêkê di sala 1919-an de, hêzên Kurd keleha Dembadimê bi hêz kirin. Di sala 1924-an de, piştî gelek êrîşên neserkeftî, Tirkên Efşar avê kelehayê jehr kirin, ku bû sedema nexweşiya berfireh. Li ser bingeha sozdayîna derbasbûna ewle, parêzvanan xwe teslîm kirin, lê paşê hatin komkirin. Heştê û şeş jinên Kurd bi xwe ji ser dîwarên kelehayê avêtin da ku ji girtin û destdirêjiyê rizgar bibin.

Ev kampanya beşek bû ji modela berfirehtir a derxistinê, komkujiyê û asîmîlasyonê ku li dijî eşîrên Kurd li Tewrêzê (Tebrîz), Wirmê (Ûrmiye) û Erdewelê (Erdebîl) dihat meşandin. Van bûyeran dijminahiya Kurd û Tirkan kûrtir kir û bangewaziya ji bo parastina neteweyî hêztir kir.

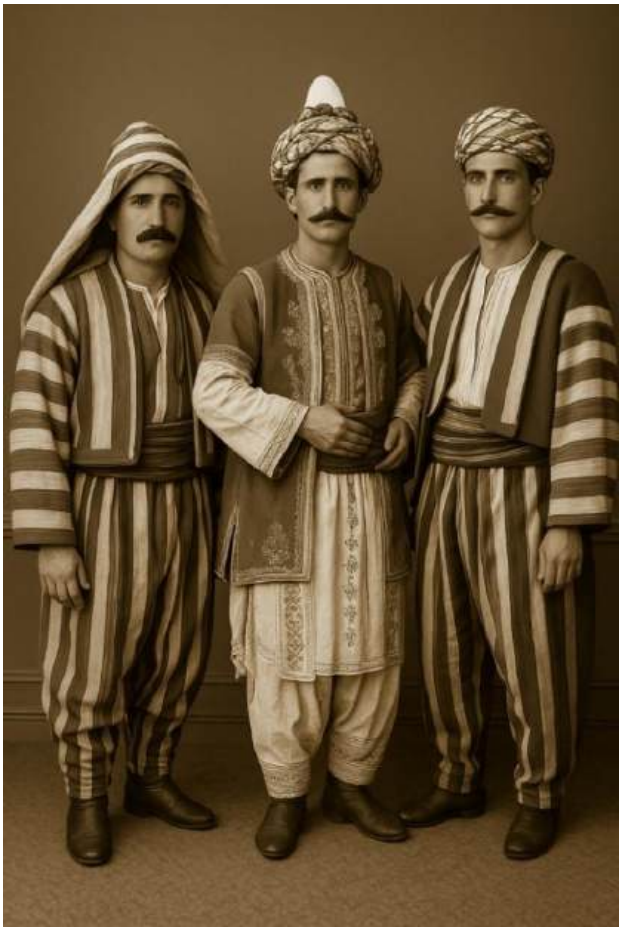

Wêneyeke dîjîtalî ya ji nû ve hatiye avakirin a Kurdan di vê serdemê de.

4.4 – Damezrandina Împaratoriya Osmanî ya Tirkan (1299 Z)

Piştî êrîşên Moxolan li dijî Împaratoriya Selcuqiyan, desthilatdariya Selcuqiyan pir lawaz bû û valahiyeke siyasî li Anatolyayê çêbû. Osmanê Yekem, kurê Ertuğrul û serokê eşîra koçer a Tirkî ya Kayî—ku bi eslê xwe koçberên Asyaya Navîn bûn—ev derfet bikar anî da ku bandora xwe berfireh bike. Di sala 1299 Z de, Osmanê Yekem dest bi rêzek şer û fetihan kir û bi zorê gund û bajarên Anatolyayê girt. Di heman salê de, wî serxwebûna xwe ji Sultanata Selcuqiyan a ku di bin desthilatdariya Moxolan de bû, ragihand. Di vê qonaxê de, desthilatdariya Osmaniyan tenê li beşên Anatolyaya Navîn û Bakurê Kurdistanê hebû.

Berî serdema Selcuqiyan, Anatolya, rojhilata Deryaya Spî û dewletên Balkanan di bin desthilatdariya Împaratoriya Romaya Rojhilatê (Bizans) de bûn. Piştî mirina Theodosiusê Yekem di sala 395 Z de, Împaratoriya Bizansê bi fermî ji Împaratoriya Romaya Rojava veqetiya û ji nêzîkî sala 330 heta 1453 Z dom kir. Paytexta wê Konstantînopol (Stenbola îroyîn) bû. Zimanê fermî yûnanî bû û Xirîstiyantî olê serdest bû.

Di sedsalên 13-an û 14-an de, Bizans bi sedema êrîşên dûrûdirêj ên Selcuqî û Moxolan lawaz bû. Di dawiyê de, di sala 1453 Z de, Sultan Mehmûdê Duyem ê Osmaniyan ji Anatolyaya Navîn kampanyayeke mezin a leşkerî destpêkir û Konstantînopol girt. Ev fetih dawiya Împaratoriya Bizansê anî û desthilatdariya Osmaniyan li ser hemû Anatolyayê û paytexta berê ya Bizansê saz kir. Di sedsalên pişt re, Îslam û nasnameya Tirkî bi hêdî-hêdî şûna çanda Bizansî, zimanê yûnanî û Xirîstiyaniya Ortodoks girtin.

Serwerên Sereke yên Împaratoriya Osmaniyan li Herêmê

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Herêma Desthilatdariyê	Sedema Mirinê / Çarenûs
Osman I	1299–1326	Bursa	Anatolya	Mirina xwezayî
Orhan	1326–1359	Bursa	Anatolya	Mirina xwezayî

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Herêma Desthilatdariyê	Sedema Mirinê / Çarenûs
Murad I	1359–1389	Edirne	Anatolya	Di şer de hate kuştin
Bayezid I	1389–1402	Edirne	Anatolya, Balkanan	Di zindana Tîmûr de mir
Mehmed I	1413–1421	Edirne	Anatolya, Balkanan	Mirina xwezayî
Murad II	1421–1451	Edirne	Anatolya, Balkanan	Nexweşî
Mehmed II	1451–1481	Konstantînopol	Anatolya, Balkanan	Bizans fetih kir; hate jehrkirin
Bayezid II	1481–1512	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan	Hate jehrkirin
Selim I	1512–1520	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Hate jehrkirin
Suleyman I	1520–1566	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Selim II	1566–1574	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Ji birînên piştî germbûnê mir
Murad III	1574–1595	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Nexweşî piştî nakokiyên navxweyî
Mehmed III	1595–1603	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	19 bira kuşt; bi nexweşî mir

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Herêma Desthilatdariyê	Sedema Mirinê / Çarenûs
Ahmed I	1603–1617	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Tîfo
Mustafa I	1617–1623	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Nexweşiya derûnî; hate daxistin
Osman II	1618–1622	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Hate îdamkirin
Murad IV	1623–1640	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Alkolîzm
Ibrahim I	1640–1648	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Piştî aloziyê hate îdamkirin
Mehmed IV	1648–1687	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Suleyman II	1687–1691	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Ahmed II	1691–1695	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Nexweşî piştî şerê Avusturyayê

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Herêma Desthilatdariyê	Sedema Mirinê / Çarenûs
Mustafa II	1695–1703	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Macaristan winda kir; di sirgûnê de mir
Ahmed III	1703–1730	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Mahmud I	1730–1754	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Osman III	1754–1757	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Mirina xwezayî
Mustafa III	1757–1774	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Leşkerek nûjen ava kir; dev ji textê berda
Abdulhemid I	1774–1789	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Di şerê li dijî Rûsyayê de felc bû
Selim III	1789–1807	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Hate kuştin
Mahmud II	1808–1839	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Nexweşî

Navê Serwer	Serdema Desthilatdariyê (Z)	Paytext	Herêma Desthilatdariyê	Sedema Mirinê / Çarenûs
Abdulmecid I	1839–1861	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Tûberkuloz
Murad V	1876	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Nexweşî
Abdulhemid II	1876–1909	Stenbol	Anatolya, Balkanan, Kurdistan, Misir, welatên Ereban	Hate daxistin; paşê mir
Mehmed V	1909–1918	Stenbol	Anatolya	Şerê Cîhanê yê Yekem dît; nexweşî
Mehmed VI	1918–1922	Stenbol	Anatolya	Sultanê dawî yê Osmaniyan; di sirgûnê de mir

Hilweşîna Împaratoriya Osmaniyan

Împaratoriya Osmaniyan piştî demeke dirêj a lawazbûna navxweyî û têkçûnên leşkerî hilweşiya, ku di encama Şerê Cîhanê yê Yekem (1914–1918) de gihîşt asta dawî.

Sedemên Sereke yên Hilweşîna Împaratoriyê

1. Hevalbendiya bi Almanya û Hêzên Navendî di Şerê Cîhanê yê Yekem de, ku bi têkçûnê qediya.
2. Dagirkirina Stenbolê û beşên Anatolyayê ji aliyê Hêzên Hevalbend—Brîtanya, Fransa, Îtalya û Yewnanistanê—di navbera 1918 û 1920-an de, ligel parçekirina axa Osmaniyan.
3. Daxistin û sirgûnkirina sultanê dawî, Mehmedê Şeşem, di sala 1922-an de.

4. Hilweşandina fermî ya Împaratoriya Osmaniyan û ragihandina Komara Tirkiyeyê di sala 1923-an de.

Piştî hilweşîna împaratoriyê, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) bû yekem serokkomarê komara nû. Wî reformên berfireh pêk anîn, di nav de laîkbûn, qanûna medenî ya nû û pejirandina alfabeya latînî, ku Tirkiye veguherand bo dewleteke neteweyî ya nûjen.

4.5 – Şerê Cîhanê yê Yekem (1914 Z)

Şerê Cîhanê yê Yekem—ku bû şerekî gerdûnî û piraniya Kurdistanê di nav xwe de girt—wêranî, koçberî û komkujiyên berfireh li ser gelê Kurd anî. Deh hezaran Kurd hatin kuştin an jî ji mal û welatên xwe hatin derxistin, bêyî ku tu berjewendiyeke siyasî an axaftinê bidest bixin. Li aliyekî, hêzên Rûsî, Brîtanî û Fransî, û li aliyê din hêzên Osmanî-Tirk û Alman, Kurdistan veguherandin qada şerê; bajar wêran bûn, binesazî hilweşiya û civakên temam têk çûn. Şer her weha cudahiyên navxweyî di nav Kurdan de kûrtir kir û her şansek ji bo stratejiyeke neteweyî ya yekgirtî lawaz kir.

Encameke girîng a şerê Peymana Sykes–Picot bû ku di 16ê Gulana 1916-an de ji aliyê Sir Mark Sykes (Brîtanya), Georges Picot (Fransa) û Sergey Sazonov (Rûsya) ve hate îmzekirin. Bêyî beşdariya Kurdan, ev peyman axa Kurdistanê bi vî awayî parçe kir:

• Ji bo Rûsyayê: Parêzgehên Qers, Îdir, Erzirom, Erzîngan, Wan, Bidlîs, Mûş, Sêrt û Agirî.
• Herêmên ku di wê demê de di bin kontrola Rûsyayê de bûn: bajarên rojhilatê Kurdistanê wekî Wirmê (Ûrmiye), Sine, Kirmanşan, Îlam, Rewandiz, Pêncwên û Xaneqîn.
• Ji bo Fransa: Herêmên rojavayê Kurdistanê wekî Hesekê, Qamişlo û Efrîn, ku di nav manda Fransî ya Sûriye û Lubnanê de hatin danîn.
• Ji bo Brîtanyayê: Parêzgehên başûrê Kurdistanê wekî Mûsil, Dihok, Hewlêr, Silêmanî û Kerkûk, ku di nav Manda Brîtanî ya Iraq û Filistînê de hatin danîn.
• Ji bo dewleta nû ya Tirkiyeyê: Parêzgehên bakurê Kurdistanê wekî Amed, Şirnex, Batman, Dêrsim, Botan, Mereş, Latîka, Meletî û Sîwas.
• Ji bo Îranê: Herêmên wekî Loristan, Îlam, Genawey, Xuzistan û Yazkurd li rojhilatê Kurdistanê.

Kurd bi tevahî ji van rêkeftinan hatin derxistin û ne şêwirandin û ne jî mafê serweriyê ji wan re hate nasîn.

Piştî Şoreşa Cotmehê ya Bolşevîk di sala 1917-an de, Rûsya di sala 1918-an de ji Kurdistanê vekişiya. Ev yek rê da Osmanî-Tirkan û Tirkên Azerî yên Îranê ku hin beşên bakur û rojhilatê Kurdistanê dîsa dagir bikin û bi bê cezakirin komkujî û talankirinên berfireh pêk bînin.

Di dawiya şer de, zêdetirî 500,000 Kurd hatibûn kuştin û herêmên fireh hatibûn winda kirin. Şervanên Kurd ên ku li gel hêzên Osmaniyan şer kiribûn, ji aliyê Rûsya, Brîtanya û Fransa ve wekî dijmin hatin dîtin, ku ev yek daxwazên neteweyî yên Kurdî zêdetir tecrîd kir. Nebûna rabûnek neteweyî ya hevaheng di vê demê de bi piranî ji ber ku serokên olî û şêxan li gel cihada Osmaniyan rawestan, ku şansek ji bo nûneratiya serbixwe di danûstandinên piştî şer de lawaz kir.

Heke Rûsya vekişiya nedibû, dibe ku hin beşên Rojhilat û Bakurê Kurdistanê di bin kontrola Rûsyayê de bimînin û wekî dewletên piştî Sovyetê, di salên 1990-an de şansek ji bo serxwebûnê çêbibûya. Lê belê, cihê stratejîk û dewlemendiya Kurdistanê—wekî neft, av, erdên çandiniyê û kanzayan—bûn armanca hêzên Osmanî, Îranî, Brîtanî û Fransî, ku her yek beşek ji Kurdistanê xist nav împaratorî an herêma bandora xwe.

4.6 – Serhildana Simko Şikak (1918–1930 Z.)

Eşîra Şikak, ku li herêmên Soma û Beradostê li rojavayê Selmas û Wirmê (Ûrmiye) dijiyan, di sala 1920-an de nêzîkî 6,000 malbat hebûn û wekî yek ji mezintirîn û bihêztirîn eşîrên Kurd ên wê serdemê dihate nasîn. Ji sala 1841 heta 1893-an, wan kontrola xurt li ser herêma Soma parast û li dijî desthilatdariya derveyî berxwedan kir.

Rêza Dîrokî ya Serokatiyê

Eşîra Şikak bi rêza jêr ve hate rêvebirin:

• Îsmaîl Axa – bapîrê mezin ê Simko
• Elî Axa – kurê Îsmaîl Axa
• Hema Paşa – kurê Elî Axa
• Simko – kurê Hema Paşa û neviyê Îsmaîl Axa

Ev malbat dîrokeke dirêj a berxwedanê li dijî desthilatdariya derveyî hebû, her çend di hin deman de li ser civakên Kurd desthilatdariyeke tund jî pêk anîn.

Di sala 1759-an de, bi fermana şahê Qacar, Îsmaîl Axa êrîşek li dijî Mîrê Kurd ê Rewandizê pêk anî, Aysa Mihemed Paşa (Mîr Abdullah Paşa) kuşt, desthilatdariya wî hilweşand û keleha wî talan kir. Her çend ku ew ji Feth-Elî Şahê Qacar re xizmet dikir, di dawiyê de di sala 1831-an de di civîneke fermî li Korehê de hate xiyanetkirin û kuştin.

Piştî wî, Elî Axa bû serok û di nav siyaseta aloz a Îran û Împaratoriya Osmanî de rêve çû. Dema ku Şêx Ubeydullahê Nehrî rabûna xwe destpêkir (1880–1881), Elî Axa li gel Tirkên Qacar rawesta da ku ew rabûn bitepisînin. Paşê, ew di navbera salên 1896–1906-an de şerê gerîla li dijî Qacaran meşand, lê di dawiyê de hate girtin, zindankirin û piştî ku ji aliyê Sultan Abdulhemîdê Duyem ve hate radestkirin, hate îdamkirin.

Piştî wê, Hema Paşa bû serok û li dijî desthilatdariya Qacaran rawesta. Di sala 1905-an de, ew bi navê danûstandinên aştiyê hate vexwendin bo Tewrêzê (Tebrîz), lê li wir bi kurê xwe Cewher Axa re ket nav kemînê û hat kuştin.

Bilindbûna Simko û Kampanyayên Leşkerî

Simko di sala 1905-an de serokatiyê girt û heta sala 1930-an li Wirmê (Ûrmiye), Selmas û Xoyê hukum kir. Ew piştgirî da rabûnên Kurd li Bakurê Kurdistanê û li dijî hêzên Qacar û Pehlewî rawesta. Di havîna sala 1918-an de, ew herêmên rojavayê Gola Wirmê (Ûrmiye) azad kir, û di sala 1922-an de desthilatdariya wî gihîşt Mehabadê, Şino (Oşnawîye), Deryas (Neqede), Xanê (Pîranşar), Banê û Serdeştê.

Di sala 1922-an de, Riza Şahê Pehlewî kampanyayeke heşt salan li dijî Simko destpêkir. Ev şer di sala 1930-an de bi dawî bû, dema ku Simko bi hîleyê ji bo danûstandinên aştiyê

bo Şino hate vexwendin û li wir ket nav kemînê û hat kuştin. Piştî mirina wî, hêzên Îranî gelek sivîlên Kurd kom kirin û ji bo domandina kontrolê navendên jandarmeyê ava kirin.

Stratejiya Siyasî û Dîplomatîk

Di dema Şerê Cîhanê yê Yekem de, Simko bi hêzên Osmanî, Rûsî, Îranî û Brîtanî re danûstandin û tevgerên leşkerî kir, bi armanca pêşxistina xweseriya Kurdî.

Mîras û Sînorên Tevgerê

Her çend Simko bû sembola neteweyîbûna Kurdî û bû çavkaniya îlhamê ji bo tevgerên paşerojê, beşdariya wî di kuştina Mar Şimûn Benyamin de û pevçûnên wî bi civakên Asûrî re navûdengê wî li asta navneteweyî zirar kir.

Sedemên Têkçûnê

1. Astengên geopolitîk – berjewendiyên împaratorî yên dijber rê li ber piştgirîya yekgirtî ya derveyî girtin.
2. Nakokiyên navxweyî yên Kurd – pevçûnên eşîrî û siyasî yekîtî lawaz kir.
3. Kêmasiya leşkerî – artêşa Îranî di dawiyê de ji hêzên Simko bihêztir bû.

Birayê Simko, Xurşîd, di encama êrîşeke bi grenadeyê ku ji aliyê dewleta Îranê ve hate rêxistin, hat kuştin. Simko du zarok li dû xwe hiştin—Xusrew û Safiye—ku paşê li Stenbolê û Hewlêrê penaber bûn.

Simko Şikak

Simko û Çend Hevşervanên Wî

4.7 – Peymana Sèvresê (1919–1920)

Piştî dawîbûna Şerê Cîhanê yê Yekem di sala 1919-an de, Hêzên Hevalbend ên serkeftî xwestin rêkeftina piştî şer bi Împaratoriya Osmanî ya têkçûyî û herêmên wê yên berê re diyarkirin. Nûnerên Împaratoriya Osmanî, her weha heyetên Kurd û Ermenî, hatin vexwendin bo Konferansa Sèvresê ku li navçeya Sèvresê ya Parîsê hate lidarxistin.

Heyeta Ermeniyan ji aliyê Boghos Nubar Paşa ve dihate rêvebirin, lê heyeta Kurd ji aliyê Civaka Kurd û nûnerê wê Şerîf Paşa ve dihate serokatiyekirin, ku wekî nûnerê fermî yê gelê Kurd tevger dikir.

Pêvajoya Dîplomatîk

Rûniştina yekem a konferansê di 22ê Adara 1919-an de hate lidarxistin, û rûniştina duyem di 1ê Adara 1920-an de pêk hat. Di van rûniştinan de, Şerîf Paşa û Boghos Nubar Paşa danûstandin kirin û gihiştin têgihiştineke hevbeş, ku bû bingehê hevalbendiyeke siyasî ji bo pêşxistina daxwazên neteweyî yên gelên Kurd û Ermenî. Daxwazên wan bi hev re di pêşnûmeya Peymana Sèvresê de hatin cihkirin, ku di 10ê Tebaxa 1920-an de hate îmzekirin.

Nasîna Daxwazên Kurdî

Ji bo cara yekem di dîplomasiya navneteweyî ya nûjen de, daxwazên neteweyî yên Kurdan bi fermî ji aliyê Hêzên Hevalbend ve hatin nasîn. Xalên 62, 63 û 64 yên peymanê ev tiştan diyar dikirin:

• Avakirina herêmeke xweser a Kurdî di nav çarçoveya Împaratoriya Osmanî de.
• Piştî salekê, referandûmek ku li gorî daxwaza gelê Kurd biryar bide gelo serxwebûn bê ragihandin an na.

Sînorên erdnîgarî yên Kurdistana pêşniyarkirî hemû Başûrê Kurdistanê di nav xwe de digirtin, ligel Mûsil û Kerkûkê.

Têkçûna Bicihanînê

Her çend Peymana Sèvresê xalên girîng û nûjen di nav xwe de hebûn, lê tu carî bi cih nehat. Ew tenê belgeyek li ser kaxezê ma û di dawiyê de bi sedema guhertinên geopolitîk, rabûna berxwedana neteweyî ya Tirkî di bin serokatiya Mustafa Kemal Atatürk de, û şûna wê girtina Peymana Lozanê di sala 1923-an de hate paşguhkirin.

Jinral Şerîf Paşa

4.8 – Kongreya Erziromê (1919)

Piştî hilweşîna Împaratoriya Osmaniyan di Şerê Cîhanê yê Yekem de, Hêzên Hevalbend konferanseke aştiyê li Parîsê (1919) lidarxistin, ku tê de prensîba mafê diyarkirina çarenûsa gelên ku berê di bin desthilatdariya Osmaniyan de bûn, hate pejirandin. Di bersivê de, dewleta Osmanî hewildanên siyasî destpêkir da ku hestên neteweyî yên Kurdan aram bike û yekîtîya axa xwe biparêze.

Yek ji van hewildanên herî navdar ji aliyê Mustafa Kemal Paşa ve hate meşandin—kesê ku paşê bi navê Atatürk hate nasîn û bû serokê tevgera neteweyî ya Tirkan. Di navbera 23ê Tîrmehê û 7ê Tebaxa 1919-an de, ew çû Kurdistanê û li Erziromê civîneke bi rîspî, serokên eşîran û axayan re lidarxist. Ev civîn bi fermî “Kongreya Neteweyî ya Parêzgehên Rojhilatê” hate binavkirin, lê paşê bi navê Kongreya Erziromê hate nasîn.

Di axaftina xwe de ji bo nûnerên Kurd, Mustafa Kemal got:

“Ey gelê Kurd, em bira ne û xwedî heman bawerîyê ne. Kafiran dixwazin em bikevin bin zordariya xwe û axa me bidin Ermeniyan. Heke ev yek bibe, em ê ol, welat û rûmeta xwe winda bikin. Ez bi rûmeta xwe soz didim ku divê em li dijî kafirên Ermenî yek bibin û şer bikin da ku wan ji welatê me derxin. Paşê em ê wek bira bijîn û em ê mafên gelê Kurd bidin wan.”

Bi bikaranîna hestên olî û parastina hevbeş, Mustafa Kemal karî Kurdan razî bike ku li gel tevgera neteweyî ya Osmanî-Tirk rawestin. Ev stratejiya siyasî daxwazên Kurdan ji bo xweserî an serxwebûnê lawaz kir û bi awayekî rasterast bû sedema paşguhkirina Peymana Sèvresê—ku mafê diyarkirina çarenûsê ji Kurdan re soz dabû.

4.9 – Serhildana Şêx Mehmûdê Berzencî (1919–1930)

Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, Brîtanya wekî beşek ji manda kolonyal a xwe kontrola Iraq û Başûrê Kurdistanê girt. Di vê demê de, Şêx Mehmûdê Berzincî—serokek olî û siyasetmedarekî navdar—wekî parêzgarê Silêmaniyê hate tayînkirin.

Lêbelê, Şêx Mehmûd bi eşkereyî desthilatdariya Brîtanyayê red kir û serxwebûna Kurdistanê ragihand, bi armanca avakirina dewleteke serbixwe ya Kurdî. Bangewaziya wî ji bo serxwebûnê piştgiriyeke fireh bistand—gelê Silêmaniyê, beşeke mezin a Başûrê Kurdistanê û heta hin eşîrên Rojhilatê Kurdistanê jî li pişt wî rawestan. Di nav piştgiran de Selam Berzanî ji Badînan û Îsmaîl Axa Simko ji eşîra Şikak jî hebûn.

Serhildana Yekem (1919–1921)

Gerginî zêde bû dema ku hêzên Brîtanî û Iraqî kampanyayeke leşkerî ya hevbeş li dijî Berzincî destpêkirin. Di Şerê Derbendî Baziyanê de, hêzên Kurd hatin têkbirin û Şêx Mehmûd hate girtin. Paşê, ew ji bo lawazkirina bandora wî hate sirgûnkirin bo Hindistanê.

Vegera Wî û Ragihandina Şahiyê (1922–1923)

Di 14ê Tebaxa 1922-an de, Berzincî ji sirgûnê vegeriya Silêmaniyê. Gelê Kurd bi germî ew pêşwazî kirin û wî xwe wekî “Şahê Kurdistanê” ragihand, careke din serxwebûna Kurdistanê ragihand û ala neteweyî ya Kurdistanê bilind kir. Di bersivê de, hêzên Brîtanî û Iraqî di 4ê Adara 1923-an de Silêmaniyê bombebaran kirin û gelek windahiyên mirovî çêbûn.

Qonaxa Dawî ya Rabûnê (1927–1930)

Ji 1927 heta 1930-an, Şêx Mehmûd careke din berxwedana xwe destpêkir û vê carê piraniya eşîrên Başûrê Kurdistanê yên dijberê Manda Brîtanî û parçekirina Kurdistanê di navbera Iraq, Tirkiye û Sûriyeyê de li pişt wî rawestan. Tevî vê yekîtîyê, bombebarana asmanî ya Brîtanyayê û çekên wan ên pêşkeftî hêdî-hêdî hêzên Kurd têk birin.

Di sala 1930-an de, piştî şerên dijwar û kuştina hezaran şervanên Kurd, Şêx Mehmûd hate girtin û li Bexdayê hate zindankirin. Her çend paşê ji ber nexweşiyê hate berdan, lê ew heta mirina xwe di sala 1956-an de li nexweşxaneyeke Bexdayê, dûrî welatê xwe, sernavê “Şahê Kurdistanê” bikar dianî.

Girîngiya Dîrokî

Şêx Mehmûdê Berzincî heta îro wekî sembola berxwedana neteweyî ya Kurdî tê bîranîn, ji ber ku bi cesaret li dijî desthilatdariya kolonyal û herêmî rawesta. Serokatiya wî roleke girîng di parastina nasnameya Kurdî de lîst, di demeke ku hêzên derveyî û navxweyî dixwestin wê tune bikin.

Bandorên Erênî

• Di nav hin aliyên Kurd de yekîtî çêkir û ramana doza neteweyî ya hevbeş bihêztir kir.
• Bû mînakek ji bo berxwedanê ku şandina îlhamê ji bo serokên Kurd ên paşerojê kir.

Bandorên Neyînî

• Di dawiyê de têk çû û nekarî dewleteke serbixwe ya Kurdî ava bike.
• Bû sedema windahiyên mezin ên mirovî û maddî li Başûrê Kurdistanê.
• Gerginî bi desthilatdarên Brîtanî re kûrtir kir û rê li ber parçekirina zêdetir a Kurdistanê vekir.

Sedemên Sereke yên Têkçûnê

1. Nebûna piştgiriya navneteweyî – Tu piştgiriya derveyî ya domdar tune bû, her çend hin piştgiriyên herêmî hebûn.
2. Kêmasiya leşkerî – Hêzên Kurd li hember artêşa Brîtanî ya baş amade û çêkirî lawaztir bûn.
3. Serweriya Brîtanî û Iraqî – Desthilatdarên manda bi hêza leşkerî û siyasî berxwedan têk birin.
4. Nakokiyên navxweyî yên Kurd – Cudahiyên dilsoziyê yekîtîya tevgera serxwebûnê lawaz kir.

5. Rewşa geopolitîk a dijwar – Hêzên herêmî û cîhanî, wekî Tirkiye, Îran, Iraq, Brîtanya û Fransa, hemû li dijî serxwebûna Kurdistanê bûn.

Têkçûna Serhildana Şêx Mehmûdê Berzincî dawiya rabûnên mezin ên Kurd li Başûrê Kurdistanê di destpêka sedsala 20-an de nîşan da. Her çend hewildanên wî ji aliyê siyasî ve serkeftî nebûn, mîrasa wî di salên paşerojê de wekî semboleke neteweyî ya Kurdî maye.

Şêx Mehmûdê Berzincî

4.10 – Peymana Neteweyî (Misak-ı Millî),1920

Piştî civînên Mustafa Kemal Paşa li Erzirom û Sîwasê bi serokên Kurd ên Bakurê Kurdistanê re—ku tê de ew serokatiya Kongreya Erziromê kir û sozên piştgiriya hevbeş û hevkariyê da—dewleta Osmanî helwesteke tund û dijminane girt.

Di 18ê Çileya 1920-an de, di civîneke li Stenbolê de, desthilatdarên Osmanî bi fermî Peymana Neteweyî (Misak-ı Millî) pejirandin. Ev daxuyanî, ku wekî bingehek siyaseta neteweyî ya Tirkan tê dîtin, bi eşkereyî got:

“Divê Bakurê Kurdistanê herdem di bin kontrola Tirkan de bimîne, û Başûrê Kurdistanê—ku parêzgehên Mûsil û Kerkûkê di nav xwe de digire—jî divê bi Tirkiyeyê were girêdan. Heta ku ev armanc bi tevahî were bicihanîn, dewleta Tirkan divê bi berdewamî ji bo pêkanîna wê bixebite û têkoşînê bike.”

Ev daxuyaniya siyasî eşkere kir ku sozên berê yên Mustafa Kemal yên li ser xweseriya Kurdî—including yên ku di Kongreya Erziromê de hatibûn dayîn—manevrayên siyasî bûn. Armanc ew bû ku di demeke lawazbûna Osmaniyan de piştgiriya Kurdan bistînin, û piştî ku dewlet hêza xwe vegerand, wan soz û peymanan paşguh bikin û xiyanetê li wan bikin.

Di dîrokê de, ev model gelek caran dubare bûye:

• Dagirkerên Kurdistanê, dema ku ji aliyê leşkerî ve lawaz dibin, Kurdan bi sozên azadî an xweperweriyê dixapînin.
• Dema ku ew dîsa hêza xwe digerin, li dijî Kurdan bi tundî vedigerin, mafan ji wan distînin, nasnameya wan tune dikin û siyaseta asîmîlasyonê bi awayekî tundtir dimeşînin.

Di serdema nûjen de jî, ev çerxa dîrokî berdewam e. Gelê Kurd, ku tenê li Tirkiyeyê zêdetirî heşt milyon kesan pêk tê, bê dewlet maye, her çend li ser erdê ku ji piraniya dewletên dagirker mezintir e dijî. Welatê Kurdistanê li ser Îran, Iraq, Tirkiye, Sûriye, Azerbaycan, Ermenistan û Türkmenistanê belav bûye, lêbelê dewleteke serbixwe ya Kurdî tune ye.

Pirsgirêk zêdetir bûye ji ber ku hin Kurd ji doza neteweyî dûr ketine—hin ji wan xwe bi projeyên siyasî û çandî yên hêzên dagirker re girêdane û ji azadiya kolektîf zêdetir xilasbûna kesane hildibijêrin. Ev guherîn hişmendiya neteweyî ya Kurdî lawaz kiriye û bal kişandiye ji perwerdehî, şiyarbûn û rêxistina siyasî.

Her weha, beşek ji gelê Kurd xeyalên asîmîlasyonê pejirandine û dixwazin bibin Tirk, Azerî, Faris an Ereb, an jî di nav nasnameyên olî de bêne helandin ku li ser nasnameya neteweyî ya wan serdest dibin. Ev rewş astengeke mezin e li hember yekîtiya Kurdî, parastina çandê û têkoşîna ji bo mafê diyarkirina çarenûsê.

What is *Mîsaqî Millî*?

The **Mîsaqî Millî (National Pact)** was adopted by the last Ottoman Parliament (Meclis-i Mebusan) in **January 1920**.

It is a political declaration — not an international treaty — that declared the territorial aims and "national rights" of the Turkish nation after WWI.

It did not directly recognize Kurdistan or Kurdish independence — but it talked about "Muslim-majority lands" in the east, including Kurdish areas — with the idea that they should be part of the new Turkey.

Summary of Key Points in *Mîsaqî Millî* (relevant to Kurds/Kurdistan):

1. **Unity of Muslim-majority lands** — The lands in the east (Kurdish-majority lands) are part of this new Turkey — no talk of autonomy or independence.
2. **Self-determination in Arab areas (Arab provinces)** — Not in Kurdish ones.
3. **Protection of minorities** — vague general statement.

Peymana Neteweyî (Misak-ı Millî)

4.11 – Serhildana Dersimê (1937–1938)

Dr. Nurî Dêrsimî (1893–1973) nivîskar, şoreşger û ronakbîrekî Kurd bû ku çalakiyên wî roleke girîng di têkoşîna serxwebûna Kurdî ya destpêka sedsala 20-an de lîstin. Ew di sala 1893-an de li gundê Darê, nêzîkî bajarê Dêrsimê, ji dayik bû û kurê Mela Îbrahîm bû.

Di sala 1908-an de, ew bi hevalên xwe yên hemfikir re “Civaka Şiyarbûna Kurdî” (Komela Bilindayî Kurd) ava kir û berpirsiyariya xebatên wê yên nepenî girt ser milên xwe. Sê sal paşê, di sala 1911-an de, ew çû Stenbolê da ku bijîşkîya ajalan bixwîne. Li wir, ew bi kûrahî beşdarî tevgerên neteweyî yên Kurdî bû û peywendî bi komeleya xwendekarên Kurd a Hevî re ava kir. Di sala 1912-an de, ew wekî Sekreterê Giştî yê Xwendekarên Kurd ên Kurdistanê li Stenbolê hate hilbijartin.

Beşdarbûna di Tevgera Serxwebûna Kurdî de

Piştî ku Împaratoriya Osmaniyan şertên Peymana Sèvresê (1920) paşguh kir, Dr. Nurî ligel Elî Şêr çûn Koçgiriyê da ku gelê herêmê ji bo bicihanîna peymanê seferber bikin. Desthilatdarên Osmanî van daxwazan red kirin, û ev yek bû sedema destpêkirina Serhildana Koçgiriyê (1919–1921).

Dr. Nurî di dema şeran de hate girtin, lê paşê bi navbeynkariya Seyîd Riza Dêrsimî hate berdan. Piştî wê, ew beşdarî hêzên Seyîd Riza bû. Dr. Nurî li dijî neteweyîbûna etnîkî ya Tirkan rawesta û daxwaza xweseriya Kurdî di nav çarçoveyeke federatîf de dikir. Di Cotmeha 1920-an de, ew ofîseke “Civaka Rabûna Kurdistanê” ava kir.

Di Serhildana Dêrsimê (1937–1938) de, Dr. Nurî yek ji serok û stratejîstên sereke bû. Artêşa Tirkiyeyê bi hêzeke mezin bersiv da û kampanyayeke leşkerî ya tund li Dêrsimê û herêmên Kurdî yên derdorê destpêkir. Di encamê de, hezaran Kurd hatin komkirin û deh hezaran jî bi zorê hatin koçberkirin. Piştî ku Seyîd Riza hate îdamkirin, Dr. Nurî revî bo Rojavayê Kurdistanê (Rojava) li Sûriyeyê, ku li wir di bin Manda Fransî de çalakiya xwe ya siyasî domand.

Encamên Erênî yên Rabûnê

• **Piştrastkirina Nasnameya Kurdî–Dêrsimî** – Bi nivîsîn, çalakiyên siyasî û serokatiya xwe, Dr. Nurî roleke girîng di parastin û pêşxistina mîrata çandî ya Kurdî de lîst.

Encamên Neyînî yên Rabûnê

• **Komkujî û Koçberî** – Rabûn bû sedema yek ji tundtirîn operasyonên sererastkirinê di dîroka Komara Tirkiyeyê de, ku bi kuştina berfireh, koçberkirina bi zorê û hilweşandina civakên Kurdî qediya.

• **Sirgûnkirina Serokatiyê** – Di sala 1937-an de, Dr. Nurî ji Bakurê Kurdistanê revî, pêşî çû Yewnanistanê û paşê Sûriyeyê, ku heta dawiya jiyana xwe li sirgûnê ma. Dûrbûna wî ya fizîkî bandora rasterast a wî li ser têkoşîna Kurdî ya li Tirkiyeyê lawaz kir.

Sedemên Têkçûna Rabûnê

1. **Nakokiyên Navxweyî** – Pevçûnên navbera serokên Kurd û nebûna fermandariya yekgirtî berxwedan lawaz kir.
2. **Siyasetên Sererastker ên Dewleta Tirkiyeyê** – Hikûmeta Enqereyê bi siyaseta erdê şewitandî, leşkerîkirin û girtinên girseyî hewl da ku berxwedana Kurdan bitepisîne.
3. **Nebûna Piştgiriya Navneteweyî** – Doza Kurdî tu piştgiriya derveyî an nasîna dîplomatîk nehat dîtin, ku tevger tecrîd kir.

Dr. Nurî Dêrsimî di jiyan û xebatên xwe de hem berxwedana bihêz û hem jî trajedîya têkoşîna neteweyî ya Kurdî di destpêka sedsala 20-an de nîşan da. Tevî zindan, sirgûn û têkçûna leşkerî, ew di parastina mafên siyasî û çandî yên Kurdan de bi îradeya xwe rawesta. Mîrasa wî heta îro wekî sembola berxwedana li dijî asîmîlasyon û zordariyê dijî.

Dr. Nurî Dêrsimî

4.12 – Peymana Lozanê (1923)

Piştî serkeftina leşkerî ya Împaratoriya Osmaniyan li dijî Yewnanistan û Hêzên Hevalbend di 10ê Mijdara 1922-an de, împaratorî hate vexwendin ku beşdarî konferanseke aştiyê bibe ku ji aliyê dewletên Hevalbend ve hate lidarxistin. Konferans li Lozanê, Swîsreyê hate lidarxistin, ku İsmet Paşa nûnertiya dewleta Osmanî dikir û Lord Curzon jî nûnertiya Împaratoriya Brîtanyayê dikir.

Di nav neh mehan de, heyeta Osmanî siyasetek tund û neteweyîparêz a giran pejirand ku armanca wê tune kirin û redkirina mafên Kurdan bû. Di 24ê Tîrmeha 1923-an de, Peymana Lozanê hate îmzekirin, şertên Peymana Sèvresê betal kir û hemû mafên ku berê ji bo gelê Kurd hatibûn nasîn, rakirin.

Tu nûnerê Kurd di konferansê de amade nebû û di dema danûstandinan de tu gotûbêjek li ser mafên Kurdan nehat kirin. Ji ber ku netewa Kurd ji vê pêvajoyê hate derxistin, li gorî prensîbên hiqûqa navneteweyî mafê wan heye ku ev peyman red bikin, daxwaza betalbûna wê bikin û li pey çareseriya qanûnî biçin.

Li gorî rêkeftina Lozanê, Kurdistan bi fermî bû çar beş û herêmên Kurdî yên berê yên Osmaniyan di navbera Tirkiye, Iraq û Sûriyeyê de hatin parçekirin. Brîtanya û Fransa, ku li gorî berjewendiyên xwe yên aborî û stratejîk tevger dikirin, daxwazên Kurdan ji bo dewlet û serweriyê paşguh kirin.

Li pişt perdeyê, rêkeftinên nepenî bêtir doza Kurdî lawaz kirin:

• Tirkiye Qibris da Brîtanyayê; di bersivê de Brîtanya û Fransa Kurdistan di navbera Iraq, Tirkiye û Sûriyeyê de parçe kirin, û serxwebûna Tirkiyeyê nas kirin.

• Çavkaniyên neftê û çandiniyê yên Kurdistanê diviyabû bi bihayên kêm ji nirxê bazarê bo Brîtanya û Fransa werin veguhestin, di heman demê de çek û amûrên leşkerî ji aliyê peydakirinên Rojava ve bo Tirkiye, Iraq û Sûriyeyê dihatin şandin.

• Hêzên Rojava soz dan ku piştgiriya tam bidin dewletên dagirker, û berjewendiyên geopolitîk û aborî li ser mafê diyarkirina çarenûsê ya Kurdan danîn.

Eşkere ye ku Peymana Lozanê peymaneke hêzê bû, ne dadperweriyê. Ev peyman bû bingehê redkirina sistematîk a nasnameya Kurdî û mafên mirovan. Mîrasa Lozanê heta îro jî bêdewletiya milyonên Kurdan.

4.13 – Xweseriya Kurdistana Sor (1923–1929)

Kurdistana Sor (Kurdistanî Sor) ji sala 1923 heta 1929-an herêmeke xweser a rêveberî di nav Yekîtiya Sovyetê de bû. Ew bi fermî di 7ê Tîrmeha 1923-an de di nav Komara Sovyetî ya Sosyalîst de hate damezrandin. Her çend dewleteke serbixwe nebû, lê wekî yekîneke xwerêveber di bin desthilatdariya Partiya Komunîst a Sovyetê de kar dikir.

Paytexta herêmê Laçîn bû, ku di cihê stratejîk de di navbera Ermenistan û Azerbaycanê de cih digirt. Rêveberî û perwerdehî bi zimanên Kurdî û Rûsî dihatin meşandin. Nêzîkî 500,000 Kurd li vê herêmê dijiyan, ku li Laçîn, Kelbecar, Qubadlî û li ser çemê Arazê kom bûbûn—herêmên ku bi dîrokî cihê nişstecihbûna civakên Kurd bûn.

Meclîseke Sovyetî ya herêmî ku ji Kurdan pêk dihat, karûbarên rojane birêve dibir, lê di bin çavdêriya tund a partiyê ya ji Moskowayê de dixebitî. Di navbera 1920 û 1923-an de, Kurdistana Sor di bin dagirkirina Azerbaycanê de bû; berî sala 1920-an jî di bin kontrola Sovyetê de bû û berî wê beşek ji Împaratoriya Rûsyayê bû.

Di sala 1929-an de, wekî beşek ji siyaseta navendîkirin û yekgirtina etnîkî ya Joseph Stalin, xweseriya Kurdistana Sor hate betal kirin û herêma wê bi tevahî bi Azerbaycana Sovyetê re hate girêdan.

Piştî vê girêdanê, koçberkirinên girseyî yên Kurdan destpêkirin. Di dema paqijkirinên Stalin de di salên 1930-an de, hezaran Kurd bi zorê hatin veguhestin bo Qazaxistanê, Türkmenistanê, Gurcistanê û rojhilatê Rûsyayê. Rejîma Azerbaycanê her weha siyaseta asîmîlasyonê teşwîq kir da ku nasnameya Kurdî li herêmê lawaz bike.

Her çend hin civakên Kurd li cihê xwe man, lê di dawiya serdema Sovyetê de di salên 1980-an de, hewildanên nû yên çalakvanên Kurd ji bo vegerandina xweseriya Kurdistana Sor ji aliyê dijberiya siyasî ya Azerbaycanê ve hatin astengkirin. Heta îro jî,

hilweşandina Kurdistana Sor wekî semboleke lawaziya xweseriya Kurdî di bin kontrola siyasî ya derveyî de tê dîtin.

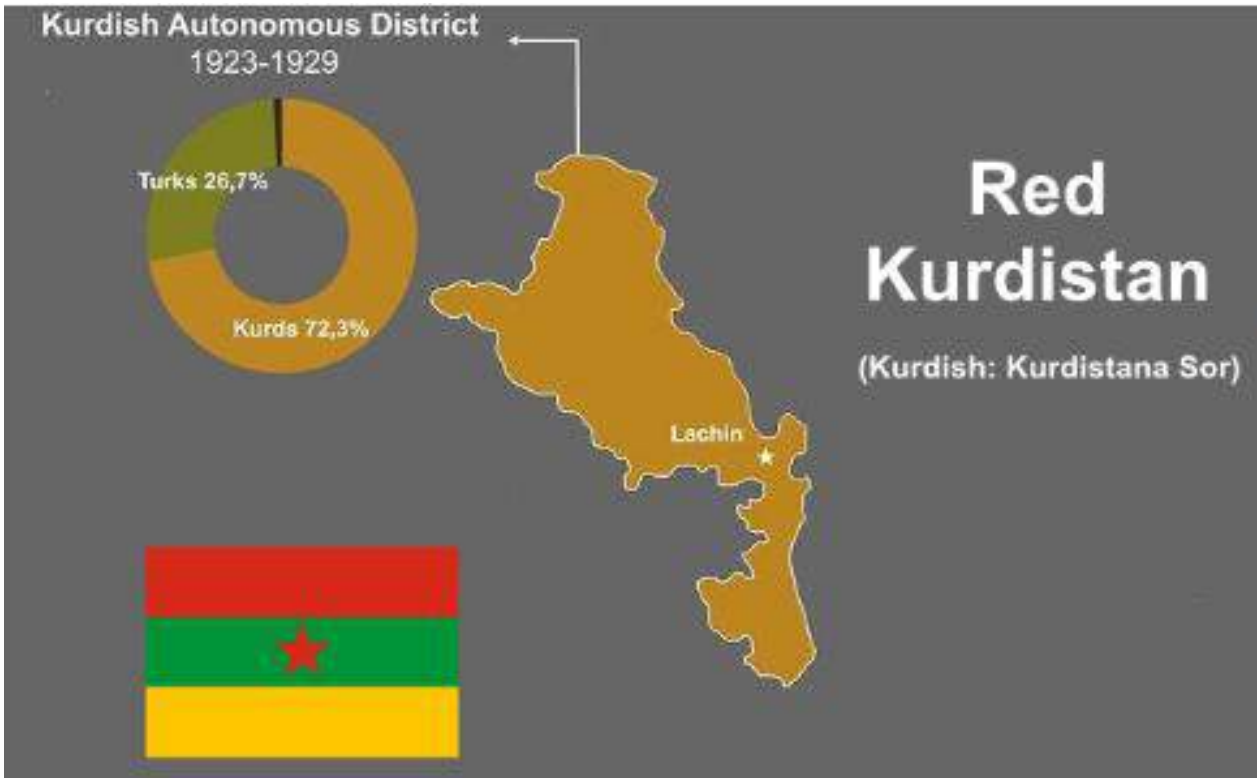

Nexşe û Ala Kurdistana Sor (1923–1929)

Nexşeya bajarên Kurdistana Sor ku ji sala 1929-an ve ji aliyê desthilatdarên Azerbaycanê ve hatine dagirkirin.

4.14 – Serhildana Şêx Seîdê Pîranî (1925)

Şêx Seîdê Pîranî, serokek olî ya Kurdî ya rêzdar, di sala 1925-an de serokatiya rabûneke neteweyî ya mezin li dijî Komara Tirkiyeyê ya dagirker kir, bi armanca avakirina Kurdistaneke serbixwe. Ev rabûn—ku li ser bingehên neteweyî û welatparêziyê ava bû—bi navê Serhildana Şêx Seîdê hate nasîn.

Avakirina Rêxistina Azadî

Di sala 1923-an de, siyasetmedarê Kurd Yusuf Ziya Bey Şêx Seîd bi rêxistina Azadî (Azadî/Freedom) re nas kir. Azadî rêxistineke nepenî ya neteweyî ya Kurdî bû ku ji bo serxwebûna Kurdistanê dixebitî. Dema ku desthilatdarên Tirkan dest bi girtina kesên ku wekî dijberên Kurdî dihatin şikandin kirin, rabûn di 13ê Sibata 1925-an de li Pîranê destpêkir û zû bû rabûneke gelêrî ya fireh.

Di qonaxên destpêkê de, Xalid Beg Cibran, serokê rêxistinê, û Yusuf Ziya Bey di pevçûnên Erziromê de hatin girtin. Piştî wê, Şêx Seîd serokatiya Azadî girt û kampanyayeke leşkerî û siyasî ya hevaheng li dijî desthilatdariya Tirkiyeyê destpêkir.

Piştî Peymana Lozanê, ku parçekirina Kurdistanê fermî kir, Tirkiyeyê gelek caran sozên xwe yên li hember Kurdan şikandibûn—Kurdan bi awayekî stratejîk bikar dianîn û paşê mafên wan red dikirin. Serhildana Şêx Seîd hem bersiveke li dijî vê xiyanetê bû û hem jî daxwaza mafê diyarkirina çarenûsê ya Kurdan.

Plan û Seferberiya Destpêkê

Şêx Seîd rêzek civînên stratejîk lidarxist da ku rabûnê rêxistin bike:

- 4ê Çileya 1925-an – Gundê Qiriqanê
- Civînên paşerojê – Gundên Kanî Spî û Melakanê

Bi artêşeke nêzîkî 10,000 siwaran, Şêx Seîd li seranserê Bakurê Kurdistanê geriya da ku piştgiriya gel kom bike. Ew serdana van herêman kir:

• Çabaxçur – 12ê Çile
• Dara Hênê – 15ê Çile
• Licê – 21ê Çile
• Hênê – 25ê Çile
• Pîran – 5ê Sibatê

Van hewildanan piştgiriya fireh a herêmî bi dest xistin. Mustafa Kemal Paşa, ku ji vê yekê tirsiya, artêşeke di bin serokatiya Huseyn Hûsnî de şand da ku tevgerê bitepisîne. Gundiyên Kurd bi tundî berxwedan kirin û windahiyên li hêzên Tirkan danîn.

Berfirehbûn û Rêveberî

Rabûn Hênê, Genc û Dara Hênê azad kirin û Genc wekî paytexta demkî ya rêveberiya Kurdî hate ragihandin. Feqiyê Weysî bû serokê siyasî û Şêx Seîd bû fermandarê hêzên Kurd. Di 14ê Sibata 1925-an de, Dara Hênê wekî paytexta Kurdistanê hate ragihandin.

Ji 16 heta 20ê Sibata 1925-an de, hêzên Kurd Maden, Sêwerek û Erxenî girtin û ber bi Amedê ve pêş ketin. Di 20ê Sibatê de, wan Licê girt û baregeha Dabeşa Pêncemîn a artêşa Tirkiyeyê bi dest xistin.

Di navbera 7–11ê Adara 1925-an de, hêzên Kurd Amed azad kirin. Tevî gelek êrîşan, wan bajar heta 26ê Adarê di destê xwe de hişt, lê piştî bombebarana asmanî û êrîşên erdî yên Tirkiyeyê destkeftiyên Kurdan paşve çûn.

Têkçûn û Girtin

Di 15ê Nîsana 1925-an de, Şêx Seîd li nêzîkî Pira Karpo li derdora Vartoyê hate xiyanetkirin û girtin. Ji 28 heta 29ê Hezîrana 1925-an de, ew û 47 serokên din ên Kurd di

dadgeheke leşkerî ya Tirkiyeyê de bê mafê parastina qanûnî hatin darizandin û li Sêdarê bi darvekirinê hatin îdamkirin.

Encamên Erênî yên Rabûnê

• **Şiyarbûna Neteweyî ya Kurdî** – Rabûn hişmendiya siyasî ya Kurdî pir zêde kir û daxwaza mafê diyarkirina çarenûsê bihêztir kir.

Encamên Neyînî

• **Sererastkirina Berfireh** – Dewleta Tirkiyeyê bi îdam, girtinên girseyî û komkujiyên sivîlên Kurd bersiv da.

• **Serekutkirina Çandî** – Siyaseta Turkîzekirina bi zorê ya deh salan tundtir bû û ziman, çand û nasnameya Kurdî armanc girt.

Sedemên Têkçûnê

1. **Nebûna Pişgiriya Yekgirtî ya Kurdî** – Hin aliyên Kurd li gel hikûmeta Tirkiyeyê rawestan û ev yek berxwedan lawaz kir.
2. **Kêmasiya Leşkerî** – Hêzên Kurd kêm bûn û çekên wan ne têra artêşa Tirkiyeyê bûn, nemaze li hember bombebarana asmanî.
3. **Nebûna Pişgiriya Navneteweyî** – Rabûn bê pişgiriya dîplomatîk an leşkerî ya derveyî ma û tecrîd bû.

Serhildana Şêx Seîdê Pîranî yek ji beşên herî girîng ên dîroka Kurdî ye, ku hem îradeya Kurdan ji bo li dijî dagirkeriyê rawestan nîşan dide û hem jî biha giran a rûbirûbûna bi dewleteke bihêz û yekgirtî bê pişgiriya navneteweyî.

Îdama Şêx Seîdê Pîranî

Şêx Seîdê Pîranî – Fermandarê Artêşa Kurdî, di 29ê Hezîrana 1925-an de li bajarê Amedê bi darvekirinê hate îdamkirin.

Jineral Xalid Beg Cibran – Fermandarê Artêşa Rizgariya Kurdistanê, di 14ê Nîsana 1925-an de li bajarê Bidlîsê bi darvekirinê hate îdamkirin.

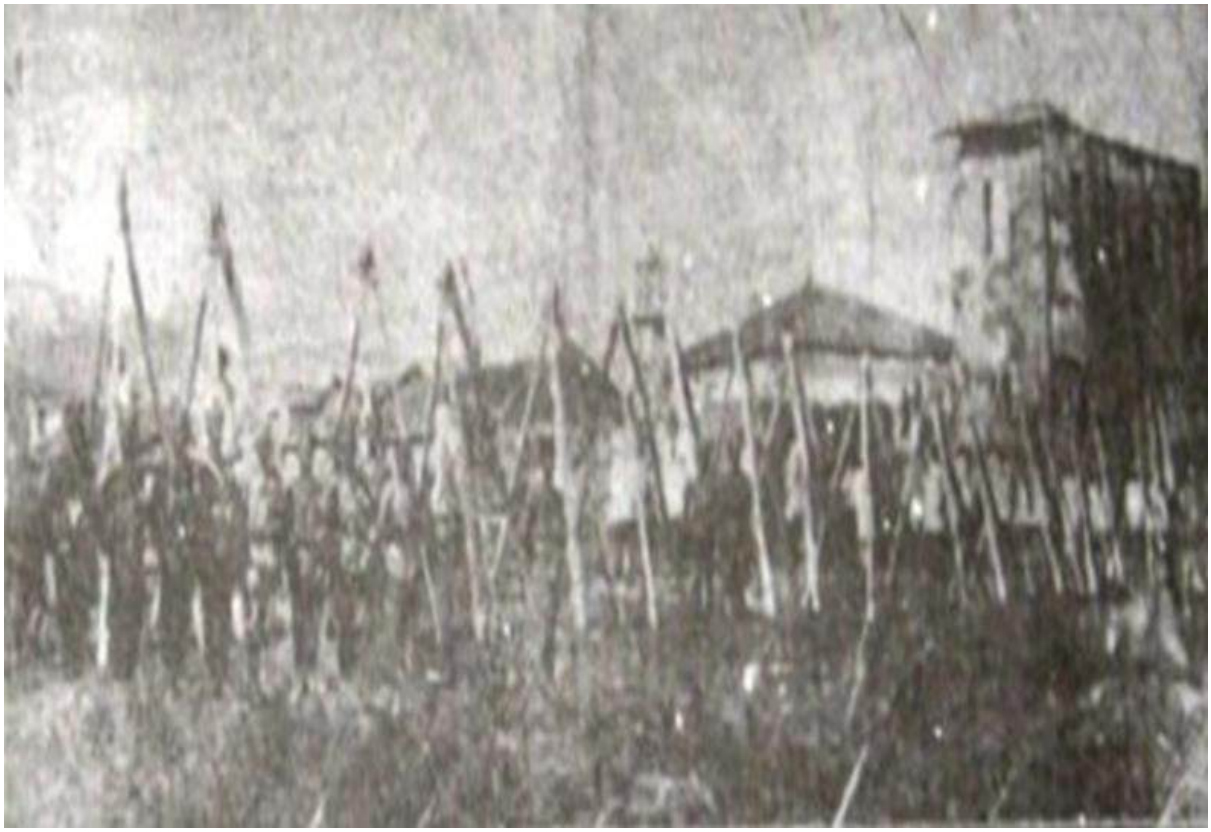

Îdama 47 kesan ji nav serokên rabûnê û hevalên Şêx Seîdê Pîranî.

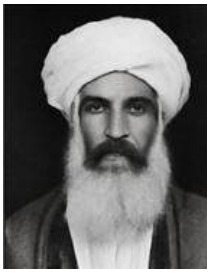
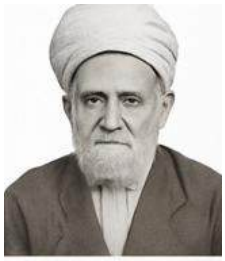

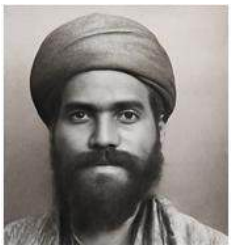

Wêneyeke çend şoreşgerên hevpar ku li gel Şêx Seîdê Pîranî di heman demê de li Sêdarê hatin îdamkirin.

Dr. Fuad Paşa (Fuad Barxo) – Cîgirê Serokê Kurdistanê, ku di 27/05/1925-an de li Sêdarayê, Amedê, bi darvekirinê hate îdamkirin.

4.15 – Bilindbûna Desthilatdariyê ya Xanedana Pehlewî ya Tirkî–Azerî li Îranê (1925–1979)

Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, Îran bi awayekî rastîn di navbera Brîtanya û Rûsyayê de hate parçekirin, ji ber ku xanedana Qacar a lawaz kontrola piraniya welêt winda kiribû. Di nav vê valahiya siyasî de, Riza Xan derket holê—efserêkî Kozakê yê Tirkî ku di artêşa Qacaran de bi tundî û bêrehmîya xwe dihate nasîn.

Bi piştgiriya Brîtanyayê, Riza Xan derbeyeke serkeftî li dijî rejîma Qacaran pêk anî û xwe kir serwerê welêt. Piştî wê, ew navê "Riza Şah Pehlewî" li xwe kir, sernavek ku ji aliyê Brîtanyayê ve hate pêşniyarkirin da ku têkiliya wî bi mîrasa Osmaniyan were qutkirin û şiklê mîrasa Farisî ya berî Îslamê were zindîkirin. Di navbera 1925 û 1935-an de, navê fermî yê welêt "Împaratoriya Farisan" bû.

Lêbelê, di bin zexta aliyên Îslamî û neteweyîparêz ên Azerî de, rejîmê di sala 1935-an de navê welêt bi fermî guherand bo "Îran", ku wêneyên Aryayî û berî Îslamê tê de hatin bikaranîn. Ev guherîn ligel nûvekişandina sînorên parêzgehan hat kirin da ku nasnameya Kurdî were lawazkirin:

• Azerbaycana Rojhilat (Tewrêz/Tebrîz) û Azerbaycana Rojava (Wirmê/Ûrmiye) gelek herêmên Kurdî xistin nav xwe da ku bandora Tirkî–Azerî bihêztir bikin.

• Parêzgehên Kurdî wekî Fars û Ecbatana (Hemedan) hatin guherandin û ji nû ve hatin rêxistin kirin da ku nasîna Kurdî were tune kirin.

• Navên cihên Kurdî bi awayekî sistematîk bi navên Farisî an Tirkî hatin guherandin, û nasnameya wan a dîrokî hate jêbirin.

Sererastkirina li Rojhilatê Kurdistanê

Her çend desthilatdariya Qacaran bi dawî bûbû, lê siyaseta komkujî, asîmîlasyona bi zorê û serekutkirina çandî ya li dijî Kurdan di serdema Riza Şah de tundtir bû. Rejîmê cil û bergên Kurdî, bikaranîna gelemperî ya zimanê Kurdî û weşanên Kurdî qedexe kirin.

Riza Şah Jineral Emîr Ehmedî, leşkerekî Tirk ku bi dijminahiya tund li dijî Kurdan dihate nasîn, wekî parêzgarê leşkerî yê Rojhilatê Kurdistanê tayîn kir. Ehmedî rejîmeke tirs û terorê bi kuştinên girseyî, êşkence û desteserkirina erdên Kurdan saz kir û desthilatdariya Pehlewiyan bihêz kir. Erdên fireh ên çandiniyê yên Kurdan hatin desteserkirin û bi belgeyên fermî li Tirkên li Wirmê (Ûrmiye), Tewrêzê (Tebrîz), Selmas, Xoy, Erdewelê (Erdebîl), Meraxeyê û Dûwawanê (Miyandowab) hatin belavkirin.

Dewlemendiya ku ji Kurdan hate talankirin rê da Emîr Ehmedî ku milk û xanîyên mezin li Taranê (Tehran) û Tewrêzê (Tebrîz) bikire, di nav de nêzîkî 500 xanî li derdora Meydana Hesənabadê ya Tehranê.

Salên Dawî û Veguhastina Desthilatdariyê

Piştî Şerê Cîhanê yê Duyem, Riza Şah—ku heyranîya xwe ji Hitler re eşkere kiribû—ji aliyê Hêzên Hevalbend ve hate daxistin û bo Afrîkaya Başûr hate sirgûnkirin, ku li wir di sala 1944-an de mir. Kurê wî, Mihemed Riza Şah Pehlewî, bi piştgiriya Brîtanyayê gihîşt text û heta Şoreşa Îranê ya 1979-an hukum kir.

Her çend Mihemed Riza Şah hin sektorên welêt nûjen kirin û têkiliyên bi Rojava re pêşxist, serdema wî bi gendelî, desthilatdariya tund û berdewamkirina serekutkirina mafên Kurdan hate nasîn. Ew di dema şoreşê de hate hilweşandin, çû sirgûnê û di sala 1980-an de li Qahîreyê mir.

Agahdariya li ser Malbata Pehlewî

Riza Şah li baregehên Kozakan li Mazenderanê ji Abbasqolî Pehlewî û jineke cariye ya Gurcî bi navê Georgiyah ji dayik bû. Salên destpêkê yên jiyana wî di karên hêsan de derbas bûn, di nav de paqijkirina tuwaletan li baregehan.

Bi peywendî û tundîya xwe, ew di Brigada Kozakan a di bin rêveberiya Rûsyayê de bilind bû û beşdarî komkujiyên Kurdan li Loristan û Kirmanşanê, tepisandina Settar Xan û

Baqir Xan li Tewrêzê (Tebrîz), û şikandina rabûna Kolonel Teqî Xan Pessiyan li Xorasanê bû.

Dema ku Brîtanyayê “Pehlewî” wekî paşnavê wî pêşniyar kir, tê gotin ku Riza pirsî maneya wê çi ye. Brîtanyayê got ku ew navekî kevnar ê Farisî ye û dikare eslê wî yê ne-Îranî veşêre. Bi ironîkî, piştî ku gihîşt desthilatdariyê, wî fermandarî kir ku hemû berhemên şairê dîrokî Mehmûd Pehlewî werin tunekirin û malbata şair mecbûr ma paşnaveke nû hilbijêre.

4.16 – Serhildana Qedemxêrê (1925–1928)

Qedemxêr Qelewendî keça Mîr Qendî Qelewendî bû, serwerê mîrektiya Kurdî ya Loristanê (ku ji 1900 heta 1928-an xweser bû).

Di sala 1925-an de, Riza Şah Pehlewî fermana kuştina Şemred Xan da, ku dawîya Mîrê Loristanê û pismamê Qedemxêrê bû. Di bersivê de, Qedemxêr li Rojhilatê Loristanê rabûneke çekdar destpêkir û têkoşîna xwe wek parastina nasnameya Kurdî ragihand, ligel daxwaza serxwebûna Kurdistanê.

Rabûn û Xiyanet

Hêzên Îranî bi komkujî û şewitandina gundan bersiv dan, lê nekarîn herêmên çiyayî yên Loristanê bi dest bixin. Riza Şah paşê rêya hîleyê hilbijart û ji Qedemxêr re Qur’aneke di nav hevrîşimê de pêçayî şand, ligel soza efûya giştî. Gelek şoreşger, ku bi vê sembola pîroz bawer kirin, çekên xwe danîn.

Tenê Qedemxêr û 17 fermandarên dilsoz çekên xwe nehiştin. Wê şevê, şoreşgerên ku xwe teslîm kiribûn hatin komkirin. Roja din, ew 17 kes bi gulebaranê hatin îdamkirin.

Qedemxêr bi porên xwe bi hespêke hov re hate girêdan û hate kişandin heta ku bi giranî birîndar bû. Ew li Tehranê hate zindankirin, lê qet daxwaza dilovaniyê nekir. Piştî heft rojan êşkence û bêdermankirina birînên wê, ew di zindanê de mir.

Mîras

Qedemxêr heta îro wek şoreşgerekî bê tirs tê bîranîn ku jiyana xwe ji bo rizgariya Kurdistanê fedakir. Her çend rabûna wê di sala 1928-an de hate tepisandin, lê ew wek sembola berxwedana Kurdî li dijî zordariyê maye.

Serwerên Xanedana Mîr Qendî Qelewendî

Navê Serok	Salên Serokatiyê (Z)	Bûyerên Girîng
Kîka Qendîl	1850–1900	Kurdên Loristanê yek kir; di sala 1900-an de bi mirina xwezayî mir.
Zekî Qelewendî û Tahir Qelewendî	1900	Pismam bûn; herdu di şerê li dijî hêzên Îranî li Zahid Şîrî nêzîkî Xorawa (Xurremabad) de şehîd bûn.
Baba Xan Qelewendî	1925	Di berxwedana li dijî artêşa Riza Pehlewî de şehîd bû.
Fazil Xan Qelewendî	1925	Di berxwedana li dijî artêşa Riza Pehlewî de şehîd bû.
Şemred Xan Qelewendî	1925	Di berxwedana li dijî artêşa Riza Pehlewî de şehîd bû.
Qedemxêr Qelewendî	1925–1928	Li dijî desthilatdariya Pehlewî rabûn rêxistin kir; piştî êşkenceyê di zindanê de şehîd bû.

Qedemxêr Qelewendî

4.17 – Serhildana Îhsan Nurî Paşa (1926–1930)

Îhsan Nurî Paşa (1892–1976) serokek neteweyî ya Kurd û efserêkî leşkerî yê navdar bû ku kariyera wî ji xizmeta di artêşa Osmaniyan de heta serokatiya yek ji girîngtirîn rabûnên Kurdî yên destpêka sedsala 20-an dirêj bû. Ew bi taybetî wek fermandarê Rabûna Agiriyê li Bakurê Kurdistanê tê bîranîn—hewldanek bihêz ji bo avakirina dewleteke serbixwe ya Kurdî.

Jiyana Destpêkê û Kariyera Leşkerî

Îhsan Nurî di sala 1892-an de li Bidlîsê, Bakurê Kurdistanê, ji dayik bû û endamê konfederasyona eşîrî ya Celalî bû. Ew dest bi xwendina xwe li Mizgefta Gok Meydanê ya Bidlîsê kir û paşê çû Dibistana Leşkerî ya Erzînganê. Dûv re ew ket Akademiya Leşkerî ya Osmaniyan û di sala 1910-an de wek efser mezûn bû.

Dema ku hîn xwendekar bû, ew bi Komeleya Xwendekarên Kurd re têkilî danî, ku nîşaneyeke zû ya baweriyên wî yên neteweyî bû. Piştî mezûnbûnê, ew 33 meh di kampanyayên leşkerî yên Osmaniyan de xizmet kir, di nav de operasyonên li Albanya û Yemenê.

Di Şerê Cîhanê yê Yekem de, Îhsan Nurî li Cepheya Qafqasyayê şer kir û li wir birîndar bû. Piştî saxbûnê, ew ji bo karên rêveberî li Gurcistanê hate tayînkirin.

Şiyarbûna Siyasî û Neteweyîbûna Kurdî

Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, Îhsan Nurî beşdariya xwe di doza neteweyî ya Kurdî de zêdetir kir. Li Amedê, Sêrt û Bidlîsê xebitî da ku serokên Kurd yek bike û piştgirî bide tevgerên berxwedanê.

Di Sibata 1919-an de, wî gotarek li ser “Çardeh Xalên Woodrow Wilson” nivîsî, ku di kovara Kurdî ya Jîn de hate weşandin. Di wê de, wî prensîbên navneteweyî yên mafê diyarkirina çarenûsê bi têkoşîna Kurdî re girêda.

Di sala 1926-an de, Îhsan Nurî beşdarî Rêxistina Xoybûnê bû, ku wek hêzeke sereke li dijî dagirkirina Tirkiyeyê derket holê. Ew di Rabûna Xoybûnê de jî beşdar bû, her çend ew rabûn di dawiyê de hate tepisandin.

Serhildana Agiriyê (1927–1930)

Piştî têkçûna rabûna Şêx Seîdê Pîranî di sala 1925-an de, gelek şervanên Kurd çûn Rojavayê Kurdistanê (Sûriyeyê), ku di wê demê de di bin Manda Fransî de bû. Li wir, di sala 1926-an de, serokên Kurd ên sirgûnkirî bi fermî Komîteya Xoybûnê ava kirin û Îhsan Nurî Paşa bû fermandarê leşkerî.

Ji 1927 heta 1930-an, hêzên Xoybûnê sê rabûnên mezin li herêma Agiriyê li dijî Komara Tirkiyeyê destpêkirin. Di bin serokatiya Îhsan Nurî de, rêveberiyeke sivîl hate avakirin ku İbrahîm Paşa serokatiya wê dikir da ku herêmên azadkirî birêve bibe.

Di 27ê Cotmeha 1927-an de, rêveberiya Kurdî bi fermî serxwebûna Kurdistanê ragihand û ala Kurdistanê li Çiyayê Agiriyê bilind kir wek nîşaneke serwerî û serbixwebûnê.

Ala Serhildana Agiriyê

Serhildana Îhsan Nurî Paşa: Pêlên Rabûnê yên 1926, 1927 û 1930-an

Îhsan Nurî Paşa (1892–1976) serokek neteweyî ya Kurd û efserêkî berê yê Osmanî bû ku bû yek ji kesayetiyên herî girîng di têkoşîna Kurdî ya ji bo serxwebûnê de di destpêka sedsala 20-an de. Ew bi taybetî wek fermandarê Serhildana Agiriyê tê bîranîn, ku di sê pêlên sereke de di navbera 1926 û 1930-an de pêk hat.

Jiyana Destpêkê û Paşxaneya Leşkerî

Îhsan Nurî li Bidlîsê, Bakurê Kurdistanê, ji dayik bû û endamê konfederasyona eşîrî ya Celalî bû. Ew li Mizgefta Gok Meydanê ya Bidlîsê xwend, paşê çû Dibistana Leşkerî ya Erzînganê û Akademiya Leşkerî ya Osmaniyan, ku di sala 1910-an de wek efser mezûn bû. Dema ku hîn xwendekar bû, ew beşdarî Komeleya Xwendekarên Kurd bû, ku nîşaneyeke zû ya ramanên wî yên neteweyî bû.

Berî Şerê Cîhanê yê Yekem, ew di operasyonên Osmaniyan li Albanya û Yemenê de xizmet kir. Dûv re li Cepheya Qafqasyayê hate şandin, ku li wir birîndar bû. Piştî saxbûnê, ew ji bo karên rêveberî li Gurcistanê hate tayînkirin.

Piştî şer, Îhsan Nurî bû alîgirê çalak ê doza neteweyî ya Kurdî. Ew gotar nivîsî—wekî analîza wî ya li ser “Çardeh Xalên Woodrow Wilson” ku di sala 1919-an de di kovara Kurdî ya Jîn de hate weşandin—û dixebitî da ku serokên Kurd li Amed, Sêrt û Bidlîsê yek bike.

Avakirina Rêxistina Xoybûnê û Serhildana Agiriyê

Di sala 1926-an de, piştî tepisandina Serhildana Şêx Seîdê Pîranî, gelek şervanên Kurd reviyan Rojavayê Kurdistanê (Sûriyeyê). Li wir, sirgûnên Kurd Komîteya Xoybûnê ava kirin û Îhsan Nurî Paşa wek fermandarê leşkerî tayîn kirin.

Pêla yekem a Serhildana Agiriyê di sala 1926-an de destpêkir, dema ku Îhsan Nurî hêzeke baş çekdar û perwerdekirî li ser taktîkên nûjen ên piyadeyan rêxistin kir. Hêzên wî Çiyayê Agiriyê, Bidlîs, Wan û piraniya herêmên derdora Gola Wanê azad kirin. Di 5ê Cotmeha 1926-an de, rêxistina Birêya Heskê Telê beşdarî rabûnê bû, ligel piştgiriya Şêx Ebdulqadir Celal. Şervanên Kurd ji Îdir, Tendûrek, Erdîş, Çaldiran, Wan, Botan, Bidlîs û Amedê beşdarî rabûnê bûn.

Di pêla duyem de di sala 1927-an de, rêveberiya Xoybûnê—ku İbrahîm Paşa serokatiya wê dikir—di 27ê Cotmehê 1927-an de bi fermî serxwebûna Kurdistanê ragihand û ala Kurdistanê li Çiyayê Agiriyê bilind kir.

Bersiva Leşkerî ya Tirkiye û Îranê

Hikûmeta Tirkiyeyê bi tundîya zêde bersiv da. Di bin serokatiya Kemaleddin Samî Paşa de, artêşê li Colemêrg, Bedlîsşebab, Şemzînan û Wanê komkujiyên sivîlan pêk anîn—heta 10,000 Kurd li heta Çaldiranê hatin kuştin. Heta hêzên Îranî yên ku piştgirîya Tirkiyeya Kemalîst dikirin jî êrîş li şervanên Kurd ên herêma Beradost kirin, ku ev yek hevkariya dirêj a dewletên Tirkiye û Îranê li dijî neteweyîbûna Kurdî nîşan da.

Komkujiya Zîlanê û Tepesandina Dawî (1930)

Pêla sêyem di 12–13ê Tîrmeha 1930-an de gihîşt lûtkeyê, dema ku Komkujiya Zîlanê pêk hat. Hêzên Tirkiyeyê di bin fermandariya Jineral Salih Omurtak de nêzîkî 15,000 sivîl li Geliyê Zîlanê kom kirin. Di van cinyetan de kuştina jinên ducanî, birrîna zarokên di zik de, destdirêjiya li keçên 10–12 salî û êşkencekirina kurikan heta mirinê jî hebû.

Li seranserê herêmê, artêşa Tirkiyeyê 660 gund hilweşand, zêdetirî 15,200 mal talan kirin û hezaran malbatên Kurd mecbûrî revînê kirin. Penaberên ku gihiştin Îzmîrê jî ji aliyê milîsên Tirkan ve hatin êrişkirin, tiştên wan hatin desteserkirin û ew rastî heqaret û asîmîlasyona bi zorê hatin.

Bi taybetî fermandarên Kurd Heskê Telê û Bavê Tojo li ser Çiyayê Agiriyê heta mirinê şer kirin û tevî daxwazên malbatên xwe jî teslîm nebûn.

Di havîna 1930-an de, Tirkiyeyê 66,000 leşker û 100 balafir seferber kirin da ku rabûnê bitepisînin. Bombebaranên asmanî û êrîşên erdî bûn sedema windakirina hemû herêmên ku di destê Kurdan de bûn. Di 17ê Îlona 1930-an de, rabûn bi awayekî dawî hate têkbirin. Piştî serkeftinê, hêzên Tirkan zêdetirî 10,000 Kurd îdam kirin û li ser xendekekê ev nivîsîn danîn:

“Kurdistan û netewa Kurd li vir hatin veşartin.”

Di sala 1984-an de, şervanên PKK vê cihê hilweşandin û li şûna wê ev nivîsîn danîn:

“Serhildana Kurdî û tevgera azadiya Kurdistanê li vir destpêkir.”

Bandor û Mîrasa Dîrokî

Beşdarîyên Erênî

• Îhsan Nurî Paşa rêxistineke leşkerî ya Kurdî ya birêkûpêk ava kir û hêzên neteweyî yên cuda yek kirin.

• Rabûn bala cîhanê kişand ser doza Kurdî û daxwaz û êşên Kurdan li asta navneteweyî belav kir.

Encamên Neyînî

• Têkçûn bû sedema koçberiya girseyî, hilweşandina gundan û serekutkirina çandî.

• Ew nebaweriya di navbera Kurdan û dewleta Tirkiyeyê de kûrtir kir û danûstandinên paşerojê yên li ser xweserî an serxwebûnê dijwartir kir.

Sedemên Sereke yên Têkçûnê

• **Kêmasiya Leşkerî:** Kurd li hember hejmar û hêza asmanî ya Tirkiyeyê lawaz bûn.

• **Nebûna Piştgiriya Navneteweyî:** Tu hêzeke mezin piştgirîya serxwebûna Kurdistanê nekir.

• **Nakokiyên Navxweyî:** Pevçûn û nebûna hevahengiyê tevgera neteweyî lawaz kir.

Tevî têkçûnê, Îhsan Nurî Paşa heta îro wek sembola berxwedana Kurdî tê bîranîn û têkoşîna wî îradeya ji bo Kurdistaneke serbixwe nîşan dide.

Îhsan Nurî Paşa di 25ê Adara 1976-an de li Taranê (Tehran), li ber deriyê mala xwe, hate kuştin.

Îhsan Nurî Paşa û jina wî Xecîc Yaşar. Îhsan Nurî Paşa di sala 1893-an de li bajarê Bidlîsê ji dayik bû û di 25ê Adara 1976-an de li Taranê (Tehran), li ber deriyê mala xwe, hate kuştin.

4.18 – Serhildana Dêrsimê ya Seyîd Riza (1937)

Seyîd Riza (1863–1937) serokek eşîrî ya Kurdî ya Elewî–Zaza û kesayetiyeke navdar ji herêma çiyayî ya Dêrsimê li Bakurê Kurdistanê bû. Di sala 1937-an de, ew serokatiya rabûneke çekdar a bihêz ji bo serxwebûna Kurdistanê li dijî Komara Tirkiyeyê ya dagirker kir, ku daxwaza nasîna nasnameya neteweyî ya Kurdistanê û dawîanîna siyaseta asîmîlasyon û zordariyê dikir.

Paşxane: Siyasetên Neteweyîparêziya Etnîkî ya Tirkan

Piştî damezrandina Komara Tirkiyeyê di sala 1923-an de, Mustafa Kemal Atatürk bernameyeke tund a neteweyîparêziya Tirkî destpêkir ku armanca wê Turkîzekirina bi zorê ya hemû Kurdan li Bakurê Kurdistanê bû.

Van siyasetan ev tişt di nav xwe de digirtin:

• Dayîna zimanê Tirkî wek tenê zimanê perwerdehî û jiyana gelemperî.
• Veguhastina bi zorê ya nişтecihên Kurd bo bajarên ku Tirkan lê pir bûn.
• Desteserkirina erdên Kurdî û belavkirina wan li nişтecihên Tirkan.
• Avakirina rêxistinên neteweyîparêz ên nijadperest ku ideolojiya dijî-Kurdî belav dikirin.
• Derxistina Kurdan ji dezgehên dewletê.

Armanca sereke tune kirina nasnameya Kurdî, çand û zimanê Kurdî ji jiyana gelemperî li Bakurê Kurdistanê û Tirkiyeyê bû.

Pêşgotina Rabûnê

Ji 1920 heta 1937-an, Kurdên Dêrsimê asteke xweseriya nîvcoh parastin û li dijî bindestbûna tam a dewleta Tirkiyeyê rawestan. Wan xizmeta leşkerî red kir, bac red kir û bi awayekî çalak daxwaza xweseriya herêmî ji bo Bakurê Kurdistanê kirin.

Di sala 1936-an de, Atatürk Jineral Abdullah Alpdoğan wek fermandarê herêmê tayîn kir û desthilatdariya tam da wî da ku berxwedana Kurdî tune bike. Hêzên Tirkiyeyê li seranserê Dêrsimê hatin bicihkirin, hêzên zêde hatin şandin û balafiran bi berdewamî herêm bombebaran kirin.

Seyîd Riza hewl da ku pevçûna vekirî nehêle û kurê xwe wek nûnerê aştiyê şand. Lêbelê, Alpdoğan nûnerê wî girt û kampanyaya leşkerî tundtir kir.

Rabûn û Bûyerên Sereke

Di destpêka sala 1937-an de, hêzên Kurd ên di bin serokatiya Seyîd Riza de kontrola Dêrsimê, Erzîngan û Koçgiriyê bi dest xistin. Hevbendiyeke serokên eşîran kemîneke serkeftî li dijî konvoyeke leşkerî ya Tirkan saz kir û têkçûneke mezin li hêzên dagirker anî.

Di bersivê de, hikûmeta Tirkiyeyê kuştina fermandarê Kurd Elî Şêr bi hîleyê rêxistin kir. Ev xiyanet ji aliyê Rehber, yek ji kesên nêzîkî Seyîd Riza, hate kirin. Rehber serê Elî Şêr birî û pêşkêşî Atatürk kir û di berdêla wê de xelatek zêrîn a mezin wergirt. Lê ev xiyanet demeke kurt dom kir—Rehber paşê ji aliyê Tirkan ve hate kuştin û hemû milkên wî jê hatin standin.

Elî Şêr wek fermandarê leşkerî yê efsaneyî dihate dîtin, û jina wî Zerîfe jî di hemû şerên rizgariya Kurdistanê de li gel wî şer dikir.

Bi fermana rasterast a Atatürk, zêdetirî 25,000 leşkerên Tirkan ligel piştgiriya balafiran hatin şandin da ku rabûnê bitepisînin. Tevî ku hêzên Kurd kêm û çekên wan ne têr bûn, wan di nav pevçûnên 1937-an de bi îradeya xurt şer kir û windahiyên giran li Tirkan danîn.

Xiyanet û Îdama Seyîd Riza

Di payîza 1937-an de, Jineral Alpdoğan danûstandinên aştiyê pêşniyar kir—lê ev hîleyeke hesabkirî bû. Dewleta Tirkiyeyê bi soza xweseriya Kurdî, Seyîd Riza vexwend Erzînganê. Gava ku gihîşt wir, Seyîd Riza, kurê wî yê 16 salî û heşt fermandar hatin girtin. Wan birin Xarputê (Elazîz) û piştî heşt rojan bê dadgeh di 15ê Cotmeha 1937-an de li Sêdarê hatin îdamkirin.

Kurê Seyîd Riza pêşî li ber çavên bavê xwe hate kuştin, paşê Seyîd Riza û hemû endamên malbata wî, heta neviyên biçûk jî, hatin kuştin.

Komkujiya Dêrsimê

Di heman demê de, hêzên Tirkiyeyê li Dêrsimê û Erzînganê îdamên girseyî û komkujiyên berfireh pêk anîn, ku wek yek ji mezintirîn komkujiyên li dijî gelê Kurd di sedsala 20-an de têne nasîn.

Rastiyên Sereke

• Zêdetirî 100,000 Kurd hatin komkirin.
• Zêdetirî 100,000 kes bi zorê bo bajarên Tirkiyeyê hatin koçberkirin.
• Hezaran gund vala bûn.
• Heta jin û zarok jî bi saxî hatin şewitandin.
• 40,000 şervanên çekdar ên Kurd hatin kuştin.

Zarokên malbatên Kurd ên ku hatibûn kuştin, birin dibistanên dewletî yên Tirkan, ku li wir bi ideolojiya dijî-Kurdî hatin terbiye kirin û ji wan re gotin ku ew Tirk in. Axaftina bi Kurdî bi tundî hate qedexekirin û nasnameya çandî bi awayekî sistematîk hate tune kirin.

Ji ber ku piraniya gelê Dêrsimê Elewî bûn, ev komkujî bi navê “Komkujiya Dêrsimê” an jî “Komkujiya Elewiyan” jî tê bîranîn.

Encam û Sedemên Têkçûnê

Encam

• Rabûn piştî mirina Seyîd Riza demeke kurt dom kir, lê di sala 1938-an de bi tevahî hate tepisandin.
• Windahiyên mezin ên mirovî, koçberkirina bi zorê û wêrankirina çandî pêk hatin.

Sedemên Têkçûnê

• **Nevhevsengiya Leşkerî:** Hêzên Tirkiyeyê xwedî hejmar, çekên nûjen û serweriya asmanî bûn.

• **Xiyaneta Di Danûstandinan De:** Girtin û îdama Seyîd Riza û fermandarên wî serokatiya berxwedanê lawaz kir.

• **Dûrbûna Cografîk:** Ji herêma çiyayî ya Dêrsimê derneket û piştgiriya derveyî û çavkaniyên têr nebûn.

Mîras

Gotinên dawî yên Seyîd Riza berî îdamê îradeya wî ya neşikestî ji bo doza Kurdî nîşan dan û bûn bangewaziya nifşên paşerojê.

Serhildana Dêrsimê yek ji girîngtirîn qonaxên berxwedana Kurdî li dijî dagirkirina Tirkiyeyê tê hesibandin—nîşaneke fedakarî, berxwedan û daxwaza domdar a gelê Kurd ji bo nasnameya neteweyî û serxwebûnê.

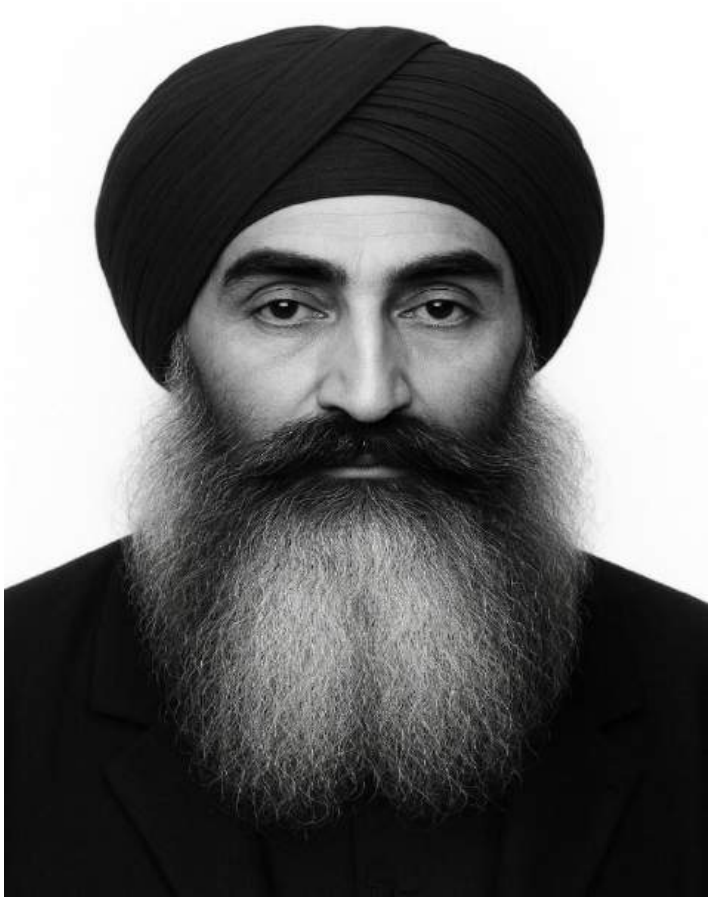

Seyîd Riza

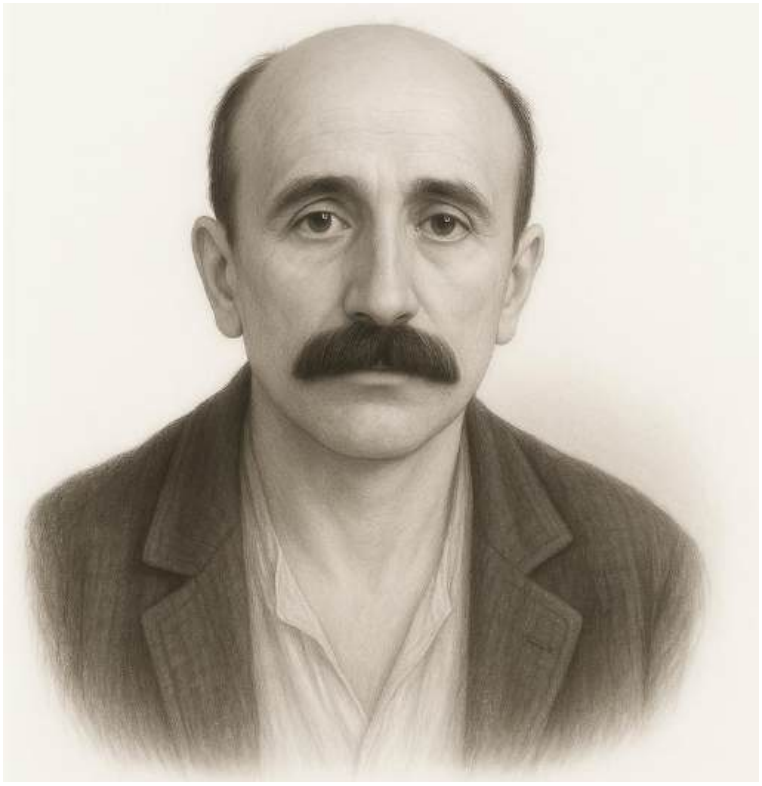

Elî Şêr

Elî Şêr û jina wî Zerîfe

4.19 – Şerê Cîhanê yê Duyem (1939–1945)

Şerê Cîhanê yê Duyem şerekî gerdûnî bû ku di navbera salên 1939 û 1945-an de pêk hat û piraniya dewletên cîhanê tê de beşdar bûn. Heta îro ew wekî mirinbartirîn şerê dîroka mirovahiyê tê hesibandin, ku nêzîkî 70–85 milyon kes tê de mirin. Her çend şer bi awayekî rasterast neket nav herêmên bingehîn ên Kurdistanê, lê dîsa jî zirarên mezin li gelê Kurd anî, di nav de wêrankirina bajar û gundan, koçberiya girseyî û mirina deh hezaran Kurd, bêyî ku tu berjewendiya siyasî an neteweyî ji bo Kurdan çêbibe.

Beşdarên Sereke

Şer di navbera du blokên leşkerî de pêk hat:

Hevalbend (Allies)

- Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê
- Keyaniya Yekbûyî
- Yekîtiya Sovyetê
- Çîn
- Fransa
- û welatên din wek Kanada, Awistralya û Hindistan

Hêzên Mihwer (Axis Powers)

- Almanyaya Nazî ya Adolf Hitler
- Îtalyaya Faşîst ya Benito Mussolini (heta 1943-an)
- Japonya Împaratorî ya Emperor Hirohito û serokên leşkerî

Sedemên Şer

Bingehên şer ji Peymana Versaillesê (1919) derketin, ku piştî Şerê Cîhanê yê Yekem ceza û şertên tund ên aborî û axaftinê li ser Almanyayê danî. Ev lawazî û aloziya siyasî bû sedema bilindbûna faşîzmê, bi taybetî li Almanya, Îtalya û Japonyayê, ku wan li dijî dewletên demokratîk û komunîst rawestand.

Bûyerên Girîng

• **1939:** Dagirkirina Polonyayê ji aliyê Almanyayê ve sedema ragihandina şer ji aliyê Brîtanya û Fransa ve bû.

• **1940:** Almanya Fransa dagir kir û Şerê Brîtanyayê destpêkir—kampanyayeke asmanî ya dirêj.

• **1941:** Almanya Operasyona Barbarossa li dijî Yekîtiya Sovyetê destpêkir; Japonya Pearl Harbor êrîş kir û Amerîka ket şerê.

• **1942–1943:** Xalên veguhertinê di nav de serkeftina Sovyetê li Stalingradê û serkeftina Amerîkayê li dijî Japonyayê di Şerê Midwayê de bûn.

• **1944:** Hêzên Hevalbend li Fransa di D-Day de daketin û Parîs azad kirin. Hitler di 30ê Nîsana 1945-an de xwekuştin kir, ku bû sedema teslîmbûna Almanyayê.

• **Tebax 1945:** Amerîkayê bombeyên atomî li Hiroshima (140,000 mirî) û Nagasaki (70,000 mirî) avêtin, ku Japonya mecbûrî teslîmbûnê kir.

Bandora Şerê li ser Kurd û Kurdistanê

Her çend tu şerên mezin rasterast li Kurdistanê pêk nehatin, lê encamên geopolitîk ên şerê dîroka Kurdan bi giranî bandor kir:

• Iraq di sala 1941-an de demeke kurt li gel Almanyayê rawesta, lê ji aliyê Brîtanyayê ve dîsa hate dagirkirin.

• Îran di sala 1941-an de ji aliyê Brîtanya û Yekîtiya Sovyetê ve bi hev re hate dagirkirin, ku ev yek li Rojhilatê Kurdistanê bandor kir.

• Tirkiye bi fermî bêalî ma, lê ji aliyê Hêzên Hevalbend ve di bin zextê de bû.

• Hebûna Sovyetê li Rojhilatê Kurdistanê bû bingehê damezrandina Komara Mehabadê di sala 1946-an de.

4.20 – Komara Kurdistanê li Mehabadê (1946)

Komara Kurdistanê, ku bi gelemperî wek Komara Mehabadê tê nasîn, di 22ê Çileya 1946-an de li bajarê Mehabadê li Rojhilatê Kurdistanê hate ragihandin. Ew yekem dewleta nûjen a Kurdî bû û heta îro wek yek ji girîngtirîn qonaxên têkoşîna Kurdî ji bo mafê diyarkirina çarenûsê tê hesibandin.

Rewşa Dîrokî

Di dema Şerê Cîhanê yê Duyem de, di sala 1942-an de, başûrê Îranê ji aliyê hêzên Amerîkî û Brîtanî ve hate dagirkirin, lê bakurê Îranê û Rojhilatê Kurdistanê ket bin kontrola Sovyetê. Artêşa Sovyetê, di bin serokatiya Joseph Stalin de, çar sal li herêmê ma. Ev dagirkirin şert û mercên siyasî û leşkerî ji bo seferberiya neteweyî ya Kurdî amade kir.

Avakirina Rêxistina Siyasî ya Kurdî

• **4ê Îlona 1943-an:** Komela Jiyanewey Kurd (Civaka Vejîna Kurdan) li Mehabadê hate damezrandin. Armanca wê rizgariya neteweyî ji dagirkirina derveyî bû.

• Qazî Mihemed zû beşdarî rêxistinê bû û bû serokê wê.

• **16ê Tîrmeha 1945-an:** Komela veguherî Partiya Demokrat a Kurdistanê (PDK), ku armanca wê serxwebûna tam a Kurdistanê bû.

Ragihandina Komarê

Bi piştgiriya bihêz a herêma Mukriyanê, Qazî Mihemed di 22ê Çileya 1946-an de Komara Kurdistanê ragihand.

• **11ê Sibata 1946-an:** Parlementoya Komarê sond xwar.

• **23ê Nîsana 1946-an:** Peymaneke hevaltiyê bi Hikûmeta Gel a Azerbaycanê re hate îmzekirin.

• Jin di siyaseta komarê de beşdar bûn û karên fermî girtin.

• Komar xwedî artêşeke xwe bû ku Jineral Mustafa Barzanî serokatiya wê dikir, û di bin piştgiriya leşkerî û siyasî ya Sovyetê de bo yanzdeh mehan xebitî.

Hilweşîna Komarê

Di dawiya sala 1946-an de, Sovyet bi monarşiya Îranê re li hev kir û hêzên xwe ji Îran û Rojhilatê Kurdistanê kişandin. Ev yek Mehabad ji aliyê leşkerî ve bêparastin hişt.

• Rejîma Pehlewî ya Îranê pêşî Hikûmeta Gel a Azerbaycanê li Tewrêzê (Tebrîz) tepisand, paşê ber bi Kurdistanê ve pêş ket.

• Da ku xwîna sivîlan neherike, Qazî Mihemed fermana ku tu berxwedana çekdar nebe da.

• **17ê Kanûna Pêşîn 1946-an:** Hêzên Îranî ketin Mehabadê û Komar betal kirin.

• **22ê Çileya 1947-an:** Qazî Mihemed, birayê wî Sedr Qazî û pismamê wî Seyfî Qazî li meydana sereke ya Mehabadê bi darvekirinê hatin îdamkirin.

Nêzîkî 20 serokên bilind ên Komarê li Mehabad, Seqiz û Bokan jî hatin îdamkirin. Hêzên Mustafa Barzanî paşve kişiyan ber bi Yekîtiya Sovyetê ve û piştî sê mehan şerê, çemê Arazê derbas kirin.

Mîrasên Erênî

• **Ziman û Perwerdehiya Kurdî:** Li dibistanan bi Kurdî dihate hînkirin; edebiyat, rojnamegerî û muzîk geş bûn.

• **Sembolên Neteweyî:** Ala Kurdistanê hate bilindkirin û nasnameya Kurdî bi fermî hate nasîn.

• **Rêxistina Leşkerî:** Komar xwedî artêşeke çalak bû ku ji aliyê Pêşmergeyan ve dihate piştgirîkirin.

• **Têkiliyên Navneteweyî:** Piştgiriya leşkerî ya Sovyetê û hevgirtina herêmên din ên Kurdistanê hebû.

• **Yekîtiya Derveyî Sînor:** Barzanî şervanan ji Başûrê Kurdistanê anîn da ku Komarê biparêzin.

Lawazî û Sedemên Hilweşînê

• **Nebûna Piştgiriya Navneteweyî ya Domdar:** Vekişîna Sovyetê Komar bêparastin hişt.

• **Serweriya Leşkerî ya Îranê:** Hejmar û çekên artêşa Pehlewî tepisandina zû ya Komarê misoger kirin.

• **Nebûna Yekîtiya Kurdî:** Hin herêmên Kurdî beşdar nebûn; hindikek jî li gel Îranê rawestan.

• **Kêmasiya Çavkaniyan:** Kêmbûna pere û çekên nûjen Komar lawaz kir.

• **Xiyaneta Navneteweyî:** Hêzên Rojava bi awayekî nepenî tepisandina tevgera Kurdî ji aliyê Îranê ve pejirand.

Mîras

Her çend Komara Mehabadê kêmtir ji salekê dom kir, lê ew bû semboleke mayînde ya daxwaza neteweyî ya Kurdî. Ew îlham da rabûnên Kurdî li her çar parçeyên Kurdistanê û heta îro jî nîşana xewnên mafê diyarkirina çarenûsê, mafên çandî û serxwebûna siyasî ye ku tevgerên Kurdî lê digerin.

Pêşewa Qazî Mihemed

Pêşewa Qazî Mihemed

Seyfî Qazî

Sedrî Qazî

Ala Komara Kurdistanê

4.21 – Serhildana Jineral Mustafa Barzanî (1961)

Mela Mustafa Barzanî (1903–1979) serokek neteweyî ya karîzmatîk û serokê dirêjdem a Partiya Demokrat a Kurdistanê (PDK) bû, ku têkoşîna wî ya leşkerî û siyasî ya bi dehsalan tevgera neteweyî ya Kurdî li Başûrê Kurdistanê bi giranî şekil da. Ew wek sembola serbilindiya Kurdî, berxwedan û mafê diyarkirina çarenûsê tê rêzgirtin. Kampanyayên wî bi şerên leşkerî, hevalbendiyên guhêrbar û danûstandinên aloz bi hêzên herêmî û cîhanî re hatin naskirin.

Jiyana Destpêkê û Gihîştina Serokatiyê

Mustafa Barzanî di 14ê Adara 1903-an de li Barzanê, Başûrê Kurdistanê, ji dayik bû û ji malbateke Kurdî ya navdar hat. Birayê wî yê mezin, Şêx Ehmed Barzanî, serokatiya tevgera berxwedana Barzan li dijî desthilatdariya Brîtanî û Iraqî dikir.

Di navbera 1920 û 1940-an de, Barzanî di gelek rabûnên li dijî hêzên dagirker ên Brîtanî û monarşiya Iraqê de beşdar bû û daxwaza xweperweriya Kurdî dikir. Yekem kampanyaya wî ya mezin a çekdar di sala 1943-an de li dijî dewleta Iraqê û hevalbendên wê yên Brîtanî bi têkçûnê qediya, ku bû sedema ku Barzanî û şervanên wî biçin çiyan û şerê gerîlayî bikin.

Sirgûniya li Yekîtiya Sovyetê (1947–1958)

Piştî hilweşîna Komara Mehabadê di sala 1946-an de, Barzanî û şervanên Pêşmergeyê ji rêya Başûrê Kurdistanê çûn Yekîtiya Sovyetê û zêdetirî deh salan li wir li sirgûnê man.

• Her çend piştgiriya Sovyetê ji bo serxwebûna Kurdî sînordar bû, lê mayîna Barzanî li USSR-ê rê da ku ew perwerdehiya leşkerî, ezmûna siyasî û têkiliyên navneteweyî bistîne ku paşê bandor li ser serokatiya wî kirin.

Vegera Iraqê û Serhildana 1961-an

Di sala 1958-an de, monarşiya Iraqê ji aliyê Jineral Ebdulkerîm Qasim ve hate hilweşandin, ku di destpêkê de sozên xweseriyê ji bo Kurdan da. Barzanî ji sirgûnê vegeriya da ku serokatiya tevgera Kurdî bike, û hêzên Pêşmerge kontrola xwe li Başûrê Kurdistanê berfireh kirin.

• Dema ku Bexda sozên xwe yên xweseriyê bicih neanîn, gerginî zêde bû.

• Di 11ê Îlona 1961-an de, Barzanî rabûneke giştî li dijî rejîma Iraqê destpêkir û piraniya Başûrê Kurdistanê azad kir.

Peymana Aştiyê û Hilweşîna Wê (1970–1974)

Piştî salên dirêj ên şerê, Barzanî û serokê Iraqê Ehmed Hesen El-Bekir di 11ê Adara 1970-an de Peymana Aştiyê îmze kirin, ku li ser kaxezê xweseriya Kurdî dida û rê dida Barzanî ku piraniya Başûrê Kurdistanê birêve bibe.

• Lêbelê, Bexda bicihanîna peymanê dereng xist û manipule kir, di heman demê de bi nepenî amadekariyên lawazkirina hêza Kurdan dikir.

• Di sala 1974-an de, piştî gelek şikandinên peymanê, Barzanî careke din şerê çekdar destpêkir, vê carê bi piştgiriya eşkere ya leşkerî û aborî ya Îranê.

Hilweşîna Rabûnê (1975)

Peymana Cezayîrê di navbera Iraq û Îranê de di Adara 1975-an de piştgiriya Îranê ji Kurdan re bi awayekî nişkî qut kir.

• Hêzên Barzanî bê amûr û di nav dorpêçkirina artêşa Iraqê de man û rabûn hilweşiya.

• Hezaran Kurd hatin kuştin; gelek reviyan Îranê an jî bûn penaber.

• Barzanî bo dawî çû sirgûna Amerîkayê, ku heta mirina xwe di sala 1979-an de li wir jiya.

Piştî Rabûnê û Kampanyaya Enfalê

Têkçûna rabûnê tevgera Kurdî perçe kir. Nakokiyên di navbera PDK û Yekîtiya Niştimanî ya Kurdistanê (YNK) de zêde bûn û bûn şerê navxweyî.

Di dawiya salên 1980-an de, rejîma Sedam Huseyn kampanyaya Enfalê destpêkir—operasyoneke komkujî ku çekên kîmyayî, îdamên girseyî û hilweşandina sedan gundên Kurdî tê de hebûn—ku zêdetirî 182,000 Kurd hatin kuştin û gelekên din jî hatin koçberkirin.

Mîrasa Erênî

• **Sembola Berxwedanê:** Barzanî bû sembola berxwedana Kurdî û girêdana bi mafên neteweyî.

• **Hişmendiya Navneteweyî:** Serokatiya wî bala cîhanê kişand ser pirsa Kurdî, nemaze piştî Enfal û êrîşa kîmyayî ya Helebceyê.

• **Bingehê Xweseriyê:** Her çend ew nekarî serxwebûnê bi dest bixe, lê têkoşîna wî bû bingehê Hikûmeta Herêma Kurdistanê (KRG) ku piştî Şerê Kendavê yê 1991-an hate avakirin.

Encam û Sînorên Neyînî

• **Nakokiyên Navxweyî:** Serokatiya wî gelek caran pevçûnên di navbera aliyên Kurdî de kûrtir kir, bi taybetî di navbera PDK û YNK de.

• **Pişgiriya Derveyî:** Girêdayîbûna bi pişgiriya Îranê bû felaket dema ku ew pişgirî di 1975-an de hate qutkirin.

• **Têkçûna Bidestxistina Serxwebûnê:** Tevî dehsalên têkoşînê, Barzanî nekarî hemû aliyên Kurdî yek bike an pişgiriya navneteweyî ya têr peyda bike da ku dewleta Iraqê têk bibe.

Sedemên Têkçûna Bidestxistina Serxwebûnê

1. **Nebûna Yekîtiya Kurdî:** Nakokiyên siyasî û eşîrî yekbûna neteweyî lawaz kirin.
2. **Pişgiriya Navneteweyî ya Sînordar:** Alîkariya Sovyetê û Îranê ne domdar bû û li gorî berjewendiyên siyasî hate kirin.
3. **Hêza Leşkerî ya Rejîma Iraqê:** Rejîma Beasê di bin Sedam Huseyn û Elî Hesen El-Mecîd de hêzeke mezin bikar anî û sivîlên Kurd bi bêrehmî armanc girtin.

Jinral Mustafa Barzanî

4.22 – Peymana Cezayîrê (1975)

Peymana Cezayîrê, ku di Adara 1975-an de li Cezayîrê hate îmzekirin, rêkeftineke girîng a geopolitîkî bû di navbera Îran û Iraqê de, ku Serokkomarê Cezayîrê Houari Boumédiène navbeynkariya danûstandinan dikir. Her çend peyman bi fermî di navbera Taranê (Tehran) û Bexdayê de bû, lê nûnerên Tirkiye, Sûriye, Dewletên Yekbûyî yên Amerîkayê, Brîtanya û Cezayîr jî li civîna ku rêkeftin lê hate qedandin amade bûn.

Ev peyman bi awayekî rastîn Peymana Xweseriya 11ê Adara 1970-an di navbera hikûmeta Iraqê û Kurdanê Başûrê Kurdistanê de betal kir û hemû sozên xweperweriyê yên ku berê ji bo gelê Kurd hatibûn dayîn rakirin.

Îmzeker gihiştin têgihiştineke hevbeş ku tevgera şoreşgerî ya Kurdî metirsiyeke hevpar e, û li ser hev kirin ku ji bo tepisandina daxwazên Kurdan li hemû parçeyên Kurdistanê bi awayekî siyasî, leşkerî û îstixbaratî hevkariyê bikin.

Şertên Sereke yên Peymanê

• **Destûra Derbasbûna Leşkerî ya Sînorê:** Herdu alî destûr dan hev ku heta 10 kîlometreyan bikevin nav herêmên Kurdî da ku baregehên sînorê ava bikin û şervanên Kurd bişopînin.

• **Parvekirina Îstixbaratê:** Hevkariya hevbeş di dîtin, girtin û tepisandina şoreşgerên Kurd de.

• **Stratejiya Yekgirtî ya Dijî-Kurdî:** Sozdana hemû dewletên beşdar ku tevgera neteweyî ya Kurdî bi operasyonên leşkerî û tecrîda siyasî lawaz bikin.

Peymana Cezayîrê ne tenê piştgiriya Îranê ji bo Serhildana Kurdî ya li Iraqê qut kir—ku bû sedema hilweşîna rabûna Mustafa Barzanî ya 1974–1975-an—belkî jî bû yek ji xirabtirîn qonaxên dîroka nûjen a Kurdî, ji ber ku nîşan da hêzên herêmî û cîhanî amade ne mafên Kurdan ji bo berjewendiyên stratejîk û aborî feda bikin.

4.23 – Serhildana Ehmed Tewfîq (Ebdullah Îshaqî), 1950

Di sala 1950an de, komek ciwanên şoreşger ên Kurdistana Rojhilatî ku ji raman û armancên Pêşewa Qazi Muhammad û ji mîrasa Komara Kurdistanê ya sala 1946an, ya kurt lê mayînde, îlham girtibûn, li dijî dewleta Îranî ya dagirker tevgera veşartî ya civakî û siyasî dest pê kirin.

Rêbertiya vê rabûnê ji gelek navendên berxwedanê derket. Li Mehabadê, kesayetiyên sereke Ehmed Tewfîq, Ghanî Bolûryan, Silêman Muînî, Emîr Qazî û Îsmaîl Şerîfzadeh bûn; li Seqizê, Mamosta Reşîd Huseynî; li Pîranşarê, Ebdullah Zekî; û li Serdeştê, Mamosta Xidir Ebbasî û Mamosta Aware (Ehmed Şelmaşî). Ew hemû bi hev re Partiya Demokrat a Kurdistanê (KDP) di bin fermandariya yekgirtî de rêxistin kirin. Piştî demek kurt, Ehmed Tewfîq wek Sekreterê Partiyê hate hilbijartin.

Ehmed Tewfîq (Ebdullah Îshaqî)

Di bin tehdîda domdar a girtin û îdamkirinê de, çalakiyên Partiya Demokrat a Kurdistanê (KDP) li Rojhilatê Kurdistanê neçar bûn ku bi awayekî veşartî bêne birêvebirin. Ev têkoşîna binerdê heta sala 1954an berdewam kir, dema ku zexta leşkerî û polîsî ya dewleta Îranê zêde bû û Ehmed Tewfîq û çend hevalên wî neçar man ku biçin Başûrê

Kurdistanê. Li wir, wan şerê gerîla wek awayê sereke yê berxwedanê hilbijart û torên xwe yên çalak hem di nav Rojhilatê Kurdistanê de û hem jî derveyî wê parastin.

Di sala 1957an de, Partiyê Dr. Ebdurrehman Qasimlo şand Taranê (Tehran) da ku têkiliyên xwe bi xwendekarên Kurd re ava bike. Li wir, ew û pismamê wî Îsmaîl Qasimlo ji aliyê SAVAKê, polîsa veşartî ya Îranê, ve hatin girtin. Dr. Qasimlo piştî 24 saetan hat berdan, piştî ku soz dabû ku bi SAVAKê re hevkariyê bike — sozek ku paşê ji Ehmed Tewfîq re wek hîleyek ji bo azadbûna xwe şîrove kir. Lê di bin zexta SAVAKê de, Îsmaîl Qasimlo navên 250 endamên payebilind ên KDPê eşkere kir. Ev yek bû sedema pêlên girtinên berfireh, ku tenê çend kesan wek Ghanî Bolûryan û Ezîz Yûsifî dikaribûn 25 salan li hember zindanê bisekinin.

Ji vê demê û pê ve, baweriya di navbera rêbertiya Ehmed Tewfîq û Dr. Qasimlo de bi tevahî şikest. Belgeyên hevkariya Qasimlo bi hêzên derve re zêde bûn, lê lîstikên siyasî yên wî — bi taybetî têkiliyên wî bi Partiya Komunîst a Iraqê û Partiya Tûdeh ya pro-Sovyet a Îranê re — rê da ku ew ji darizandinê yê hundirîn xilas bibe. Bi piştgirîya rejîma Ba‘as a Iraqê, wî kar li Wezareta Aboriyê ya Baghdadê stand, ku ji bo Kurdekî Rojhilatê Kurdistanê tayînkirinek neasayî bû û gumanên mezin di nav çerxên neteweperest de çêkir.

Kongreya Duyemîn a KDPê di sala 1964an de li Sûnehê, nêzî Qeledizê, hate lidarxistin. Di wê kongreyê de, Ehmed Tewfîq dîsa wek Sekreterê Giştî hate pejirandin û Dr. Qasimlo bi sûcên hevkariya bi SAVAKê û xiyaneta li dijî doza Kurd hate derxistin. Piştî demek kurt, Silêman Muhtedî ji Partiyê qut bû û “Partiya Rizgariya Kurdistanê” ava kir; paşê hate eşkerekirin ku ew ajanekî SAVAKê bû ku erkê wî belavkirina cudahiyê di nav Kurdan de bû, berî ku bi eşkereyî li Mûkriyanê ji bo îstixbarata Îranê bixebite.

Dilsoziya Ehmed Tewfîq ji bo rizgariya Kurdistanê tenê bi Rojhilatê Kurdistanê sînordar nebû. Ew li gel Mela Mistefa Barzanî li Başûrê Kurdistanê li dijî rejîma Iraqê şer kir û bang li yekîtiya tevgerên şoreşger ên Kurd kir. Lê di sala 1968an de, nêzîkbûna Barzanî bi Îranê re encamên trajîk anîn: gelek rêberên navdar ên Rojhilatê Kurdistanê wek Sedîq Hecirî û Mela Rehîm Mercelanî hatin girtin û winda bûn; yên din wek Silêman Muînî û Xelîl Şûbaş

jî radestî Îranê hatin kirin û îdam bûn. Heman çarenûs jî li Salih Lecanî û du hevalên wî hat, ku li Celdyanî ya nêzî Xanê ji aliyê SAVAKê ve bi awayekî gîştî hatin îdamkirin.

Ji ber tirsê ku radestî Îranê bibe, Ehmed Tewfîq di dawiya sala 1969an de çû Baghdadê. Di heman demê de, Dr. Qasimlo bi hevalên xwe Kerîm Hîsamî, Mela Hesen Rastegar û Mela Ebdullah Hesenzadeh re planên rakirina wî ava kirin. Di sala 1971an de, di civîna 32 kadroyên KDPê de li Koyê, pêşniyara kuştina wî hate kirin lê ji aliyê piraniya beşdaran ve hate redkirin. Lêbelê, Qasimlo bi rêya îstixbarata Iraqê plana xwe berdewam kir, ku bû sedema girtina Ehmed Tewfîq û zindankirina wî li Ebû Xureybê. Şahidên çavdêr wek Tahirî û Qefûrî şahidî dan ku Tewfîq hate îşkencekirin û di dawiyê de bi avêtina di asîdê de hate kuştin, li ser fermana hevbeş a Dr. Qasimlo û Saddam Hussein. Tufşên wî qet nehatin dîtin.

Ji 1950 heta 1971an, Ehmed Tewfîq wek avakerê bêteslîm yê tevgera neteweyî ya nûjen a Rojhilatê Kurdistanê hate nasîn. Gotina wî ya navdar ev bû:

“Kurdistan zindana min e, û heta ku Kurdistan azad nebe, ez ê ne rawestim.”

Piştî kuştina wî, Dr. Qasimlo di sala 1972an de civîneke veşartî li Baghdadê lidarxist ku bi navê “Kongreya Sêyemîn a Partiyê” hat zanîn. Li wir, bi daxwaza rejîma Ba‘asê, “Partiya Demokrat a Kurdistanê ya Îranê” (KDPI) hate damezrandin û ew wek sekreter hate tayînkirin.

Hilweşîna tevgera Barzanî di sala 1975an de pêla din a xiyanetê anî. Di “Xiyaneta Ranyayê” de, 55 rêberên KDPê bi plana hevbeş a Qasimlo, Hesenzadeh, Rastegar, Hedad, Siracî, Hîsamî û Saddam Hussein radestî Îranê hatin kirin. Gelek ji wan heta sala 1979an di zindanan de man, heta ku piştî ketina Şah, hêzên Kurd wan azad kirin.

Hevalên mayî yên Ehmed Tewfîq qebûl nekirin ku tevlî KDPIya piştgirîkirî ji aliyê Ba‘asê ve bibin; li şûna wê, wan “Yekîtiya Kurdistanê” ava kir ku armanca wê berxwedana li dijî dagirkeriya Îranê bê piştgirîya derveyî bû. Gelek ji wan jî jiyana xwe di vê rê de feda kirin.

Helwesta siyasî ya Dr. Qasimlo di salên paşîn de cudabûna mezin ji prensîbên neteweperest ên Ehmed Tewfîq nîşan da. Piştî komkujiya kîmyewî ya Halabja chemical

attack di sala 1988an de, ew bi eşkereyî berpirsiyariya wê da ser Îranê û daxwazên Kurdan tenê bi mafê perwerdehiya zimanî sînordar kir, bêyî ku mezinahiya êşa Kurdan qebûl bike. Dema ku ji wî li ser kuştina Ehmed Tewfîq hate pirsîn, wî bi eşkereyî got:

“Ehmed Tewfîq ji min jêhatîtir bû. Li ku derê biçûya, dikaribû partiyeke ji ya min bihêztir ava bike. Min ew ji holê rakir da ku rêbertiya xwe biparêzim.”

Di nav kesên xiyanetlêkirî de, gelek şehîdên herî dilsoz ên têkoşîna rizgariya Kurd hebûn:

• Mamosta Reşîd Huseynî (Şehîdê Kurdistanê) – endamê Komîteya Navendî ya KDPê ، Sekreterê Yekîtiya Kurdistanê û Serokê Yekîtiya Cotkarên Kurdistanê؛ di şer de hate kuştin١٧ ،ê Tebaxa 1979an.
• Ebdullah Zekî (Qendîl) – fermandarê payebilind yê KDPê٢٨ ،ê Tebaxa 1982an şehîd bû.
• Mamosta Selar Hewramî (Elî Qutbî) – di pevçûnan bi hêzên pişgirîkirî ji aliyê Iraqê ve hate kuştin٢٩ ،ê Tîrmeha 1980an.
• Mamosta Xidir Qadir (Xidir Kurdistanî) – rêberê ji Serdeştê ku neçarî sirgûnê bû.
• Qadir Axa – di sala 1975an de di bin îşkenceya SAVAKê de mir.

Mîrasa Ehmed Tewfîq wek şoreşgerekî bêguman û nepirçandî maye ku rizgariya Kurdistanê li ser her armanca kesane datîne. Mirina wî ne tenê windabûna rêberekî bû, lê herwiha bêdengkirina yek ji zelaltirîn dengên yekîtiya Kurd di sedsala bîstan de bû.

Şoreşger ji çepê ber bi rastê: Selar Hewramî (Elî Qutbî), Emîr Qazî, Ehmed Tewfîq (Ebdullah Îshaqî), Reşîd Huseynî (Şehîdê Kurdistanê), Ebdullah Zekî (Qendîl).

4.24 – Serhildana Bakurê Kurdistanê di bin Rêbertiya Ebdullah Ocalan (Apo) de ‹1970an

Li Bakurê Kurdistanê, di bin dagirkeriya dewleta Tirkiyeyê de, bikaranîna peyva “Kurd” û zimanê Kurdî bi tundî hate qedexekirin. Her kesê ku bi awayekî eşkere li ser nasnameya Kurdî biaxiviya, rastî girtin, zindan û îşkenceya dijwar ji aliyê desthilatdarên Tirkan ve dihat. Di vê rewşa dijwar û tehlûkedar de, xwendekarekî zanîngehê yê ciwan û bi hişmendiya siyasî, bi navê Abdullah Öcalan (Apo), dest bi pêşxistina hişmendiyeke kûr li ser nasnameya neteweyî ya Kurdî û hewcedariya berxwedana rêxistinkirî kir.

Ocalan fam kir ku hêzên dagirker bi awayekî sîstematîk civaka Kurdî belav kirine û hewl dane hebûna netewa Kurd ji holê rakin. Bi baweriya ku tenê têkoşîna şoreşger dikare doza Kurd vejîne, wî dest bi komkirina xwendekar û çalakvanên heman ramanî kir.

Damezrandina Koma Apoîstan

Dema ku li Zanîngeha Enqereyê dixwend, Ocalan têkiliyên siyasî yên nêzîk bi Kemal Pîr, Cemîl Bayik, Mezlûm Dogan, Mihemed Xeyrî Durmuş û Hakî Karer re ava kir.

• **Civîna Yekem:** Di 21ê Adara 1974an de, di bodrumeke li Enqereyê de, komê biryar da ku rêxistineke şoreşger ava bike ku armanca wê rizgariya Kurdistanê be.

• **Civîna Duyem:** Di sala 1976an de, li taxa Dîkmen a Enqereyê, komê biryar da ku têkoşîn ji Enqereyê vegerîne Kurdistanê. Her endamek hate şandin bajarên cuda yên Kurdistanê da ku rêxistinkirina gel û bilindkirina hişmendiya siyasî dest pê bike.

Di heman salê de, wan “Koma Îdeolojîk” ava kir û tevgera wan di nav gel de bi navê “Apoîst” hate nasîn.

Windahiyên Destpêkê û Damezrandina PKKê

Di sala 1976an de, Aydin Gûl, yek ji endamên dilsoz ên komê, li Dêrsimê ji aliyê fraksiyonên çepgir ên Tirkan ve hate kuştin.

Di 27ê Mijdara 1978an de (ne 1976an, li gorî tomara dîrokî ya PKKê), kongreya yekem a Apoîstan li gundê Fîsê, nêzî Licê li herêma Amedê, hate lidarxistin. Di vê kongreyê de, wan bi fermî Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK) damezrand û Abdullah Öcalan wek rêber hate hilbijartin.

Di 18ê Nîsana 1977an de, Hakî Karer, heval û hevserokê nêzîk ê Ocalan, li Entabê (Gazîantep) ji aliyê endamên Partiya Pêşeng ve hate kuştin. Ev yek yekem xiyaneta mezin a hundirîn bû ku tevgerê rastî wê hat.

Zindan û Kiryarên Berxwedanê

Di sala 1979an de, Kemal Pîr — yek ji hevalên herî kevn û bawermend ên Ocalan, û paşê yekem rêberê fermî yê PKKê piştî Ocalan — ligel Mihemed Xeyrî Durmuş li Xarpêtê (Elazığ) hate girtin. Her du jî hatin şandin zindana navdar a Amedê, ku bi îşkence û bêmirovahî li dijî girtiyên siyasî yên Kurd navdar bû.

Mezlûm Dogan, endamê Komîteya Navendî ya PKKê, di 21ê Adara 1982an de, di roja Newrozê de, dema ku li zindanê bû, xwe şewitand û ragihand ku teslîmbûn ne vebijark e. Kiryara wî ya fedakarî bû îlhama nifşekî temam ê şervanên berxwedana Kurdî.

Paşê di heman salê de, di 14ê Tîrmeha 1982an de, Kemal Pîr û Mihemed Xeyrî Durmuş bi dirûşma “Azadî an Mirin” greva birçîbûnê dest pê kirin da ku li dijî îşkence û zordariya li zindana Amedê protesto bikin. Piştî zêdetir ji du mehan birçîbûnê, her du şehîd bûn û navê wan di rêza şehîdên Kurd de cih girt, yên ku fedakariyên wan bûn bangawazên têkoşîna rizgariyê.

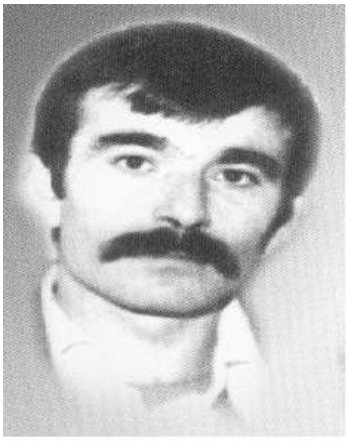

Kemal Pîr

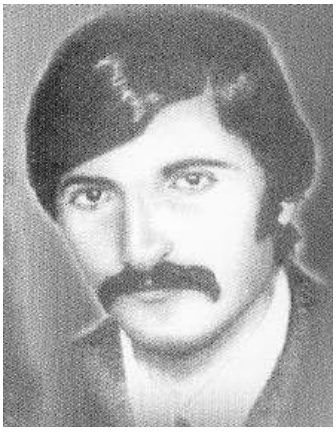

Xeyrî Durmuş

Mezlûm Dogan

Di sala 1979an de, di encama zordariya zêdebûyî ya li Bakurê Kurdistanê de, Abdullah Öcalan (Apo) neçar ma ku Tirkiyeyê bihêle û ji bo domandina têkoşîna şoreşger biçû Sûriyê û Lubnanê.

Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK), ku bi armanca bidestxistina serxwebûna hemû Kurdistanê hate damezrandin, têkoşîna xwe li ser van bingehan berdewam kir. Di 15ê Tebaxa 1984an de, di bin fermandariya Agîdê (Mehsûm Qorqmaz) — Fermandarê Giştî yê Artêşa Rizgariya Kurdistanê — PKKê êrişa xwe ya yekem a çekdarî ya mezin li dijî dewleta Tirkiyeyê dest pê kir.

Agîd, ku ji Farqînê (Silvan) li herêma Amedê bû, paşê di 28ê Adara 1985an de di şerekî li dijî hêzên Tirkan de li çiyayên Geverê şehîd bû.

Agîd (Mehsûm Qorqmaz)

Hewldanên Aştiyê û Rola Serokkomar Turgut Ozal

Di sala 1993an de, PKKê agirbesteke yekalî ragihand. Di bersivê de, Serokkomarê Tirkiyeyê Turgut Özal — ku bi xwe jî ji eslê Kurd bû û nêzîkatiyekî baş li hember doza Kurd hebû — heyetek ji parlamenterên Kurd ên Bakurê Kurdistanê ligel Jalal Talabani û çend rojnamevanan şand Şamê da ku bi Abdullah Öcalan re diyalogê dest pê bikin. Lê berî ku heyet vegere, Ozal bi awayekî ji nişka ve mir — bi fermî ji ber nexweşiya dil — û ev hewldana çareseriya aştiyane bi dawî bû.

Girîng e ku piştî 68 salan qedexekirinê, ev Turgut Özal bû ku di sala 1991an de qedexeya axaftina bi Kurdî li Tirkiyeyê û Bakurê Kurdistanê rakir.

Sirgûn ‹Hewldanên Dîplomatîk û Dijminahiya Navdewletî

Di sala 1988an de, di bin zexta NATOyê û bandora DYAyê de, Tirkiyeyê Sûriyê neçar kir ku Ocalan ji Şamê derxe. Di 9ê Cotmeha 1998an de, Ocalan ji Sûriyê çû Yewnanistanê û paşê jî ji bo dîtina çareseriyeke aştiyane û dîplomatîk ji bo pirsgirêka Kurd, çû Rûsyayê û Îtalyayê.

Dema ku li Îtalyayê bû, wî bang li konferanseke navneteweyî li ser pirsa Kurd kir, lê hêzên cîhanê — bi taybetî DYA û Almanya — vê pêşniyarê red kirin û berjewendiyên xwe yên aborî û jeopolîtîk bi dagirkerên Kurdistanê re li ser mafên Kurdan pêş xistin. Di bin zexta zêdebûyî ya dîplomatîk de, desthilatdarên Îtalyayê Ocalan neçar kirin ku welat bihêle. Hewldanên wî yên paşîn ji bo dîtina penaberiyê li welatên cuda hatin astengkirin û firînên wî li gelek welatên Ewropayê mafê daketinê winda kirin.

Di dawiyê de, Ocalan ji Rûsyayê, Tacîkistanê, Yewnanistanê û Kenyayê re derbas bû, ku di 15ê Sibata 1999an de, di operasyonekê de ku Mossada Îsraîlê û CIAya Amerîkayê tê de beşdar bûn, hate revandin û di rewşeke nîv-hûşdar de radestî desthilatdarên Tirkan hate kirin.

Xwepêşandanên Berfireh û Zordariya Tund

Girtina Ocalan bû sedema xwepêşandanên berfireh li her çar parçeyên Kurdistanê û di nav diasporaya Kurd de. Zêdetir ji 150 Kurdan ji bo protestokirina li dijî durûtiya civaka navneteweyî xwe şewitandin.

Li Rojhilatê Kurdistanê, xwepêşandan bi gulebarana kujer ji aliyê rejîma Îranê ve hate bersivdan. Tenê di rojekê de li Sineyê, 27 sivîl hatin kuştin, ku di nav wan de du cotên zewicî jî hebûn ku di roja zewaca xwe de bûn. Du kesên din li Wirmê (Ûrmiye) hatin kuştin û dehan kes jî birîndar an girtî bûn.

Li Almanyayê jî, li ber Balyozxaneya Îsraîlê, xwepêşanderên Kurd ji aliyê karmendên balyozxaneyê ve hatin gulebarankirin, ku di encamê de çar ciwanên Kurd hatin kuştin û gelek kesên din birîndar bûn.

Pêşveçûna Partiyên Siyasî yên Kurd li Bakurê Kurdistanê

Piştî bilindbûna PKKê, çalakvanên Kurd di 7ê Hezîrana 1990an de Partiya Kedkarên Gel (HEP) ava kirin, lê dewleta Tirkiyeyê zû wê qedexe kir. Partiyên şûngir — wek Partiya Demokrasiyê (DEP) di 1992an de, Partiya Demokrasiya Gel (HADEP) di 1996an de, Partiya Gel a Demokratîk (DEHAP), û paşê Partiya Civaka Demokratîk (DTP) — hemû rastî heman zordariyê hatin.

DTP, ku di sala 2007an de 21 kursiyên parlamentoyê qezenc kirin û li Bakurê Kurdistanê kontrola 99 şaredariyan girtibû, hate qedexekirin; paşê jî pêlên girtinê li dijî parlamenter û rêvebirên Kurd dest pê kir. Di sala 2010an de, Partiya Aştî û Demokrasiyê (BDP) hate damezrandin û tevî zexta dewletê di hilbijartinên 2011an de 36 kursî qezenc kirin, lê dîsa rastî girtinên berfireh hat, di nav wan de hevserok Selahattin Demirtaş û Figen Yüksekdağ di sala 2016an de.

Di sala 2023an de, piştî qedexekirina BDPê, Kurdan Partiya Wekhevî û Demokrasiyê (DEM) ava kirin, ku di parlamentoya Tirkiyeyê de 62 kursî qezenc kirin û dîsa kontrola 10 şaredariyên parêzgehî li Bakurê Kurdistanê standin.

Pêvajoya Aştiyê û Betalkirina PKKê

Di 21ê Adara 2013an de, Abdullah Öcalan pêvajoyeke aştiyê bi dewleta Tirkiyeyê re dest pê kir, lê di sala 2015an de artêşa Tirkiyeyê bi yekalî agirbest bi dawî kir.

Di 27ê Sibata 2025an de, Ocalan bang li PKKê kir ku çekan deynin da ku çareseriyeke aştiyane were bidestxistin. Di 12ê Gulanê 2025an de, piştî Kongreya xwe ya 12an û nêzîkî 50 salan têkoşîna çekdarî, PKKê xwe betal kir û piştgirî da bangewaziya Ocalan ji bo aştiyê.

Tevî vê yekê, dewleta Tirkiyeyê tu gavekî cidî ji bo lihevhatinê neavêt, û siyaseta xwe ya dîrokî ya çewisandinê di bin navê “aştiyê” de berdewam kir, bi armanca hilweşandina tevgera neteweyî ya Kurd.

Zindankirina Apo û Bandora Wî ya Berdewam

Ji sala 1999an ve, Abdullah Öcalan li zindana Îmraliyê tê girtin, ku niha 27 sal in di tecrîdê de ye. Tevî zindankirina wî, ew hîn jî yek ji kesayetiyên sereke yên hizra siyasî ya Kurd û sembola berxwedanê ye.

Sûcên ku desthilatdarên Tirkan li dijî sivîlên Kurd kirine — di nav wan de parçebûn, serjêkirin û şewitandina cesedan — kûrbûna dijminahiya dewletê li dijî nasnameya Kurdî nîşan didin.

Apo (Ebdullah Ocalan), di sala 1999an de di dadgeha leşkerî ya Tirkiyeyê de hate darizandin, biryara zindankirinê li dijî wî hate dayîn û hate girtin. Niha 27 sal in ku ew li zindana ewlehiyê ya bilind a Îmraliyê, nêzî Stenbolê, tê girtin. Tevî vê zindankirina dirêj,

ew karîbûye karîzmayê xwe wek rêberekî Kurd biparêze û hîn jî ji bo parastina xwe û nasnameya neteweyî ya Kurdî têdikoşe.

Sûcên ku desthilatdarên faşîst ên Tirkiyeyê li dijî gelê Kurd kirine ew qas giran in ku heta pştî mirinê jî rê nadin ku qurbaniyên Kurd bi rûmet bên bîranîn. Di gelek rewşan de, pştî ku wan dikujin, ew heta wê radeyê diçin ku cesedên wan qut dikin, serjê dikin, parçeyên laşan ji hev vediqetînin û cesedên wan dişewitînin.

Berfirehbûna Têkoşînê bo Parçeyên Din ên Kurdistanê

PKKê her dem piştgirîya rêxistinî û lojîstîkî daye herêmên din ên Kurdistanê. Di sala 2004an de, Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê (PJAK) li çiyayên Qendîlê hate damezrandin da ku gelê Rojhilatê Kurdistanê biparêze. Di demeke kurt de, PJAK bû hêzeke mezin a berxwedanê li dijî rejîma Îranê û bû sembola yekîtiya derbasî sînorên neteweyî ya têkoşîna Kurdî.

4.25 – Serhildana Sala 1991an li Başûrê Kurdistanê

Di havîna sala 1990an de, rejîma Ba‘as a Iraqê êrişeke ji nişka ve û bê tu sedemekê li Kuwaitê kir. Di bersivê de, hêzên cîhanê ku di bin ala Neteweyên Yekbûyî de û bi rêbertiya DYAyê tevdigeriyan, şer li dijî Iraqê ragihandin. Lêbelê, ev şer ne ji bo armancên mirovahî an parastina gelê Kuwaitê bû, belkî ji bo kontrolkirina çavkaniyên neftê û hevsengiya jeopolîtîk a herêmê bû.

Di 17ê Çileya 1991an de, operasyonên leşkerî li dijî Iraqê dest pê kirin û heta 28ê Sibata 1991an berdewam kirin. Piştî 41 rojan şer, û bi bihayê zêdetir ji 100,000 miriyan û sedhezaran birîndar an koçber, rejîma Iraqê li Kuwaitê têk çû û neçar ma paşde vekişe.

Destpêka Serhildana Kurdî

Di destpêka sala 1991an de, kontrola Iraqê li Başûrê Kurdistanê pir lawaz bûbû. Gelê Kurd vê derfetê nas kir û rabûna xwe dest pê kir. Rabûn di 5ê Adara 1991an de li bajarê Ranyayê dest pê kir û bi lez li hemû Başûrê Kurdistanê belav bû. Di nav çend hefteyan de, hemû herêm ji dagirkeriya Iraqê hate rizgarkirin. Di Newroza (21ê Adara) 1991an de, Kerkûk ji aliyê hêzên Kurd ve hate rizgarkirin.

Gelê Başûrê Kurdistanê bawer dikir ku DYA û hêzên navneteweyî — wek ku li Kuwaitê destwerdan kiribûn — dê li dijî Saddam Hussein piştgirîya Kurdan bikin. Lê Neteweyên Yekbûyî, ji ber tirsê ku desthilateke Kurdî ya xweser çêbibe, vê piştgiriyê red kir û rê da rejîma Iraqê ku êrişê dîsa dest pê bike.

Êrişa Vegerê ya Iraqê û Koçberiya Berfireh

Di 15ê Nîsana 1991an de, û li ber çavên civaka navneteweyî, rejîma Iraqê bajarên Kurd bombebaran kir, tevî ku van herêman di bin parastina herêmên qedexeya firînê ya

Neteweyên Yekbûyî de bûn. Hêzên Saddam tehdîd kirin ku çekên kîmyewî bi kar bînin, û di van êrişan de zêdetir ji 10,000 Kurd hatin kuştin.

Artêşa Iraqê gelek herêmên sereke, di nav wan de Kerkûk û Mûsil, dîsa dagir kirin, û zêdetir ji du milyon Kurdan neçar man ber bi Rojhilat û Bakurê Kurdistanê ve birevin.

Her du dewletên Tirkiye û Îran sînorên xwe li hember penaberan girtin. Li herêma sînorê Temerçiyanê nêzî Pîranşarê, pasewanên sînorê Îranê gule li penaberan reşandin ku di encamê de dehan kes hatin kuştin an birîndar bûn. Jandarmeyên Tirkan jî li Silopî û Şemzînan gule li penaberên Kurd reşandin, û gelek kes hatin kuştin an birîndar bûn. Sedan kesên din jî ji ber mayînan, sarbûna tund an birçîbûnê di rê de mirin.

Herêma Qedexeya Firînê ya Sînordar

Di dawiyê de, di bin zextê de, Neteweyên Yekbûyî herêmeke qedexeya firînê li jor xeta 36an danîn, ku rê li firînên Iraqê girt ku bikevin parêzgehên Hewlêr, Dihok û Silêmaniyê, yên ku ketin bin parastina navneteweyî. Lê Kerkûk û Mûsil ji vê herêmê hatin derxistin, û bi vî awayî sêyeka Başûrê Kurdistanê di bin kontrola Iraqê de ma.

Vegera Rêbertiya Siyasî û Xiyanet

Di dema rabûnê de, rêberên partiyên sereke yên Başûrê Kurdistanê li Îranê di sirgûnê de bûn. Dema ku herêm hate rizgarkirin, ew bi lez vegeriyan — û di kiryarekê ku wek nîşana bindestiyê hate dîtin, hinekan heta wê radeyê çûn ku wêneyê Saddam Hussein maç kir — û destkeftiyên rabûnê li hember desthilata kesane firotin.

Wan parlamentoyeke hevbeş ava kir ku tenê ji nûnerên partiyan pêk dihat, lê ji ber nakokiyên hundirîn li ser parvekirina desthilatê bi lez hilweşiya. Di nîvê salên 1990an de, Jalal Talabani (YNK) û Masoud Barzani (PDK) herêm xistin nav şerekî navxweyî yê çar salan, ku di encamê de zêdetir ji 10,000 Kurdan hatin kuştin.

Encam bû dabeşbûneke fi‘lî:

• Silêmanî ket bin kontrola YNKê, bi piştgirîya Îranê.

• Hewlêr ket bin kontrola PDKê, bi piştgirîya Iraqê.

Ala Kurdistanê

Îstixbarata Derveyî û Lawazbûna Serweriya Kurdî

Ev şerê navxweyî Başûrê Kurdistanê kir qada têkoşîna ajansên îstixbaratê yên derveyî û mîlîsên ku nûnertiya hemû hêzên dagirker ên Kurdistanê dikirin.

Hêzên çekdar ên Kurd qet nekarîn xwedî serweriyeke tam bin. Berevajî vê yekê, dewletên derveyî bi azadî hêzên xwe yên leşkerî û torên îstixbaratê li herêmê bicih kirin.

Mînakeke navdar di 31ê Tebaxa 1996an de çêbû, dema ku PDKê, ji ber ku nikaribû YNKê têk bibe, artêşa Saddam Hussein — heman hêzên ku berpirsiyarê fermî ya komkujiya Enfalê bûn — vexwend da ku Hewlêrê dîsa dagir bike. Sedan şervanên Pêşmerge hatin kuştin, û Hewlêr û Silêmanî ketin bin kontrola hevbeş a Iraq û PDKê. YNKê jî bi alîkariya Pasdarên Şoreşa Îslamî ya Îranê Silêmaniyê vegirt, û bi vî awayî bajar ket bin bandora îstixbarata Îranê.

Gendelî, Bêhnberdan û Bandora Derveyî

Ji zêdetir ji sê dehsalan ve, malbatên Barzanî û Talebanî, bi rêya partiyên xwe (PDK / YNK), çavkaniyên Başûrê Kurdistanê xistine bin destê xwe, û dravên mezin veguhastine bankên derveyî li şûna ku wan di avakirina bingehên herêmê, pêşveçûn an parastina neteweyî de bi kar bînin.

Başûrê Kurdistanê hate veguherandin bo navendeke çalakiyê ji bo hêzên îslamî û neteweperest ên Tirkiye, Îran û Iraqê, ku di bin navên ol, çand, perwerdehî, hevkariya leşkerî û bazirganî de dixebitin.

Bi rêya zanîngeh û bernameyên ku bi navê “çandî” tên pêşkêşkirin, van hêzan ciwanên Kurd bi propaganda û şertandina îdeolojîk armanc kirine. Gelek ji wan kesên ku beşdar dibin zarokên karmendên Kurd in ku têkiliyên wan bi ajansên îstixbarata derveyî re hene, û mafên taybet li van dezgehên perwerdehiyê werdigirin.

Rûyê Xeyalî yê Desthilatdarî

Parlamentoya bi navê “Parlamentoya Kurdistanê” û hukûmeta herêmî — ku ji aliyê PDK û YNKê ve tên kontrolkirin — di rastiyê de zêdetir ji bo qanûnîkirina desthilata xwe dixebitin. Dîrok nîşan dide ku ger desthilateke Kurdî ya serbixwe û demokratîk derkeve holê, ya ku bi rastî berjewendiyên neteweyî yên Kurdan temsîl bike, PDK û YNK dê li gel hêzên dagirker yên derveyî bisekinin da ku wê lawaz bikin û hilweşînin.

Ev rastî lawaziya berdewam a xweseriya Başûrê Kurdistanê diyar dike; li wir nebûna artêşên derveyî nehatîye maneya xweseriya rastîn, belkî bûye sedema kûrbûna perçebûna navxweyî û girêdayîbûna derveyî.

Jalal Talabani û Masoud Barzani

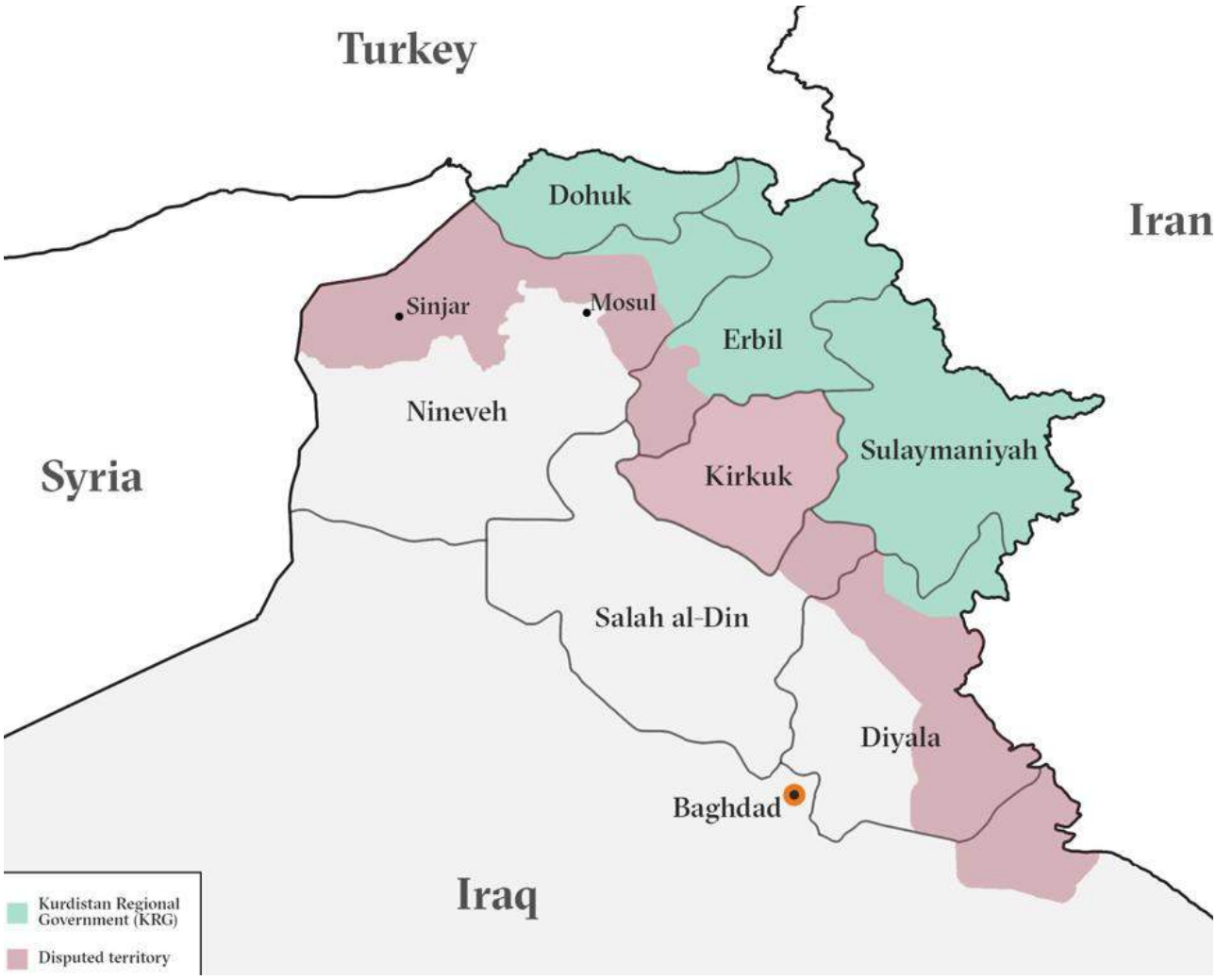

Nexşeya Başûrê Kurdistanê. Herêma qehweyî niha di bin dagirkeriya desthilatdarên Iraqê de ye.

4.26 – Serhildana Kurdî li Kurdistana Sor (1992)

Piştî Şerê Cîhanê yê Yekem, beşeke biçûk ji Kurdistanê ket bin rêveberiya Rûsyayê. Piştî êrişa Osmaniyan li Bakurê Kurdistanê di sala 1915an de, dehan hezar Kurdên Êzidî (Zerdeştî) ji welatên xwe hatin derxistin, û gelek ji wan penaberî herêma ku paşê bi navê Kurdistana Sor hate nasîn, û herwiha beşên din ên Yekîtiya Sovyetê kirin.

Di bin sîstema destpêkê ya Sovyetê de, hemû neteweyên ku bi fermî hatibûn nasîn mafên çandî wergirtin, û ji bo demeke kurt Kurdan jî li Kurdistana Sor xweseriya sînordar hebû. Lêbelê, ev dema rêveberiya xweser bi lez bi dawî bû dema ku Joseph Stalin Kurdan wek neteweyeke “pileya duyemîn” binav kir. Bi fermana rasterast a wî, gelê Kurd bi awayekî berfireh li ser komarên Sovyetê — wek Ermenistan, Gurcistan, Azerbaycan, Qazaxistan û Rûsyayê — hate belavkirin, ku ev yek bû sedema perçebûna civaka Kurd û lawazbûna yekîtiya wan ya siyasî.

Hilweşîna Yekîtiya Sovyetê di destpêka salên 1990an de bû sedema pêlên tevgerên serxwebûnê di nav neteweyên wê de. Di vê demê de, Kurdên Êzidî yên Kurdistana Sor, di bin rêberiya Wekîl Mistefa de, Artêşa Gel a Kurd damezrandin û serxwebûna Kurdistana Sor ragihandin, û bajarê Laçîn wek paytext hilbijartin.

Di sala 1992an de, nakokiya herêmî ya di navbera Ermenistan û Azerbaycanê de li ser Kurdistana Sor veguherî şerekî vekirî. Her du al hewl dan ku piştgirîya Kurdan bi dest bixin. Hikûmeta Ermenistanê pêşniyarek ji Wekîl Mistefa re kir: ger Kurdan di şerê li dijî Azerbaycanê de hevkariya leşkerî bikin, Ermenistan dê piştî serkeftinê xweseriya Kurdistana Sor nas bike û garantî bike. Li hember vê yekê, Azerbaycanê bi behaneya yekîtiya olî hewl da Kurdanên misilman li gel xwe bikişîne, û soz da ku mafên Kurdan nas bike û wan bike beşek ji çarçoveya siyasî ya îslamî.

Dema ku van hêzên dijber ji bo kontrola herêmê têkoşiyan, herêm ket nav şerekî wêranker yê sê salan. Hezaran Kurd hatin kuştin, û dehan hezarên din bi zorê hatin koçberkirin, mal û jiyana xwe li Kurdistana Sor hiştin. Di sala 1995an de, Ermenistan û Azerbaycan gihiştin lihevhatineke siyasî da ku herêmê di navbera xwe de parve bikin. Ev peyman bû dawîya hewla Kurdan ji bo xweseriya herêmê.

Piştî vê yekê, bêhêvî û sirgûn belav bû. Piraniya şervanên şoreşger ên Kurd ji Kurdistana Sor hatin derxistin, û gelek ji wan bûn penaberên siyasî ku li Qafqasyayê, Rûsyayê û Ewropayê belav bûn. Serhildana Sor — ku bû demeke kurt a xwe eşkerekirina siyasî ya Kurd di serdema piştî Sovyetê de — bi tundî hate şikandin, û Kurdistana Sor careke din ket bin dagirkeriya derveyî, bêyî wê xweseriya ku gelê wê ji bo demeke kurt hewl dabû bidest bixe.

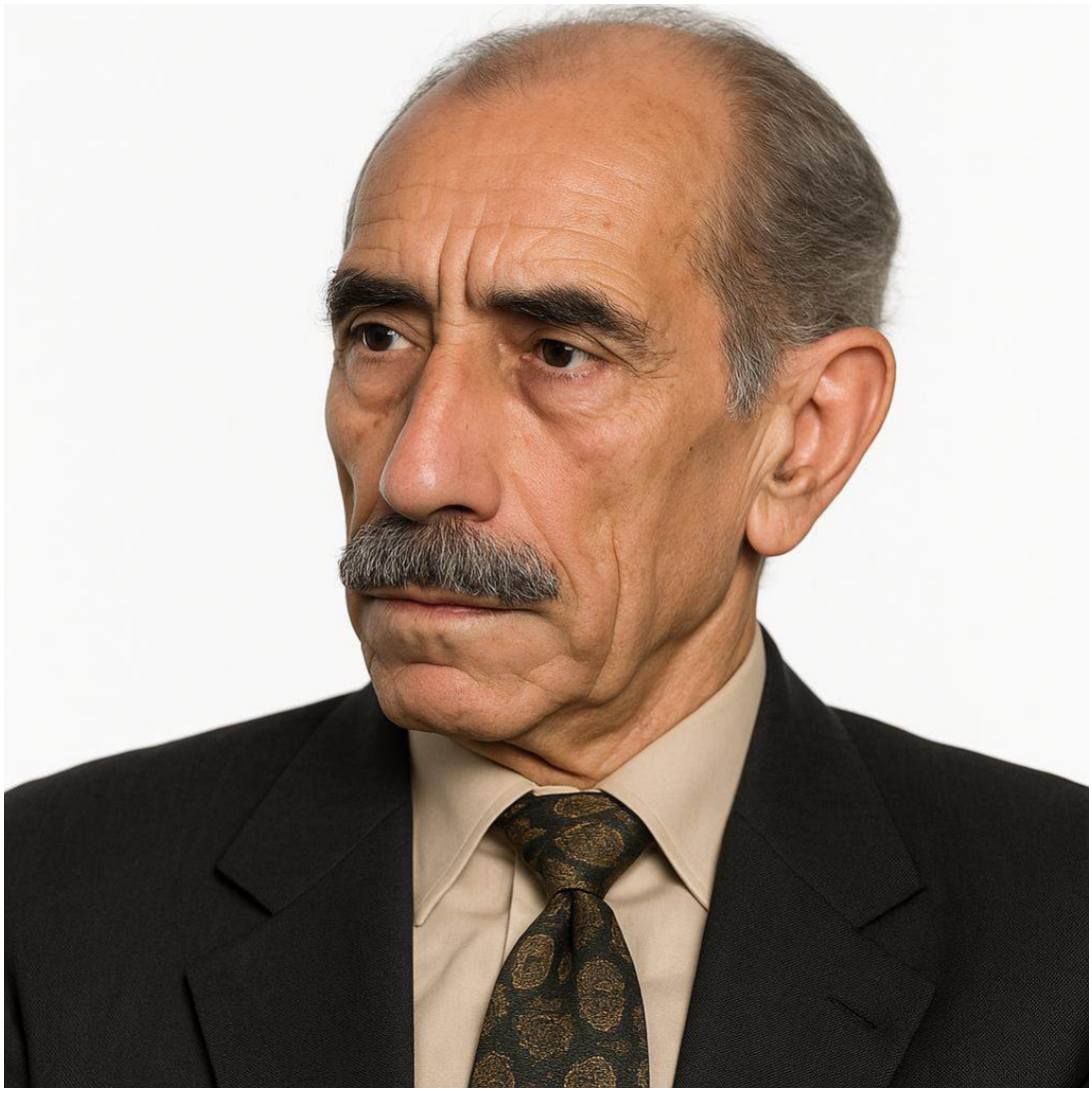

Wekîl Mistefayêv — Wekîl Mistefa (1938–2019)
Li Semerqendê, Ozbekistanê, hate dayîn û paşê koçî Brukselê, Belçîkayê, kir.

4.27 – Serhildana Gelê Rojava (Rojavayê Kurdistanê), 2011–2025

Berî sala 2011an, û bi rastî di piraniya dîroka nûjen de, rejîma Ba‘as a Sûriyeyê tu nasîn ji bo nasnameya neteweyî ya Kurdên Rojava qebûl nedikir û wan wek biyanîyên bêwelat di welatê xwe de didît. Ew bi awayekî sîstematîk ji hemwelatiyê, mafên milkê, beşdarbûna siyasî, û heta mafê qanûnî yê axaftina bi zimanê xwe an pîrozkirina çanda xwe hatibûn bêpar kirin.

Dema ku rabûna Sûriyeyê di sala 2011an de dest pê kir, Kurdên Rojava vê derfetê wek rêya rizgariyê dîtin. Bi yekîtiyê, rêxistinkirina gelêrî û hevrêziya stratejîk, wan bi lez hemû bajarên sereke yên Rojavayê Kurdistanê, di nav wan de Qamişlo, Serêkaniyê, Efrîn, Hesekê, Kobanê û Minbic, rizgar kirin.

Damezrandina Strukturên Siyasî û Leşkerî

Di qonaxa destpêkê ya şoreşê de, gelê Rojava Partiya Yekîtiya Demokratîk (PYD) û du hêzên sereke yên leşkerî damezrandin:

• YPG (Yekîneyên Parastina Gel)
• YPJ (Yekîneyên Parastina Jin)

Van hêzan erk girt ku herêmên Kurdî biparêzin, ewlehiya giştî biparêzin û vîzyoneke siyasî ya pirrengî û wekheviya jin û mêran pêş bixin.

DAIŞ, Siyaseta Tirkiyeyê û Sûcên Li Dijî Mirovahiyê (2014–2015)

Ji sala 2014an heta 2015an, hikûmeta Tirkiyeyê bi eşkereyî piştgirî da komên tundrew ên îslamî yên sunnî, bi taybetî DAIŞê, da ku herêmên di bin kontrola Kurdan de bêaramiya bikin. DAIŞê êrişên hevrêzkirî li Başûr û Rojavayê Kurdistanê dest pê kir û sûcên ku cîhan hejand pêk anîn:

• Hezaran Kurd hatin komkirin.
• Hezaran jin û zarok hatin revandin, kirin kole û li bazarên bajarên Ereban hatin firotin.
• Rizgarbûyî rastî destdirêjiya seksî ya sîstematîk, zorveguherandina olî û dûrketina bêdawî ji malbatên xwe hatin.
• Heta îro jî, zêdetir ji 3,000 jinên Kurd di dîlgirtinê de ne, û gelek ji wan di malên mêrên Ereb û Tirkan de têne ragirtin û rastî destdirêjiyên berdewam tên.

Van sûcan mînakek ji dûbarebûna dîrokî nîşan dan ku vedigere 1,400 sal berê, dema ku artêşên Ereb ên Qureyş û Umewî herêmên Kurdî wek Tîsfun (Bexda), Xereybe (Basra), Nasiriyê, Reqe, Heleb, Mûsil û Xûzistan dagir kirin û jinên Kurd di bin behaneya olî de kirin kole.

Şerê Kobanê û Bilindbûna "Jin, Jiyan, Azadî"

Di salên 2014–2015an de, DAIŞê êrişeke mezin li Kobanê kir. Piştî sê mehan şerê bajarî yê dijwar, parêzerên Kurd — bi piştgirîya êrişên asmanî yên koalîsyona navneteweyî — karîbûn DAIŞê paşde bişûnin.

Ev serkeftina dîrokî:

• Bû sembola navneteweyî ya berxwedana Kurdî.
• Felsefeya şoreşger ya "Jin, Jiyan, Azadî" temsîl kir.
• Bû xalê veguherînê di şerê li dijî DAIŞê de û rê li pêşveçûna wan ber bi Rojava ve girt.

Piştî rizgarkirina Kobanê, hêzên Kurd bi gav bi gav hemû bajar û gundên Rojavayê Kurdistanê ji kontrola DAIŞê paqij kirin.

Rêveberiya Xweser û Desthilatdarî

Di bin rêberiya Mezlûm Kobanê de, Kurdên Rojava Rêveberiya Xweser ava kirin ku li ser van bingehan rawestiya:

• Rêveberiya demokratîk a xweser
• Wekheviya jin û mêran
• Tevlêbûna hemû neteweyan
• Dadmendiya civakî

Ev modela rêveberiyê bi disiplin, tevlêbûn û aramiya xwe, tevî tehdîdên berdewam ji aliyê DAIŞê, rejîma Sûriyeyê û Tirkiyeyê ve, di asta navneteweyî de bal kişand.

Êrişên Tirkiyeyê û Paqijkirina Etnîkî (2018–2019)

Di sala 2018an de, artêşa Tirkiyeyê ligel mîlîsên tundrew ên îslamî — ku gelek ji wan endamên berê yên DAIŞê bûn — êrişî Efrînê kir.

Di sala 2019an de jî, wan Serêkaniyê û Girê Spî dagir kirin.

Encam:

• Zêdetir ji 400,000 Kurdan bi zorê hatin koçberkirin.
• Herêmên dagirkirî ketin bin kontrola jandarmeya Tirkiyeyê.
• Rêxistinên navneteweyî yên mafên mirovan van operasyonan wek kiryarên paqijkirina etnîkî û guhertina demografîk nas kirin.
• Tevî zanîna cîhanê, tu gaveke biryardar a navneteweyî ji bo rawestandina êrişên Tirkiyeyê nehat avêtin.

Mîras û Têkoşîna Berdewam

Di 14 salên borî de, Şoreşa Rojava bûye mînakeke zindî ya demokrasîya gelêrî, azadiya jinan û dadweriya civakî li Rojhilata Navîn.

Qanûnîbûna wê ne ji dewleta Sûriyeyê an destwerdana derveyî tê, belkî ji îrade, fedakarî û rêxistinkirina gelê Kurd derdikeve.

Heta îro jî, hêza Rojava di baweriya wê ya bêtirs ji bo xwebirêvebirinê de ye — tevî şerên berdewam, dorpêçkirin û îzolasyona dîplomatîk.

Jinral Mezlûm Kobanê

4.28 – Asûrî, Keldanî û Suryanîyên Kurdistanê

Asûrî, Keldanî û Suryanî xwedî mîraseke hevpar a kevnar a Mezopotamyayê ne, lê di pêşketina dîrokî, nasnameya olî û pêşveçûna zimanî de ji hev cuda ne. Hemû van koman kokên xwe digihînin şaristaniyên kevnar ên Mezopotamyayê, bi taybetî herêmên di navbera çemên Dîcle û Firatê de, li wir ku Împaratoriya Asûrî di navbera nêzîkî 2500 heta 612 berî zayînê de geş bû.

Li gorî tomara dîrokî, bav û kalên van gelan ji herêmên derdora Sûriya Mezin (Şam) û Urdunê ber bi Mezopotamyayê ve koç kirin.

Nasnameya Zimanî û Çandî

• Peyva “Suryanî” bi gelemperî ji bo civakên Mesîhî yên bi zimanê Aramî diaxivin tê bikaranîn, bi taybetî yên ku bi Dêra Ortodoks a Suryanî re girêdayî ne.

• Hinek Suryanî xwe wek Asûrî nas dikin, lê hinekan xwe neteweyeke cuda dibînin. Ew bi Turoyo diaxivin, ku devokek ji Aramiya Klasîk re tê girêdan.

• Hem Asûrî û hem jî Keldanî bi Sûrath diaxivin, ku ew jî devokeke Aramî ye.

Dabeşkirina Zimanî

• Zimanên nûjen ên Asûrî/Suryanî/Keldanî ji şaxa Aramî ya malbata zimanên Semî ne, ku İbranî û Erebî jî tê de ne.

• Zimanê kevnar ê Asûrî — Akkadî — zimanekî Semî yê rojhilatî bû ku ji aliyê zimanî ve nêzîkî İbranî bû. Di nav sedsalan de, Aramî şûna Akkadî girt wek zimanê sereke yê nivîsandin û axaftinê li herêmê.

Xanedanên Navdar ên Împaratoriya Asûrî

• Shamşî-Adad I (nêzîkî 1813–1781 B.Z.) – Damezrînerê yek ji dewletên bajarî yên destpêkê yên Asûrî.

• Tukultî-Nînurta I (nêzîkî 1243–1207 B.Z.) – Kontrola Asûrî li ser Babilon û herêmên derdora wê fireh kir.

• Împaratoriya Nû ya Asûrî (911–612 B.Z.) – Di serdema padîşahên wek van de gihişt asta herî bilind:

o Aşûrnasirpal II
o Tiglat-Pileser III
o Sargon II
o Sennacherib

o Esarhaddon
o Aşurbanipal

Di asta xwe ya herî bilind de, Împaratoriya Nû ya Asûrî kontrola Mezopotamya, Misir, Levant û beşên Anatolyayê dikir.

Hilweşîn

Di sala 612 berî zayînê de, hevpeymaniya Babiloniyan û Medan bajarê Nînewa dagir kir û desthilata împaratorî ya Asûrî bi dawî bû. Piştî wê, Asûrî ketin bin desthilata împaratoriyên peyre pey, wek Babiloniyan, Persên Ahamenî, Yewnanî, Romayî, Ereb û Osmanî.

Mayîn û Kêmbûn

Her çend serweriya wan ya siyasî zêdetir ji 2,600 sal berê bi dawî bûbe jî, Asûrî, Keldanî û Suryanî karîbûn kevneşopiyên xwe yên olî, mîrasa çandî û nasnameya zimanî biparêzin. Lêbelê, sedsalên dagirkirinê, asîmîlasyona bi zor û koçberkirina berfireh bi gav bi gav hejmar û bandora wan kêm kir.

Belavbûna Coğrafî

Îro Asûrî, Keldanî û Suryanî li van herêman dijîn:

• Başûrê Kurdistanê: Nînewa, Hewlêr
• Rojavayê Kurdistanê: Hesekê, Heleb
• Bakurê Kurdistanê: Mêrdîn, Midyad
• Rojhilatê Kurdistanê: Wirmê (Ûrmiye)
• Iraq: Bexda
• Sûriye: Şam

• Tirkiye: Stenbol
• Îran: Tehran

Herwiha civakên mezin ên diasporayê li DYA, Swêd, Almanya û Awistralyayê hene.

Demografî

Heta sala 2025an, hejmara gişтî ya Asûrî–Keldanî–Suryanî li cîhanê nêzîkî 4 milyon kes tê texmînkirin. Piraniya wan niha li diasporayê dijîn ji ber şerên dirêj, çewisandina olî û ne aramiya siyasî li welatên bav û kalan. (Binêre Pêvek 4.)

Beşa Pêncemîn

5- Zimanê Kurdî

Zimanê Kurdî ji aliyê gelê Kurd ve li ser navçeyek geografîkî ya fireh tê axaftin û ji çar komên sereke yên zaravayan pêk tê:

1. **Kurdîya Bakur (Kurmancî)** – Di gotar û axaftinên gelemperî de gelek caran bi şaşî tê nîşandan ku navên herêmî yên wekî Şikakî (navê eşîrekek kurdî li Rojhilatê Kurdistanê) an Badînî (navê herêmek taybet li Başûrê Kurdistanê) wek zaravayên cuda têne danasîn.
2. **Kurdîya Navîn (Soranî)** – Navên herêmî yên wekî Mokrîyanî, Silêmanî û Eredelanî ne zaravayên serbixwe ne, belkî navên herêm û eşîrên navçeya Soranî ne.
3. **Kurdîya Başûr (Îlamî)** – Cureyên ku bi navên Kirmaşanî, Lorî, Kelhurî, Lekî û Bextiyarî tên naskirin, ne zaravayên cuda ne; ew di nav şaxê Îlamî de nasnameyên herêmî an eşîrî ne.
4. **Goranî** – Şêweyên wekî Hewramî, Zazakî û Dîmilkî gelek caran wek zarav têne hesibandin, lê van navan di eslê xwe de navên herêm û komên eşîrî yên Kurdistanê ne.

Belavbûna Zaravayan û Demografî

Zaravaya Kurdî	Rêjeya Têkildara Axêverên Kurdî	Herêmên Bikaranînê
Kurdîya Bakur (Kurmancî)	%45	Bakurê Kurdistanê, Rojava (Rojavayê Kurdistanê), Kurdistana Sor, Badînan, Mûsil û Şingal (Başûrê Kurdistanê), Wirmê (Ûrmiye), Selmas, Xoy (Rojhilatê Kurdistanê)
Kurdîya Navîn (Soranî)	%30	Navenda Rojhilat û Navenda Başûrê Kurdistanê

Zaravaya Kurdî	Rêjeya Têkildara Axêverên Kurdî	Herêmên Bikaranînê
Kurdîya Başûr (Îlamî)	%20	Parêzgehên Kirmaşan, Îlam û Luristanê (Rojhilatê Kurdistanê); Xaneqîn (Başûrê Kurdistanê)
Goranî (Zazakî, Dîmilkî)	%3	Bi taybetî li Dêrsimê; her weha li Bingöl, Xarpêt (Elazîz), Erzîngan, Amed, Meletî, Sêwas, Semsûr, Muş
Goranî (Hewramî)	%2	Herêma Hewramanê li Başûr û Rojhilatê Kurdistanê (Pawe, Tewîle, Newsûd, Serdeşt, Helebce, Biyare)

5.1 – Koka Zimanê Kurdî

Di dirêjahiya dîrokê de, kêm Kurdan bi awayekî kûr li ser koka zimanê xwe, pêşketina wê ya dîrokî an şekildana wê ya civakî-siyasî rawestiyane. Ev bêeleqeyî rê daye hêzên derveyî ku nasnameya kurdî û mîrata zimanî ya kurdan bi çarçoveyên alîgirane binirxînin; çarçoveyên ku pir caran li dijî hişmendiya neteweyî ya kurdan bûne.

Di qonaxa destpêkê ya zimanzanîya rojavayî de, zimanê kurdî bi gelemperî di nav malbata zimanên Hind-Ewropî de hate polandin. Lê di bin bandora ajandayên neteweperest ên farsî, tirkî û erebî de, paşê wek şaxek ji zimanên îranî hate dabeşkirin — guhertinek ku heta îro jî gotara akademîk şekil dide. (Binêre Pêvek 5.)

Dabeşkirina Bi Armancên Siyasî

Yekem şaşbûnê mezin di sala 1834an de çêbû, dema ku Franz Bopp, ku hate gazîkirin bo derbarê Qacarî, bi şaşî kurdî û belûçî wek zaravayên farsî binav kir. Ev şaşî ji aliyê zimanzanên alman ên paşerojê wek Max Müller (1861) û Theodor Benfey (1869) ve bêyî lêkolîna rasterast ya zimanê kurdî hate dubarekirin.

Zimanzanên brîtanî yên sedsala 19an — wek William Johnston — heman çarçoveyê pejirandin bê ku biçin Kurdistanê, kurdî fêr bibin an berawirdên avahîyî bikin. Di şûna wê de, wan xwe sparte çavkaniyên neteweperest ên farsî û elîtên Qacarî yên bi eslê xwe tirkî–mongolî, yên ku kurdî ji ber armancên siyasî wek şaxek ji farsî nîşan didan.

Ji ber vê yekê, polandina kurdî wek “zimanek îranî” hîn jî di akademiya navneteweyî de dom dike, tevî delîlên zimanî, rêzimanî û hevoksaziyê yên li dijî vê têgihiştinê.

Cudabûna Zimanî Ji Farsî

- Têgihiştina hevbeş di navbera kurdî û farsî de pir kêm e; kesek farsîaxêv ku kurdî nexwendibe, dê di têgihiştina hevokên hêsan de jî zehmet bikşîne.
- Avahiya rêzimanî, dengsazî û hevoksazî di navbera her du zimanan de gelek cuda ne.
- Rehê bingehîn ê zimanê kurdî li ser bingeha Med–Zagros–Hurî ye, ne li ser mîrata zimanî ya farsî.

Ev polandina şaş ne tenê xeletiyek akademîk e, belkî guherandinek bi qest e ku xizmeta asîmîlasyona siyasî dike. Zanyarên neteweperest ên farsî ji pejirandina kokên xwe yên Asyaya Navîn (Tacîk) dûr dikevin û li şûna wê çîrokek derewîn a xwecihî pêşkêş dikin ku kurdî di nav qada farsî de dihele, û bi vî awayî statûya wê ya dîrokî û çandî kêm dikin. (Binêre Pêvek 6.)

Parçekirina Çêkirî ya Zaravayan

Parçekirina Kurdî di nav gelek “zaravan” de bi piranî encama ajendeyên siyasî ye, ne ya zanista zimanî.

• Gelek ji wan ku wekî zarav tên naskirin — Şikakî, Herkî, Colemêrgî, Amadî, Qamişloyî, Badînî — di rastiyê de navên herêmî an eşîrî ne di nav Kurdîya Bakur (Kurmancî) de.

• Bi heman awayî, Hewlêrî, Mokrîyanî, Silêmanî, Sineyî û Belbasî cureyên Soranî ne, ne zaravên serbixwe.

• Di Kurdîya Başûr (Îlamî) de jî navên wekî Lekî, Takistanî, Tatî-Cow, Bextiyarî, Xomzarî, Lorîya Bakur, Kelhurî û Kirmaşanî şaxên binî ne, ne zaravên cuda.

Heke gelên kurd ên asîmîle bûyî — yên ku êdî Kurdî napeyivin lê berê diaxivîn — jî bên hesibandin, wê demê Kurdîya Başûr (Îlamî) dibête mezintirîn şax; ev yek jî têgihiştina gelemperî ya ku Kurmancî mezintirîn şax e radike.

Şaxa Goranî jî hate parçekirin bo şeş cureyên navdar — Bacelanî, Goranî, Kakeyî, Şebekî, Zazakîya Bakur û Zazakîya Başûr — bi awayekî ku nasnameya wan ya kurdî gelek caran di polandinên fermî de tê jêbirin.

Çarçoveya Rast a Zimanî

Zimanê kurdî yek ziman e ku bingehek yekgirtî heye û tenê cudahiyên herêmî yên biçûk tê de hene, ne dabeşbûnek mezin a zaravayan. Piraniya wan ku wek “zarav” tên naskirin, di rastiyê de navên geografîkî an eşîrî ne, ne pergalên zimanî yên serbixwe.

Tabloya Rast a Polandinê

Kategorî	Daxuyanî
Koka Zimanî	Zimanek Med–Zagros–Hurî
Navê Zimanê	Kurdî
Komên Sereke yên Zaravayan	Bakur, Navîn, Başûr, Goranî

Zaravayên Fermî û Bajarên Nûner

Zaravaya Fermî	Cure / Navên Herêmî
Kurdîya Bakur (Kurmancî)	Badînî, Colemêrgî, Mêrdînî, Qamişloyî, Amadî, Şikakî, Sêwasî
Kurdîya Navîn (Soranî)	Silêmanî, Hewlêrî, Mokrîyan, Baban (Belbasî), Eredelan
Kurdîya Başûr (Îlamî)	Kirmaşanî, Îlamî, Lorî, Kelhurî, Bextiyarî, Feylî, Tatî
Kurdîya Goranî	Hewramî, Zazakî, Dîmilkî

5.2 – Nirxandina Zimanê Avestayî û Bikaranîna Wî di Serdema Dîrokî ya Xwe de

Zimanê Avestayî ji 53 tîpan pêk tê, ku ji wan 14 dengdar (vowel) û 39 bêdeng (consonant) in.

Avestayiya Kevn (ku wekî Avestayiya Gathî jî tê zanîn) di serdema Zerdeşt de li rojhilatê Îranê an jî li herêma firehtir a Rojavayê Asyayê di navbera 1500 B.Z. û 1000 B.Z. de tê gotin.

Avestayiya Nû, ku di nivîsarên paşerojê yên Zerdeştî de tê dîtin, ji nêzîkî 1000 B.Z. heta 500 B.Z. di bikaranînê de bû. Herçiqas paşê wekî zimanekî rojane rawestiya jî, Avestayî di merasimên olî de berdewam hate bikaranîn, û heta îro jî di nav civakên Zerdeştî de wekî zimanê ayînî tê bikaranîn.

Di serdema Împaratoriya Sasanî (224–651 P.Z.) de, alfabeya Avestayî hem hate parastin û hem jî bêtir hate pêşxistin. Di serdema padîşah Şapur II (309–379 P.Z.) de, hewildanên mezin hatin kirin da ku nivîsarên olî yên Zerdeştî bi tîpên Avestayî werin nivîsandin. Ev alfabeya ji nêzîkî 350 P.Z. heta 1000 P.Z. di bikaranînê de ma, heta di serdema destpêkê ya Îslamî de jî, taybetî di dibistan û civakên Zerdeştî de.

Piştî 1000 P.Z., di bin desthilata Îslamî de, bikaranîna gelemperî ya Avestayî hate qedexekirin û Erebî bû zimanê serdest. Lêbelê, nivîsa Avestayî di dersên olî de ma zindî, taybetî di nav Parsiyên Hindistanê û hin civakên Zerdeştî yên mayî li Îranê de.

Nivîsa Avestayî taybet bi kevneşopiya Zerdeştî ye. Ew ji çepê ber bi rastê ve tê nivîsandin û gelek fonetîk e. Herçiqas di navbera Avestayî û Sanskritî de hin hevbeşiyên peyvî hene jî, lê nivîsa Avestayî tu têkiliyek bi Devanagarî re tune ye (ku pergala nivîsandinê ya Sanskritî ye).

Alfabeya Avestayî – Tabloya Berawirdkirina Fonetîkî

Dengdar (16):

a, ā, ə, ə̄, e, ē, o, ō, i, ī, u, ū, əi, əu, ao, āo

Bêdeng (37):

k, x, g, ɣ, c, j, t, d, δ, ţ, ţh, p, b, f, β, m, n, ŋ, y, v, r, l, s, z, š, ž, h, ʿ, θ, ź, ṣ, ṛ, ṝ, ṇ, ḷ, ḹ

Tîpa Avestayî	IPA	Wekhevê Inglîzî	Kurdî (Kurmancî)	Kurdî (Soranî)
𐬀 (a)	/a/	a in father	a	ا
𐬁 (ā)	/aː/	long a	a (dirêj)	ئا
𐬄 (ə)	/ə/	a in sofa	e (bê stres)	ە
𐬅 (ə̄)	/əː/	long schwa	–	–
𐬆 (e)	/e/	e in bed	e	ە

Tîpa Avestayî	IPA	Wekhevê Inglîzî	Kurdî (Kurmancî)	Kurdî (Soranî)
𐬇 (ē)	/eː/	long e	ê	ێ
𐬈 (o)	/o/	o in hot	o	و
𐬈 (ō)	/oː/	long o	o (dirêj)	وو
𐬀 (i)	/i/	i in machine	i	ی
𐬁 (ī)	/iː/	long ee	î	یی
𐬉 (u)	/u/	u in put	u	و
𐬊 (ū)	/uː/	long oo	û	وو
𐬋 (əi)	/əi/	ei in weigh	ê / ey	ێ
𐬌 (əu)	/əu/	ow in cow	ew	ێو / ئۆ
𐬍 (ao)	/ao/	ow in how	aw	ئاو / ئاۆ
𐬎 (āo)	/aːo/	long ow	aw (dirêj)	ئاۆ
𐬐 (ka)	/k/	k in kite	k	ک

Tîpa Avestayî	IPA	Wekhevê Inglîzî	Kurdî (Kurmancî)	Kurdî (Soranî)
𐬵 (xa)	/x/	German ch in Bach	x	خ
𐬜 (ga)	/g/	g in go	g	گ
𐬭 (γ)	/ɣ/	French guttural r	gh	غ
𐬌 (ca)	/t͡ʃ/	ch in church	ç	چ
𐬖 (ja)	/d͡ʒ/	j in jam	j	ج
𐬠 (ṭ)	/ʈ/	retroflex t	ṭ (di Kurdî de tune)	ط (له کوردیدا نییه)
𐬨 (δ)	/ð/	th in this	dh (di Kurdî de tune)	ذ (له کوردیدا نییه)
𐬟 (t)	/t/	t in top	t	ت
𐬇 (d)	/d/	d in dog	d	د
𐬚 (p)	/p/	p in pen	p	پ
𐬛 (b)	/b/	b in boy	b	ب
𐬞 (f)	/f/	f in fun	f	ف

Tîpa Avestayî	IPA	Wekhevê Inglîzî	Kurdî (Kurmancî)	Kurdî (Soranî)
𐬝 (β)	/β/	soft v / w	v / w	و (naverokî)
𐬭 (ŋ)	/ŋ/	ng in sing	ng	نگ
𐬦 (n)	/n/	n in net	n	ن
𐬨 (m)	/m/	m in man	m	م
𐬌 (y)	/j/	y in yes	y	ی
𐬯 (v)	/v/	v in vet	v / w	ڤ / و
𐬬 (r)	/r/	rolled r	r	ر
𐬮 (l)	/l/	l in lip	l	ل
𐬱 (s)	/s/	s in sit	s	س
𐬰 (z)	/z/	z in zoo	z	ز
𐬩 (š)	/ʃ/	sh in ship	ş	ش
𐬶 (ž)	/ʒ/	s in measure	j	ژ

Tîpa Avestayî	IPA	Wekhevê Inglîzî	Kurdî (Kurmancî)	Kurdî (Soranî)
𐬨 (h)	/h/	h in hat	h	ه
𐬀 (ʿ)	/ʔ/	glottal stop	’	ع
𐬑 (t̰)	/θ/	th in think	th (di Kurdî de tune)	ث (له كورديدا نييه)
𐬘 (ź)	/z̪/	dental z	–	–

Girîng e ku were zanîn ku Împaratoriya Sasanî — ku serwerên wê ji bingeha kurdî bûn — Kurdîya Başûr (Îlamî) wekî zimanê fermî yê rêveberiya dewletê bikar dianî, lê nivîsa Avestayî tenê ji bo armancên ayînî di nav kevneşopiya Zerdeştî de dihate bikaranîn. Ji ber vê yekê, Avestayî zimanekî pîroz û merasîmî bû, ne zimanekî rojane yê rêveberî û karûbarên dewletê.

Piştî hilweşîna kontrola Xilafetên Erebî li ser Îranê, xanedana Samanî dest bi avakirina zimanê ku paşê bi navê “Farisî” hate naskirin kir. Wan ev ziman ji tevliheviya rêzimanê Kurdîya Başûr (Îlamî) û gelek peyvên Erebî ava kirin. Di wê serdemê de, Farisan ne zimanê kevnar ê pêş-Îslamî parastibû û ne jî dixwestin wê vejînin; herwiha wan bikaranîna Erebî an jî Kurdîya saf jî qebûl nedikir. Di encamê de, wan rêzimanê kurdî bi peyvên Erebî yên bi nivîsa erebî ve girêda û zimanekî tevlihev ê nû afirandin ku navê “Farisîya Nû” lê dan.

5.3 – Nirxandina Zimanî ya Gelên Zagrosê, Mezopotamyayê û Herêmên Derdorê

Nirxandina Zimanî ya Gelên Zagrosê, Mezopotamyayê û Herêmên Derdorê

Çavkaniyên dîrokî bi zelalî nîşan didin ku gelê kurd ji Med, Lulubî û Hurriyan re têne, ku damezrînerên Împaratoriya Medî bûn di sala 678 B.Z. de. Ev neseb bi tevahî ji hemû gelên din ên herêmî û cîhanê cuda ye. Bi gotineke din, kurd ne Hindî ne, ne Faris ne, ne Ereb ne, ne Tirk ne û ne Ewropî ne. Medan bi xwe Kurdî diaxivîn, zimanekî ku bi tu zimanê din ê cîhanê re ne têkildar bû.

Herçiqas Kurdî û Farisî hin peyvên hevbeş hene jî, ev tiştekî nîşanê bingehek hevpar nake. Hevşibûna kêm — wekî *du* (“du”) an *aw* (“av”) — ne bes e ku bingeha hevpar îspat bike, dema ku avahî, rêziman û sentaks bi vî awayî cûda ne. (Binêre Pêvek 7.)

Ji bo ku ev cudahî bêtir were fêmkirin, em dikarin hevokek hêsan di navbera gelek zimanan û zaravan de bidin berhev:

Tablo 1 – Berawirdkirina Hevoka: “Ez mirov im wek mirovên din”

Ziman / Zarav	Werger	Latinîkirin
Kurdî (Bakur / Kurmancî)	منیش وەک مرۆڤانی تر مرۆڤم	Minîş wek merovanî tir merovem
Kurdî (Navîn / Soranî)	Ez jî wekî wan mirovan mirov im	Ez jî wekî wan mirovan mirov im
Kurdî (Başûr / Îlamî)	منیم وەک دیار مردمی دیەم	Minim wek dyar mardomî dyem
Farisî (Farsî)	من انسان هستم مانند سایر انسان‌ها	Man ensân hastam mânand-e sâyer ensân-hâ
Dari Farisî	من انسان هستم مانند سایر انسان‌ها	Man ensân hastam mânand-e sâyer ensân-hâ
Tacikî Farisî (Kîrîlîk)	Ман инсон ҳастам мисли дигар инсонҳо	Man inson hastam misli digar insonho
Tirkîya Azerî (Latinî)	Mən də digər insanlar kimi insanam	Mən də digər insanlar kimi insanam

Ziman / Zarav	Werger	Latinîkirin
Tirkî (Îstanbulî)	Ben de diğer insanlar gibi insanım	Ben de diğer insanlar gibi insanım
Erebî	أنا إنسان مثل باقي البشر	Ana insan mithl bâqī al-bashar
Hindî	मैं भी अन्य इंसानों की तरह इंसान हूँ।	Main bhī anyā insānoṅ kī tarah insān hūṅ
Inglîzî	I am human like other human beings	I am human like other human beings

---

Delîlên ji Tablo 1ê

Di vê tabloyê de ti peyv, şêwaza nivîsandinê an avahiya rêzimanî tune ku Kurdî wek şaxek ji Farisî, Hindî an zimanên Ewropî bê polandin. Sentaksa Kurdî — taybetî Kurmancî, ku forma herî rastîn tê hesibandin — bi bingehîn ji wan cuda ye. Ev yek polandina Indo-Ewropî bi tundî dike nav pirsê.

Bi nirxandina serweriya dîrokî ya dewleta Medî û koçkirina Tacikan ji Asyaya Navîn di nêzîkî 1000 B.Z. de, rasttir e ku Kurdî di nav malbateke “Medo–Zagros–Hurri” de bê polandin, ne di nav Indo-Îranî de. Kurd gelên xwecihî yên Zagros û Mezopotamyayê ne, berevajî Farisan ku paşeroj hatine herêmê.

Girîng e ku were zanîn ku Farisîya nûjen (“Farisîya Nû”) bi bingehîn ji Farisîya Navîn (Pehlewî) cuda ye. Dema ku Împaratoriya Samanî desthilat ji Xilafeta Abbasiyan stand, Farisî wek zimanekî zindî bi mezinahî winda bûbû. Samaniyan zimanekî nû ava kirin bi rêzimanê Kurdîya Başûr (Îlamî), bi zêdekirina gelek peyvên Erebî û bi qebûlkirina nivîsa Erebî. Ev “Farisîya Nû” bêyî peyvên deynkirî yên Erebî hêza avahiyê tune ye û hîn jî parçeyên rêzimanê kurdî di nav xwe de diparêze.

Têbînî

Her kurdek ku her zaravekî Kurdî biaxive dikare herî kêm %50 ji gotinên zaravên din fêm bike. Ev yek piştrast dike ku hemû van zaravan beşên yek zimanî ne. Bi heman awayî, Dari Farisî, Farisîya Îranê û Farisîya Tacikî jî zaravên heman zimanî ne — lê bi avahî ji Kurdî cuda ne.

Tablo 2 – Pêşveçûna Dîrokî ya “Ez mirov im” di Kurdî û Farisî de

Ziman û Serdem	Hevok	Latinîkirin
Kurdî – 2025 P.Z.	من مرۆڤم	Ez mirovim
Farisîya Nûjen – 2025 P.Z.	من انسانم	Man ensanam
Farisîya Samanî – nêzîkî 1000 P.Z.	من مردم	Man mardom
Farisîya Sasanî – nêzîkî 300–900 P.Z.	ئەز مەردۆم	Az mard-om
Farisîya Kevn a Axaemenî – nêzîkî 600–400 B.Z.	𐎠𐎭𐎶 𐎶𐎼𐎫𐎡𐎹 (Adam martiya)	Adam martiya
Avestayî – nêzîkî 1000 B.Z.	𐬀𐬰𐬆𐬨 𐬨𐬀𐬱𐬌𐬌𐬂 (Azəm mašiiå)	Azəm mašiiå

Di nimûneyên Farisîya Kevn û Avestayî de, tu hevşibûnek bi Kurdî re nayê dîtin. Di Farisîya nûjen de, “man” ji Kurdî hatiye girtin, lê “mardom” ji peyva kurdî *mɛrdom* hatiye. Ev yek nîşan dide ku Farisan peyvên kurdî li gor fonetîka xwe guherandine da ku wan bi pergala dengî ya xwe re lihev bikin.

Tablo 3 – Pêşveçûna Têgeha Etîkî: Ji Avestayî heta Kurdî û Farisîya Nûjen

Ziman û Serdem	Hevoka Orîjînal + Latinîkirin
Avestayî – nêzîkî 700 B.Z.	𐬀𐬵𐬎𐬥𐬀 𐬬𐬀𐬌𐬭𐬌𐬌𐬀 𐬀𐬴𐬆𐬨 𐬬𐬊𐬵𐬎 𐬨𐬀𐬥𐬀𐬵 (Ahuna Vairya, Ashem Vohu, Vohu Manah, Asha, Spenta Armaiti)
Kurdî – Sedsala 21’an	یەکسانی خوازی، بیری باشە، بیری باش، وشەی پیرۆزە، وشەی پیرۆز کرداری پیرۆزە (Yeksanî xwazî, bîrî başe, bîrî baş, wişey pîroz, kirdarî pîroz)
Farisî – Sedsala 21’an	عادل بوودن، فکر خوب است، فکر خوب، کلام مقدس است، کلام مقدس عمل مقدس است (‘Ādel būdan, fekr-e khub ast, kalām-e moghadas ast, kalām-e moghadas ‘amal-e moghadas ast)

Ji vê berawirdkirinê diyar dibe ku di navbera Avestayî, Kurdî û Farisî de ti peyvekî hevpar tune ye. Ji ber vê yekê, îdiaya ku Farisî ji Avestayî derketiye bingehekî rast nîne. Avestayî zimanekî ayînî bû, lê Kurdî zimanê axaftinê yê Împaratoriya Medî bû.

Ziman	Hevok	Latinîkirin	Wergera Inglîzî
Farisî (peyvên Erebî)	عادل بوودن، فکر خوب است، فکر خوب، کلام مقدس است، کلام مقدس عمل مقدس است.	‘Ādel būdan, fekr-e khub ast, fekr-e khub, kalām-e moghadas ast, kalām-e moghadas ‘amal-e moghadas ast.	Bo ku mirov dadperwer be, hizir baş e; hizra baş, peyva pîroz e; peyva pîroz, kiryara pîroz e.
Kurdî (peyvên xwemalî)	بوودن (بوون)، خوب است (خاسەست)، است (هەس، هەست)	Bûdan (bûn), xûb ast (xasest), ast (hes/hest)	Farsi: Bûdenxub est. Kurmanji: Bûyîn xweşe. Sorani: Bûn xase.

Têbîniya Zimannasî ya Girîng:

Di nimûneya farsî ya jor de, peyvên ku bi şîn hatine nîşandan ji bingehê erebî ne, lê peyvên ku bi kesk hatine nîşandan ji bingehê kurdî ne. Tu peyva farsiya resen di nav de tune ye. Ev yek pirsiyeke bingehîn radixe holê: çawa dikare zimanek wek “Farsî” were binavkirin dema ku ne peyv û ne jî avahiya wê ji zimanê farsiya resen tê?

Ji aliyê dîrokî ve, îro kes nikare zimanê farsiya resen biaxive, ji ber ku ew di serdema Xîlafeta Abbasiyan de bû zimanek mirî. Di navbera 750–945 Z de, Abbasiyan siyaseta tund a erebkirinê li Îranê sepand û bikaranîna gişтî ya farsî zêdetirî 200 salan qedexe kir. Dema ku Samaniyan di sedsala 10’an de hewl dan ku farsî “vejînin”, ziman jixwe ji jiyana gişтî winda bû. Ya ku bi navê “vejandin” hate gotin, di rastiyê de afirandina zimaneke nû ya tevlihev bû, ku ji van pêkhateyan hatibû avakirin:

- **Rêziman:** Kurdî (Îlamî)
- **Peyv:** Bi piranî Kurdî û Erebî
- **Nivîs:** Tîpên erebî, ji ber ku nivîsa pehlewî ya resen hatibû jibîrkirin

Ev “Farsiya Nû” ti peywendiya rast a zimannasî bi farsiya kevnar re tune ye û nikare bi awayekî rast wek dûndana Avestayî an Farsiya Navîn were danasîn. Di bingeh de, ew avahiya rêzimaniya kurdî ye ku bi peyvên erebî hatiye dagirtin û bi nivîsa erebî hatiye kodkirin — berhemek ji tevliheviya pişтî-Abbasiyan e, ne mîrateya farsiya kevnar.

Bikaranîna “V” û “Zh” di Kurdî û Farsî de

Kurdî gelek caran tîpên ڤ (V) û ژ (Zh) bi kar tîne, ku di farsî de kêm in. Ev yek serxwebûna Kurdî ji Farsî zêdetir pişтrast dike. Di rastiyê de, heke hemû peyvên ku ji Kurdî hatine ji farsî werin derxistin, farsî dê bi mezinahî wek zimanekî fonksiyonel hilweşe. Lê Kurdî bêyî hewcedariya deynkirinê xweser û bi tevahî xwedî şiyanê ye ku her tişтî rave bike.

Avahiya Zimannasî

Kurdî zimanekî goşterbar (agglutinative) e ku bi tevlihevkirina kok û paşgiran wateyên aloz diafirîne — ne wek zimanên Hindo-Ewropî ku zêdetir li rêza peyvan têne xistin. Parçebûna zaravayên Kurdî — Kurmancî, Soranî, Kurdiya Başûrî û Goranî — di 1,400 salên borî de encama dabeşbûna siyasî û dagirkirina biyanî bûye, ne cihêbûna zimannasî ya xwezayî. Digel vê yekê, têgihîştina hevdu gelek bilind maye: axêverekî yek zaravayê bi giştî dikare ji %50 an zêdetir ji zaravayekî din fam bike.

5.4 – Qonaxên Dîrokî yên Zimanê Kurdî

Zimanê Kurdî xwedî dîrokeke belgekirî ye ku bi kêmanî pênc hezar salan vedigere paş. Rehên wê dikarin bigihîjin gelê Lulubiyan, ku li navbera çemên Dîcle û Firatê li dora 3000 B.Z. dijiyan. Li dora 2000 B.Z., Hurrî jî li piraniya vê herêmê formeke destpêkê ya zimanê ku îro wek Kurdî tê naskirin bi kar dianîn. Li dora 1000 B.Z., Gutiyanên Çiyayên Zagrosê heman bingeha zimannasî diaxivîn û bi vî awayî berdewamîya wê di nav sedsalan de parast.

Sazkirina fermî ya zimanê Kurdî li dora 700 B.Z. li welatê Medan pêk hat. Ji wê demê û pê ve, Medan vê zimanê parast û pêşxistin, û gelek peyvên kurdî di nivîsên kevnar ên Mediyan de yên sedsala 6’an a B.Z. de hatine tomar kirin.

Di navbera 300 Z û 1300 Z de, Kurdîya Navîn bandoreke xurt ji zaravayê Goranî wergirt, ku wek navgînek girîng a edebî û çandî xizmet dikir. Nivîsên Zerdeştî û Îslamî yên destpêkê behsa herêmên eşîrî yên kurdî dikin, û nivîsên olî yên sedsala 10’an gelek caran bi Goranî dihatin nivîsandin. Serdema Sasaniyan (224–651 Z) jî behsa civakên kurdîaxêv dike. Lêbelê, ji ber hilweşîna siyasî ya dewletên kurdî, gelek tomarên nivîskî yên serdemên Mediyan û Sasaniyan winda bûne.

Her çend Avesta (nivîsa pîroz a Zerdeştî) navê Kurdan rasterast nabêje, ew behsa Medyayê dike — ku dirêjdemê wek welatê bav û kalan yê gelê Kurd hatiye naskirin. Mînakî, di Vendidadê (1.9) de hatiye gotin:

“Welatê şanzdehemîn û herî baş ku Ehura Mazda afirand Ragha bû.”

(îro Reya li başûrê Tehranê).

Ev nîşan dide ku piraniya Îrana îroyîn — tevî Tehran, Belûçistan û Mazenderan — di dîrokê de axa kurdî bûye.

Reh û Neseba Kurdan di Nivîsên Pîroz û Dînî de

Geçek ji beşên Kitêba Pîroz nasnameya Medan û cudaîya wan ji Persan piştrast dikin:

• Îşaya 13:17:
“Va ye, ez ê Medan li dijî wan rabikim; ew ê bi zîv re nebin xwedî hêsanî, û ji zêrê jî kêfxweş nebin.”

Ev behsa Medan dike ku li bilindahiyên Kurdistanê dijiyan.

• Daniel 5:28:
“Peres: Padîşahiya te hate dabeşkirin û hate dayîn Med û Persan.”

Li vir Med û Pers bi cudahî tên gotin, ku piştrast dike Kurdan (Medan) ji Pers-Tacîk û Aryayan cuda ne.

• Karên Şandiyan 2:9 (Ahda Nû):
“Partiyan, Medan, Îlamiyan û nişтecihên Mezopotamyayê…”

Ji van sê — Partiyan, Medan û Îlamiyan — wek bav û kalanên Kurdan tên naskirin.

Heta di bûyera Pentekostê de jî amadebûna Medan hatiye tomar kirin, ku ev yek li ser baweriya zanistî ya ku Med bav û kalanên rasterast ên Kurdan bûne zêdetir ronahî dide.

Di Tewratê de (Destpêbûn 10:2, “Tabloya Netewan”) hatiye gotin:

“Kurên Yafet: Gomer, Magog, Madai, Yavan, Tubal, Meşex û Tîras.”

Li vir, “Madai” behsa Medan dike, ku ji aliyê etnîkî ve bi Kurdan re girêdayî ne.

Her wiha, Yeremya 51:11 dibêje:

“Xudan ruhê padîşahên Medan hejand, ji ber ku plana Wî li dijî Babelê ye ku wê hilweşîne.”

Ev yek dîsa Medan wek gelêkî hêzdar û serbixwe piştrast dike.

Pêşketina Edebiyata Kurdî

Edebiyata klasîk a Kurdî li dora 1300 Z dest bi derketinê kir û li dora 1650 Z bi tevahî bû zimanekî edebî yê sazûmanî û pêşketî. Ji nivîskarên navdar dikarin navên Melayê Cizîrî (1570–1640 Z) û Ehmedê Xanî (1650–1707 Z) bêne gotin, ku berhemên xwe bi nivîsa Aramî nivîsandine. Berhema navdar a Xanî, *Mem û Zîn* (1695 Z), wek mîlestonek girîng a edebiyata Kurdî tê hesibandin. Ehmedê Xanî Mem û Zîn

Di sedsala 19’an de, Kurdîya Kurmancî bi tîpên latînî hate adaptekirin, û di sala 1898’an de Celadet Bedirxan rojnameya yekem a kurdî weşand.

Ji sedsala 20’an û pê ve, zimanê Kurdî bi tevahî ji aliyê rêzimanî û peyvnasî ve hate standardkirin, ku ev yek statûya wê wek yek ji zimanên xwedî berdewamîya dîrokî û dewlemendiya çandî ya cîhanê zêdetir xurt kir.

5.5 – Zaravayê Tatî yê Kurdî

Diyalêkta Tat şaxek ji zimanê Kurdî ye ku di bin bandora Farisî û Tirkîya Azerî de gelekî hatî asîmîlekirin. Ji ber vê yekê, îro wekî zimanekî di xetereyê de tê naskirin û roj bi roj ji bikaranîna rojane dûr dikeve.

Çavkanîyên dîrokî û kevneşopiya devkî nîşan didin ku berî hatina gelên Faris û Tirk, nişтecihên Zengiyan (Zencan), Qezwan (Qezvîn), Rebar (Reşt) û Ramswar (Ramsar) hemû guhertoyek ji Tatê Kurdî diaxivîn. Ji ber vê yekê, beşek mezin ji gelên îroyîn ên Farisî- û Azerî-axêv ên Zengiyan (Zencan), Qezwan (Qezvîn), Rebar (Reşt), Ramswar (Ramsar), Tehran, Rojhilat (Markazî), Xorasan û Türkmenistanê bi eslê xwe Kurdên Tat in ku zimanê wan di warê peyv û dengnasiyê de gelek guhertin dîtine. Her çend axaftina wan îro Farisîbûyî an Azerîbûyî be jî, eslê wan ê etnîkî hîn jî Kurdî ye.

Tevî vê asîmîlekirinê, Tatê Kurdî hîn jî li hin herêmên bakurrojavayê Îran û Qafqasê dimîne. Civakên ku di wan de diyalêkta Tat hîn jî tê bikaranîn ev in:

• Parêzgeha Qezwan (Qezvîn) — Takestan, Eştehard, Abyek û gundên derdora wan — ku di dîrokê de berî guherandina navê wê di serdema desthilatdariya Tirkî de bi navê Tatistanê dihate naskirin.
• Başûr û başûrrojhilatê Zengiyanê (Zencan)
• Gundên nêzî Xelxalê li parêzgeha Erdewelê (Erdebîl)
• Karac li parêzgeha Elborzê
• Parêzgehên Rojhilat (Markazî) û Taranê (Tehran)

Li herêma Dagestanê ya Rusyayê, beşên ji civaka Cihûyên Çiyayî (Cuhuro) hîn jî guhertoyek Judeo-Tat diaxivin ku şaxek ji diyalêkta Tatê Kurdî ya eslî ye.

Cihê Zimannasî

Tat di bin grûpa Kurdîya Başûrî (Îlamî) de tê rêz kirin. Her çend ew hîn jî bingehên gramerî yên Kurdî diparêze, sedsalên bandora Farisî û Azerî — bi taybetî ji ber nebûna perwerdehiya fermî bi Tatî — bûne sedema guherîna gelek peyvan, taybetî di peyvên nûjen û teknîkî de. Ev xwêşûn zêdetir bûye ji ber ku nifşên ciwan ji bo şert û mercên

civakî û aborî zêdetir Farisî an Azerî wekî zimanê xwe yê sereke hilbijêrin, ku ev yek Tatê Kurdî dixe xetera tunebûnê.

Desthilatdarên hem Îranê û hem jî Azerbaycanê di dîrokê de beşdarî vê kêmbûna zimannasî bûne bi awayê ku diyalêkta Tat wekî “Azerîya Kevn” dane naskirin; ev navdanek siyasî bû ku armanca wê veşartina eslê Kurdî yê vê zimanê bû.

Tabloya jêrîn rêzkirina gotina “welat xweşik e” di nav ziman û diyalêktên cuda de nîşan dide û forma Tatê di çarçoveya Kurdîya Başûrî de diyar dike.

Ziman û Serdem	**Hevok**	**Transliterasyona Latînî**
Azerîya Kevn	واتان شازای وابەدیه	Vatan šāzāyī va bādīh
Azerîya Baku ya Nûjen (Sedsala 21’an)	وەتەن گوزەلدیر	Vətən gözəldir
Azerîya Îranî	وەتەن گوزەلدی	Vətən gözəl di
Kurdî (Bakur – Kurmancî)	وڵات خۆشکه	Wilat xoşike
Kurdî (Navîn – Soranî)	وڵات جوانه	Welat jwana
Kurdî (Başûr – Îlamî)	وەتەن خۆشه	Wetan xoşe
Kurdî (Başûrê bi Tesîra Tatî)	وەتەن خۆشکه	Watan xoşike
Farisî (Farsî)	کشور زیباست	Keshvar zibâst
Îngilîzî	The country is beautiful	—

Têbînîyên Ferhengî

Leksêma Kurdî **wetan** (welat, nîştiman) bi kûrahî di kevneşopiya zimanê Kurdî de rêgez dibe. Her çend ew dişibe peyva erebî **al-waṭan**, lê zimanzanîya dîrokî nîşan dide ku dibe ku herdu jî ji bingehekê gelek kevn تر û belkî pêş-erebî di navçeya fireh de hatibin. Kurdî her weha hevwateyekî xwecihî û resen jî diparêze, ew jî **welat** e, ku di hemû devokan de

belav e. Heman awayî, **xwêşk** (“delal” an “hezkirî”) peyvekî resen ê Kurdî ye ku di helbest û edebiyata Kurdî ya Navîn de bi demeke dirêj hatiye bikaranîn.

Ji aliyê tîpolojîya zimanî ve, Tatîya Kurdî bi awayekî eşkere di malbata zimanên Hind-Ewropî de cih digire, lê Azerîya Tirkî girêdayî şaxê Oghuz yê zimanên Tirkî ye (ku xwe jî bi tesîrên Moxolî hatiye guherandin). Ji ber vê yekê, ji aliyê zimanî ve ne rast e ku Tat wekî “Azeriya Kevn” were binavkirin. Her weha, tomarên dîrokî destnîşan dikin ku berî hezarsala yekem a berî zayînê, ne gelên Tirkî û ne jî Pers di van herêman de hebûn; ev yek bingeha kûr a Kurdî ya Tatê piştrast dike.

Dîrok û Asîmîlasyon

Di dema dewleta Shaddadid dynasty de (sedsalên 10an–12an), bajarên wekî Baku, Ganja, Nakhchivan, Aras, Ardewel (Ardabil) û tevahiya Azerbaycana Bakur an Kurmancî an jî Tatîya Kurdî diaxivîn. Piştî êrişên Seljuk invasions (sedsalên 11an–12an) û dagirkirinên Mongol conquests (sedsalên 13an–14an), zimanên Tirkî bi hêdî-hêdî hatin sepandin û cihê cureyên Kurdî yên xwecihî girtin.

Di destpêka serdema nûjen de (nêzîkî sala 1625’an), bajarên wekî Tawrez (Tebrîz), Miandoab, Tikab (Ganzak), Kurdawa (Azarshahr/Tufargan), Ajabshir (Ardashir) û Maragheh bi piranî bi Mokriya (Soranîya) Kurdî diaxivîn. Gelên Tirkîaxêv hindikahiyek ji penaberan bûn. Lêbelê, siyasetên asîmîlasyonê yên domdar di dawiyê de nasnameya Kurdî ji van herêman paqij kirin, û nîştecîhên îroyîn, tevî ku ji kokên Kurdî ne, xwe wekî Tirk nas dikin.

Li parêzgeha Hamadan (Ecbatana), gel bi dîrokî devokekî nêzîkî Kurdîya Îlamî diaxivî, lê paşê ji aliyê zimanî ve di nav axaftina Farisî (Tacikî) de hat asîmîlekirin. Heman awayî, li Khuzestan, Bandar-e Mahshahr (Derbend-e Mengşar), herêmên Baxtiyarî, Kohgiluyeh û Boyer-Ahmad, Anshan (Şîraz) û Bushehr, berê devokên Kurdî yên başûr serdest bûn, lê îro Farisî an jî Erebî serdest e.

Nêrînek Berawirdî li Ser Devokên Kurdî

Tabloya jêrîn hevokê “Ez mirov im û bi kêfxweşî zimanê dayika xwe diaxivim” di nav devokên sereke yên Kurdî de didomîne û têgihiştina hevbeş û çarçoveya zimanî ya hevpar a wan nîşan dide:

Devoka Kurdî û Navnîşan	**Hevok**	**Veguhertina Latînî**
Kurdî (Bakur – Kurmancî)	ئەز مرۆڤم و کەیف خۆشم ژ گوتنێ زمانێ دایکێ	Ez mirov im û kêfxweşim ji gotinê zimanê dayikê
Soranî (Navendî)	من مرۆڤم و خۆشحاڵم لە دوان بە زمانی دایکم.	Min merovem û xoşhalim le dwan be zamanî dayikam
Tatiya Kurdî	من مرۆڤم و خۆشحالم ژ گۆڤتەن زمانێ مادەرەم	Min merovem û xoşhalem ji govten zimanê madarem
Lekî (Başûrî)	من مرۆڤم و خۆشحاڵم کە بە زمانی دایکەم گەپمە کنەم	Min merovem û xoşhalem ke be zamanî dayikam gepme kenem
Lurî (Başûrî – Lorî)	من مرۆڤم و خۆشحاڵم کە بەزبان مادریم گپوگا میزەنم	Min merovem û xoşhalem ke bezabanî madarim gepuga mizanem
Kurdîya Bextiyarî	من مرۆڤم و حالیکم کە بە زمانێ مادەری خودم گەڤتەم	Min merovem û halîkem ke be zimanê madarî xodem gevtam
Kurdîya Feylî	من مرۆڤم و خوشم هەد لە پەیڤینە زمانێ دایکەم	Min merovem û xoşam hed le peyvina zimanê dayikam
Zazakî (Dımilî)	ئەز مرۆڤم و خوشم هەد لە پەیوە ڕو زیمانێ دایکەم	Ez miro im û xweş im ji peyvê xwende zımanê dayikam
Hewramî (Goranî)	من مرۆڤم و خوشم هەد لە گەوتنە زمانێ دایکەم	Min merovem û xoşam hed le gewtina zimanê dayikam

Girîngiya Zimanî û Dîrokî

Lêkolîna peyv, fonolojî û rêzimana zimanî piştrast dike ku Tat, ligel Kurmancî, Soranî, Hewramî, Lekî, Lorî, Bextiyarî, Feylî û Zazakî, berdewamiyek yekgirtî ya zimên Kurdî temsîl dike. Van zaravan di hem avahî û hem jî peyvaniyê de bi awayek bingehîn ji Farsî, Erebî û Tirkî cuda ne.

Tirkîya Azerî, ku ji şaxa Oghuz ya zimên Tirkî ye, û Farsî, ku di forma xwe ya nûjen de di serdema Îslamî de hate pêşxistin, ne xwedî wê hebûna dîrokî ya kûr in û ne jî xwedî wê rêza zimanî ne ku Kurdî di herêmê de heye. Ji ber vê yekê, zarava Tat şaxekî rewa û kevnar a Kurdî ye; kêmbûna wê jî encama sedsalan siyaseta asîmîlasyonê ye, ne guhertineke zimanî ya xwezayî.

5.6 – Kok û Rêgeza Kurdên Goran

Serdema padîşahiya Sargon of Akkad (2334–2279 BZ) qonaxeke girîng di Deryaya Rojhilata Kevn de bû. Wekî serwerê Împaratoriya Akkadî, Sargon bajarên Sumerî yên Ur, Uruk û Lagash dagir kir û desthilata Akkadî li ser deşta başûrê Mezopotamyayê yekgirtî kir. Piştî hilweşîna padîşahiya Sumerî, hejmareke mezin ji Sumeriyan bi zorê hatin veguhestin bo bakurê Akkadê — ku bi giranî bi Bakurê Kurdistanê ya îro re tê naskirin — da ku hem kontrola siyasî were parastin û hem jî wekî gelê bendewar li hember Gutiyanê Zagrosê bên bikaranîn.

Di serdema paşîn a Asûrî de, bi taybetî di dema padîşahên wekî Tiglath-Pileser III, Sennacherib û Sargon II de, veguhastina mezin a gelan dîsa bû amûrek siyaseta împaratorî. Deh hezar Babîlî — ku gelek ji wan jî neviyên Sumeriyan bûn — ji başûrê Mezopotamyayê bo Çiyayên Zagrosê hatin koçberkirin. Belgeyên dîrokî nîşan didin ku Dêrsim (Bakurê Kurdistanê) û Hewraman (Başûr û Rojhilatê Kurdistanê) bûn deverên girîng yên nişтecihbûna van civakên veguhestî.

Her çend gelek zimannas — ku pir caran di bin bandora akademiya serdest an jî hesaban siyasî de ne — Sumerî wekî zimanekî mirî hesab dikin, lê hebûna domdar a

gelek peyvên hevpar di navbera Kurdîya îro û Sumerîya kevn de girêdaneke dîrokî ya kûr nîşan dide. Ev yek bûye sedem ku hin lêkolîner û dîroknasên Kurd pêşniyar bikin ku Kurdên Goran û Zaza dikarin, bi kêmanî beşekî, neviyên rasterast ên Sumeriyan bin.

Lê divê were pejirandin ku avahiya rêzimanî ya Sumerî bi awayekî mezin ji Kurdîya nûjen cuda ye, ku ev jî nîşana pêşketina zimanî ya dirêj di nav hezaran salan de ye. Dibe ku 5,000 sal berê peyv bi rêya tevlêkirina hêsan a peyvan çêdibûn, wekî ku di gelek zimên kevnar ên olî û îdarî de tê dîtin. Di van pergalan de, rêziman ji maneyê kêmtir girîng bû û zelaliya maneyê li pêşiya rêzikên fermî yên hevoksaziyê dihat. Epic of Gilgamesh agahiyeke girîng li ser vê cîhanê dide û pêşketina îdarî û rêxistina civaka Sumerî eşkere dike.

Ji aliyê çandî û dîrokî ve, dibe ku Kurd yek ji wan mîrasên mayînde yên şaristaniya Sumerî bin. Lê tomarên rabûya me ya hevpar parçebûyî ne — piraniya wan hatine talankirin, veşartin an jî di pêla dagirkirinên Akkadî, Asûrî, Persî, hikumetên Erebî yên Qurêşî û Tirkên Mongolî de hatine tunekirin.

Sumeriyan bixwe jî gelek şer li dijî hêzên cîran wekî Lullubiyan, Babîliyan û Elamiyan kirin û her weha ji ber nakokiyên hundirîn û şerên navxweyî lawaz bûn. Heke yek mîrasa nexweş hebe ku Kurdan ji Sumeriyan wergirtibe, dibe ku ew jî ev meyla nakokiya navxweyî be. Çawa ku Sumeriyan ji ber pevçûnên navxweyî lawaz bûn û di dawiyê de hilweşiyan, Kurdan jî — bi taybetî li Rojhilat û Başûrê Kurdistanê — gelek caran yekîtî winda kir û biha wê jî destdanê serwerî û hêza civakî bû.

Ji aliyê şêwazên çandî ve, Kurdên îro gelek wekheviyên balkêş bi Sumeriyan re nîşan didin — çi encama domdariya genetîkî be yan jî têkelbûna kûr a normên çandî yên Sumerî di nav nasnameya Kurdî de di sedsalan re. Sumeriyan, tevî bexşên mezin ku bo şaristaniya mirovahiyê kirin, di parastina serxwebûna xwe ya siyasî de serneketin. Her weha Kurdan jî, ku dewlemendiya şaristaniya bav û kalan wergirtine, gelek caran cîhan dewlemend kirine bêyî ku bi tevahî ji mîrasa xwe sûd werbigirin.

Ji ber vê yekê, dîroka Sumeriyan û mîrasa wan nikare ji dîroka gelê Kurd were veqetandin. Lêkolîna yekê, di gelek aliyan de, lêkolîna ya dinê ye.

Beşa Şeşanê

6 – Çêkirin, Nûnavkirin û Jêbirina Mîrasa Kurdî

Kurdistan bi berfirehî wek yek ji beşikên bingehîn ên şaristaniya mirovan tê nasîn. Li ser rêzên çiyayên wê yên fireh, geliyên bereketdar û qada çemên wê, şopên hezaran salan nîştecihbûna berdewam a gelê Kurd hene; welatên ku bûne qonaxa hin ji destpêkên herî kevnar ên jiyana bajarî, mîmarî û derbirîna ruhanî—ji serdema Neolîtîkê heta serdema navîn.

Lêbelê, tevî vê dewlemendiya çandî ya bêhempa, Kurd gelek caran ji dîroka xwe ya rastîn hatine derxistin. Dîtinên arkeolojîk ên ji herêmên ku Kurd lê dijîn, pir caran bi awayekî şaş wek “Persî (Îranî), Tirkî, Erebî, Asûrî, Anatolî” an jî bi awayekî giştî wek “Mesopotamî” tên binavkirin û ji naveroka wan a rastîn a cografîk û çandî ya Kurdî bi qest têne dûrxistin.

Ev jêbirina sîstematîk bi çend pêvajoyên hevgirêdayî pêk hatiye:

• Nûnavkirin û dabeşkirina nû ya cih û berhemên kevnar di belgeyên fermî, kataloqên muze û pêşangehan de, da ku bi çîrokên neteweyî yên dewletên dagirker ên Kurdistanê re were lihevkirin.

• Veşartin an jêgirtina keşfên arkeolojîk ên herêmên Kurdî, ku rê li ber tevlêbûna wan di gotûbêjên akademîk ên neteweyî û navneteweyî de digire.

• Guhastina berhem û materyalên çandî ji cihên wan ên xwecihî yên Kurdî bo paytextên hêzên dagirker an muzehên biyanî, pir caran bêyî ku rastiya çavkaniya wan were pejirandin.

• Afirandina çîrokên dîrokî yên çewt û şaş, ku armanca wan dûrkirina balê cîhanê ji bingeha rastîn a Kurdî ya van keşfan e.

• Bêguhdariya bi qest an hilweşandina cihên girîng ên mîrasa Kurdî, ku rê li ber jêbirin û asîmîlekirina şaristaniya Kurdî di nav nasnameyên neteweyî yên dayînî de vedike.

Beşên jêrîn nimûneyên hûrgulî yên van rêbazan pêşkêş dikin. Her nimûne çavkaniyek çandî an arkeolojîk a Kurdî nîşan dide ku hatiye talankirin, nûnavkirin an ji nû ve şirovekirin, û girêdana wê ya rastîn bi gelê Kurd re bi awayekî sîstematîk hatiye înkarkirin.

Bi tevahî, van nimûneyan siyasetek dirêjdem û hevrêk nîşan didin a zordariya çandî; ku diyar dike jêbirina mîrasa Kurdî ne tiştekî tesadufî ye—belkî hewldanek bi qest û domdar e ji bo rakirina netewa Kurd ji tomara dîrokê, da ku tenê şopên lawaz “wek pêlên li ser rûyê deryayê” bimînin.

6.1 – Evîndarên Daryasê (Ashqani Daryas)

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Hashqane Hasanlu – Îran, Parêzgeha Azerbaycanê ya Rojava, herêma Neqedeyê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Ashqani Daryas (Evîndarên Daryasê) – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Urmiyê, bajarê Daryasê.

Dîrok:
Nêzîkî 800 B.Z.

Di sala 1973 Z. de, kolandinên li cihê Girê Daryasê yek ji keşfên herî girîng ên arkeolojîk ên Rojhilata Kevn eşkere kirin. Di nav xirabeyên bajêr de, arkeologan skeletên du kesan dîtin ku bi hev ve girtî bûn—wek ku di kêliya mirinê de hev diqembrîn—û di bin axa bajarê ku bi agir hatibû hilweşandin de hatibûn parastin. Ev hilweşandin dikeve dora sala 800 B.Z., ku li gorî serdemekî aloz û tund a Serdema Hesinê li bilindahiyên Daryasê yên herêma Urmiyê ya Rojhilatê Kurdistanê ye.

Her çend ev cih di nav axa dîrokî ya Kurdan de cih digire, belavokên fermî û kataloqên muzeyan Hasanlu bi awayekî berdewam di çarçoveya arkeolojiya “Îranî ya Bakurê Rojava” de dabeş dikin û ji pejirandina naveroka wê ya cografîk û çandî ya Kurdî dûr

dikevin. Ev cure şîrovekirin girêdana cihê bi şaristaniya bilindahiyên Zagrosê re veşêre; şaristaniyek ku demeke dirêj bi gelên xwecihî yên Kurd û Med re hatiye girêdan.

Berhema herî navdar a cihê—Kasa Zêrîn a Daryasê—ligel berhemên din ên girîng, niha di navbera Muzexaneya Neteweyî ya Tehranê û Muzexaneya Zanîngeha Pennsylvania li Philadelphia de hatiye parvekirin, ku pir dûr in ji welatê wan ê xwecihî yê Kurdî. Ev dûrxistin, hem a fizîkî û hem jî a çandî, nîşana rêbazek berfireh û berdewam a desteserkirinê ye: mîrasa arkeolojîk a Kurdan tê rakirin, nûnavkirin û di nav çîrokên neteweyî yên ne-Kurdî de tê helandin.

Bi jêkirina nasnameya rastîn a keşfên Daryasê û nûnavkirina wan wek tenê “Îranî,” hêzên dagirker ne tenê beşdariya Kurdan di şaristaniyên destpêkê yên Serdema Hesinê ya Zagrosê de jêbirine, lê her weha avahiyekî serdestiya çandî hêzdar kirine ku ji kontrola siyasî derbas dibe bo qada dîrokê, zanistê û bîranînê.

“Ashqani Daryas” (navê Kurdî), ku paşê hate guhertin bo “Hashqane Hasanlu” (navê Azerî), behsa peykerên skeletî dike ku di sala 1973 Z. de li cihê arkeolojîk ê Girê Daryasê hatin derxistin.

6.2 – Mêrên Xwê yên Çêrawa

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Mêrên Xwê yên Chehrabad – Îran, Parêzgeha Zencanê, rêzeya Çiyayên Zagrosê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Mêrên Xwê yên Chêrawa – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Zangiyanê, Chêrawa, Çiyayên Zagrosê.

Dîrok:
Serdema Sasanî (nêzîkî ji sedsala 5an B.Z. heta sedsala 4an Z.).

Di navbera salên 1993 û 2010 Z. de, rêzek keşfên arkeolojîk ên bêhempa li kanên xwê yên Chêrawa, ku di nav Çiyayên Zagrosê de cih digirin, hatin kirin. Karkerên kanê mirîşkên mirovî yên bi awayekî xwezayî mumyayîbûyî dîtin—ku niha wek “Mêrên Xwê” tên nasîn—ku laş, cil, pêlav û tiştên wan ên kesane ji aliyê hawîrdora dewlemend a mîneralan ve nêzîkî du hezar salan hatibûn parastin. Analîza radyokarbonê van bermahiyan dixe serdema Sasanî, û pencereyek bêhempa li ser jiyana rojane, rêxistina civakî û çanda madeyî ya nîştecihên kevnar ên bilindahiyên Kurdî vedike.

Kanên Chêrawa di herêmekê de ne ku di dîrokê de civakên Tati-Kurdî lê dijîn, û beşek ji berdewamahiya fireh a etnîkî û çandî ya şaristaniya Zagrosê pêk tînin. Delîlên arkeolojîk, zimanî û etnografîk bi hev re berdewamahiya kûr a çandî ya Kurdî–Zagrosî di hezaran salan de piştrast dikin. Lêbelê, tevî vê mîrasa eşkere, kataloqên fermî yên muzexaneyên Îranî û belavokên akademîk bi awayekî berdewam Mêrên Xwê yên Chêrawa wek nimûneyên “mîrasa çandî ya Farisî” dide nasîn, bêyî ku behsa cografiya Kurdî an jî naveroka etnoçandî ya cihê bikin.

Ev şandinê bi qest nimûneyek eşkere ye ji nûnavkirina sîstematîk a mîrasa arkeolojîk a Kurdan wek Farisî di nav saziyên dewletê de. Bi rêya van nûnavkirinan, nasnameya xwecihî ya çandî û dîrokî ya Kurdistanê ji tomara akademîk û hişmendiya giştî tê jêbirin. Doza Chêrawa nimûneyek hêzdar e ku nîşan dide siyaseta mîras û nasnameya neteweyî li Îranê ji şert û terman zêdetir e—û desteserkirinek bi qest a dîroka madeyî ya Kurdan û

hewldanek berdewam e ji bo qutkirina şaristaniya Kurdî ji cihê wê yê rast di çîroka kevnar a cîhana Zagrosê de.

Mumyaya Mêrê Xwê bi por û guhekê parastî.

6.3 – Xezîneya Zewa

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Xezîneya Ziwiye – Îran, Parêzgeha Kordistanê, li nêzî bajarê Seqizê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Xezîneya Zewa (Zêwe) – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Sna, li nêzî bajarê Seqizê.

Dîrok:
Nêzîkî sedsala 7an B.Z.

Di sala 1947 Z. de, komikek bêhempa ji zêr, fîl, zîv û berhemên bi awayekî hûr û bedew xemilandî—ku niha wek Xezîneya Zewa tê nasîn—li nêzî bajarê Seqizê li Rojhilatê

Kurdistanê hate dîtin. Ev keşfên ku dikevin dawiya Serdema Hesinê, bandora hunerî û siyasî ya şaristaniya Med li herêma Zagrosê eşkere dikin û roleke vê herêmê wek navendek girîng a çandî û bajarî ya bilindahiyên kevnar nîşan didin.

Di nav vê komê de gelek tişt hene—pelqeyên zêrîn, xemilandinên ji fîlan, firaxên merasîmî û xemlên biha—ku bi hostatiya teknîkî ya pêşketî û şêwazek hunerî ya taybet a Medî–Zagrosî tên nasîn. Nîgarên wan rastbûna geometrîk bi motifên efsanewî û heywanî re têkel dikin, û hem hostatiya xwecihî û hem jî têkiliya herêmî ya nav Rojhilata Kevn nîşan didin.

Piştî ku hatin dîtin, xezîne bi rêya bazirganiya neqanûnî û desteserkirina taybet belav bû, û dawiyê gihîşt muzexane û koleksiyonên taybet li çaraliyê cîhanê. Îro, beşên girîng ji wan li Tehran, London, Parîs û New Yorkê ne, ku bi awayekî berdewam di bin navên wek “Hunerê Medî yê Îranî,” “Asûrî,” “Skîtî,” an jî tenê “Hunerê Kevnar ê Îranî” de tên pêşangehkirin û qeyd kirin.

Van dabeşkirinan—çi bi qest bin an jî bi bêagahî—bi awayekî sîstematîk her referansa bi cografiya Kurdî û naveroka çandî ya cihê re derdixin, û bi vî awayî berheman ji bingeha wan a rastîn li bilindahiyên Kurdistanê qut dikin. Ev çarçoveya akademîk û saziyî, ku di belavokan û pêşangehan de dubare dibe, beşek ji rêbazek fireh a dûrxistina çandî ye ku tê de mîrasa arkeolojîk a Kurdan ji nasnameya wê ya neteweyî û dîrokî tê derxistin.

Çi ji niyeta siyasî bê û çi jî ji kevneşopiya zanistî ya mayînde, ev pêvajoya şandinê piştrast dike ku çanda madeyî ya Kurdî bi awayekî sîstematîk ji gotûbêja akademîk û hişmendiya mîrasa cîhanî tê jêbirin. Ji ber vê yekê, Xezîneya Zewa ne tenê komikek ji berhemên kevnar e, lê nîşanek hêzdar e ji xwedîtiya dîrokê ya nakokîkirî—bîranînek ku şaristaniya Kurdî çiqas di çîroka tomarkirî ya Rojhilata Kevn de kûr cih girtiye, lê gelek caran ji wê hatiye derxistin.

Berhemên zêrîn û fîlî ji Zewaê.

6.4 – Kelheya Bastamê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Kelheya Bastamê – Îran, Parêzgeha Azerbaycanê ya Rojava, di navbera Xoy û Makûyê de.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Kelheya Bastamê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Urmiyê, di navbera bajarên Xoy û Makûyê de.

Dîrok:
Nêzîkî sedsala 7an B.Z.

Di navbera salên 1969 û 1978 Z. de, kolandinên arkeolojîk bermahiyên kelehekî mezin a Urartûyî li Bastamê eşkere kirin, ku di serdema padîşah Rusa II de hatibû avakirin. Cihê xwe parêzgehên mezin, kompleksên depokirinê û avahiyên îdarî dihewîne, û girîngiya

stratejîk û siyasî ya nişteciհbûna Urartûyî li bilindahiyên herêma bakurê Zagrosê nîşan dide.

Her çend Bastam di nav dilê dîrokî yê şaristaniya Kurdî de cih digire, raporên fermî yên arkeolojîk ên Îranî hîn jî wê tenê wek “cihekî Urartûyî yê Îranî” dide nasîn, û ji pejirandina naveroka wê ya cografîk û çandî ya Kurdî dûr dikevin. Ev awayê çarçovekirina akademîk têkiliya dirêj a di navbera bandora Urartûyî ya kevnar û gelê xwecihî yê Kurd yê Çiyayên Zagrosê de jê dibe.

Keşfên Bastamê, gava ku bi awayekî rast tên şirovekirin, berdewamiyek eşkere di navbera kevneşopiya dewleta Urartûyî û dewletên Kurdî yên paşê li ser heman erdê çiyayî derketine de nîşan didin. Bi çarçovekirina van cihan bi taybetî di nav çîrokên Farisî an Anatolî de, arkeolojiya dewletî bi awayekî çalak pejirandina rola Kurdistanê wek herêmek bingehîn a avabûna dewletên Rojhilata Kevn û wek navendek berdewam a çanda bilindahiyan ji zêdetirî sê hezar salan ve têk dibe.

Kelheya Urartûyî li Bastamê

6.5 – Kelheya Ayanisê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Kelheya Ayanisê – Tirkiye, Parêzgeha Wanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Kelheya Ayanisê – Bakurê Kurdistanê, Parêzgeha Wanê.

Dîrok:
Nêzîkî sedsala 7an B.Z.

Di sala 2023 Z. de, arkeologan goristanek şahanî ya 2,700 salî li nav keleha Urartûyî ya Ayanisê keşf kirin, ku li perava rojhilatî ya Gola Wanê li Bakurê Kurdistanê cih digire. Odeya gorê gelek tiştên biha dihewand, wek xemlên qîmetdar, berhemên metalî û amûrên merasîmî, ku agahiyên girîng li ser avahiya siyasî û civakî ya padîşahiya Urartûyî di dawiya Serdema Hesinê de dide.

Raporên fermî yên arkeolojîk ên Tirkiyeyê di cih de vê cihê wek beşek ji “qada çandî ya Urartûyî ya Anatoliya Rojhilatî” nas kirin, û bi vî awayî çîroka standard a dewletê hêzdar kirin ku mîrasa Kurdistana dîrokî di nav çarçoveya arkeolojiya Anatolî an Tirkî de dihêle. Ev desteserkirina termînolojîk—bi awayekî sîstematîk dûrketina ji behskirina cografiya Kurdî û gelê herêmê—berdewamahiya çandî ya di navbera şaristaniyên kevnar ên bilindahiyên Zagros–Wanê û gelê Kurd ê îroyîn ku hezaran salan li van welatan dijîn de jê dibe.

Ji ber vê yekê, keşfa Ayanisê ji bûyerekî arkeolojîk ê balkêş zêdetir e; ew her weha aliyê siyasî yê şirovekirina mîrasê li Kurdistana dagirkirî nîşan dide. Bi rêya navdan û kategorîzekirina hilbijartî, nasnameya Kurdî ya hem erd û hem jî şaristaniya wê ya kevnar ji çîroka dîrokî tê derxistin. Doza Ayanisê ji ber vê yekê nimûneyek eşkere ye ku arkeolojiya di bin kontrola dewletê de çawa dikare bibe amûrekî perawizkirina çandî, û têkiliya xwecihî ya Kurdan bi mîrasên berdewam ên şaristaniyên Urartûyî û bilindahiyên Zagrosê qut bike.

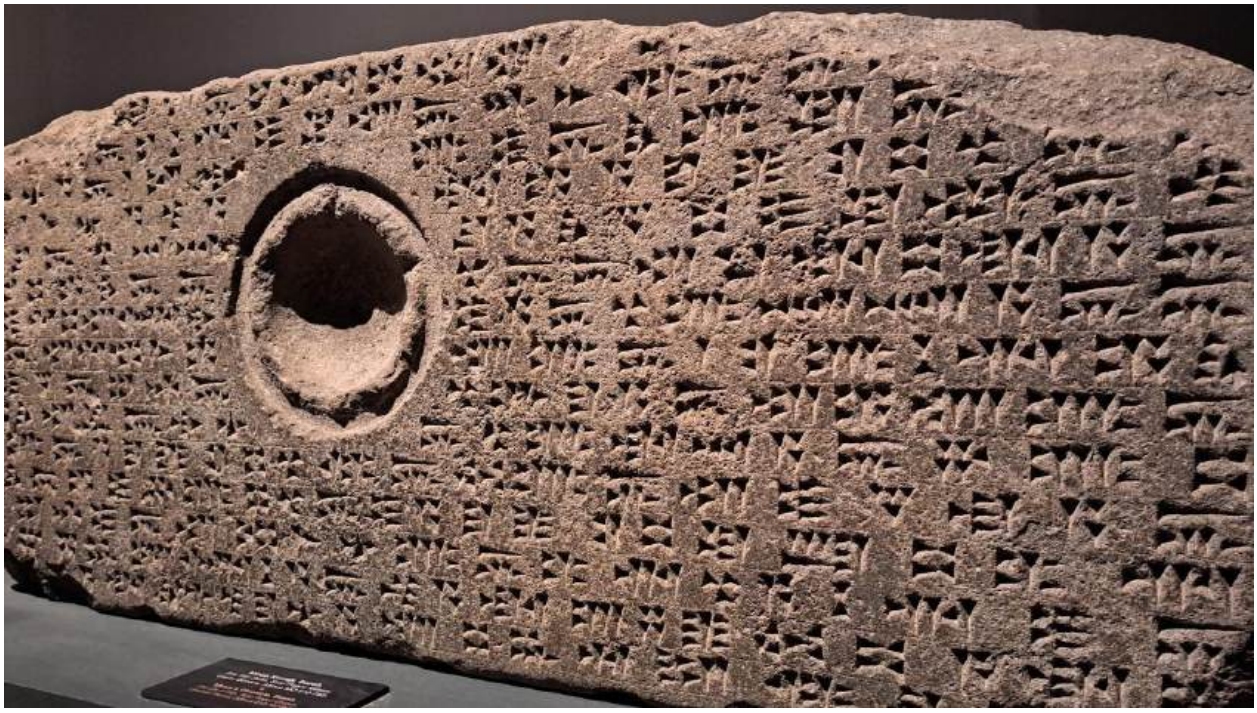

Keleha Ayanisê ya Urartûyiyan a 2,700 Salî li Bakurê Kurdistanê (bi navê Tirkiyeyê tê nîşankirin)

Keleha Ayanisê ya 2,700 Salî ya Urartûyiyan li Bakurê Kurdistanê (ku wek Tirkiye tê nîşankirin)

Gora elît li Kelheya Ayanisê li Bakurê Kurdistanê (ku wek Tirkiye tê nîşankirin)

Skeletek 2,700 Salî li Kelheya Ayanisê li Bakurê Kurdistanê hat derxistin (ku wek Tirkiye tê nîşankirin)

6.6 – Şikefta Şanederê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:

Şikefta Şanederê – Iraq, Herêma Kurdistanê, rêzeya Bradostê, Barzan.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:

Şikefta Şanederê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Dihokê, rêzeya Bradostê, Barzan.

Dîrok:

Nêzîkî 65,000 – 35,000 B.Z.

Kolandinên li Şikefta Şanederê, ku ji salên 1950an ve tên kirin, bermahiyên çend Neandertalîyan eşkere kirin; di nav wan de gorên navdar ên “Gora Kulîlkan,” Halan û Namam hene. Şopên polenê yên li dora skeletan hatin dîtin, ku nîşan didin kulîlk bi qest li gel miriyan hatine danîn. Ev yek yek ji nimûneyên herî kevnar ên tevgera sembolîk û merasîmî di dîroka mirovan de tê hesibandin. Ev keşf têgihiştina me ya li ser hişmendiya mirovan a destpêkê, hestên mirovahiyê û destpêka nasnameya ruhanî an civakî guhert.

Şikefta Şanederê di nav çiyayên Bradostê yên Barzanê de, li Başûrê Kurdistanê cih digire. Her çend ji aliyê cografîk û çandî ve di bilindahiyên Kurdî de ye, piraniya nivîsarên navneteweyî yên arkeolojîk hîn jî wê—gelek caran bê rexne—wek beşek ji “bakurê Iraqê” an “Mesopotamiya Jorîn” pênase dikin. Ev termînolojî, ku hem ji aliyê siyasî ve hatiye afirandin û hem jî di akademiyayê de mayînde ye, bi awayekî berbiçav têkiliya Kurdî bi yek ji girîngtirîn cihên pêşdîrokî yên mirovahiyê re kêm dike.

Di rastiyê de, Şaneder berdewamiya nişstecihbûnê li Çiyayên Zagrosê nîşan dide, û hebûna homînîdên destpêkê bi pêşketina civakên çiyayî yên Kurdî yên paşê re girêdide. Delîlên wê yên lênêrîna miriyan, hevkariya civakî û ramana sembolîk kevintirîn şahidiya koka kûr a çandî ya gelê Kurd di çîroka fireh a pêşketina mirovahiyê de ne. Guh nedanê cografiya Kurdî û naveroka çandî ya wê ne tenê xeletiyek termînolojîk e, lê beşek ji rêbazek fireh a jêbirina dîrokî ye ku mîrasa pêşdîrokî ya herêmê ji neviyên wê yên zindî qut dike.

Deriyê Şikefta Şanederê – Başûrê Kurdistanê

6.7 – Mumyaya Şahane ya Sineyê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Mumyaya Şahanî ya Senendecê – Îran, Parêzgeha Kurdistanê, Hesenabad.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Mumyaya Şahanî ya Sinaê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Sinaê (Senendecê), herêma Hasanawa.

Dîrok:
Serdema Hesinê, nêzîkî 1200–550 B.Z.

Di sala 2008 Z. de, karkerên çêkirina rê li Sinaê (Senendecê) bi neçaverêkirî zêdetirî bîst gorên Serdema Hesinê li nêzî herêma Hasanawa li Rojhilatê Kurdistanê keşf kirin. Goran bermahiyên mirovî, firaxên axîn û amûrên goristanî yên bi awayekî baş parastî dihewand, ku potansiyelê girîng ji bo pêşxistina lêkolînên arkeolojiya Kurdî û dîroka çandî ya herêma Zagrosê pêşkêş dikir.

Balê giştî zêde bû dema ku raporên destpêkê îdia kirin ku yek ji laşan aîdî kesayetiyek şahanî ya Kurdî ye, ku bermahiyên wê bi awayekî ecêb hatibûn parastin—bi ihtîmalê bi rêyekî mumyayîkirina xwezayî an bi qest. Ev keşf gelek gotûbêjan derxist ku dibe ku ev yek ji kevintirîn nimûneyên mumyayîkirinê li ser deşta Îranî be, berî rêbazên nasdar ên Axaemenî.

Lêbelê, di nav çend hefteyan de, desthilatdarên Îranî bi fermî hebûna “mumyayek şahanî” înkar kirin, û keşf wek “şiroveyek çewt” binav kirin. Kolandin bi awayekî ji nişka ve hate rawestandin, cih hate girtin, û raporkirina akademîk ya paşerojê li ser vê keşfê hema hema ji medyayên dewletî û belavokên saziyî winda bû. Gorên mayî, tevî girîngiya wan a eşkere ya arkeolojîk, bi kêmtirîn pejirandinên akademîk an giştî hatin hiştin.

Ev bûyer nimûneyek dubare ye ji siyaseta arkeolojiyê li Kurdistanê: keşfên ku dikarin rabirdûyek Kurdî ya serbixwe û pêşketî eşkere bikin, gelek caran bi kontrola îdarî û sansûra medyayê tên kêmkirin an jêbirin. Veşartina “Mumyaya Şahanî ya Sinaê” nîşan

dide ku mîrasa arkeolojîk a Kurdistanê hîn jî qadek nakokî ye, ku tê de pejirandina çandî di bin fermana ideolojîk a dewletên dagirker de dimîne.

Ger ev keşf bi awayekî rast hatiba lêkolînkirin û parastin, dikaribû têgihiştinên bêhempa li ser rêbaza goristanan a Serdema Hesinê, gorên elît û tevliheviya civakî-siyasî ya dewletên kevnar ên Kurdî li Zagrosê pêşkêş bike. Li şûna wê, ew bûye nimûneyek din ji perawizkirina sîstematîk a nasnameya dîrokî ya Kurdî bi rêya bêdengkirina bi qest a tomara wê ya madeyî.

Di sala 2008an de, ajansa nûçeyan a IRNA wêneyek ji mumyayeke şahanî ya ku li Sinaê (Senendecê) hate dîtin belav kir.

Vîdyoyê dikare li lînka jêr were temaşekirin:https://www.youtube.com/watch?v=8_eXiB8jRpQ

Wêneya mumyayê ya şahanî

Dîsdîtina Nivîsa Mîxî û Bandora Wê li ser Dîroka Rojhilata Kevn

Vekirina şîfreya nivîsa mîxî di sedsala nozdehan de yek ji mezintirîn serkeftinên zanistî di dîroka lêkolîna nûjen de tê hesibandin. Zêdetirî sê hezar salan, nivîsa mîxî bû pergala sereke ya nivîsandinê li Rojhilata Kevn, ku di nav şaristaniyên Sumer, Akkad, Elam, Asûr, Babil, Hîtît û Medan de tê bikaranîn, û paşê bandora xwe heta beşên Rojhilata Deryaya Spî dirêj kir.

Nivîsên mîxî gelek mijaran tomarkirin: fermanên şahanî, qanûn, peymanên bazirganiyê, çavdêriya stêrkan, helbestên destanî, stranan û danûstendinên rojane. Bi hev re, wan bingeha rêveberiyê, berdewamahiya çandî û dîplomasîya navherêmî li ser qada cografîk û zimanî ya fireh ava kir.

Di sedsala 4an B.Z. de, nivîsa mîxî hêdî hêdî ji bikaranînê derket û şûna wê alfabeyên Aramî û Yewnanî girtin, ku çanda nivîskî ya herêmê guhertin. Bi wendabûna xwendina nivîsa mîxî, mîrasa çandî û zanistî ya Mesopotamya û Medya di tarîtiyê de winda bû. Ji bo gelek sedsalan, nivîsên bi şêwaza mîxî yên li ser bîrdankên Zagros û Mesopotamyayê hatibûn xemilandin tenê wek sembolên xemilandinê hatin dîtin, û wateya wan ji demê re winda bû.

Pêşketinek mezin bi dîsdîtina Nivîsa Behistûnê pêk hat; nivîsek mezin a sêzimanî ku li ser qeşayekê li nêzî Kirmaşanê ya îroyîn li Rojhilatê Kurdistanê hatibû xelatandin. Ev nivîs mifteya vekirina pergala nivîsa mîxî bû. Lêkolîneran destnîşan kirine ku hem taybetmendiyên şêwazî û hem jî avahiya çîrokî ya nivîsa Behistûnê dibe ku ji nivîsên şahanî yên kevintir ên Medî derketibe, ku vedigere serdema padîşah Dayakû (nêzîkî 678–647 B.Z.), damezrînerê yekem paytexta Medan li Hemedanê ya îroyîn.

Di sala 1835 Z. de, efserê Brîtanî Henry Rawlinson, bi alîkariya rêberên Kurd yên herêmê, bi xetereyek mezin ji bo jiyana xwe kopyayên hûrgulî yên nivîsên Behistûnê çêkir. Tomarkirinên wî, ku navnîşên şahan, tomarên xanedanî û şîroveyên dîrokî dihewand, rê da zimanzanan pergala dengî ya nivîsa mîxî ji nû ve ava bikin. Di sala 1857 Z. de, testek wergerandinê ya kontrolkirî ku ji aliyê Civata Royal Asiatic ve hate rêxistin rastiya vekirina şîfreyê piştrast kir. Ev serkeftin pencereyek nû li ser dîroka siyasî û çandî ya Rojhilata Kevn vekir, û cîhana pêşketî ya îdarî û zanistî ya şaristaniyên Medî û Mesopotamî eşkere kir ku dirêj deman di bin çîrokên Încîlî û klasîk de veşartî mabû.

Îro, sed hezarên tabletên mîxî hatine dîtin, ku têgihiştinên rasterast li ser ziman, rêveberî, zanist û baweriyên olî yên civakên kevnar dide. Ji bo gelê Kurd—ku bav û kalên wan şaxek sereke ya şaristaniya Medî bûn—dîsdîtina nivîsa mîxî têkiliyek dîrokî ya kûr ji nû ve ava kir, û tomara xwecihî ya mîrasa zimanî û çandî ya Kurdî ku nêzîkî du hezar salan razayî mabû vejand.

Keşfa Sala 2008an li Nêzî Sinaê (Senendecê): Dibe ku Gora Padîşah Dayakû be

Keşfa balkêş a arkeolojîk a sala 2008 Z. li nêzî rêya Sna–Hasanawa li Rojhilatê Kurdistanê ev têkiliya di navbera kevneşopiya nivîsa mîxî û dîroka cîhana Medî–Kurdî de hîn jî kûrtir kir. Di dema çêkirina rê de, karkeran pênc mumyayên kevnar di nav kompleksa goristanekî Serdema Hesinê de dîtin—çar ji wan aîdî leşkeran bûn, û yek ji wan aîdî kesekî bi statûya awarte bû ku gora wî sembolên eşkere yên şahanî dihewand.

Gora pêncemîn bi taybetî pir xemilandî bû:

• Laş bi tevahî di nav tabûtê duqatî de hatibû parastin; qata derve ji kevirê kilsî û axê, û qata hundurîn ji zêrê saf bû.

• Li nêzî serê tabûtê, yek an du sindoqên biçûk ên zêrîn hatin dîtin ku tiştên goristanî yên biha dihewand.

• Gurz an asa merasîmî li kêleka tabûtê hatibû danîn, ku hêz û padîşahî nîşan dida.

• Du pelqeyên zêrîn ên bi awayekî hûr xelatandî, yek bi wêneyê masiyekê û ya din bi haloyekê, li ser sing û milên laşê hatibûn girêdan, û herdu jî bi nivîsa mîxî hatibûn nivîsandin.

• Li ser dîwarê hundurîn ê paş tabûtê muralek xelatandî xuya bû, û gelek çek û amûrên merasîmî yên bronzî li dora wê hatibûn rêzkirin—ku hemûyan bi hev re goristanekî şahanî an prensî nîşan dida.

Cih tenê 500 metre dûr ji qada arkeolojîk a Zagros–Sna bû, herêmek ku dirêj deman bi tebeqeyên çandî yên serdema Medan hatiye nasîn. Lêkolînerên herêmî û zanyarên serbixwe zû pêşniyar kirin ku dibe mumya aîdî padîşah Dayakû be, yekem rêveberê tomarkirî yê Medan (serdema desthilatdarî nêzîkî 678–647 B.Z.), ku bi yekgirtina eşîrên Medan, damezrandina Hemedanê wek paytext û avakirina yekem forma rêveberiya navendî ya Kurdî tê nasîn. Desthilatdariya wî ya nêzîkî sî û yek salan wek serdemek bingehîn di dîroka siyasî ya hem Medî û hem jî Kurdî de tê dîtin.

Ji aliyê siyasî ve, keşf pir hesas bû. Li gorî gelek raporan, demeke kurt piştî ragihandina wê, desthilatdarên Îranî destwerdan kirin, û di nav çend rojan de mumya û berhemên girêdayî bi helîkopterên leşkerî hatin veguhastin bo cihên neeşkerekirî di bin çavdêriya dewletê de. Ji wê demê ve tu belavoka akademîk an rapora fermî ya kolandina paşerojê derneketiye.

Ev bêdengkirina ji nişka ve siyasîbûna arkeolojiyê li Kurdistanê nîşan dide, ku tê de keşfên ku dibe berdewamahiya dîrokî ya Kurdî hêzdar bikin an çîrokên neteweyî yên navendî bixemilînin, bi lez ji gotûbêja giştî tên derxistin. Ger rast were piştrastkirin, mumyaya Senendecê dikare bibe yek ji girîngtirîn keşfên arkeolojîk di dîroka Kurdan de ‹ ji ber ku:

• Ew têkiliyek fizîkî ya rasterast di navbera cîhana nivîsa mîxî û yekem padîşahiya dîrokî ya Kurdî–Medî de ava dike.

• Ew delîlekî kêmtir dîtî li ser mumyayîkirina şahanî û rêbaza goristanan a serdema Medan pêşkêş dike, û têgihiştina me li ser kevneşopiyên merasîmî yên Kurdî yên kevnar fireh dike.

• Ew tomaran nivîskî û madeyî bi hev ve girêdide, û nivîsên mîxî bi bermahiyên parastî yên rêveberekî Kurdî yê dîrokî re têkildar dike.

Ev keşf, ger bi tevahî were piştrastkirin û lêkolînkirin, dê têgihiştina me li ser rola Kurdistanê di pêşketina çandî û siyasî ya Rojhilata Kevn de bi awayekî mezin dewlemend bike, û cihê navendî yê gelê Kurd di pêşketina dewletdarî, huner û şaristaniya nivîskî de ronî bike.

Wêneyeke dîjîtalîzekirî ya mumyayîkirina li jorê – ji pelqeya legenê (an pelqeya goristanî).

Wêneyeke dîjîtalîzekirî ya mumyayîkirina li jorê – ji pelqeya singê (pelqeya pektoral an pelqeya singê).

Dibe ku ev nîşana nivîsekî kevnar ê Kurdî be, ku carekê di serdema Împaratoriya Medan de hatibe bikaranîn. Ev hîpotez bi taybetî balkêş e û hêjayî lêkolînek zêdetir e. Hêvî tê kirin ku di pêşerojê de lêkolîner bikaribin vê pergala nivîsandinê şîfre bikin û lêkolînên taybet li ser wê bikin, da ku ronahiyek nû li ser mîrasa zimanî û çandî ya Kurdan ên kevnar bixe.

Wêneyeke dîjîtalîzekirî ya mumyayîkirina li jorê. Mumyaya Medî ya Şahanî ya Muhtemel — Diyako (Dayakû), yekem Padîşahê Medan.

6.8 – Gora Jina Mîrektî ya Girê Yaxêyê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Girê Yagheh – Îran, Parêzgeha Kordistanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Girê Yaxêyê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Sinaê, bajarê Sinaê (Senendecê).

Dîrok:
Destpêka Serdema Hesinê

Di destpêka sala 2025 Z. de, mîsyonek arkeolojîk li Girê Yaxêyê, ku li nêzî Sinaê (Senendecê) li Rojhilatê Kurdistanê cih digire, goristanek awarte ya jina nobilekî Kurd keşf kir. Ev keşf têgihiştinên girîng li ser pêşketina hunerî û kûrbûna sembolîk ya çandên bilindahiyên Zagrosê yên destpêka Serdema Hesinê pêşkêş dike.

Di odeya gorê de tabûtek bi hostatiya bilind hate dîtin ku bi xelatên hûr ên mar û pisîkan hatibû xemilandin, ku bi rastbûnek hunerî ya awarte hatibûn çêkirin. Van motifan, ku dirêj deman bi parastin, hêza pîroz û çavdêriya ruhanî tên girêdan, di ikonografiya olî ya civakên kevnar ên Kurdî–Zagrosî de koka kûr hene û cîhanbîniyek nîşan didin ku hêz û nûbûn pîroz dihate dîtin. Rêzkirina baldar a van nîgaran ne tenê hostatiyek teknîkî ya bilind nîşan dide, lê her weha hebûna sembolîzma goristanî ya damezrandî ye ku bi berdewamahiya çandî ya Hurî–Elamî–Medî ya herêmê re lihev tê.

Ev keşf, ku ji ber bilindiya hunerî û teknîkî ya xwe di medyayên navxweyî û navneteweyî de bi berfirehî hate belavkirin, dîsa jî her referansa bi naveroka çandî û cografîk ya Kurdî re derxist. Hesabên fermî wê tenê wek keşfek “Îranî” pênase kirin, û bi vî awayî rêbaza dubare ya ku tê de cihên arkeolojîk ên Kurdistanê ji nasnameya wan a xwecihî tên qutkirin û di nav çîrokên dewletî de tên helandin berdewam kirin.

Ev jêbirin nimûneyek eşkere ye ji perawizkirina sîstematîk a mîrasa arkeolojîk a Kurdî, ku tê de keşfên li herêmên Kurdî di bin navên bêalî an neteweyîkirî de tên tomarkirin da ku bingeha wan a rastîn were veşartin. Ev rêbaz ne tenê girîngiya dîrokî û çandî ya van

keşfan kêm dike, lê her weha cureyekî kolonyalîzma akademîk berdewam dike ku çanda madeyî ji civakên zindî yên ku wê afirandine qut dike.

Gora Jina Nobil a Girê Yaxêyê şahidiyek kûr e ji pêşketina afirînerî û ruhanî ya şaristaniya kevnar a Kurdî. Pejirandina naveroka wê ya rastîn a çandî hem rastiya dîrokî ya keşfê û hem jî berdewamahiya mîrasa Kurdî di çîroka fireh a Rojhilata Kevn de ji nû ve vedigerîne.

Gora prensesê li Girê Yaxaêyê.

6.9 – Heskîf

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Hasankeyf – Tirkiye, Parêzgeha Batmanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Heskîf – Bakurê Kurdistanê, bajarê dîrokî li ser Çemê Dîcleyê, di nav sînorên îroyîn ên Parêzgeha Batmanê de.

Dîrok:

Nişstecihbûna mirovan vedigere nêzîkî 10,000 B.Z.

Li kinarên Çemê Dîcleyê li Bakurê Kurdistanê cih digire, bajarê kevnar ê Heskîf yek ji kevintirîn nişstecihbûnên berdewam ên cîhanê tê hesibandin. Delîlên arkeolojîk hebûna mirovan li herêmê zêdetirî diwanzdeh hezar salan vedigerînin, û vê cihê dike yek ji cihên herî girîng di dîroka şaristaniya mirovan û nişstecihbûnê de li qada sînorî ya Zagros–Mesopotamyayê.

Di tevahiya dîroka xwe ya dirêj de—ji serdemên Pêşdîrokî û Bronzê heta serdemên Romî, Îslamî û Navîn—Heskîf wek navendek girîng a bazirganî, çand û ruhanîtiyê xizmet kir. Şikeftên nişstecihbûnê, kelehayên Romî, mizgeft, pire û minareyên serdema navîn bi hev re peyzajeke çandî ya pir-tebeqe çêdikin, ku serdemên piştîhev ên şaristaniya Kurdî, Hurî û paşê Îslamî nîşan didin. Ji bo hezaran salan, bajar wek tomarek zindî ya berdewamahiya Kurdî kar kir, û civakên destpêkê yên bilindahiyên Zagrosê bi gelê Kurd ê îroyîn re girêda.

Heta binavbûna wê di sala 2019an de, Heskîf hîn jî nişstecihbûnek zindî ya Kurdî bû. Avakirina Benda Îlîsûyê, ku beşek ji Projeya Anatoliya Başûrê Rojhilatê ya Tirkiyeyê (GAP) bû, bû sedema avêtina bi qest a navenda kevnar a bajêr. Her çend çend bîrdank—di nav wan de beşên Türbeya Zeynel Bey û hin avahiyên serdema Artûqiyan—hatin veguhastin bo “parka çandî” ya çêkirî, piraniya cihê bi temamî di bin ava bendê de ma.

Binavbûna Heskîf yek ji herî mezin û vegernekirî yên hilweşandina çandî di dîroka nûjen a Kurdistanê de tê hesibandin. Ew zêdetirî 12,000 sal mîrasa mirovan a tomarkirî jêbir, û tomareke arkeolojîk a bêhempa ku nişstecihbûnên pêşdîrokî bi kevneşopiyên bajarî û ruhanî yên civakên Kurdî yên paşê re girêdida bêdeng kir. Çîroka fermî ya Tirkiyeyê bendê wek projeyek pêşketina neteweyî pênase dike, lê encamên wê armancek siyasî ya kûrtir nîşan didin: jêbirina sîstematîk a hebûna dîrokî ya Kurdî li herêmê bi rêya tunekirina mîrasa wê ya madeyî.

Binavbûna Heskîf ne tenê windabûnek herêmî ye—ew trajediyeke navneteweyî ye. Ew nimûneyek zindî ye ji kolonîzekirina çandî ya sedsala bîst û yekemîn, ku tê de peyzaj û

mîrasên gelêk ji bo çîrokên dewlet-navend ên nûjenbûn û kontrolê tên qurban kirin. Ji bo netewa Kurd, Heskîf hem kûrbûna kokên wan ên bav û kalan û hem jî têkoşîna berdewam a li dijî jêbirina dîrokî nîşan dide—bîranînek ku heta dema ku kevirên şaristaniyekê di bin avê de bin jî, bîra wê di hişmendiya civakî ya gelê xwe de dijî.

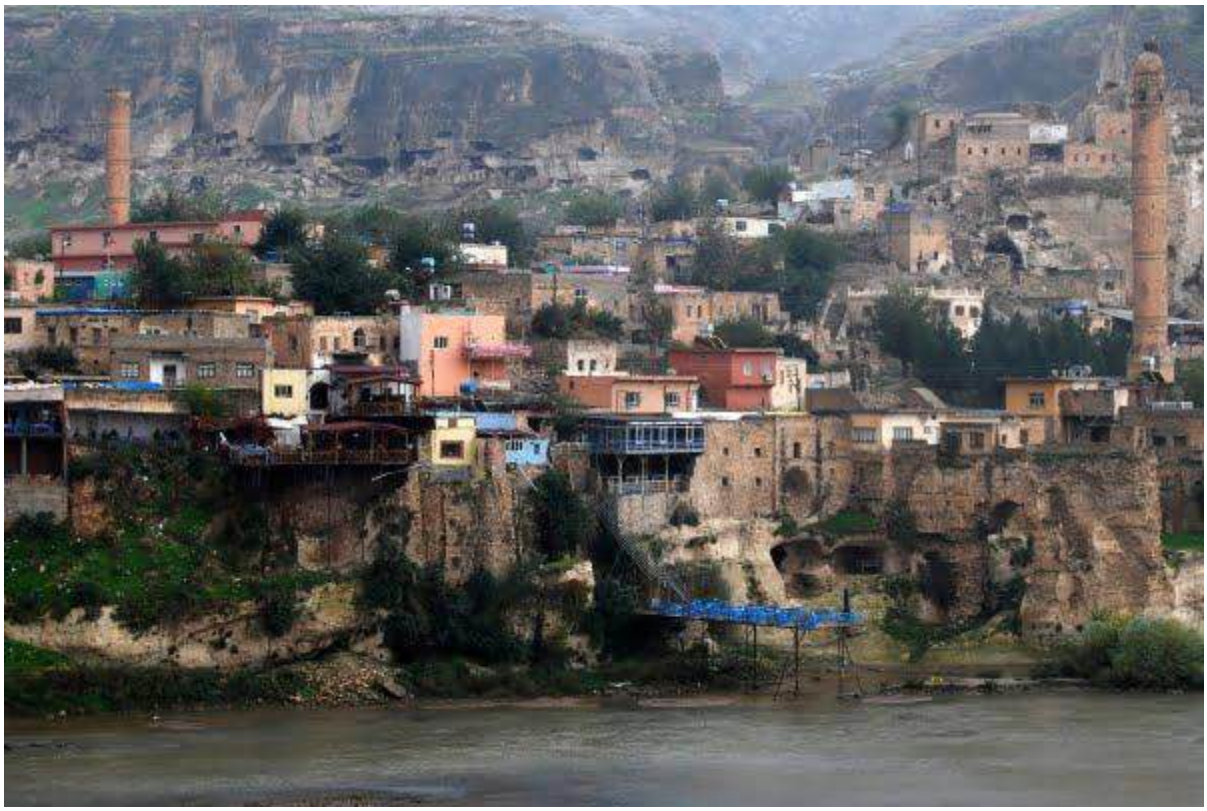

Bajarê Heskîf berî ku di bin ava Benda Îlîsûyê de bimîne.

6.10 – Xezîneya Şikefta Kelmakarehê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:

Şikefta Kalmakarehê – Îran, Parêzgeha Lorestanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:

Şikefta Kelmakarehê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Lorestanê.

Dîrok:

Destpêka hezarsala yekem B.Z.

Di nav çiyayên hişk û dijwar ên Lorestanê li Rojhilatê Kurdistanê de cih digire, Şikefta Kelmakarehê yek ji herî balkêş keşfên arkeolojîk ên serdema nûjen li Rojhilata Kevn tê hesibandin. Di sala 1989an de hate dîtin, û şikeftê komikek mezin a berheman derxist—bi taybetî tiştên merasîmî, xeml û firaxên ji zêr, zîv û bronzê—ku vedigerin destpêka hezarsala yekem B.Z. Mezinahiya û hostatiya vê xezîneyê di cih de wê wek yek ji dewlemendtirîn xezîneyên pêşdîrokî yên ku li herêma Zagrosê hatine dîtin nas kir.

Taybetmendiyên hunerî û sembolîk ên berhemên Kelmakarehê kevneşopiyeke metalurjîk û ikonografîk a pir pêşketî nîşan didin, ku di nav hawîrdora çandî ya xwecihî ya Lorî–Kurdî de koka kûr hene û bi şaristaniyên Elamî û Medî yên Zagrosê re girêdayî ne. Nîgarên wan, ku gelek caran rastbûna geometrîk bi motifên efsanewî re têkel dikin, hişmendiyeke olî û estetîk a pêşketî di nav civakên bilindahiyên Kurdistanê de nîşan didin, û serdemên Bronzê yê Dawî û Hesinê yê Destpêkê bi hev ve girêdidin.

Lêbelê, demeke kurt piştî keşfa wê, cih bi talankirina berfireh re rû bi rû ma. Hezaran tişt bi awayekî neqanûnî hatin rakirin û di bazara reş a navneteweyî de belav bûn, dema ku tenê beşek biçûk ji xezîneyê bi fermî hate vegerandin û li muzexaneyên Îranê hate danîn. Berhemên mayî—ku bi taybetî li Tehran û navendên bajarî yên din tên pêşangehkirin—bi awayekî berdewam wek beşek ji “qada çandî ya Îranî ya Rojava” tên binavkirin; termek ku hem bingeha Kurdî ya şikeftê û hem jî rola wê di cografiya çandî ya fireh a Zagrosê de jê dibe.

Ev pêvajoya nû-dabeşkirinê beşek ji rêbazek domdar e di arkeolojiya dewletî ya Îranê de, ku bi awayekî sîstematîk mîrasa Kurdî–Elamî di nav çîrokeke yekreng a “Farisî–Îranî” de dihêle. Di belavok û pêşangehên fermî de, Kelmakareh kêm caran wek cihêkî Kurdî tê pejirandin, tevî ku ew di nav dilê dîrokî yê Kurdistanê de ye û bi kevneşopiyên hunerî û metalurjîk yên herêmê re berdewamiyek eşkere heye.

Ji ber vê yekê, Xezîneya Şikefta Kelmakarehê nimûneyek eşkere ye ji desteserkirina çandî û nûnavkirina dîrokî ya ku awayê muameleya mîrasa arkeolojîk a Kurdî di bin rejîmên dagirker de diyar dike. Tişta ku diviyabû bibe delîlek ji bo şaristaniyeke kevnar û serbixwe ya Kurdî–Zagrosî, li şûna wê hate perçe kirin, ji nû ve pakêt kirin û ji bo xizmeta çîrokên dewletî hate şandin. Pejirandina naveroka rastîn a Kelmakarehê ne tenê rastiya

tomara wê ya arkeolojîk vedigerîne, lê her weha mîrasa afirînerî ya domdar a gelê Kurd piştrast dike—gelek ku huner, ruhanîyet û hostatiya wan a teknîkî ji destpêka dîroka tomarkirî ve şaristaniyên bilindahiyên Rojavayê Asyayê şekil dane.

Şikefta Kelmakarehê

Ji Şikefta Kelmakarehê hate dîtin

Ji Şikefta Kelmakarehê hat keşfkirin

Ji Şikefta Kelmakarehê hate keşfkirin

6.11 – Taq-e Bostan

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Taq-e Bostan – Îran, Parêzgeha Kirmaşanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Taq-e Bostan – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Kirmaşanê (Kermanshah), li nêzî Bîstûnê.

Dîrok:
Sedsala 4an Z.

Taq-e Bostan, ku di quntarên çiyayên Kirmaşanê li Rojhilatê Kurdistanê de hatiye xelatandin, yek ji herî navdar nimûneyên huner û mîmariya şahanî ya Sasanî tê hesibandin. Ev cih, ku vedigere sedsala 4an Z., ji rêzek xelatên mezin ên ser keviran pêk tê ku merasîmên padîşahî, dîmenên nêçîrê û ikonografiya pîroz nîşan didin, hemû jî di nav peyzaja dramatîk a Çiyayên Zagrosê de.

Taq-e Bostan bilindbûna derbirîna hunerî û siyasî ya Împaratoriya Sasanî nîşan dide, ku ji aliyê xanedanên bi koka Kurdî–Medî ve hatibû damezrandin û rêvebirin. Xelat di nav xwe de wêneyên padîşahên Sasanî hene ku zengila pîroz a padîşahiyê werdigirin, wêneyên Ehura Mazda û Anahîta, û dîmenên hûr ên nêçîrên şahanî ku hêz, edalet û alîkariya ilahî sembolîze dikin. Pêşketina şêwaza wê û hostatiya teknîkî ya çêkirinê kevneşopiyeke dirêj a hunera mezin nîşan dide ku bi awayekî xwecihî li herêmên bilind ên Kurdistanê pêş ketibû.

Tevî ku cih bi eşkere di nav dilê Kurdistanê de ye, çîrokên fermî yên Îranî Taq-e Bostan bi awayekî berdewam wek sembola mîrasa “Farisî” an “Îranî” pênase dikin, û ji naveroka wê ya Kurdî û kokên etnîkî yên elîta Sasanî ya ku wê ava kir derbas dibin. Ev çarçovekirina dewletî bi awayekî eşkere mîraseke monumentî ya Kurdî dike Farisî, û nasnameya wê ya rastîn a dîrokî û çandî jê dibe.

Ev nû-dabeşkirin ne tenê termînolojîk e—ew beşek ji projeyeke fireh a siyasî û çandî ya desteserkirinê ye, ku tê de beşdariyên Kurdî di tomara hunerî û şaristaniya Îran û

Mesopotamyayê de bi awayekî sîstematîk tên jêbirin an di nav nasnameyên împaratorî û neteweyî yên nûjen de tên helandin. Wek gelek cihên din ên arkeolojîk li Kurdistanê, şirovekirina çewt a Taq-e Bostan rêbazek bi qest a manipulekirina mîrasê eşkere dike, ku armanca wê piştrastkirina îdîayên erdî û dîrokî yên hêza dagirker e.

Her weha, belavokên arkeolojîk û materyalên muzexaneyên Îranî kêm caran behsa vê yekê dikin ku paytexta Sasanî ya Kirmaşanê di nav qada çandî ya fireh a Kurdî–Medî de bû. Ev jêbirin ne tenê cografiya etnoçandî ya wê serdemê çewt dike, lê her weha berdewamahiya di navbera navendên şahanî yên Sasanî û gelê xwecihî yê Kurd ku hezaran salan li van çiyayan dijîn de bêdeng dike.

Ji ber vê yekê, Taq-e Bostan hem şaheserêk hunerî ye û hem jî şahidiyek ji siyaseta berdewam a jêbirina çandî. Xelatên wê, ku di kevirên zindî yên Kurdistanê de hatine xelatandin, şahidî li ser şaristaniyekê didin ku cîhanên kevnar ên Medî û Sasanî bi hev ve girêda—kevneşopiyeke împaratorî ya bi koka Kurdî ku paşê ji aliyê çîrokên derveyî ve hate desteserkirin. Pejirandina nasnameya rastîn a cihê wê dixe cihê wê yê rast di nav berdewamahiya mîrasa dîrokî û hunerî ya Kurdî de, da ku ew ne tenê wek monumentek împaratoriyê, lê wek afirandina erd û gelê ku wê împaratorî jê derketiye were bîranîn.

Xelata kevirî ya Sasanî, Taq-e Bostan

6.12 – Perestgeha Çavên Efrînê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Ain Dara – Sûriye, Herêma Efrînê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Perestgeha Çavên Efrînê – Rojavayê Kurdistanê (Rojava), Parêzgeha Efrînê, bajarê Efrînê.

Dîrok:
Nêzîkî 1300–740 B.Z.

Perestgeha Çavên Efrînê, ku di nivîsarên fermî de wek Ain Dara tê nasîn, yek ji herî balkêş kompleksên merasîmî û mîmarî yên Serdema Bronzê ya Dawî û Serdema Hesinê ya Destpêkê bû. Ev cih li herêma Efrînê ya Rojavayê Kurdistanê cih digire—herêmek ku ji aliyê dîrokî û demografîk ve Kurdî ye—û derbirîna monumentî ya qada çandî ya Hurî–Hîtîtî ye ku li bakurê Mesopotamyayê û qontarên Zagrosê geş bûbû.

Perestgeh bi sereke ji blokên bazaltî yên bi hostatî xelatandî hate avakirin û bi xelatên hûr hatibû xemilandin. Ew şopên piyan ên mezin, şêrên parêzvan, sfinks û xwedayên hevbeş dihewîne, ku sembolîzma kûr a efsanewî û kozmolojîk tîne bîra mirovan. Lêkolîneran dirêj deman bal kişandine ser hevşibûna mîmarî ya di navbera vê perestgehê û Perestgeha Silêman ya di nivîsên Îbranî de hatiye behskirin. Forma wê ya monumentî, rêkûpêka merasîmî û bernameya xelatên wê şaristaniyeke bilind a bilindahiyan nîşan dide ku bandora wê li ser tevahiya Rojhilata Kevn dirêj bûbû.

Perestgeh, ku vedigere nêzîkî 1300–740 B.Z., di tevahiya Serdema Bronzê ya Dawî û destpêka Serdema Hesinê de navendek girîng a perestin û çalakiyên merasîmî bû. Şêwaza hunerî û hostatiya mîmarî ya wê kevneşopiyên ruhanî û teknîkî yên pêşketî yên gelên xwecihî yên Kurdî–Hurî yên herêmê nîşan didin. Ji vî alî ve, ev cih berdewamiyeke kûr di navbera şaristaniyên kevnar ên Kurdî yên Zagrosê û çanda zindî ya Kurdistana îroyîn de sembolîze dike, û zêdetirî sê hezar sal dîrokê bi hev ve girêdide.

Di Çileya 2018an de, di dema êrîşa leşkerî ya Tirkiyeyê li ser Efrînê de, perestgeh hilweşandinek felaketî dît. Bombebaranên asmanî nêzîkî 90% ji kompleksê tunekirin, xelatên wê yên peykerî perçe kirin û piraniya avahiyê erdî kirin. Civaka navneteweyî ya arkeolojîk vê êrîşê wek binpêkirina qanûnên navneteweyî yên mîrasa çandî û kiryarek giran a vandalîzma çandî ya dema şer şermezar kir.

Tevî naveroka wê ya eşkere ya cografîk û çandî ya Kurdî, raporên Tirkî, Erebî û heta hin raporên navneteweyî hîn jî perestgehê tenê di çarçoveya “Sûrî” an “Hîtîtî” de pênase dikin, bêyî an jî bi kêmtirîn referansê bi hawîrdora wê ya dîrokî ya Kurdî re. Ev çarçovekirina hilbijartî nimûneyek eşkere ye ji siyaseta fireh a dijî-Kurdî ya jêbirina çandî, ku tê de cihên arkeolojîk ên herêmên Kurdî bi awayekî sîstematîk ji nasnameya wan a xwecihî tên qutkirin û di nav mîrasa neteweyî ya dewletên dagirker de tên helandin.

Ji ber vê yekê, hilweşandina Perestgeha Çavên Efrînê ne tenê windabûna monumentek kevnar e—ew sembola kampanyayeke domdar a tunekirina çandî ye ku armanca wê jêbirina hebûna Kurdî ji peyzaja wê ya dîrokî ye. Pejirandina cihê di nav naveroka wê ya rastîn a Kurdî û Hurî de ne tenê bîra perestgehek pîroz vedigerîne, lê her weha berxwedana şaristaniyekê piştrast dike ku tevî hewildanên dubare yên tunekirina fizîkî û ideolojîk, mîrasa wê hîn jî maye.

Perestgeha Çavan li Efrînê (Ain Dara) di sala 2018an de, berî êrîşên dagirkerî yên Tirkiyeyê.

Perestgeha Çavan li Efrînê (Ain Dara) di sala 2018an de, berî êrîşên dagirkerî yên Tirkiyeyê.

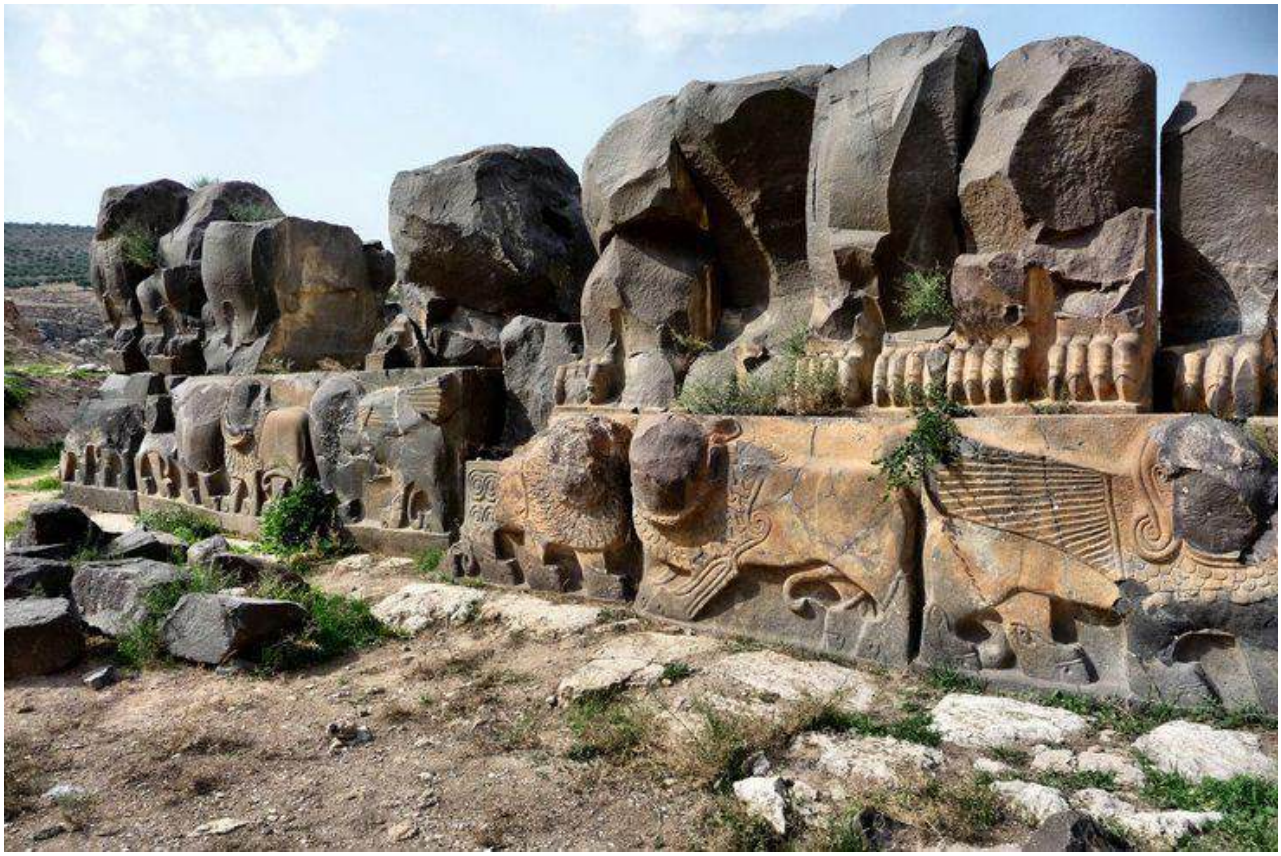

Perestgeha Çavan li Efrînê (Ain Dara) di sala 2018an de, berî êrîşên dagirkerî yên Tirkiyeyê.

Perestgeha Çavan li Efrînê (Ain Dara) piştî bombebaranên asmanî yên sala 2018an ji aliyê dagirkerên Tirkan ve, ku bi qest vê perestgeha kevnar a Kurdî hilweşandin.

6.13 – Girê Navrastê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Göbekli Tepe – Tirkiye, Parêzgeha Şanlîurfayê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Girê Navrastê (Girê Navendî) – Bakurê Kurdistanê, Parêzgeha Riha (Urfayê), bajarê Rihayê.

Dîrok:
Nêzîkî 9600–8000 B.Z.

Li bilindahiyên Bakurê Kurdistanê cih digire, perestgeha monumentî ya Girê Navrastê (ku bi Tirkî wek Göbekli Tepe tê nasîn) yek ji herî balkêş keşfên arkeolojîk ên serdema nûjen tê hesibandin. Ev cih, ku vedigere serdema Neolîtîka bê Gozeyê, bi berfirehî wek kevintirîn kompleksek merasîmî ya monumentî ya cîhanê tê pejirandin, û çend hezar sal berî destpêka çandiniyê û jiyana bajarî ya nişstecihî ye.

Cih ji rêzek qada daîre û hêkşekl pêk tê ku ji stûnên mezin ên kevirê kilsî yên T-şêwaz hatine avakirin, ku gelek ji wan bi xelatên heywanan û sembolên abstrakt ên ku têgînên ruhanî an kozmolojîk nîşan didin hatine xemilandin. Van avahiyan pêşketinek bilind a mîmarî û sembolîk nîşan dide, û eşkere dike ku pergala bawerî û rêxistina merasîmî ya tevlihev li herêma Zagros–Mesopotamyaya Jorîn gelek berî derketina şaristaniyê ya ku bi awayekî kevneşopî tê pejirandin hebû.

Keşfa Girê Navrastê têgihiştina akademîk ya li ser destpêka dîroka mirovan bi bingehîn guhert. Ew eşkere kir ku rêxistina olî û civakî berî çandiniyê hebû, ne ku ji wê derketibe—guhertinek mezin a fikrî ku çîroka pêşketina çandî ya mirovan ji nû ve şirove kir. Mezinahiya cihê, hostatiya wê û ikonografiya wê avahiyeke civakî ya pêşketî nîşan didin ku di nav çandên xwecihî yên bilindahiyên Kurdistanê û korîdora bakurê Mesopotamyayê de koka xwe hene.

Tevî vê girîngiya cîhanî ya kûr, çîrokên fermî yên Tirkiyeyê û UNESCOyê Göbekli Tepe bi awayekî berdewam wek beşek ji “mîrasa Anatolî” dide nasîn, û naveroka wê ya rastîn a

cografîk û çandî ya Kurdî jê dibe. Ev cih bi temamî di nav Rihayê (Urfayê) li Bakurê Kurdistanê de ye, herêmek ku ji aliyê dîrokî û etnografîk ve Kurdî ye. Lêbelê, nîşandanên dewletî yên nûjen bi qest monumentê ji naveroka wê ya Kurdî qut dikin û di nav nasnameyek “Tirkî” ya neteweyî de ji nû ve çarçove dikin.

Ev şandina bi qest nimûneyek eşkere ye ji rêbaza fireh a asîmîlasyona çandî û neteweperestiya mîrasê. Bi îdîakirina Girê Navrastê wek sembola “şaristaniya Tirkî,” saziyên dewletê bi awayekî çalak yek ji kevintirîn cihên pîroz ên mirovahiyê desteser dikin, dema ku têkiliya xwecihî ya Kurdî bi erd, avaker û bîra çandî ya berdewam re jêbirin. Ji ber vê yekê, nûnavkirina siyasî ya cihê ne tenê kiryarekî şandina akademîk e, lê berdewamahiya siyasetek dirêj a jêbirina çandî ya Kurdî li Bakurê Kurdistanê ye.

Kolandinên berdewam li Girê Navrastê paradoksek domdar eşkere dikin: tevî ku cih wek qonaxek girîng di pêşdîroka cîhanê de tê pîrozkirin, nasnameya wê ya rastîn a çandî di bin tebeqeyên gotara jeopolîtîk a nûjen de tê veşartin. Pejirandina Girê Navrastê di nav çarçoveya rastîn a şaristaniya Kurdî–Zagrosî de rastiya wê ya dîrokî vedigerîne û li dijî çîrokên neteweperest ên ku dixwazin koka herî kûr a ruhanîtiya mirovan ji bo armancên siyasî desteser bikin radiweste.

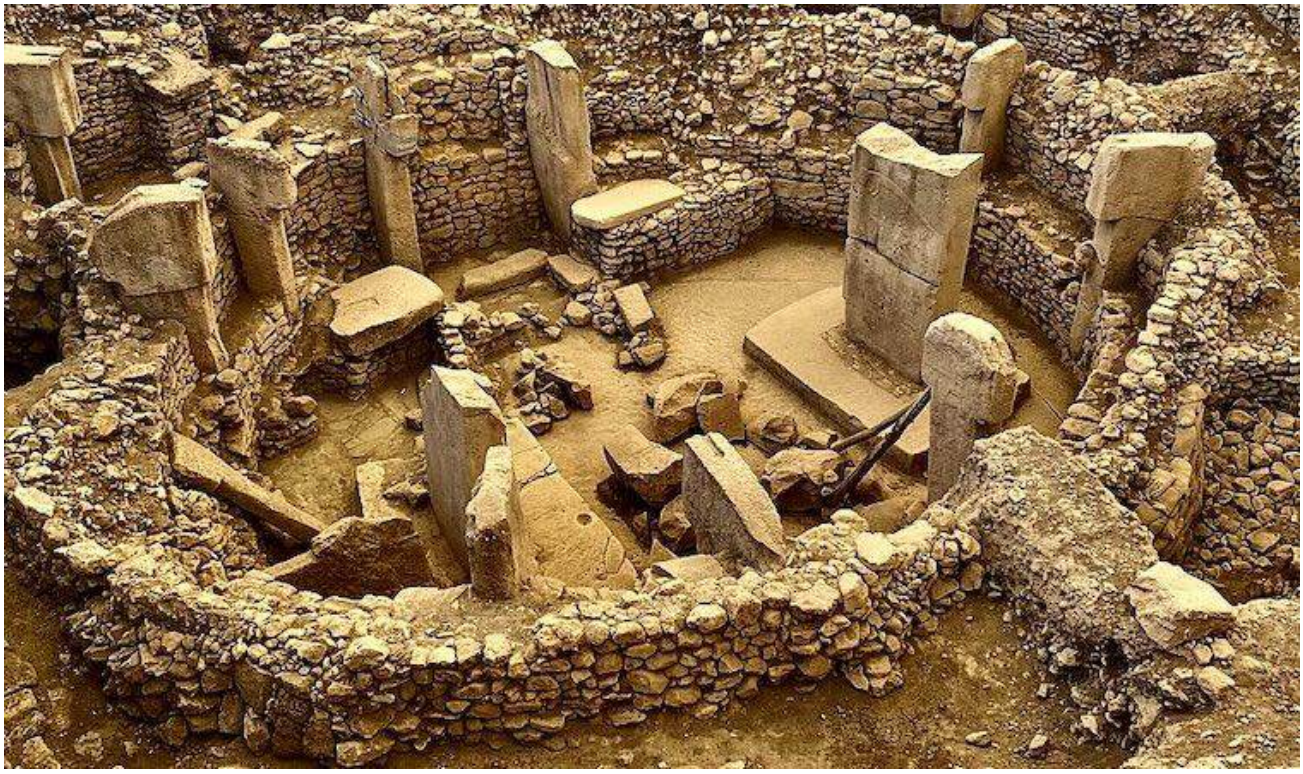

Stûnên xelatandî li Girê Navrastê

6.14 – Çavkaniya Pîroz a Kanîya Zelalê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Durupınar – Tirkiye, Parêzgeha Agiriyê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Kanîya Zelalê – Bakurê Kurdistanê, Parêzgeha Agiriyê, Çiyayê Agiriyê (Ararat), li nêzî gundê Özengilî, di navbera bajarên Kurdî yên Agirî (Bakur) û Makû (Rojhilat) de.

Dîrok:
Nediyar (avabûnek xwezayî ya jeolojîk)

Cihê ku îro wek Kanîya Zelalê ("Kanîya Paqij") tê nasîn li çiyayên bilind ên Bakurê Kurdistanê cih digire, di herêma Agiriyê de û li nêzî sînorê Rojhilatê Kurdistanê. Ew ji avabûnek mezin a jeolojîk a bi şêwaza keştiyê pêk tê ku di qontarên Çiyayê Araratê de hatiye bicihkirin; çiyayek efsanewî ku dirêj deman di kevneşopiyên Mesopotamî û Rojhilata Kevn de hatîye pîrozkirin. Her çend lêkolînên jeolojîk bi giştî vê avabûnê wek diyardeyek xwezayî pênase dikin, şêwaza wê û cihê wê ji nîveka sedsala bîstan ve hem xeyala zanistî û hem jî ya olî kişandiye.

Di medyaya cîhanî û turîzma olî de, Kanîya Zelalê wek cihê muhtemel ê rawestgeha Keştiya Nûhê hatiye belavkirin; kevneşopiyek ku koka xwe di çîrokên Tawratê, Quranê û efsaneyên kevnar ên lehiyê yên Mesopotamyayê de heye, wek çîroka Utnapiştim di Destana Gilgameş de. Keşfa cihê di salên 1950an de balê navneteweyî kişand, û ji wê demê ve ew bûye navendek şîrovekirinên cûda—jeolojîk, arkeolojîk û teolojîk.

Lêbelê, hesabên fermî yên Tirkiyeyê cihê wek beşek ji "mîrasa neteweyî ya Tirkiyeyê" pêşkêş dikin, û wê di nav çarçoveya fireh a "şaristaniya Anatolî" de dihêlin. Ev dabeşkirin bi qest cografiya dîrokî û çandî ya Kurdî ya herêmê jê dibe, tevî ku cih di nav Bakurê Kurdistanê de ye, herêmek ku hezaran salan ji aliyê civakên Kurd ve hatiye nîştecihkirin.

Ev nûnavkirina Kanîya Zelalê nimûneyek eşkere ye ji siyaseta fireh a dewletê ya şandina çandî û dûrxistina dîrokî, ku tê de cihên pîroz, efsanewî û arkeolojîk ên li Kurdistanê tên

desteserkirin û di nav çîrokên neteweyî yên dewletên dagirker de tên helandin. Bi van nû-pênasekirinan, aliyê Kurdî yê van peyzajan bi awayekî sîstematîk tê veşartin, dema ku girîngiya wan a sembolîk û ruhanî ji bo xizmeta çarçoveyên ideolojîk ên siyaseta mîrasa dewletî ji nû ve tê şirovekirin.

Di wateya xwe ya çandî ya kûr de, Kanîya Zelalê hevpeyvîna di navbera ecêbahiya xwezayê, bîra pîroz û jêbirina dîrokî de sembolîze dike. Çi wek ecêbahiya jeolojîk were şirovekirin û çi wek bermahiyek ji efsaneyek destpêkî, ew wek bîranînek hêzdar dimîne ji têkoşîna domdar li ser xwedîtiya çandî û rastiya dîrokî li Kurdistanê. Pejirandina cihê di nav naveroka wê ya rastîn a cografîk û efsanewî ya Kurdî de ne tenê rastiya rabirdûya wê vedigerîne, lê her weha cihê wê yê rast di nav mîrasa ruhanî ya zindî ya gelê Kurd û Rojhilata Kevn de piştrast dike.

Avabûna Çavkaniya Pîroz a Kanîya Zelalê

6.15 – Nibor (Nippur, Nifr)

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Nifr – Iraq, Parêzgeha El-Qadisiyê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Nibor – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Niborê, bajarê Niborê.

Dîrok:
Nêzîkî 5000 B.Z. hate damezrandin

Di serdemên kevnar de, bajarê Niborê (Nippur) yek ji herî pîroz navendên olî û çandî yên Sumeriyan bû, ku paşê ji aliyê Gutî û Kassiyan ve jî hate pîrozkirin—gelên kevnar ên Çiyayên Zagrosê ku wek bav û kalên Kurdan tên dîtin. Nibor, ku di navenda Başûrê Kurdistanê de cih digire, bi hezaran salan wek perestgeha sereke ya Enlîl, xwedayê Sumerî yê bayê û padîşahiyê, xizmet kir û dirêj deman wek paytexta ruhanî ya Mesopotamyayê hate hesibandin.

Kolandinên arkeolojîk nîşan didin ku nîştecihbûna berdewam a Niborê vedigere hezarsala pêncemîn B.Z., ku wê dike yek ji kevintirîn nîştecihbûnên bajarî yên ku li herêmê tên zanîn. Her çend di destpêkê de di bin serweriya Sumeriyan de geş bû, paşê bajar ket bin bandor û rêveberiya xanedanên Gutî û Kassî, ku ji bilindahiyên Zagrosê derketibûn. Van gelên çiyayî, ku têkiliyên çandî û zimanî yên kûr bi nifûsa Kurdî ya paşerojê re hebûn, roleke girîng di şekildana berdewamahiya olî û siyasî ya şaristaniya Mesopotamyayê de piştî hilweşîna desthilatdariya Sumerî lîstin.

Tevî vê mîrasa pir-etnîkî û pir-çandî, pêşangehên muzexaneyan û belavokên akademîk hîn jî Nippurê bi sereke tenê di çarçoveya Sumerî de pêşkêş dikin, û serdemên paşerojê yên Gutî û Kassî perawiz dikin an jî bi tevahî jê dikin. Ev nîşandana hilbijartî bi awayekî eşkere aliyê Kurdî yê dîroka Niborê jê dibe, û rola bajêr wek cihê hevbeşbûna çanda bilindahî û deştê û beşdariya çalak a nifûsa Kurdîaxêv di jiyana zanistî û olî ya Mesopotamyaya paş-Sumerî de veşêre.

Her weha, delîlên dîrokî nîşan didin ku di serdema Sasanî de, Nibor pîroziya xwe wek yek ji herî girîng navendên Zerdeştî yên împaratoriyê parast—împaratoriyek ku bi awayekî eşkere koka Kurdî hebû. Lêbelê, ev berdewamahiya olî û çandî hema hema bi tevahî ji dîroknivîsiya sereke winda ye. Bêpejirandina rola berdewam a Niborê di kevneşopiya Kurdî–Zerdeştî de nimûneyek eşkere ye ji rêbaza fireh a jêbirina çandî û dîrokî, ku tê de beşdariyên Kurdî di mîrasa şaristaniya Mesopotamyayê de bi awayekî sîstematîk tên veşartin an di nav nasnameyên derveyî de tên helandin.

Vegerandina Niborê bo naveroka wê ya rastîn ne tenê rastkirina şandinek cografîk e—ew vegerandina girêdanek bingehîn e di nav berdewamahiya dîroka çandî û olî ya Kurdî de, ku cîhana Sumerî ya destpêkê bi serdema paşerojê ya Kurdî–Zerdeştî ve girêdide, û hebûna Kurdî li navenda ruhanî ya Mesopotamyaya kevnar ji nû ve piştrast dike.

Girê arkeolojîk ê Niborê

6.16 – Rêya Meşê ya Babilonê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Rêya Merasîmî ya Babîlonê – Iraq, Parêzgeha Babîlonê, bajarê Babîlonê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Rêya Merasîmî ya Babîlonê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Babîlonê, bajarê Babîlonê.

Dîrok:
Di navbera nêzîkî 1894 û 539 B.Z. de geş bû.

Bajarê kevnar ê Babîlonê wek yek ji herî navdar navendên bajarî yên cîhana kevnar tê zanîn, ku bi mezinahiya mîmariya xwe û avahiyên monumentî navdar bû. Di nav herî mezin serkeftinên wê de Deriyê Îştarê heye, ku di sedsala 6an B.Z. de di serdema padîşah Buxtunnasrê Duyemîn de hate avakirin û paşê di destpêka sedsala bîstan de ji aliyê arkeologên Alman ve hate derxistin. Beşek mezin ji derî hate veguhastin bo Berlînê, ku li wir ji nû ve hate avakirin û niha navenda sereke ya Muzexaneya Pergamonê ye.

Her çend Babîlon bi cîhanî wek navenda şaristaniya Babîlonî tê pêşkêşkirin, delîlên dîrokî û arkeolojîk têkiliyek berdewam di navbera bajêr û gelên bilindahiyên Zagrosê de nîşan didin—bi taybetî Gutî, Kassî û Med, ku bav û kalên gelê Kurd ê îroyîn bûn. Di serdemên cûda de, van gelên Zagrosî bandorên siyasî, çandî û aborî li ser Babîlonê kirin, û carinan herêm birêve birin an jî saziyên wê di nav pergalên xwe yên rêveberiyê de tevlihev kirin.

Tevî vê têkiliya tomarkirî, çîrokên akademîk û muzexaneyî yên nûjen hema hema tenê Babîlon wek diyardeyek Mesopotamî ya serbixwe pêşkêş dikin. Şiroveyên fermî kêm caran behsa bandora berdewam a Zagrosî–Kurdî li ser pêşketina rêveberiya dewletî, ol û sembolîzma hunerî ya Babîlonê dikin. Bêbehskirina vê yekê nimûneyek e ji rêbaza fireh a cudakirina dîroknivîsî, ku tê de navendên mezin ên Mesopotamyaya kevnar ji şaristaniyên xwecihî yên Kurdistanê tên qutkirin.

Ev çarçovekirina hilbijartî hem armancên siyasî û hem jî ideolojîk xizmet dike. Bi jêbirina rola gelên Kurdî–Zagrosî di berdewamahiya dirêj a şaristaniya Mesopotamyayê de,

hêzên dagirker û çîrokên neteweyî yên paşerojê bi awayekî çalak beşdariya Kurdî di mîrasa bajarî û zanistî ya herêmê de perawiz kirine. Babîlon, li şûna ku di tenêtiyê de hebûbe, nodek bû di nav tora çandî ya fireh de ku geliyên çemên Mesopotamyayê bi çiyayên Zagrosê ve girêdida—torayek ku guheztina teknolojî, bawerî û kevneşopiyên hunerî di tevahiya Rojavayê Asyayê ya destpêkê de xurt dikir.

Vegerandina vê berdewamahiya dîrokî Babîlonê dixe cihê wê yê rast di nav peyzaja şaristaniya Kurdî–Zagrosî de, ku tê de çiya û deşt wek qadên hevpar û hewceyê hev yên pêşketina mirovan dijîn. Ji ber vê yekê, mîrasa bajêr ne tenê wek serkeftinek ji hostatiya Mesopotamî tê dîtin, lê her weha wek şahidiyek ji afirînerî û bandora domdar a gelên xwecihî yên bilindahiyên Kurdistanê ku dîroka wê şekil dan û zindîtiya wê ya çandî bi sedsalan parastin.

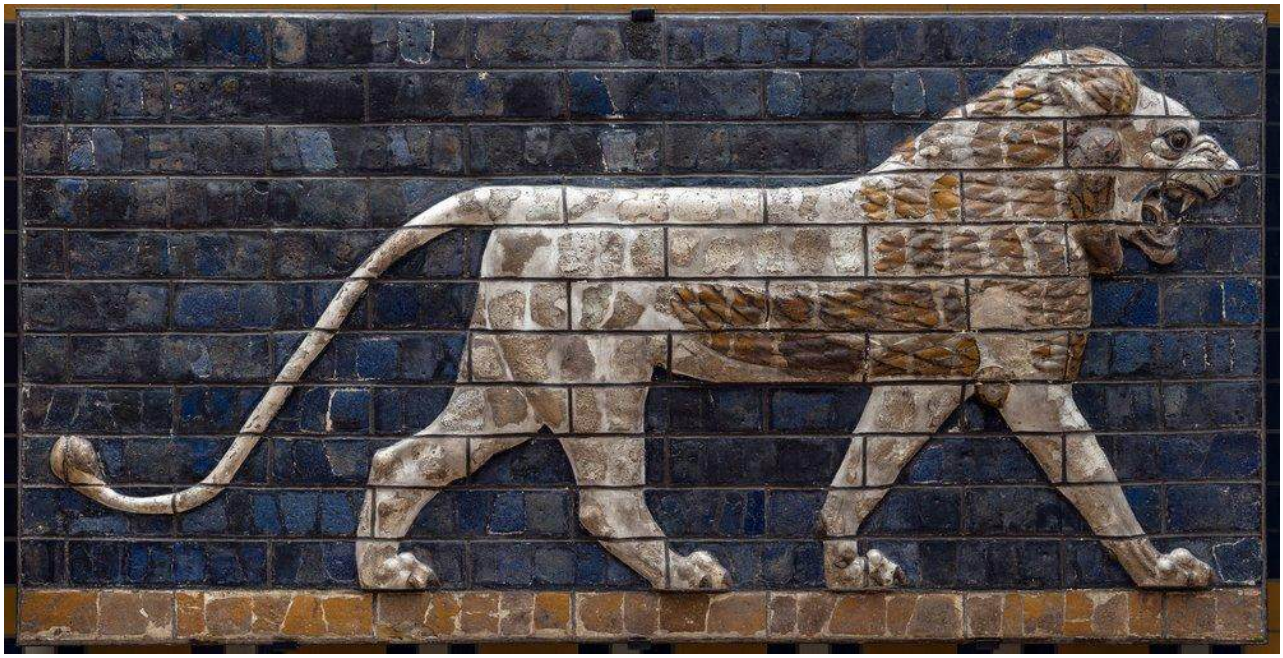

Rêya Merasîmî ya Babîlonê

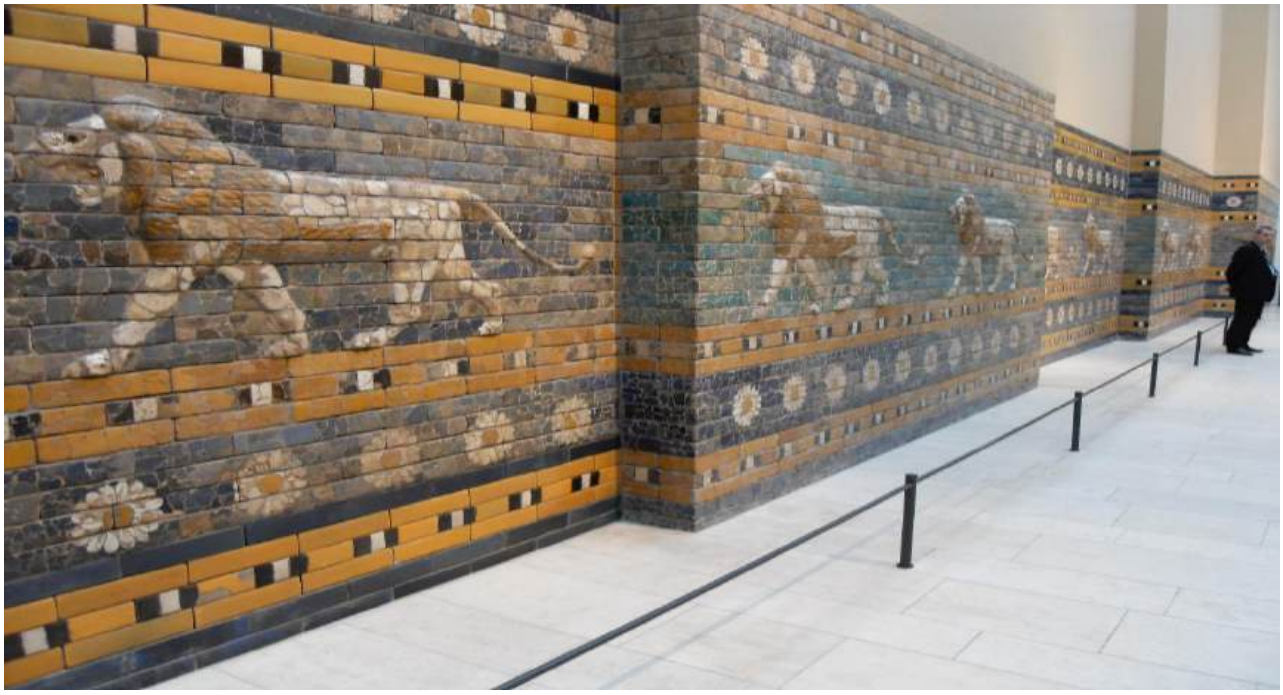

Rêya Merasîmî ya Babîlonê

6.17 – Xelatên Şêran ên Neynewayê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Xelatên Şêran ên Aşûrê – Iraq, Herêma Musilê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Xelatên Şêran ên Neynewayê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Neynewayê, bajarê Neynewayê.

Dîrok:
Nêzîkî sedsala 7an B.Z.

Bajarê kevnar ê Neynewayê, ku di nav parêzgeha îroyîn a Neynewayê de li Başûrê Kurdistanê cih digire, di serdema desthilatdariya Sennaxêrîb (704–681 B.Z.), Esarhaddon (681–669 B.Z.) û Aşûrbanîpal (668–627 B.Z.) de paytexta dawî ya împaratoriya Nû-Aşûrî bû. Wek yek ji herî mezin navendên cîhana kevnar, ew komeke

bêhempa ya berhemên hunerî û nivîskî derxist ku hîn jî têgihiştina me ya li ser şaristaniya Mesopotamyayê diyar dike.

Di nav herî navdar keşfên Neynewayê de xelatên nêçîra şêran hene—şaheserên hunera monumentî ku nêçîrên şahanî nîşan didin, ku alîkariya ilahî û serweriya împaratoriyê sembolîze dikin—her weha arşîvên mezin ên nivîsa mîxî ku di pirtûkxaneya şahanî ya Aşûrbanîpal de hatin dîtin. Îro, van xezîneyan navenda sereke ya gelek koleksiyonên mezin pêk tînin, bi taybetî li Muzexaneya Brîtanyayê, ku li wir wek ikonên “şaristaniya Aşûrî” tên pêşangehkirin.

Lêbelê, hem di kataloqên muzexaneyan û hem jî di gotûbêja akademîk de, van berheman bi awayekî berdewam wek “Aşûrî” an “Iraqî” tên binavkirin, bêyî ku behsa naveroka wan a cografîk û çandî ya Kurdî–Zagrosî were kirin. Bajarê Neynewayê—ku îro di nav dilê dîrokî yê Kurdistanê de ye—bi awayekî sîstematîk ji naveroka xwecihî ya xwe tê qutkirin. Ev jêbirin rêbaza fireh a jêbirina hebûna Kurdî di çîrok û mîrasa çandî ya Mesopotamyaya kevnar de berdewam dike.

Di tevahiya dîroka dirêj a Împaratoriya Aşûrî de, gelên bilindahiyên Zagrosê—bav û kalên Kurdan ên îroyîn—roleke bingehîn di pergalên leşkerî, aborî û çandî yên împaratoriyê de lîstin. Van civakan leşker, çavkanî û bandorên hunerî peyda kirin ku avahiya împaratoriyê û estetîka wê şekil dan. Lê dîroknivîsiya nûjen bi piranî van beşdariyan jêkirine, û tomara împaratoriyê wek diyardeyek serbixwe ya “hostatiya Aşûrî” pêşkêş kiriye.

Ev çarçovekirina hilbijartî ji xeletiyeke akademîk zêdetir e—ew kiryareke bi qest a perawizkirina dîrokî ye ku di armancên siyasî û çandî yên hêzên dagirker ên paşerojê de koka xwe heye. Bi jêbirina nasnameya Kurdî ya peyzaj û gelê Neynewayê, gotûbêja mîrasa cîhanî çîrokek hêzdar dike ku tê de Kurd wek biyanî li welatên ku yekem bajarên şaristaniya mirovan lê derketine tên nîşandan.

Vegerandina Neynewayê bo cihê wê yê rast di nav berdewamahiya dîrokî ya Kurdî–Zagrosî de li dijî vê çewtiya dirêjdem radiweste. Xelatên şêran, li şûna ku tenê sembolên hêza împaratoriyê bin, şahidên domdar in ji cîhaneke çandî ya hevpar ku şaristaniyên

bilindahî û deştê yên Kurdistana kevnar bi hev ve girêda—mîraseke hunerî ku ne tenê aîdî dewleta Aşûrî ye, lê her weha beşek ji mîrasa fireh a gelê Kurd e ku wê parast û şekil da.

Xelatên Şêran ên Neynewayê

6.18 – Putikên Çavan

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Putikên Çavan – Sûriye, Girê Brak, herêma Hesekê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Putikên Çavan – Rojavayê Kurdistanê (Rojava), Parêzgeha Hesekê, bajarê Hesekê, Girê Brak.

Dîrok:
Serdema Dawî ya Urukê, nêzîkî 3500–3300 B.Z.

Putikên ku bi navê Putikên Çavan tên zanîn, komek peykerokên biçûk ên mermerî ne ku bi çavên mezin û şêwazkirî û formên mirovî yên sade tên nasîn. Ev peykerok li Girê Brakê, ku li herêma Hesekê ya Rojavayê Kurdistanê (Rojava) cih digire, hatin dîtin. Van peykerokan yek ji kevintirîn şêwazên hunera olî ya sembolîk di dîroka mirovan de pêk tînin û sembola çanda ruhanî û merasîmî ya serdema Dawî ya Urukê ne.

Lêkolînên arkeolojîk pêşniyar dikin ku van peykerokan wek diyariyên perestinê di perestgehan an cihên civakî yên pîroz de hatine bikaranîn, û kesên di haleta perestina herdemî de nîşan didin. Çavên wan ên mezin—ku gelek caran bi kom an tebeqe hatine xelatandin—dibe ku çavdêriya ilahî, hişmendiya ruhanî an hebûna bav û kalan sembolîze bikin. Sadeya forma wan û dubarebûna motîfa çavan nîşan dide ku zimanek hevpar a olî li nav civakên bilindahî û deştê yên bakurê Mesopotamyayê û sînorê Zagrosê belav bûbû.

Girê Brak, ku di nivîsên kevnar de wek Nagar hate nasîn, yek ji kevintirîn navendên bajarî û merasîmî yên Rojhilata Kevn bû. Lêbelê, di kataloqên muzexaneyan û belavokên akademîk de, van peykerokan bi awayekî berdewam wek beşek ji “Bakurê Mesopotamyayê” an “Sûriyeyê” tên binavkirin, bêyî ku behsa naveroka wan a çandî û cografîk ya Kurdî–Zagrosî were kirin. Piraniya Putikên Çavan ên ku ji Girê Brakê hatine derxistin niha li Muzexaneya Brîtanyayê ne, ku li wir di bin dabeşkirinên bêalî an dewletî de tên pêşangehkirin, û bingeha wan a Kurdî tê veşartin.

Ev bêbehskirin ne kiryareke bêalî ya kategorîzekirinê ye, lê beşek ji rêbazeke dîrokî ya sîstematîk e ku tê de nasnameya xwecihî ya herêma Kurdî di bin sînor û çîrokên siyasî yên dewletên nûjen de tê veşartin. Çi bi siyaseta hikûmeta Sûriyeyê be û çi bi çarçovekirina saziyî ya arkeolojiya Rojavayî, jêbirina naveroka Kurdî ya van keşfan pêvajoyeke domdar a desteserkirina çandî û çewtkirina dîroknivîsiyê nîşan dide.

Di rastiyê de, Putikên Çavan ên Girê Brakê yek ji kevintirîn derbirînên hunerî yên hişmendiya ruhanî di şaristaniya mirovan de ne. Keşfa wan di herêmekê de ku Kurd lê dijîn kevnahiya û berdewamahiya jiyana çandî ya Kurdistanê piştrast dike, ku bi hezaran salan berî derketina împaratoriyên paşerojê vedigere. Wêneya domdar a çavê temaşevan—ku ji dilê cîhana Zagros–Mesopotamyayê derdikeve—hem sembola yekem

rûberûbûna mirovan bi ilahî re ye û hem jî şahidiyeke bêdeng e ji mîrasa şaristaniyê ya kûr a gelê Kurd.

Putikên Çavan

6.19 – Qesra Nemrûdê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:

Qesra Nemrûdê – Iraq, Parêzgeha Neynewayê, li nêzî Musilê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:

Qesra Nemrûdê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Neynewayê, bajarê Neynewayê.

Dîrok:

Serdema Nû-Aşûrî, sedsalên 9an–7an B.Z.

Cihê kevnar ê Nemrûdê, ku di serdemên kevnar de wek Kalhu hate nasîn, yek ji paytextên sereke yên Împaratoriya Nû-Aşûrî û navendek mezin a jiyana siyasî, hunerî û olî li Başûrê Kurdistanê bû. Ev cih di nîveka sedsala nozdehan de ji aliyê arkeologê Brîtanî Austen Henry Layard ve hate kolandin, û hin ji herî balkêş şaheserên mîmarî û peykerî yên Rojhilata Kevn derxistin.

Xelatên monumentî yên kevirî ku di nav qesra şahanî ya Nemrûdê de hatin dîtin dîmenên rêçûnên şahanî, kampanyayên leşkerî, merasîmên ilahî û afirîdên efsanewî nîşan didin, ku hemû jî bi rastbûnek teknîkî û zindîtiya çîrokî ya awarte hatine çêkirin. Van xelatan bingeha tiştê ku zanista nûjen wek “hunerê Nû-Aşûrî” tê nasîn ava kir, û wek nîşanên dîtbar ên ideolojiya împaratoriyê û padîşahiyê xizmet kirin.

Piştî ku hatin keşfkirin, gelek panelên mezin—hin ji wan çend tonan giran bûn—hatin veguhastin bo Londonê û li Muzexaneya Brîtanyayê hatin danîn, ku hîn jî di nav herî navdar pêşangehên wê de ne. Di kataloqên muzexaneyan û referansên akademîk de, van berheman bi awayekî berdewam wek “Nû-Aşûrî” tên dabeşkirin, bêyî ku behsa naveroka wan a cografîk ya Kurdî–Zagrosî were kirin.

Lêbelê, bajarê Nemrûdê bi temamî di nav sînorên dîrokî yên Başûrê Kurdistanê de ye, herêmek ku ji kevnarî ve ji aliyê gelên xwecihî yên bilindahiyên Zagrosê ve hatiye nîştecihkirin; gelên ku berdewamahiya wan a çandî û zimanî rasterast bi şaristaniyên destpêkê yên Mesopotamyayê ve girêdayî ye. Bi pêşkêşkirina qesrê tenê di çarçoveya împaratoriyê de, dîroknivîsiya nûjen cografiya çandî ya herêmî ya ku cîhana siyasî û hunerî ya qesrên Nû-Aşûrî şekil da jê dibe.

Ev çarçovekirina hilbijartî xelatên qesrê dike sembolên împaratoriyê, dema ku peyzaja Kurdî ya ku li ser wê hatine çêkirin tê veşartin. Ev jêbirin nimûneyek eşkere ye ji rêbaza fireh a desteserkirina arkeolojîk û dîroknivîsî, ku tê de berhem û bîrdankên Kurdistana kevnar ji bingeha wan a rastîn tên qutkirin û di nav çîrokên hêzên dagirker de tên helandin.

Ji ber vê yekê, Qesra Nemrûdê ne tenê kompleksa şahanî ya Aşûrî ye—ew beşek ji berdewamahiya çandî ya fireh a Zagros–Mesopotamyayê ye ku hin ji yekem avabûnên

dewletî di dîroka mirovan de piştgirî kir. Pejirandina bingeha wê ya Kurdî–Zagrosî hevsengiya dîrokî vedigerîne, û Nemrûdê ne li perawiya şaristaniya kevnar, lê li navenda wê cih dide—wek navendek afirîneriya hunerî û tevliheviya çandî ku bi awayekî kûr bandor li pêşketina hunera împaratorî ya destpêkê kir.

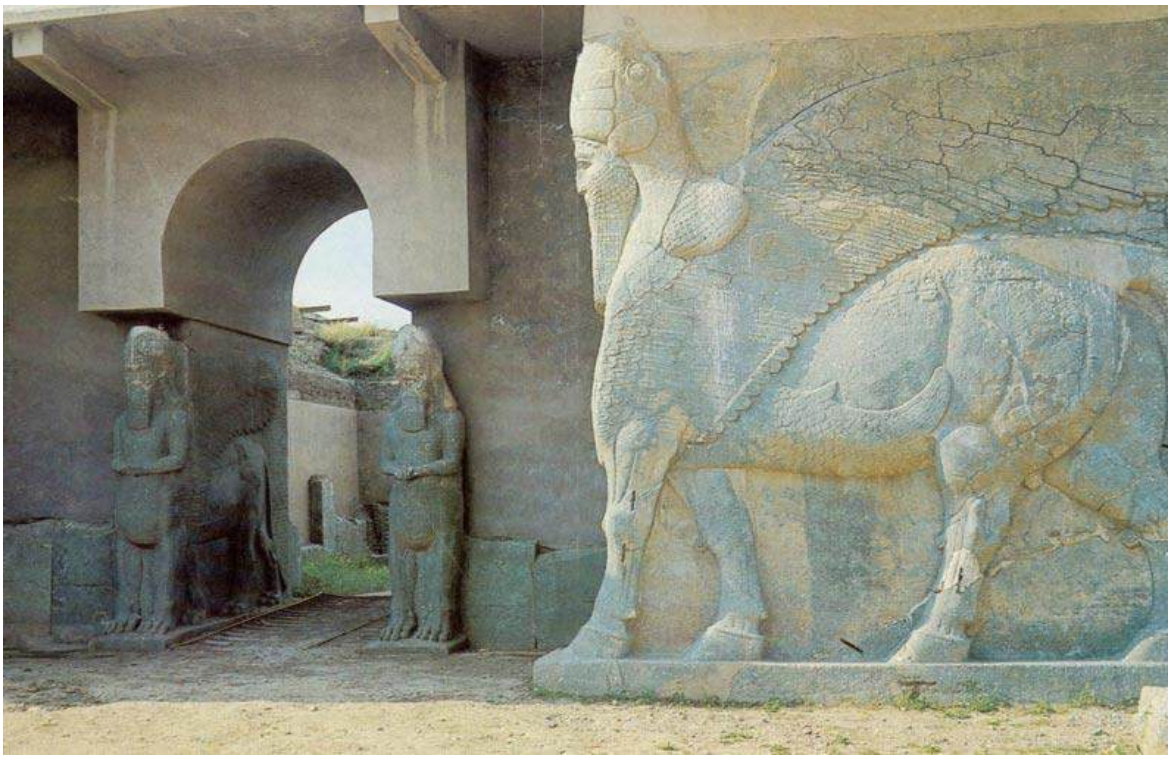

Qesra Nemrûdê

6.20 – Lamassuyên Xorsawa

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:

Lamassu – Iraq, Parêzgeha Neynewayê, li nêzî Musilê, Xorsabad.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:

Lamassu – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Neynewayê, bajarê Neynewayê, Xorsawa.

Dîrok:

Serdema Nû-Aşûrî, serdema desthilatdariya Sargon II (721–705 B.Z.)

Lamassuya monumentî—ga an şêrê baskdar bi serê mirov—yek ji herî nasdar sembolên huner û ideolojiya Mesopotamyaya kevnar e. Van peykerên mezin li ber dergehên qesr û perestgehên şahanî radiwestan û hem armancên mîmarî û hem jî teolojîk hebûn. Nimûneyên herî baş parastî li qesra Sargon II li Xorsawa (Xorsabada îroyîn) hatin dîtin, ku di nav dilê dîrokî yê Başûrê Kurdistanê de cih digire.

Lamassu, ku ji blokên yekpare yên kevir hatibûn xelatandin, hêza gayê, leza qertelê û aqilmendiya mirovan di hev de dikirin, û parastina ilahî, hêza şahanî û rêza kozmîk sembolîze dikirin. Hebûna wan a tirsnak li dergehên qesrê ferman û piştgiriya xwedayan ji bo padîşah û rola wî wek parêzvanê welêt nîşan dida.

Di dawiya sedsala nozdehan de, arkeologên Fransî û Brîtanî Xorsawa kolandin û gelek peykerên Lamassu ji cihê rakirin. Paşê ev peyker hatin veguhastin bo Ewropayê û niha li saziyên navdar wek Muzexaneya Brîtanyayê li Londonê û Muzexaneya Louvreyê li Parîsê tên pêşangehkirin. Di van muzexaneyan de, Lamassu tenê wek şaheserên “hunerê Nû-Aşûrî” tên nîşandan, bêyî ku behsa bingeha wan a cografîk û çandî ya Kurdî were kirin.

Lêbelê, cihê Xorsawa di nav Parêzgeha Neynewayê de ye, herêmek ku ji aliyê civakên xwecihî yên Kurd ve hatiye nîştecihkirin; civakên ku berdewamahiya wan a çandî vedigere şaristaniyên destpêkê yên Zagrosê. Delîlên arkeolojîk û efsanewî nîşan didin ku cejnên olî yên herêmê—bi taybetî yekem pîrozkirina Newrozê, cejna nûbûn û agirê—di heman hawîrdora çandî de derketine, û mîrasa ruhanî ya Kurdistana kevnar nîşan didin.

Rakirin û nû-dabeşkirina peykerên Lamassu di bin navên ne-Kurdî de nimûneyek eşkere ye ji rêbaza dirêj a desteserkirina çandî û şirovekirina çewt a dîrokî. Bi jêbirina nasnameya Kurdî ya Xorsawa ji gotûbêja akademîk û muzexaneyî, hêzên dagirker hewl dane mîrasa madeyî ya şaristaniyên Kurdî–Zagrosî di nav çîrokên fireh ên împaratorî de desteser bikin.

Ji ber vê yekê, Lamassuyên Xorsawa ne tenê bermahiyên hunerî yên rêveberiya Aşûrî ne, lê şahidên bêdeng in ji veşartina mîrasa Kurdî. Vegerandina wan bo naveroka wan a rastîn di dîroka Kurdistanê de girîngiya wan a du-alî ji nû ve vedigerîne—wek hem

şaheserên peykersazîya kevnar û hem jî sembolên domdar ên şaristaniyek ku bîra wê bi qest hatiye veşartin.

Lamassuyên Xorsawa

6.21 – Peykerên Gozanê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Peykerên Girê Xelefê – Sûriye, Parêzgeha Hesekê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Peykerên Gozanê – Rojavayê Kurdistanê (Rojava), Parêzgeha Hesekê, bajarê Hesekê, Gozana kevnar.

Dîrok:
Sedsalên 10an–9an B.Z.

Cihê kevnar ku îro wek Girê Xelefê tê zanîn bi bajarê dîrokî yê Gozanê re têkildar e, paytexta padîşahiya Aramî ya Bît Bahiyanî, yek ji dewletên destpêkê yên herî girîng li

herêma Mesopotamyaya Jorîn. Kolandinên ku di navbera salên 1911 û 1913an de ji aliyê arkeologê Alman Max von Oppenheim ve hatin kirin, komeke awarte ya peykerên bazaltî, ortostat û peykerên xelatandî derxistin; gelek ji wan berê qesra padîşah Kapara xemilandibûn.

Van berheman, ku bi tevliheviya şêwazî ya xwe balkêş in, ikonografiya Aramî bi kevneşopiyên estetîk ên taybet ên bilindahiyên Kurdî–Zagrosî re têkel dikin, û tevliheviya şêwazên hunerî yên herêmî û navherêmî nîşan didin. Wêneyên ku afirîdên efsanewî, xwedayên parêzvan û rêçûnên merasîmî nîşan didin, gotûbêjeke çandî ya tevlihev di navbera şaristaniyên bilindahî û deştê yên li bakurê Mesopotamyayê de eşkere dikin.

Piştî kolandinê, piraniya van peykeran hatin veguhastin bo Almanyayê, ku li wir ji nû ve hatin komkirin û niha li Muzexaneya Pergamonê û Muzexaneya Neues li Berlînê tên pêşangehkirin. Di kataloqên muzexaneyan û belavokên akademîk de, ew bi awayekî berdewam di bin navên giştî yên “hunerê Aramî” an “çanda Bakurê Mesopotamyayê” de tên şirovekirin. Lêbelê, tu behs nayê kirin ku Girê Xelef di nav sînorên dîrokî yên Rojavayê Kurdistanê (Rojava) de ye, û nifûsa derdora wê dirêj deman bi piranî Kurd bûye.

Ev jêbirin ne xeletiyeke asayî ye, lê beşek ji pêvajoyeke fireh a asîmîlasyona çandî û etnografîk e, ku tê de naveroka xwecihî ya keşfên mezin ên arkeolojîk li Kurdistanê bi awayekî sîstematîk tê jêkirin an jî bi termên bêalî an dewletî tê guhertin. Van rêbazan hebûna cografîk û şaristanî ya Kurdî ji çîroka destpêkê ya Rojhilata Kevn jê dikin û çarçoveyeke akademîk berdewam dikin ku tê de rola çandî ya Kurdan nayê dîtin.

Ji ber vê yekê, peykerên Gozanê ji bermahiyên qesrekî kevnar zêdetir in—ew şahidên madeyî ne ji cografiyeke çandî ya windabûyî, ku tê de cîhanên Kurdî–Zagrosî û Aramî hevdu dîtin û geş bûn. Pejirandina bingeha wan a rastîn Gozanê ne wek cihêkî perawî yê “Bakurê Mesopotamyayê,” lê wek navendek bingehîn a têkiliya Kurdî–Aramî, pêşketina teknolojîk û afirîneriya hunerî di Rojhilata Kevn a Serdema Hesinê de dide cih.

Peykerên Gozanê

6.22 – Bronzên Urartûyî

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Bronzên Urartûyî – Tirkiye, Parêzgeha Wanê, Toprakkale (Rusahiniliya kevnar).

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Bronzên Urartûyî – Bakurê Kurdistanê, Parêzgeha Wanê, bajarê Wanê (Rusahiniliya kevnar).

Dîrok:
Sedsalên 8an–7an B.Z.

Keleha kevnar a Urartûyî ya Toprakkale (Rusahiniliya kevnar) yek ji navendên sereke yên şahanî yên Padîşahiya Urartû bû, ku bi stratejîkî di navenda Bakurê Kurdistanê de cih digirt û li ser Gola Wanê û sînorê Zagrosê temaşe dikir. Kolandinên li vê cihê komikek awarte ya berhemên bronzî yên Urartûyî derxistin, di nav wan de mertal, tîrdan, çekên merasîmî, panelên xelatandî, firaxên merasîmî û xemlên ku qesr û mîmariya perestgehan dixemilandin hene.

Van bronzan, ku bi pêşketina teknîkî û şêwaza wan a hûr navdar in, afirîdên efsanewî, sembolên ilahî û ikonografiya şahanî nîşan didin ku ramana siyasî û hunerî ya dewleta Urartûyî diyar dike. Bilindiya hostatiya metalurjîk nîşan dide ku şaristaniyên bilindahî yên ku di nav herêma Zagros–Araratê de di destpêka hezarsala yekem B.Z. de geş bûn, di warê teknolojî û estetîkê de pir pêşketî bûn.

Hejmareke mezin ji van bronzan di dawiya sedsala nozdehan û destpêka sedsala bîstan de ji Kurdistanê hatin rakirin û niha di nav koleksiyonên mezin ên Ewropî de belav bûne, bi taybetî li Muzexaneya Brîtanyayê û saziyên cûda li Almanya, Awisturya û Fransa. Di kataloqên muzexaneyan û referansên akademîk de, van berheman bi awayekî berdewam wek berhemên “Urartû, Anatoliya Rojhilatî” tên şirovekirin; termek ku, tevî çewtbûna wê ya cografîk, bingeha Kurdî ya cihê veşêre.

Ev jêbirina sîstematîk a Kurdistanê ji van şiroveyan beşek ji pêvajoyeke fireh a siyasî û dîroknivîsî ye ku tê de cografiya çandî ya herêma Zagrosê ya kevnar di bin çîrokên

dewletî yên nûjen de hêdî hêdî hatiye guhertin. Bi dabeşkirina van berheman wek “Anatolî” an “Tirkî,” hem saziyên neteweyî û hem jî navneteweyî—çi bi zanebûn û çi bêyî zanebûn—di jêbirina hebûna xwecihî ya Kurdî ji tomara arkeolojîk a Bakurê Kurdistanê de beşdar dibin.

Lêbelê, bronzên Urartûyî wek delîlên madeyî yên domdar dimînin ji berdewamahiya çandî ya ku dewletên çiyayî yên Zagrosê bi bilindahiyên Ermenî û Anatolî ve girêdida. Van berheman ne bermahiyên tenê ne, lê şahidî didin li ser rola navendî ya şaristaniyên Kurdî–Zagrosî di pêşketina metalurjî, huner û dewletdarî de li Rojhilata Kevn. Vegerandina naveroka rastîn a Kurdî ya bronzên Urartûyî ne tenê rastiya dîrokî vedigerîne, lê her weha girîngiya Kurdistanê wek yek ji navendên bingehîn ên afirînerî û nûjeniya teknolojîk a mirovan piştrast dike.

Tîrdana bronzî ya Urartûyî

Tîrdana bronzî ya Urartûyî

6.23 – Berhemên Zêrîn ên Zewaê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:

Berhemên Zêrîn ên Ziwiye – Îran, Parêzgeha Kurdistanê, li nêzî Seqizê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Berhemên Zêrîn ên Zewaê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Sinaê (Senendecê), bajarê Seqizê.

Dîrok:
Sedsala 7an B.Z.

Berhemên fîlî û zêrîn ên Ziwiye di nav herî navdar keşfên arkeolojîk ên Rojhilata Kevn de ne û bi berfirehî wek şaneyên madeyî yên qada çandî ya Medî tên dîtin. Ev komik li nêzî bajarê îroyîn ê Seqizê li Rojhilatê Kurdistanê hate dîtin, û gelek xemlên zêrîn, panelên fîlî û metalên bi hostatî çêkirî dihewîne, ku hostatiya hunerî û teknîkî ya civakên Serdema Hesinê li herêma Zagrosê nîşan didin.

Nîgarên van berheman—ku şêweyên geometrîk ên hûr, motifên heywanî û afirîdên efsanewî yên hevbeş dihewînin—tevliheviya kevneşopiyên hunerî yên xwecihî yên Kurdî–Zagrosî û bandorên derveyî yên ku bi rêya danûstendina çandî ya dûr-dûr hatine wergirtin nîşan didin. Ev pirrengiya hunerî cîhana kosmopolît a şaristaniya Medî û rola wê wek pireke çandî di navbera Mesopotamya, Anatolya û deşta Îranî de eşkere dike.

Tevî ku cih bi eşkere di nav cografiya Kurdî de ye û bi hostatiya serdema Medan re têkiliyek nêzîk heye, zanista nûjen a Îranî bi awayekî berdewam komika Ziwiye di bin navên fireh û nezelal de wek “hunerê Îranî,” “hunerê Aşûrî,” an “hunerê Skîtî” kategorîze dike. Ev şandinên neyekgirtî nasnameya çandî ya herêmê jê dibin û çîrokeke navendî ya Farisî xurt dikin ku beşdariya xwecihî ya Kurdî di şaristaniya destpêkê ya Rojhilata Kevn de perawiz dike.

Îro, gelek ji berhemên Ziwiye di nav saziyên navneteweyî yên mezin de belav bûne, di nav wan de Muzexaneya Louvreyê li Parîsê û Muzexaneya Metropolitan ya Hunerê li New Yorkê. Di kataloqên wan ên fermî de, ev tişt kêm caran wek berhemên çanda Kurdî–Medî tên pênasekirin. Li şûna wê, ew gelek caran wek “Îranî,” “Anatolî,” an “Mesopotamî” tên nû-dabeşkirin, bi tenê referansên kurt an nezelal bi bingeha wan a rastîn re.

Ev rêbaza şandina çewt çewtandinek çandî û siyasî ya bi qest e ku rastiya dîrokî ya vê yekê veşêre ku Ziwiye di navenda Rojhilatê Kurdistanê de ye, herêmek ku di Serdema Hesinê de navendek girîng a afirîneriya hunerî bû. Pejirandina naveroka Kurdî–Medî ya Ziwiye ne tenê rastiya cografîk vedigerîne, lê her weha pejirandina rola bingehîn a gelê Kurd di şekildana bingehên estetîkî û teknolojîk yên Rojhilata Kevn de piştrast dike.

Ji ber vê yekê, komika Ziwiye wek şahidiyeke domdar dimîne ji zindîtiya afirînerî ya cîhana Kurdî–Zagrosî—mîrasek ku hîn jî li dijî çîrokên dayînî yên dîroknivîsiya împaratorî radiweste û cihê Kurdistanê di nav destpêka yekemên derbirîna hunerî ya mirovan de ji nû ve piştrast dike.

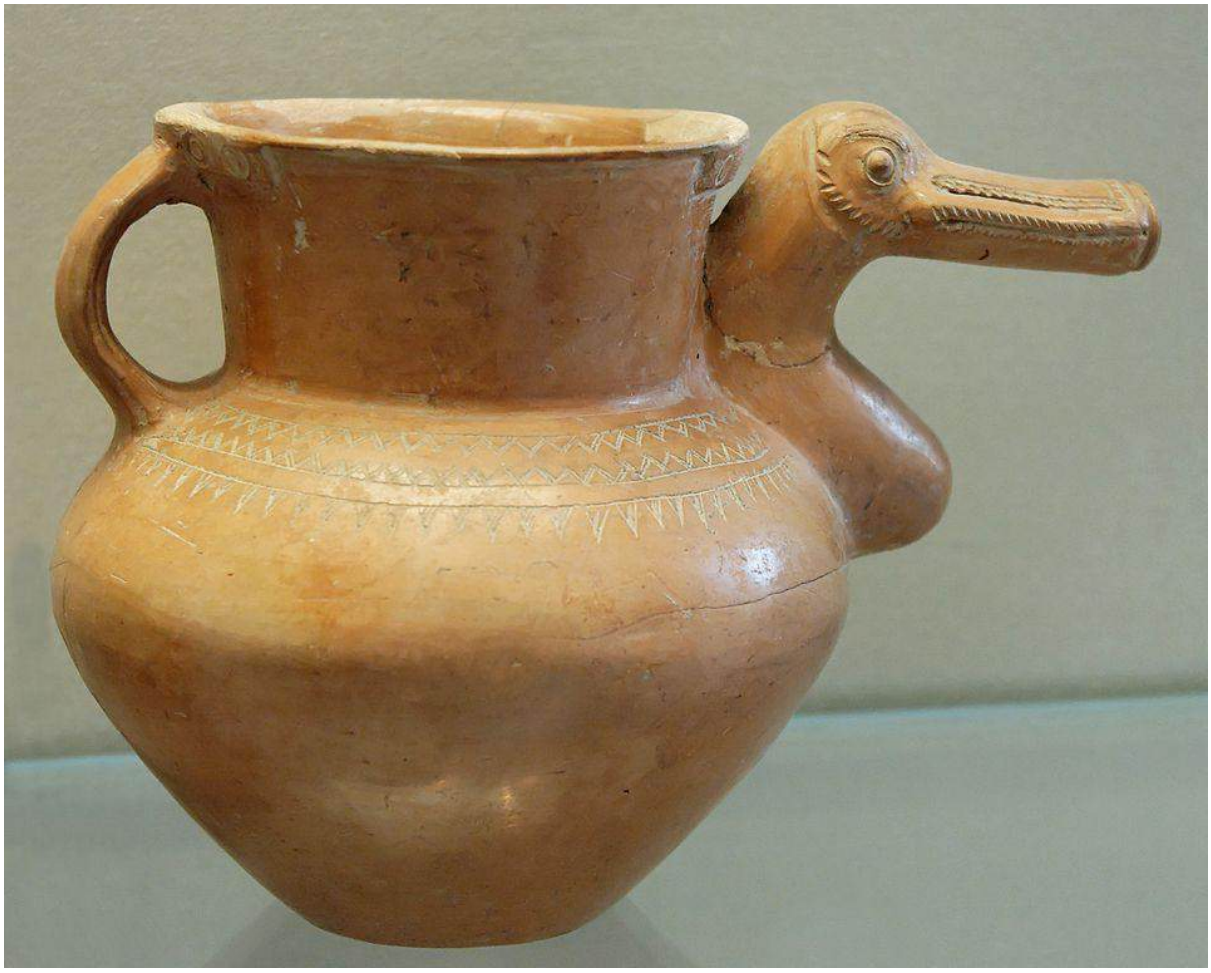

Firaxa bi devkê qazê, Zewa

Pelqeyên Zêrîn ên Heywanên Baskdar ji Zewaê

Firaxa zêrîn bi şêran ji Zewaê

6.24 – Kasa Zêrîn a Daryasê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Kasa Zêrîn a Hasanlu – Îran, Parêzgeha Azerbaycanê ya Rojava, Navçeya Neqedeyê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Kasa Zêrîn a Daryasê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Urmiyê, bajarê Daryasê.

Dîrok:
Dawiya Serdema Hesinê, nêzîkî 800 B.Z.

Kasa Zêrîn a Daryasê, ku ji girê arkeolojîk ê Daryasê hate derxistin, di nav herî navdar berhemên Dawiya Serdema Hesinê de li Rojhilata Kevn tê hesibandin. Kasa, ku bi tevahî ji zêr hatiye çêkirin, şêwazek konsentrîk a balkêş heye ku bi sembolîzma efsanewî û merasîmî dewlemend e. Wêneyên wê yên hûr ên repoussé ji aliyê lêkolîneran ve wek şaneyên hem efsaneya kozmolojîk û hem jî felsefeya xwezayî hatine şirovekirin, û pêşketina teknîkî û zimanê sembolîk yê şaristaniyên destpêkê yên bilindahiyên Rojhilatê Kurdistanê nîşan didin.

Tevî ku Daryas di herêma Urmiyê de ye, ku dilê dîrokî yê Kurdî tê hesibandin, belavokên fermî yên arkeolojîk û akademîk ên Îranî bi awayekî berdewam keşfê wek berhema “herêma bakurê rojavayê Îranê” an “Azerbaycanê ya bakur” binav dikin. Ev termînolojî bi qest berhemê ji cografiya wê ya çandî ya Kurdî–Zagrosî qut dike û wê di çarçoveya mîrasa Farisî an Azerî de ji nû ve şirove dike.

Îro, kasa li Muzexaneya Neteweyî ya Îranê li Tehranê tê parastin, ku li wir wek şahesera “hunerê kevnar ê Îranî” bi awayekî berbiçav tê pêşangehkirin. Lêbelê, nebûna her referansekê bi bingeha wê ya rastîn a Rojhilatê Kurdistanê re rêbazeke domdar a desteserkirina siyasî û dîroknivîsî eşkere dike, ku armanca wê jêbirina naveroka xwecihî ya Kurdî ya keşfên arkeolojîk ên girîng e.

Ji aliyê hunerî û teknolojîk ve, Kasa Zêrîn a Daryasê kevneşopiyeke metalurjîk a pêşketî û pergaleke sembolîk a tevlihev nîşan dide ku çend sedsalan berî Împaratoriya Axaemenî hebû. Mijarên ku li ser wê hatine xelatandin—xwedayî, afirîdên efsanewî û rêçûnên

merasîmî—tevliheviya cîhanbîniya olî ya Medî û Hurî–Kurdî nîşan didin, û têkiliya dorhêlî ya di navbera mirovan, xwezayê û ilahî de didin ber çavan.

Nû-dabeşkirina sîstematîk a Kasaya Daryasê di bin nasnameyên ne-Kurdî de nimûneyek eşkere ye ji ajendayeke siyasî ya fireh ku armanca wê ji nû ve pênasekirina cografiya şaristaniyên destpêkê yên herêma Zagrosê ye. Pejirandina bingeha wê ya rastîn a Kurdî ne tenê rastiya dîrokî vedigerîne, lê her weha rola bingehîn a Rojhilatê Kurdistanê wek yek ji kevintirîn navendên nûjeniya hunerî, teknolojîk û ruhanî di cîhana kevnar de piştrast dike.

Kasa zêrîn a Daryasê

Kasa zêrîn a Daryasê

6.25 – Deriyê Îştar û Rêya Meşê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Deriyê Îştarê û Rêya Merasîmî – Iraq, Parêzgeha Babîlonê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Deriyê Îştar û Rêya Meşê– Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Babîlonê, bajarê Babîlonê.

Di zimanê Kurdî yê serdema Medan de, navê Îştar wateyên bawerî, jiyan, evîn û jinatiyê dihewand—ku aliyekî kûr a ruhanî û sembolîk a bi xwedawendiya jinan û nûbûnê re girêdayî nîşan dide.

Dîrok:
Serdema desthilatdariya Buxtunnasrê Duyemîn, nêzîkî 575 B.Z.

Deriyê Îştarê û Rêya Merasîmî ya girêdayî bi wê re du ji herî navdar serkeftinên mîmarî yên Babîlona kevnar in. Derî ji kerpîçên şîn ên glaze hatibû avakirin û bi xelatên

ejderhayên (mushḫuššu) û gayên ku hêza ilahî û şahanî sembolîze dikirin hate xemilandin. Ew wek deriyê merasîmî yê navenda hundurîn a bajêr û wek monumentek fizîkî û ruhanî ji bo xwedawenda Îştarê—sembola zindîbûnê, bereketê û evînê—xizmet dikir.

Ji aliyê mîmarî ve, kompleks bilindtirîn asta mîmariya monumentî ya Nû-Babîlonî nîşan dide: tevliheviya pêşketina estetîkî, sembolîzma olî û propagandaya împaratoriyê. Rûyê şîn ê ronî û rêzkirina ritmîk a motifên heywanan hem hêza împaratoriyê û hem jî pîroziya parêzvana wê ya ilahî nîşan dida. Rêya Merasîmî ya ku li derveyî derî dirêj dibû beşek ji rêya pîroz a merasîmên olî wek Akîtû bû, ku jiyana merasîmî ya bajêr bi rêza wê ya siyasî û kozmîk ve girêdida.

Di destpêka sedsala bîstan de, kolandinên Alman ên li Babîlonê ku ji aliyê Robert Koldewey ve hatin rêvebirin bûn sedema rakirina beşên mezin ji derî û Rêya Merasîmî. Van beşên mîmarî hatin veguhastin bo Berlînê, li wir ji nû ve hatin avakirin û niha li Muzexaneya Pergamonê bi awayekî berbiçav tên pêşangehkirin, ku hîn jî yek ji herî navdar pêşangehên muzexaneyê ne.

Lêbelê, dabeşkirina fermî ya monumentê tenê wek hunerê “Babîlonî” an “Iraqî” naveroka wê ya cografîk û çandî ya Kurdî–Mesopotamî napejirîne. Cihê Babîlonê, ku di nav sînorên dîrokî yên Başûrê Kurdistanê de ye, beşek ji herêmek bû ku ji aliyê gelên xwecihî yên Zagrosê û deştên Mesopotamyayê ve hatiye nişstecihkirin—civakên ku mîrasa wan a çandî û zimanî gelek sedsalan berî hebûna Ereb û paşê împaratoriyan vedigeriya.

Ji ber vê yekê, Deriyê Îştarê ne tenê şaheserek mîmarî ya kevnar e, lê her weha şahidiyek e ji rêbaza fireh a desteserkirina çandî û şandina çewt a dîrokî. Veguhastina wê bo Ewropayê û pêşangehkirina wê ya berdewam bêyî pejirandina naveroka wê ya rastîn nîşan dide ku mîrasa Kurdî çawa bi awayekî sîstematîk ji rastiya wê ya cografîk û dîrokî hatiye qutkirin. Pejirandina bingehên Kurdî–Zagrosî yên şaristaniya Babîlonê vê monumentê dixe cihê wê yê rast di nav berdewamahiya çandên xwecihî de ku mîrasa zanistî û hunerî ya Rojhilata Kevn şekil dan.

Ji nû ve avakirina Deriyê Îştarê

6.26 – Tabloyên Nîborê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Tabletên Nippurê – Iraq, Parêzgeha El-Qadisiyê, bajarê kevnar ê Nippurê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Tabloyên Nîborê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Niborê, bajarê Niborê.

Di zimanê Kurdî yê serdema Medan de, Nibor wateya “cihê pîroz” an “bajarê pîroz” dida, ku girîngiya wê ya olî û ruhanî li herêmê nîşan dide.

Dîrok:
Serdema Sumerî, nêzîkî hezarsalên 3an–2an B.Z.

Bajarê kevnar ê Niborê (Nippur) yek ji navendên sereke yên olî yên Mesopotamyaya kevnar bû, ku bi hezaran salan wek navendek perestin û zanistê xizmet kir. Kolandinên ku di dawiya sedsala nozdehan û destpêka sedsala bîstan de hatin kirin—bi taybetî ji aliyê Mîsyona Zanîngeha Pennsylvania ve—zêdetirî deh hezar tabletên nivîsa mîxî li cihê derxistin. Van tableton gelek nivîsên îdarî, aborî, edebî û teolojîk dihewand ku pencereyek girîng li ser jiyana zanistî û çandî ya Mesopotamyaya destpêkê vedikin.

Lêbelê, tomarên nûjen ên arkeolojîk û muzexaneyî bi awayekî berdewam van berheman wek “Sumerî” an “Akkadî” binav dikin, û cihê bi dewleta nûjen a Iraqê ve girêdidin, bêyî ku behsa naveroka wê ya cografîk û çandî ya Kurdî bikin. Lê delîlên dîrokî nîşan didin ku Nibor di nav qada fireh a çandî û zimanî ya bilindahiyên Zagrosê de bû—herêmek ku ji aliyê gelên destpêkê yên têkildar bi Kurdan ve wek Gutî, Lullubî û Kassî hatiye nîştecihkirin—gelên ku bandora wan pêşketina şaristaniya destpêkê ya Mesopotamyayê şekil da.

Di sedsalên paşerojê de, kontrola bajêr derbasî Gutî û gelên din ên bilindahiyên Zagrosê bû, û rola wê wek cihê danûstendina berdewam a çandî di navbera şaristaniyên çiya û deştê de xurt kir. Tevî vê yekê, pêşangehên muzexaneyan û kataloqên akademîk—bi taybetî li saziyên Amerîka û Ewropayê—hîn jî van tableton tenê di çarçoveya Sumerî an

Akkadî de pêşkêş dikin, û bi vî awayî beşdariya xwecihî ya gelên Zagrosê di avakirina şaristaniya herêmê de jê dikin.

Yek ji herî balkêş tableta ku li Niborê hate dîtin guhertoyeke destpêkê ya Çîroka Lehiyê ya Mesopotamî dihewîne, çîrokek ku gelek bi destana Gilgameş û çîroka Keştiya Nûhê ya di Încîlê de re dişibe. Nivîs behsa biryara ilahî dike ku mirovahiyê bi lehiyeke mezin tune bike, û rizgarkirina mirovekî rastdar, Utnapiştim, ku keştiyek mezin ava dike da ku malbata xwe û hemû zindeweran biparêze. Ev çîrok, ku di nav matrixa çandî ya cîhana Kurdî–Mesopotamî de derketiye, yek ji kevintirîn derbirînên hişmendiya exlaqî û kozmolojîk a mirovan tê hesibandin.

Her çend zanyar tabletên Niborê wek şaheserên edebiyat û dewletdariya kevnar pesn dikin, cihê xwe—û şaristaniya ku van berheman afirand—hîn jî ji dîroka fireh a mîrasa çandî ya Kurdî winda ye. Têkçûna berdewam a pejirandina bingeha wan a Kurdî–Zagrosî nimûneyek eşkere ye ji perawizkirina sîstematîk a beşdariya Kurdistanê di destpêka şaristaniyê de û şandina siyasî ya mîrasa wê ya madeyî bo împaratorî û dewletên nûjen ên derdora wê.

Tabloya nivîsa mîxî ya ji Niborê

6.27 – Kuştina Şêrê Zagrosê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Xelata Nêçîra Şêrê Aşûrî – Iraq, Herêma Musilê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Kuştina Şêrê Zagrosê ji aliyê Assiran ve – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Neynewayê, bajarê Neynewayê.

Dîrok:
Serdema Nû-Aşûrî, serdema desthilatdariya Aşûrbanîpal (sedsala 7an B.Z.).

Xelatên navdar ên nêçîra şêrê ji qesra padîşah Aşûrbanîpal di nav herî navdar nimûneyên hunera Nû-Aşûrî de ne, ku di nîveka sedsala nozdehan de li xirabeyên Neynewaya kevnar, ku di Başûrê Kurdistanê ya îroyîn de ye, hatin dîtin. Van panelên xelatandî dîmenên nêçîra şahanî nîşan didin ku tê de şêr ji qefesan tên berdan da ku bi padîşahê Aşûrî re rû bi rû bibin, û padîşah wan di şerekî merasîmî de dikuje. Ev wêne armanc dikir ku hêza şahanî, alîkariya ilahî û serweriya li ser xwezayê sembolîze bike—derbirînên dîtbar ên bingehên ideolojîk ên padîşahiya Aşûrî.

Îro, ev xelat li Muzexaneya Brîtanyayê bi awayekî berbiçav tên pêşangehkirin, ku li wir tenê wek şaheserên “hunerê Nû-Aşûrî” tên dabeşkirin. Lêbelê, naveroka cografîk û çandî ya Neynewayê—ku di nav dilê dîrokî yê şaristaniya Zagrosî–Kurdî de cih digire—di şiroveyên fermî de bi eşkere nayê behskirin. Di serdema afirandina van xelatan de, nifûsa vê herêmê bi piranî ji gelên xwecihî yên Zagrosê pêk dihat, bav û kalên Kurdan ên îroyîn, ku hebûna wan a çandî û zimanî berî firehbûna împaratoriya Aşûrî vedigeriya.

Ev jêbirina fermî ne tesadufî ye. Bi pêşkêşkirina van xelatan tenê wek “Aşûrî,” dîroknivîsiya nûjen bi awayekî çalak nasnameya cografîk û şaristanî ya Kurdî ya herêmê jê dibe, û wê tenê dike paşxaneyek ji bo çîrokên împaratoriyê. Kuştina Şêrê Zagrosê, wek ku dibe bi awayekî rasttir were navandin, nimûneyek eşkere ye ji rêbaza fireh a şandina çewt a çandî û dîrokî ku dirêj deman zanista Rojavayî û herêmî ya li ser Kurdistana kevnar diyar kiriye.

Ji aliyê hunerî û sembolîk ve, xelat ji pesnê nêçîra şahanî zêdetir in; ew peyameke siyasî ya kûr tê de kod dikin—serweriya mirovan li ser xwezayê, û ya împaratoriyê li ser gelên xwecihî yên Zagrosê. Çarçovekirina bi qest a şêr wek dijminekî hov û nebindest bi şêweya ku gelên çiyayî wek hêzên ku divê bên bindestkirin tên nîşandan re dişibe, û bi vî awayî huner dibe amûrekî propagandaya siyasî.

Pêşangehkirina berdewam a van berheman bêyî pejirandina bingeha wan a Kurdî–Zagrosî alîgiriyeke dîrokî ya domdar berdewam dike. Pejirandina xelatan wek berhemên hawîrdorek pir-etnîk û tevlihev—li şûna ku tenê sembolên şaristaniya Aşûrî bin—piçek hevsengiya dîrokî vedigerîne. Ew hunera Neynewayê dixe nav berdewamahiya fireh a çanda bilindahiyên Zagrosê, ku gelek ji xeyala olî û hunerî ya Mesopotamyayê şekil da.

Di vê ronahiyê de, xelatên “Nêçîra Şêrê Aşûrî” ne tenê şaheserên peykersazîya kevnar in, lê her weha şahidên bêdeng in ji pêvajoya dirêj a nû-pênasekirin û jêbirina çandî ku rola Kurdistanê di avakirina şaristaniya destpêkê ya Rojhilata Kevn de veşarti ye.

Kuştina Şêrê Zagrosê ji aliyê Assiran ve

Kuştina Şêrê Zagrosê ji aliyê Assiran ve

Kuştina Şêrê Zagrosê ji aliyê Assiran ve

6.28 – Tabloya Nivîsa Mîxî ya Neynewayê û Destana Gilgameşê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Tableta Destana Gilgameşê – Iraq, herêma Musilê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî:
Tabloya Nivîsa Mîxî ya Neynewayê û Destana Gilgameşê – Başûrê Kurdistanê, Parêzgeha Neynewayê, bajarê Neynewayê.

Dîrok:
Serdema Nû-Aşûrî, sedsala 7an B.Z.

Di nav herî girîng keşfên arkeolojiya Rojhilata Kevn de tableta nivîsa mîxî ya Destana Gilgameşê heye, ku ji xirabeyên Neynewaya kevnar hate derxistin—navendeke bajarî ya mezin li Başûrê Kurdistanê. Tableta beşek ji pirtûkxaneya şahanî ya padîşah Aşûrbanîpal bû û beşên Destana Gilgameşê dihewîne, ku bi berfirehî wek kevintirîn berhema edebî ya ku di dîroka mirovan de tê zanîn tê hesibandin.

Ev tableta Çîroka Lehiyê ya navdar tomar dike, ku behsa lehiyeke felaketî dike ku ji aliyê xwedayan ve hatiye şandin û rizgarkirina mirovekî rastdar, Utnapiştim, ku keştiyek mezin ava dike da ku malbata xwe û hemû zindeweran biparêze. Hevşibûna di navbera vê çîroka kevnar a Mesopotamî û çîroka Keştiya Nûhê ya di Încîlê de vê yekê dike yek ji herî balkêş keşfên di mîtolojiyê û edebiyata destpêkê de.

Dema ku nivîs di sala 1872an de yekem car hate wergerandin, hevşibûna wê ya balkêş bi çîroka Genesisê re zanyaran matmayî hişt û balê cîhanê kişand, û têgihiştina Rojavayê li ser destpêka çîrokên pîroz û arketîpên efsanewî bi bingehîn guhert. Kolandinên paşerojê li heman herêmê parçeyên din ên çîroka Lehiyê derxistin, û piştrast kirin ku bingeha wê di nav qada çandî ya Kurdî–Mesopotamî de ye, ku zêdetirî hezar sal berî kevneşopiyên Îbrahîmî vedigere.

Tevî girîngiya wê ya mezin a çandî û dîrokî, pêşangehên muzexaneyan û kataloqên fermî—bi taybetî li saziyên wek Muzexaneya Brîtanyayê—kêm caran behsa vê yekê dikin ku Neynewaya kevnar di nav axa Başûrê Kurdistanê de ye. Li şûna wê, ew keşfê di bin

navên giştî yên “Iraq” an “Aşûr” de pêşkêş dikin, û naveroka xwecihî ya Kurdî ya herêmê jê dikin.

Girîng e ku were zanîn ku di serdema Nû-Aşûrî de, nifûsa Neynewayê û nişstecihbûnên derdora wê bi piranî ji gelên xwecihî yên Zagrosê pêk dihat, bav û kalên Kurdan ên îroyîn. Delîlên dîrokî û zimanî nîşan didin ku Newroz, cejna kevnar a agir û nûbûnê, yekem car li vê herêmê hate pîrozkirin, û hem nûbûna demsalî û hem jî ruhanî sembolîze dikir—kevneşopiyek ku heta îro di nav Kurdan de maye.

Ji ber vê yekê, Tableta Gilgameşê ya ji Neynewayê zêdetirî nivîsek edebî ya kevnar e. Ew delîlekî madeyî ye ji mîrasa zanistî û efsanewî ya cîhana Kurdî–Mesopotamî. Desteserkirina keşfa wê di bin navên ne-Kurdî de nimûneyek eşkere ye ji rêbaza fireh a jêbirina çandî û dîroknivîsî, ku tê de bingehên destpêkê yên şaristaniya mirovan—ziman, efsane û huner—ji naveroka wan a rastîn a Kurdî tên qutkirin û di nav çîrokên împaratorî an dewlet-navend de tên helandin.

Tabloya Nivîsa Mîxî ya Neynewayê û Destana Gilgameşê

Tabloya Nivîsa Mîxî ya Neynewayê û Destana Gilgameşê. Gilgameş bi Utnapiştim re hevdîtin dike, ku jê re çawa ji lehiyê mezin rizgar bû û ji aliyê Xwedayan ve nemirî hate dayîn vedibêje.

6.29 – Zîqqurata Çoğa Zenbîlê

Nav û Cihê Hatî Dayîn ji aliyê Hêzên Dagirker ve:
Zîqqurata Çoğa Zenbîlê – Îran, Parêzgeha Xuzistanê.

Nav û Cihê Rastîn ê Kurdî–Elamî:
Zîqqurata (an Zigurê) Çoğa Zenbîlê – Rojhilatê Kurdistanê, Parêzgeha Xoristanê, bajarê Sûsayê (Şûşa kevnar).

Dîrok:
Sedsala 13an B.Z.

Zîqqurata monumentî ya Çoğa Zenbîlê, ku ji aliyê padîşah Untaş-Napîrîşa ve di sedsala 13an B.Z. de li nêzî bajarê kevnar ê Sûsayê hate avakirin, wek yek ji herî mezin û herî baş parastî kompleksên olî yên cîhana kevnar tê hesibandin. Ev avahî, ku di nav nêzîkî bîst salan de hate çêkirin, navenda pîroz û îdarî ya şaristaniyeke Elamî–Kurdî bû ku li navenda herêma Zagrosê geş bû.

Ji aliyê mîmarî ve, Çoğa Zenbîlê bilindtirîn asta kevneşopiya zîqquratên Elamî nîşan dide, ku şêwaza birca-pelan a Mesopotamî bi nûjeniyên herêmî yên taybet re têkel dike. Avahî ji pênc tebeqeyên li pey hev paşve biçûk dibûn pêk dihat, ku ji kerpîçên pijandî hatibûn çêkirin û bi nivîsên dîyarî yên mîxî yên Elamî hatibûn nivîsandin. Van nivîsan kompleksê wek perestgehek ji bo xwedayê Inşuşînak, xwedayê sereke yê panteona Elamî, pênase dikin û hebûna pergaleke siyasî û kahînî ya rêxistî li nav bilindahiyên Zagrosê nîşan didin, gelek berî derketina Axaemeniyên Farisî.

Tevî koka wê ya eşkere ya Elamî û cihê wê yê cografîk di nav qada çandî ya dîrokî ya Kurdî de, dîroknivîsiya nûjen a Îranî bi awayekî berdewam Çoğa Zenbîlê wek monumentek ji “mîrasa Farisî” kategorîze dike. Ev nû-dabeşkirin naveroka wê ya rastîn a etnîkî û zimanî jê dibe û çîrokeke împaratorî ya paşerojê li şûna çîroka xwecihî ya kevnar datîne. Ev rêbaz nimûneyek eşkere ye ji desteserkirina çandî û dîroknivîsî, ku tê de serkeftinên madeyî yên civakên kevnar ên Kurdî–Elamî di nav nasnameyek yekreng a “şaristaniya Îranî” de tên helandin.

Ji aliyê arkeolojîk ve, Çoğa Zenbîlê delîlên girîng li ser pêşketina teknolojîk û teolojîk a Kurdistana berî Axaemeniyan dide. Pergalên wê yên avdanê, rêkûpêka merasîmî û rêberiya wê ya astronomîk têgihiştinek kûr li ser adaptasyona hawîrdorê û geometrîya pîroz a taybet a çandên bilindahiyên Zagrosê nîşan didin. Lêkolînên berawirdî bi cihên Mesopotamî yên hemdem wek Dur-Kurigalzu û Urê nîşan didin ku, dema ku wan monumentan planbûna bajarî ya împaratoriyê temsîl dikir, Çoğa Zenbîlê kevneşopiyeke herêmî ya çiyayî nîşan dida ku di berdewamahiya civakî û kozmolojîk de koka xwe hebû.

Nû-dabeşkirina berdewam a Çoğa Zenbîlê wek mîrasa Farisî hem tomara kronolojîk û hem jî ya çandî çewt dike. Pejirandina bingeha wê ya rastîn a Elamî–Kurdî wê vedigerîne nav berdewamahiya şaristaniyên xwecihî yên ku bingehên çandî û mîmarî yên Rojhilata Kevn şekil dan. Wek gelek monumentên din li Kurdistanê, ev zîqqurat ne tenê bermahiyeke arkeolojîk e, lê şahidiyeke zindî ye ji nasnameyeke çandî ya domdar ku berî çîrokên împaratorî yên dayînî hebû û ji wan derbas dibe.

Zîqqurata Çoğa Zenbîlê

6.30 – Jêbirin û Desteserkirina Mîrasa Kurdî: Berdewamiyeke Dîrokî û Siyasî

Jêbirin û Desteserkirina Mîrasa Kurdî: Berdewamiyeke Dîrokî û Siyasî

Siyasetên sîstematîk ên ku di beşên berê de hatin şirovekirin ne bêarmanc bûn û ne jî bi xweber derketibûn. Li ser tevahiya cografiya Kurdistanê—û heta li derveyî sînorên wê yên îroyîn—mîrasa çandî û madeyî ya gelê Kurd bi awayekî bi qest hatiye şirovekirina çewt, talankirin û jêbirin. Di nav axa Kurdistanê de, desthilatdarên Îranê, Tirkiyeyê, Iraqê û Sûriyeyê bi awayekî berdewam keşfên arkeolojîk û derbirînên çandî yên Kurdî desteser kirine, wan wek beşên mîrasa xwe ya neteweyî pêşkêş kirine û her referansa bi koka wan a Kurdî re bêdeng kirine.

Li muzexaneyên navneteweyî yên mezin wek yên Londonê, Parîsê, Berlînê û New Yorkê, berhemên ku li Kurdistanê hatine derxistin bi awayekî berdewam di bin navên împaratoriyên ku demeke dirêj berê tune bûne de tên kategorîzekirin—Aşûrî, Îranî, Sûrî an Mesopotamî. Van şandina çewtan, çi bi qest û çi ji ber siyaseta demê, bingeha rastîn a hezaran berhemên Kurdî veşartiye û wan ji berdewamahiya çandî ya zindî ya gelê Kurd qut kiriye.

Ji aliyê dîrokî ve eşkere ye ku Farisan yekem car nêzîkî sedsala 10an B.Z. li deşta Îranê nişstecih bûne; ku Ereban tenê piştî sedsala 7an Z. li Mesopotamya û Şamê xwe bicih kirine; û ku Tirk di navbera sedsalên 11an û 13an Z. de gihîştin Îran, Anatolya û Rojhilata Navîn. Lêbelê, bermahiyên madeyî û mîmarî yên ku li van welatan tên dîtin gelek sedsalan berî van koçberiyan vedigerin. Tevî vê rastiya kronolojîk, hem dewletên dagirker û hem jî beşek mezin ji saziya akademîk a cîhanî bi awayekî berdewam van gelên paşerojê wek mîratgirên rastîn ên şaristaniyên kevnar ên herêmê pêşkêş kirine—û bi vî awayî Kurdistan ji bo gelek ji van serkeftinên çandî wek beşika rastîn a wan jêkirine.

Ev desteserkirina sîstematîk a mîrasa Kurdî du armancên siyasî yên girêdayî bi hev re xizmet kirine:

1. Bi karanîna mezinahiya şaristaniyên kevnar ên Kurdî—wek Med, Hurî û Mitannî—ji bo xurtkirina rewayeta erdî û ideolojîk a çîrokên dewletî yên Farisî, Erebî û Tirkî.

2. Bi derxistina Kurdan ji nasnameyek dîrokî ya berdewam û hevgirtî, da ku şiyana wan a daxwazkirina mafên çandî û siyasî di serdema nûjen de lawaz bike.

Encam ew bûye ku tomarek arkeolojîk a perçe-perçe û çewt ava bûye ku tê de neviyên Kurdî bi piranî ji gihîştina bîrdank û xezîneyên bav û kalan tên dûrxistin. Gelek ji wan hem ji aliyê îdarî û hem jî siyasî ve tên astengkirin ku lêkolîn, parastin an vejandina çandî bikin ku xwedîtiya wan a rastîn a van berheman wek derbirînên şaristaniya Kurdî piştrast bike.

Nimûneyên ku tên zanîn ji vê nû-dabeşkirinê tenê parçeyek biçûk in ji tevahiya tomara arkeolojîk a Kurdî. Gelek cihên din hîn jî nehatine belgekirin an jî bi qest tên veşartin. Gelek berhem di bin navên biyanî de hatine qeyd kirin an ji bo çandên ne-têkildar—Farisî, Erebî, Tirkî an Azerî—hatine şandin da ku her îdîaya Kurdî li ser wan were astengkirin. Ev rêbaza bi qest rê daye hêzên dagirker çîrokek dîrokî ya çêkirî ya xwe ava bikin û kontrola siyasî ya îroyîn li ser erdên ku carekê bi bêguman Kurdî bûn rewa nîşan bidin.

Di gelek rewşan de, jêbirin hem bi awayekî fizîkî û hem jî fikrî pêk hatiye. Hejmareke bêhesab ji berhemên Kurdî hatine dizîn, tûjkirin, qaçaxkirin an tunekirin. Nimûneyekê zêrên kevnar e ku gelek caran hatine ji nû ve helandin û wek xezîneyên şahanî yên xanedanên Farisî an împaratoriyên din hatine nûnavkirin, û bi vî awayî delîlên fizîkî û sembolîk yên hostatiya Kurdî hatine tunekirin. Van kiryaran ne tenê binpêkirina standardên navneteweyî yên mîrasa çandî ne; ew hewildanên bi qest in ji bo rakirina nasnameya Kurdî ji peyzaja dîrokî û arkeolojîk.

Ev tevger tirsiyeke dîrokî ya kûr a dewletên dagirker nîşan dide—xwesteka avakirina rabirdûya xwe ya neteweyî bi desteserkirina mîrasa Kurdan. Lê ji bo gelê Kurd, vegerandina mîrasê ne tenê vegerandina berhemên madeyî ye. Ew vegerandina rastiya dîrokî, parastina berdewamahiya çandî û parastina mafê wan e ku dîroka xwe bi xwe bibêjin.

Ji ber vê yekê, parastina mîrasa Kurdî divê li ser du astên hevpar pêk were:

• Akademîk û saziyî, bi belgekirin, lêkolîn û pejirandina navneteweyî ya bingeha Kurdî; û

• Çandî û civakî, bi veguhastina çalak a kevneşopiyên devkî, hostatiya hunerî û bîra civakî ya Kurdî ku vê mîrasê wek rastiyeke zindî diparêzin.

Di dawiyê de, vegerandina mîrasa çandî ya Kurdî ne tenê mijareke arkeolojiyê ye. Ew kiryareke berxwedanê ye li dijî sedsalên desteserkirinê—piştrastkirina vê rastiyê ku monument, ziman û serkeftinên hunerî yên Zagrosê ne bermahiyên împaratoriyên windabûyî ne, lê şahidiyên domdar in ji şaristaniyek ku hîn jî dijî, xwe diguhere û bîr tîne.

6.31 – Navên Hatine Jêbirin û Mîrasa Hatî Dizîn: Nû-Dabeşkirina Çandî û Dîrokî ya Nasnameya Kurdî

Dîroka Kurdistanê tenê tomara gelên ku di navenda çiyayên Zagrosê de jiyan kirine nîne; di heman demê de ew şahidiya pêvajoyek domdar û bi armanc a tunekirinê ye. Şaristaniya Kurdî, ku bi kûrahî di bilindahiyên Zagrosê de rûniştiye, ji kevnarî heta roja îro rastî talankirin, guhartina navan û veguherandina nasnameyê hatiye. Destdirêjiya li ser mîrata Kurdî ne tesadufek dîrokî bûye, lê stratejiyek siyasî û çandî ya hesabkirî bûye—ku armanca wê kontrolkirina welatê Kurdistanê, dewlemendiya xwezayî û çîroka wê ya dîrokî bûye.

Împaratoriya Medyan, ku ji aliyê Padîşah Dêyokes (Diyako) ve di dawiya sedsala 8an berî zayînê de hate damezrandin, yekem dewleta tomarkirî ye ku bi rêza bav û kalan a Kurdan re girêdayî tê dîtin. Medyan li ser herêmeke fireh ku ji çiyayên Zagrosê heta serzemiya Anatolya dirêj dibû hukum kirin û yek ji yekem pergalên rêveberî û rêxistina bajarî di cîhana kevn de ava kirin. Lê di gelek nivîsên dîrokê yên modern de, ev împaratorî gelek caran tenê wek “pêşgotinek” ji bo Împaratoriya Farisî tê nîşandan. Ev nêrîn wê rastiyê paşguh dike ku koçkirina gelên farisîaxêv ji Asyaya Navîn ber bi platoya Îranê ve, sedsalan piştî avakirina sazî û rêxistinên siyasî yên pêşkeftî û nasnameyek çandî-zimanî ya taybet ji aliyê Medyan ve qewimî bû. Digel vê yekê, çîrokên serdest bi domdarî Farisan wek yekem şaristanîsazên herêmê nîşan dane û bi vî awayî bingeha Kurdî ya ku gelek beşên wê şaristaniyê li ser ava bûye veşartine.

Ev şêwaza veguherandina çandî di sedsalên paşîn de jî berdewam kir. Împaratoriya Sasaniyan (224–651 zayînî), ku hêz û dewlemendiya xwe ji hêza mirovan, erdnîgarîya stratejîk û çavkaniyên bilindahiyên Zagrosê werdigirt, hema hema li her derê wek “Farisî” tê danasîn. Di rastiyê de, hejmareke girîng ji malbatên esilzadeyên Sasaniyan û hêzên wan ên leşkerî ji eslê Kurdî bûn. Digel vê yekê, tomara fermî û katalogên muzeyan hê jî abîde, nivîsar û bermahiyên arkeolojîk ên herêmên Kurdî bi çavkaniyên “Farisî” an “Asûrî” ve girêdidin û nasnameya Kurdî ji çarçoveya dîrokê derdixin.

Heta kesayeta herî navdar di bîra kolektîf a Kurdan de—Kawayê Hesinkar (Kawa Asingar)—jî rastî guhartina bi qest hatiye. Nêzîkî sala 700 berî zayînê, Kawa serokatiya serhildanek mezin kir ku desthilatdarêkî zalim hilweşand; ev kiryara azadîyê ya dîrokî heta îro wek Newroz, cejna nûbûnê, tê pîrozkirin. Dîroknivîsiya Farisî, bi taybetî di Şahnameya Ferdowsî de, Kawa veguherand bo karakterekî tenê efsanewî di nav çîrokeke Farisî de û bingehê dîrokî yê serokatiya wî û sembola wî ya neteweyî jê bir. Ev şirovekirin ne tenê adaptasyonek edebî ya bêalî bû, lê kiryarek bi qest a dûrxistina çandî bû—ku efsaneyên Kurdî di nav îdeolojiya neteweyî ya Farisî de dihewand.

Hevman mantîqa destdirêjiyê bi riya guhartina navan heta cîhana xwezayî jî dirêj dibe. Pilinga Zagrosê, ku di nav Kurdan de wek Plingî Tînu (“Pilinga Tî”) tê zanîn, carekê li daristan û deryayên Kurdistanê digeriya. Di folklora Kurdî de ew sembola hêz, berxwedan û ruhê neşikestî yê çiyayan bû. Lê tomara zoolojîk a navneteweyî wê wek “pilinga Farisî” binav dike û wê ji çarçoveya xwe ya xwecihî qut dike. Van guhartinên zimanî ne biçûk in; ew çîrokên dewletnavendî ku xwedîtiya mîrata herêmê dikin xurt dikin û nîşaneyên çandî yên Kurdî jê dibin.

Çanda maddî û nemanî ya Kurdî jî bi heman awayî hatiye vehewandin û ji nû ve navkirin. Dema ku artêşa Osmaniyan ket Silemaniyê ya Başûrê Kurdistanê, ew rastî kevneşopiya hemamên germ a Germawî bûn, ku wê birin Stenbolê, navê wê guhartin û li cîhanê wek “Hemama Tirkî” belav kirin. Heman pêvajo di warê xwarinê de jî qewimî: kebaba Kurdî bû “kebaba Tirkî”, vexwarina mastê ya fermentebûyî Do bû “Ayran”, û gelek xwarinên ku ji eslê Kurdî ne—wek penêr, berhemên şîr û cureyên nanan—li cîhanê bi navên Tirkî an Farisî tên firotin.

Hunera tevna xalîçeyan a Kurdî, ku bi desen û sembolên xwe yên herêmî tê nasîn, jî bi heman çarenûsê rastî bûye. Ev tekstîl li bazarên navneteweyî wek “xalîçeyên Farisî” tên firotin û bingeha wan a rastîn bi qest tê veşartin. Nûjeniyên çandiniyê yên ku di Zagrosê de derketine holê—ji pergalên avdanê heta rêbazên çandiniyê—bi çandên derveyî ve tên girêdan. Heta muzîk, stran û amûrên muzîkê yên Kurdî jî wek Tirkî, Azerî an Farisî hatine dabeşkirin; ev yek firehiya asîmîlasyona zimanî û çandî nîşan dide.

Yek ji amûrên herî berbelav ên tunekirina çandî guhartina bi pergal a erdnîgarîyê bûye. Bajarên kevn ên Kurdî û Medî wek Zangiyan (Zencan), Qezwan (Qezvîn), Tewrêz (Tebrîz), Erdewîl (Erdebîl), Ecbatan (Hemedan), Anşan (Şîraz), Tîsfun (Bexda), Neynewa (Mûsil), Alapo (Heleb) û Antakya (Hatay) hemû bi qest hatine guhartina navan da ku bi formên zimanî yên Farisî, Tirkî an Erebî re li hev werin. Bi derbasbûna nifşan re, van rêbazan erdnîgariya Kurdistanê ji çarçoveya wê ya dîrokî û çandî ya orîjînal qut kir û şûna wê nasnameyên derveyî yên ku ji aliyê hêzên dagirker ve hatibûn ferzkirin danîn.

Ev pêvajo tenê di navdariyê de nabe. Ew hişmendiya dîrokî ji nû ve ava dike û bandorê li awayê ku cîhan rola Kurdan di şaristaniya mirovahiyê de dibîne dike. Dema ku desthilatdarên kevn ên Kurdî wek Farisî tên nîşandan, dema ku heywan û bermahiyên xwecihî bi navên dewletên biyanî tên navkirin, û dema ku nivîsarên Kurdî wek “bênav” tên katalogkirin, peyama bingehîn sistematîk e: rakirina Kurdan ji çîroka dîrokî û çandî ya welatê xwe.

Lê digel sedsalên zordariyê, erd bixwe hê jî şahidiyê dide. Xerabeyên kelehên Medyan li ser çiyayan bi berxwedan radiwestin; kevirên xelkirî yên bajarên kevn nivîsarên ku berî bandora Farisî, Erebî û Tirkî ne nîşan didin; û kevneşopiyên devkî yên Kurdî nav û serkeftinên bav û kalan diparêzin, her çend çavkaniyên nivîskî bêdeng bimînin. Plingî Tînu dibe ku êdî li Zagrosê negeriye, lê ew di bîra kolektîf a Kurdan de dijî—wek sembolek zindî ya berxwedanê ku tu împaratorî nekarî bi tevahî tune bike.

Ji ber vê yekê, vegerandina dîroka Kurdî tenê xebatek akademîk nîne. Ew kiryarek parastina çandî û piştrastkirina siyasî ye. Vegerandina navên rastîn ên cihanan, nasandina afirînerên xwecihî yên abîdeyan, û vejandina nasnameya rastîn a huner, xwarin û muzîka Kurdî gavên bingehîn in ji bo hilweşandina sedsalên derewên ferzkirî.

Heta ku dîroka Kurdî bi zimanê dagirkerên wê bê gotin, Kurdan ê şaş werin nîşandan. Lê dema ku ew dengê xwe ji nû ve bistînin, ew rastiyek eşkere dikin ku wek çiyayan mayînde ye û wek çemên ku di nav wan de diherikin bêdem e.

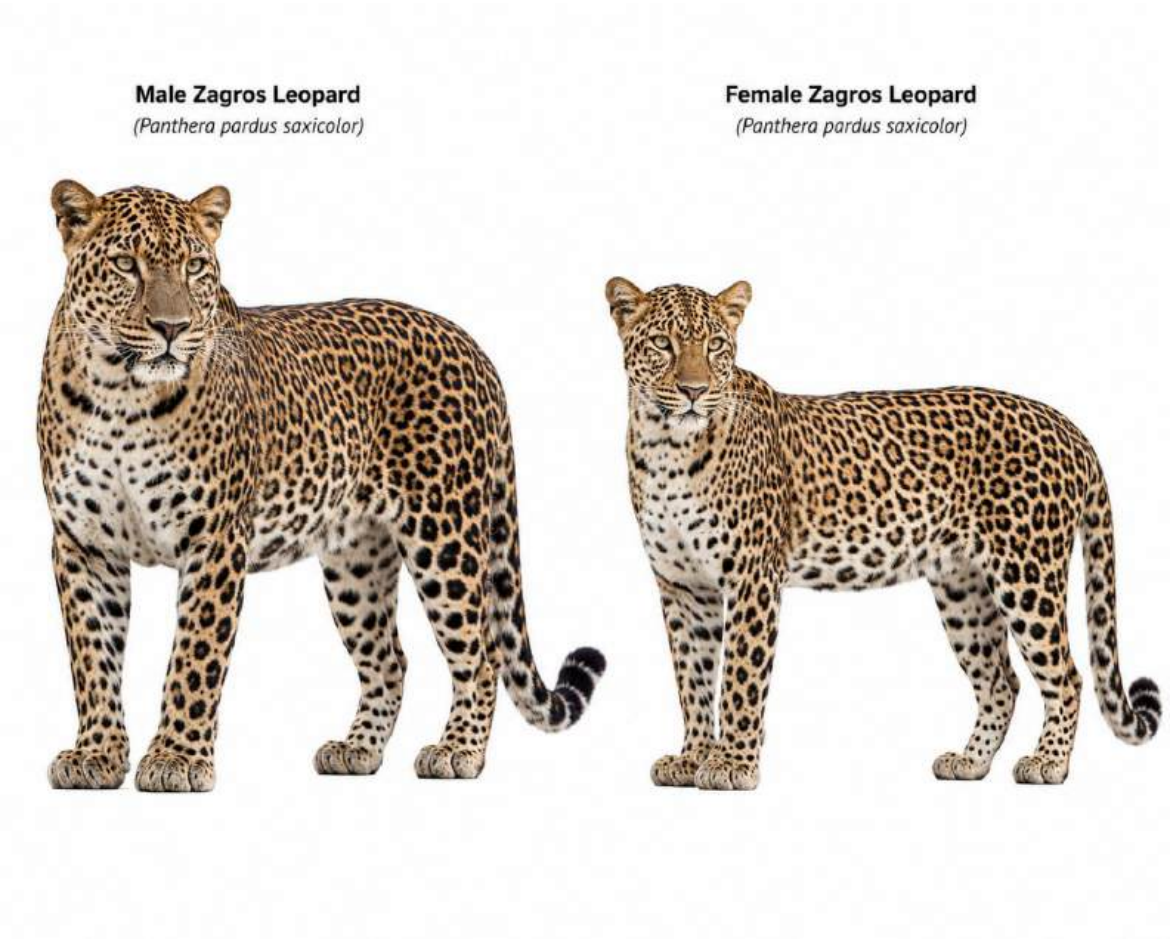

Pilinga Zagrosê, ku di zimanê Kurdî de bi navê **«Pilingê Tînoo » (Pilingê Tî)** tê nasîn, yek ji mezintirîn û bihêztirîn binecureyên pilinga Asyayî tê hesibandin. Navê **«Tînoo» (Tî)** di çanda xwecihî ya Kurdî de ji ber ku ev heywan pir caran li nêzîkaniya kaniyên çem û herêmên çiyayî yên şil ên Zagrosê tê dîtin, lê hatiye danîn.

Nêrê mezin bi gelemperî **50–70 kg** giranî heye (her çend hin nêrên pir mezin dikarin bigihîjin **90–100 kg**) û dirêjahiya tevahî ya laşê wî, bi dûvikê re, bi gelemperî di navbera **2.0–2.8 metreyan** de ye.

Mêya mezin bi gelemperî **35–50 kg** giranî heye (carinan dikare bigihîje **60 kg**) û dirêjahiya tevahî ya laşê wê, bi dûvikê re, di navbera **1.8–2.4 metreyan** de ye.

Di jiyana xwezayî de, pilingên Zagrosê bi gelemperî **10–15 salan** dijîn. Lê di şert û mercên girtîgehê de, ger lênihêrîna baş were kirin, temenê wan dikare bigihîje **20–23 salan**.

Encam

Di dirêjahiya dîrokê de, gelê Kurd bi trajîkî gelek derfetên avakirina dewletek yekbûyî û serbixwe ji dest dane. Car bi car, cudabûnên navxweyî û nebûna yekîtiya neteweyî wan di ber desthilatdarî û bikaranîna hêzên derve de bêparastî hiştine. Mezintirîn şikest ne her dem ji aliyê dagirkerên derve ve hatine çêkirin, lê gelek caran ji hundirê xwe derketine—bi têkçûna rêber, eşîr û aliyên Kurd di yekbûna li ser armanca neteweyî ya hevpar de.

Di encamê de, dewlemendiya xwezayî ya Kurdistanê—erdên bereketdar, çavkaniyên mezin û çemên herikî—bi sedsalan ji aliyê rejîmên dagirker ve hatine talankirin. Dema ku xwîna Kurdan diherikî û malên wan dihatin wêrankirin, berjewendiyên rastîn ji vê talankirinê re dijminên Kurdistanê bûn. Xewna Kurdistaneke Mezin a azad û yekbûyî car bi car hat derengxistin, erdên wê hatin talankirin û gelê wê heta sedsala 21'an bêdewlet, bêdeng û xizan hiştin.

Di dîroka nûjen de tu dem hemû Kurd—an jî heta piraniya rêberiya Kurd—di berxwedanek yekgirtî de li dijî dagirkeriyê li hev nehatine. Herçiqas gelek kes bi lehengî berxwedan kirine, hinek bêdeng mane û hinekên din bi trajîkî xwe bi dagirkeran re girêdane. Van xiyanetên navxweyî têkçûna serweriya û rûmeta Kurdî xurtir kiriye. Dewlemendiya ku ji erdên Kurdistanê hatiye derxistin—neft, gaz, av, maden û hilberên çandiniyê—rejîmên derve dewlemend kirine, û wan jî van çavkaniyan bikar anîne da ku bindestkirina Kurdan zêdetir bikin.

Tişta herî êşdar ev e ku gelek Kurd îro bi nasnameyên ku li ser wan hatine ferzkirin serbilind in. Nifş bi nifş, asîmîlasyona di nav çandên Tirkî, Farisî, Erebî an Azerî de milyonan kes ji mîrata xwe ya Kurdî qut kiriye. Zêdetirî nîvê gelê Kurd di bin dagirkirinê de dijîn û gelek ji wan, bi zanebûn an bê zanebûn, li dijî berjewendiyên neteweya xwe tevdigerin.

Tevî pêşketinên teknolojiyê û hişyariya cîhanî li ser mafên mirovan, kampanyaya tunekirina çandî û asîmîlasyona bi zorê hîn jî berdewam e. Beşên mezin ên gelê Kurd, bi zorê an jî bi manipûlasyona çandî, hatine şertkirin ku kokên xwe red bikin. Mînakî li

Tirkiyeyê, tevî ku zêdetirî %80ê nifûsê ji eslê Kurd in, kêmtirî %20 xwe bi eşkereyî Kurd nas dikin. Gelek niha xwe wekî Tirkên ultra-neteweperest dibînin û hinek jî dijminatiya li dijî kokên xwe yên Kurdî hildigirin. Wan qebûl nakin ku nasnameyên wan bi rêya Tirkîkirinê, zordariyê û înkara dîrokî hatine şekildan.

Ev pêvajoya trajîk a tunekirina nasnameyê zêdetirî 3,000 salan berdewam kiriye, li herêmên ku niha bi navên Tirkmenistan, Îran, Azerbaycan, Tirkiye, Iraq û Sûriye tên zanîn. Li bajarên wekî Zangiyan (Zencan), Tawrez (Tebrîz), Ardewel (Erdebîl) û Rebar (Reşt), Kurd hatine Azerîkirin. Li Hemedan, Şîraz û Bûşehrê, wan Farisî kirine. Li Bexda, Mûsil, Reqa û Helebê, wan Erebî kirine. Li gelek ji van herêman, Kurdên etnîk piraniya nifûsê pêk tînin, lê tenê beşek piçûk hişyariya li ser kokên xwe yên rastîn diparêzin. Yên mayî, ku pir kûr asîmîle bûne, niha xwe wekî Tirk, Ereb an Faris dibînin. (Binêre Pêvek 8.)

Îdeolojiyên olî, taybetî Îslama Sunnî û Şîa, jî ji aliyê rejîmên dagirker ve wekî amûrek hatiye bikaranîn da ku neteweya Kurd parçe bikin û lawaz bikin. Şîîtiya Duwanzdeh-Imamî, ku di sedsala 16'an de ji aliyê mistîkê Kurd Şêx Sefî el-Dînê Ardewelî (Erdebîlî) ve hate damezrandin, bû sedema derketina xanedana Seffewiyan—rêberên Kurd ku bi ironî li dijî gelê xwe vegeriyan. Di bin desthilatdariya Seffewiyan de, nasnameya Kurdî hate bindestkirin, zimanê Kurdî hate qedexekirin û nasnameyên Farisî û Azerî bi zorê li erdên Kurdî hatin ferzkirin.

Li Bakurê Kurdistanê—li herêmên wekî Hatay û Osmaniye—zimanê Kurdî heta sala 1991'an bi fermî qedexe bû, dema ku Tirkî wekî zimanê mecbûrî hate ferzkirin. Tevî ku piraniya mezin a nifûsa Anatoliyayê ji eslê Kurd in, nifşên şertkirinê yên dewletê bûne sedem ku piraniya wan niha xwe wekî Tirk nas bikin û ji mîrata xwe ya Kurdî dûr bikevin.

Ev zordariya hundirîn di nasnameya kesane de pir kûr cih girtiye. Nifşên tevahî hatine mezin kirin ku Kurdîbûn wekî lekeyek bibînin ku divê were veşartin an redkirin. Heta navên orîjînal ên bajar, gund, çem û çiyayên Kurd jî ji tomarên fermî û bîra kolektîf hatine jêbirin. (Binêre Pêvek 9.)

Lê gelo çawa neteweyek dikare were înkarkirin dema ku erdê wê hin ji kevintirîn şopên şaristaniya mirovahiyê digire? Çawa gel dikare were tunekirin dema ku welatê wan

çiyayê ku tê bawerkirin ku Keştiya Nûh lê rawestiye û gorê Pêxember Nûh dihewîne? Neteweyek ku di nav erdnîgariya pîroz de kok girtiye divê neyê jibîrkirin an tunekirin. (Binêre Pêvek 10.)

Herwiha, çawa dikare bê gotin ku gelekî ku pergala civakî, çandî, zimanî û siyasî ya hevpar hezaran salan parastiye, bê nasname ne? Gelê Kurd—ji nav gelên herî kevn û berxwedêr ên Rojhilata Navîn—berdewamîya şaristaniya xwe bi rêya kevneşopiyên devkî, bîra kolektîf û hişyariya dîrokî parastiye. Gelê ku hezaran salan pergala rêvebirinê, dadweriyê, civakê û zimanê xwe parastiye, nikare wekî bêdewlet an bêkok were nîşandan. (Binêre Pêvek 11.)

Ev ne tenê mijarek akademîk e—ew erkeke exlaqî ye. Gelên herêmê, taybetî yên ku bi zorê hatine asîmîlekirin, divê hişyar bibin li hember mîrata xwe ya rastîn. Divê hemû awayên nijadperestiyê, etno-neteweperestiyê û înkara dîrokî red bikin. Vejîna nasnameya Kurdî ne bangewaziyeke serweriyê ye; ew bangewaziyeke ji bo rûmet, rastî û dadperweriyê ye.

Yên ku niha xwe wekî Tirk, Azerî, Ereb an Faris nas dikin divê rastiya vê yekê qebûl bikin ku gelek ji bav û kalên wan berê Kurd bûne—ku bi nifşan di nav tunekirina sistematîk de hatine guherandin. Di cîhaneke ku azadiya nasnameyê mafeke bingehîn a mirovan e, bindestkirina ziman, etnîsîte û çandê êdî nayê qebûlkirin. Qebûlkirina vê yekê ku gelek Tirk, Faris û Erebên îroyîn ên herêmê kokên Kurdî hene ne çalakiya cudakirinê ye—belkî çalakiya başbûnê ye.

Ji kesî re ne hewce ye ku ziman an çanda xwe ya heyî bihêle. Ya girîng redkirina nijadperestiyê û dijminatiya dîrokî li dijî Kurdan e, û pejirandina rêzgirtinê, hevjiyanî û mirovahiyê ya hevpar e. Dibe ku pêşerojek aştiyane û hevkariyê, ku li ser nasîna hevdu û rûmetê ava bûye, ne tenê mimkun be—belkî pêwîst e.

Kurdanên ku li başûrê Kurdistana Mezin dijîn—wekî Ekbatan (Hemedan), Malamîr (Melayer), Borûjerd, Xorawa (Xurremabad), Şarê Kurd, Sûsa (Şûşter), Anşan (Şîraz), Ray Şahr (Bûşehr) û Yezdê Kurd—divê bizanin ku ew beşek ji welatê mezin ê Kurdî ne. Divê wan mîrata xwe ya Elamî-Kurdî bihêlin û nijadperestiya ku wan ji kokên xwe dûr xistiye

red bikin. Pêşeroja wan di yekîtî û hevgirtinê de ye bi neteweya mezin a Kurd û bi hemû gelên herêmê re.

Herwiha, Tacîkên Farisîaxêv li Îranê divê bîr bînin ku nêzîkî 3,000 sal berê bav û kalên wan ji Asyaya Navîn koçî erdên Kurdî kirine. Ziman, çand û şaristaniya wan di nav hawîrdora Kurdî de şekil girtine. Wekî cîran, divê wan vê dîroka hevpar bi rêzgirtinê bînin, ne bi înkar û şovenîzmê.

Ev yek ji bo Kurdanên ku li Xuzistan, Selahaddin, Neynewa, Reqa, Bexda, Basra û Helebê hatine Erebîkirin jî derbasdar e. Gelek ji wan, ku bi nifşan hatine asîmîlekirin, niha li dijî nasname û mîrata xwe ya Kurdî radiwestin. Lê ev êdî serdema serweriya eşîran û îdeolojiyên nijadî nîne. Em di serdemeke hevjiyanî, hişyariya cîhanî û nirxên mirovî yên hevpar de dijîn.

Ji bo van kesan, dîtina dîsa ya nasnameya xwe ya Kurdî ne gavek paşve ye. Ew gaveke mezin ber bi rastiyê, rûmetê û hevjiyanîyê ve ye. Ne hewce ye ku wan ziman an çanda xwe ya heyî bihêlin. Ya girîng redkirina dijminatiyên dîrokî û pejirandina hevgirtinê, wekheviyê û rêzgirtina hevdu ye.

Tenê bi rûbirûbûna bi rastiyên rabirdûyê û hewldana ji bo pêşerojek hevpar dikarin gelên vê herêmê—Kurd û ne-Kurd jî—civakeke adil, azad û mirovane ava bikin.

Di daxuyaniya dawî de, divê bi awayekî xurt bê gotin: dem hatiye ku Neteweyên Yekbûyî mafê gelê Kurd ji bo nûneratiya fermî di nav sazîyên xwe de nas bike. Divê ala Kurdistanê li gel alayên neteweyên din bilind bibe. Divê nexşeya Kurdistanê di atlasên cîhanî û dîjîtal de bi fermî were tomar kirin. Ji her tiştî girîngtir, divê neteweya Kurd wekî dewleteke serwer û serbixwe were nasîn.

Di vê kêliya diyarker a dîrokê de, zameera cîhanê êdî nikare li hember înkara sistematîk a mafên bingehîn ên zêdetirî 80 milyon Kurdan bêdeng bimîne. Nasîn, dadperwerî û rûmet ne tiştên vebijarkî ne; ew erkên exlaqî ne.

Heta ku nasnameya Kurdistaneke serbixwe û serwer bi fermî neyê nasîn, ne tenê dewletên Tirk, Faris û Ereb bêarami û ne aram dimînin, lê herêm û heta civaka cîhanî jî nikare aştiya rastîn, aramî û dadperweriyê bi dest bixe.

Tenê bi vî nasînî mirovahî dikare dest bi telafîkirina neheqiya berdewam û înkara dîrokî ya ku li gelê Kurd hatiye kirin bike.

Pêvek 1

1	History of Mitanni Kingdom https://en.wikipedia.org/wiki/Mitanni
2	History of Lullubi Kingdom https://en.wikipedia.org/wiki/Lullubi
3	History of Gutian people https://en.wikipedia.org/wiki/Gutian_people

1. Hurrians (c. 3000–1200 BC)

- Location: The Hurrians lived in areas now part of modern–day Kurdistan, particularly in the upper reaches of the Tigris and Euphrates rivers.
- Rise to Power:
    - The Hurrians played an important role in the early history of the ancient Near East. They were contemporary with the Akkadian Empire and were known for their cultural influence.
    - Around 1500 BC, the Mitanni Kingdom, a Hurrian–speaking kingdom, emerged as a major power in the region, especially in northeastern Syria, southern Turkey, and parts of Mesopotamia.
- Major Historical Event:
    - The Mitanni Kingdom was one of the significant states of the Middle Bronze Age, often in conflict with the Hittites, Egyptians, and Assyrians.
    - It was known for its powerful rulers, such as Tushratta, and had a strong influence on the region's politics. The Hurrians also played a key role in spreading the use of horses in chariot warfare.

Decline and Fall:

    - By the 12th century BC, the Mitanni Kingdom collapsed due to the combined pressures from the Hittites, Assyrians, and other neighboring powers.
    - The Hurrians as a distinct group faded, but their influence persisted in the culture of their conquerors, especially in the Assyrian Empire.
- Legacy:
    - While the Hurrians disappeared as a distinct people, their contributions to the cultural and political landscapes of the ancient Near East were significant. Their language influenced the Assyrian and Aramean peoples.

2. Lullubi (c. 2300–2200 BC)

- Location: The Lullubi were an ancient people living in the Zagros Mountains, covering parts of modern–day northern Iraq and western Iran.
- Rise to Power:
    - The Lullubi people were contemporaneous with the Akkadian Empire and played a key role in the interactions between mountain peoples and the Mesopotamian civilizations.
    - They resisted the early Akkadian king Sargon of Akkad around 2300 BC but were eventually defeated by the Akkadian forces.
- Major Historical Event:
    - In the mid–23rd century BC, Sargon of Akkad invaded Lullubi territory, marking their defeat and eventual absorption into the Akkadian Empire.
- Decline and Fall:
    - After the fall of the Akkadian Empire around 2200 BC, the Lullubi likely fell under control of the Gutians (who briefly ruled Mesopotamia) or the Sumerians.
    - The region came under the control of the Assyrians in later centuries.
- Legacy:
    - The Lullubi, after their integration into larger empires, contributed culturally to the development of the Medes and Persians. Their legacy is

especially tied to the ethnic and cultural development of the Kurdish people.

3. Gutians (c. 2200–2100 BC)

- Location: The Gutians originated in the Zagros Mountains, in areas now part of modern Kurdistan (northern Iraq and Iran). They were known to have invaded and briefly ruled parts of Mesopotamia, including Akkad and Sumer.
- Rise to Power:
    - Around 2200 BC, the Gutians overthrew the Akkadian Empire, which had weakened due to internal conflict and external pressure. They briefly ruled over Sumer and Akkad.
    - The Gutians were often depicted as barbaric invaders by later sources, but they likely had their own cultural and political systems.
- Major Historical Event:
    - The Gutians are said to have sacked the Akkadian capital of Akkad, bringing an end to the Akkadian Empire around 2200 BC.
    - The Gutians' rule in Mesopotamia was marked by political instability, and they were seen as disruptors of the region's prosperity.
- Decline and Fall:
    - Around 2100 BC, the Sumerian king Ur–Nammu, of the Ur III Dynasty, expelled the Gutians from Sumer and Akkad, restoring Sumerian control over the region.
    - After their defeat, the Gutians retreated to the Zagros Mountains. It is believed that they eventually merged with other groups in the region, contributing to the rise of the Medes and Kurds.
- Legacy:
    - The Gutians left little trace of their own culture, but their brief rule contributed to the dynamics of Mesopotamian history. Some of their descendants likely formed part of the Medes and Persians.

Chronological Order of Events:

1. Hurrians (c. 3000–1200 BC)
    - Rise of the Mitanni Kingdom (1500–1300 BC).
    - Influence over Mesopotamian politics and eventual absorption by the Assyrians in the 12th century BC.
2. Lullubi (c. 2300–2200 BC)
    - Resisted Sargon of Akkad around 2300 BC.
    - Absorbed into the Akkadian Empire after their defeat.
    - Likely integrated into Sumerian or Assyrian rule after the fall of Akkad.
3. Gutians (c. 2200–2100 BC)
    - Overthrew the Akkadian Empire around 2200 BC.
    - Brief rule over Akkad and Sumer.
    - Expelled by Ur–Nammu around 2100 BC and retreated to the Zagros Mountains.

Pêvek 2

1	The Sassanids were Kurds not Persians https://www.kurdia.net/archives/5141?utm_source=chatgpt.com
2	the origins of the Kurds—myths, history, and modern politics https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.7560/309117-003/html?srsltid=AfmBOor1JHRwlOWVfu7TomMWM91DE-rA-Ovr-Z3hVM-4PCFutLrCYuM-&utm_source=chatgpt.com
3	The Origins and Appearance of the Kurds in https://www.academia.edu/98763429/The_Origins_and_Appearance_of_the_Kurds_in?utm_source=chatgpt.com

The Kurdish Origins of the Sassanid Dynasty: A Reexamination of Historical Evidence

Throughout history, the Sassanid Empire (224–651 AD) has been predominantly identified as a Persian dynasty. However, a closer examination of historical sources reveals compelling evidence supporting the Kurdish origins of the Sassanids. Contrary to traditional historical narratives, a wealth of documentation indicates that the Sassanids were of Kurdish descent. This article presents and analyzes various historical sources that substantiate this claim.

1. The Ancestry of Sasan and the Kurdish Connection

Sasan, the progenitor of the Sassanid dynasty, is believed to have originated from Kurdistan. Historical records indicate that he fled to Persia after a prophecy foretold that his descendants would rule Ariana. Notably, Sasan was not of Persian origin but instead traced his lineage to Bahman, son of Esfandyar, and the Kiani king Goshtasp. He was known to be a camel herder under a feudal lord. Furthermore, Dehkhoda's encyclopedia states that Ardashir's father, Papak, was a Kurdish shepherd.

Dr. Rashid Yasemi, a professor at the University of Tehran, asserts that Sasan belonged to the Kurdish Shwankara clan. Additionally, Papak's mother was from the Kurdish Bazrangi clan, whose homeland was in the Kurdish region of Fars Province. These details affirm that Ardashir I, the founder of the Sassanid dynasty, had Kurdish ancestry.

2. The Testimony of Ardavan IV and Parthian Sources

The Parthian king Ardavan IV, in his correspondence with Ardashir I, explicitly referred to him as a Kurd. Historical records preserved by Al–Tabari and Ibn al–Athir document a letter from Ardavan IV, in which he ridiculed Ardashir, stating: "You, Kurdish man who was raised in Kurdish tents, who authorized you to wear a crown?" This statement is a significant indication of Ardashir's Kurdish origins.

Similar sentiments were echoed by Bahram Chopin, the governor of Armenia and Azerbaijan during the Sassanid era, who insulted Khosrau II by calling him the "son of an adulteress raised in Kurdish tents." This further suggests that the Sassanid rulers were identified as Kurds even by their contemporaries.

3. The Kurdish Roots of the Shwankara Clan

The Shwankara clan, from which Sasan descended, later established a Kurdish emirate during the late Buyid dynasty. The historical record compiled by Eduard Karl Max von Zambauer identifies the Shwankara tribe as direct descendants of Ardashir Papak. This lineage further reinforces the notion that the Sassanids were of Kurdish origin.

4. The Kurdish Districts in Sassanid Cities

Several cities built by the Sassanids bore Kurdish names. The capital city of Mada'in included a district called "Kurdabad," meaning "A district built by the Kurds." The historical text The Dictionary of Countries by Yaqut al–Hamawi affirms this fact. Additionally, Ardashir I founded a city named "Buth Ardashir" near present–day Mosul for the Kurds.

Furthermore, Sassanid kings such as Qubad and Anushirwan built over thirty cities in Aran, including Malazkurd, whose name clearly denotes a Kurdish origin.

5. Linguistic and Cultural Evidence

The term "Khosrau," used by the Sassanid rulers, is derived from two Kurdish words: "khas" (good) and "rau" (conduct). This suggests that the title of Sassanid kings had

Kurdish linguistic roots. Unlike Persian, which lacks these words, Kurdish retains these meanings, reinforcing the claim that the Sassanids were of Kurdish descent.

Additionally, many Sassanid names bear Kurdish etymological connections. For instance:

- Yazdkurd combines "Yazd" (a deity reference) with "Kurd."
- Ardashir is derived from "Arda" (good) and "Sher" (lion), both words of Median–Kurdish origin.
- Fairooz or Peeroz means "blessed" in Kurdish.
- Hormizd is linked to the Sumerian deity Hormes, later adapted as Ahura Mazda.

These linguistic traces further highlight the Kurdish identity of the Sassanid rulers.

6. The Kurdish Influence on Sassanid Resistance

During the Arab–Islamic conquest, resistance against the invaders was primarily concentrated in Kurdish strongholds such as Sharazur, Mosul, Helwan, Nahavand, and Jalawla. The fierce defense of the Sassanid state in these areas underscores the strong Kurdish support for the dynasty, further indicating that the Sassanids were perceived as a Kurdish ruling house.

7. The Flag of Kawa and Sassanid Symbolism

The Sassanid imperial flag, known as the Kawyan Banner, was named after the Kurdish blacksmith Kawa, a legendary figure in Kurdish folklore. The reverence for Kawa among the Sassanids suggests a strong cultural affiliation with Kurdish identity.

8. Historical Testimonies of Nestorian and Other Scholars

A Nestorian Syrian historical text, The Little History, identifies the Sassanid Jineral Hormazdān, cousin of Yazdkurd III and grandson of Ardashir Papak, as a descendant of the Median Kurds. Similarly, historian Parvaneh Pourshariati notes that Hormazdān was a resident of Media, further linking the Sassanids to the Medes, the ancestors of the Kurds.

9. The Sassanids and the Kurdish Language

Medieval scholar Masoud Muhammad asserts that the Kurdish Hawrami dialect is identical to the Pahlavi language, which was spoken by the Sassanids. He references The Lexicon in Measures of Non–Arabic Poetry, which praises both the Hawramani melody and Pahlavi verses, illustrating the linguistic continuity between the Sassanids and the Kurds.

10. The Fathlawi Dynasty and the Shwankara Kurdish Emirate

The Fathlawi family, ruling from 1155 to 1432 AD, belonged to the Kurdish Shwankara tribe and claimed descent from the Sassanid kings. The establishment of the Atabak of Shwankara Kurds in Persia during the Buyid period further substantiates the Kurdish heritage of the Sassanid dynasty.

The overwhelming historical, linguistic, and cultural evidence presented in this study strongly supports the assertion that the Sassanid dynasty was of Kurdish origin. The direct references by contemporaries, the linguistic structure of royal titles, the geographical and cultural footprints, and the resistance against Arab conquest all point to a Kurdish heritage for the Sassanid rulers.

This reevaluation challenges the traditional Persian–centric perspective on Sassanid history and calls for a more nuanced and inclusive approach to understanding the ethnic identity of one of the most significant dynasties of antiquity.

Here's a list of Sassanid kings mentioned in your text, along with their reign years, areas ruled, capitals, and languages used:

1. Ardashir I (r. 224–242 AD)
    - Ruled: Sassanid Empire (Kurdistan, Iran, Mesopotamia, parts of Central Asia)
    - Capital: Ctesiphon (current name Al–Mada'in)
    - Language: Kurdish
2. Khosrau II (r. 590–628 AD)

- Ruled: Sassanid Empire
- Capital: Ctesiphon
- Language: Kurdish

3. Yazdkurd III (r. 632–651 AD)
    - Ruled: Sassanid Empire (last Sassanid ruler)
    - Capital: Ctesiphon
    - Language: Kurdish
4. Qubad I (r. 488–531 AD)
    - Ruled: Sassanid Empire
    - Capital: Ctesiphon
    - Language: Kurdish
5. Anushirwan (Khosrau I) (r. 531–579 AD)
    - Ruled: Sassanid Empire
    - Capital: Ctesiphon
    - Language: Kurdish
6. Hormazdān (General, related to Yazdkurd III)
    - Role: Sassanid general, governor of Media
    - Ruled: Not a king but an influential Sassanid noble
    - Language: Kurdish
7. Here is a list of the Sassanian kings, their reign periods, and their capital cities:

King Name	**Reign (AD)**	**Capital City**
Ardashir I	224–242	Ctesiphon
Shapur I	242–270	Ctesiphon
Hormizd I	270–271	Ctesiphon
Bahram I	271–274	Ctesiphon
Bahram II	274–293	Ctesiphon
Bahram III	293	Ctesiphon
Narseh	293–302	Ctesiphon
Hormizd II	302–309	Ctesiphon

King Name	Reign (AD)	Capital City
Shapur II	309–379	Ctesiphon
Ardashir II	379–383	Ctesiphon
Shapur III	383–388	Ctesiphon
Bahram IV	388–399	Ctesiphon
Yazdegerd I	399–420	Ctesiphon
Bahram V (Gor)	420–438	Ctesiphon
Yazdegerd II	438–457	Ctesiphon
Hormizd III	457–459	Ctesiphon
Peroz I	459–484	Ctesiphon
Balash	484–488	Ctesiphon
Kavadh I (1st reign)	488–496	Ctesiphon
Djamasp	496–498	Ctesiphon
Kavadh I (2nd reign)	498–531	Ctesiphon
Khosrow I (Anushirvan)	531–579	Ctesiphon
Hormizd IV	579–590	Ctesiphon
Khosrow II (Parviz)	590, 591–628	Ctesiphon
Kavad II	628	Ctesiphon
Ardashir III	628–630	Ctesiphon
Shahrbaraz	630	Ctesiphon
Boran	630–631	Ctesiphon
Shapur V	631	Ctesiphon
Azarmidokht	631	Ctesiphon
Hormizd VI	631–632	Ctesiphon

King Name	Reign (AD)	Capital City
Yazdegerd III	632–651	Ctesiphon (later moved due to Rashidum Caliphate Arab invasion to Hilwan near Kirmashan, then moved to Istakhir near Perspolis). Yazdegerd III was killed after he was betrayed when refuge to Merv (in modern Turkmenistan)

Pêvek 3

1	Khurshadi dynasty https://en.wikipedia.org/wiki/Khorshidi_dynasty?utm_source=chatgpt.com
2	Safavid Lorestan https://en.wikipedia.org/wiki/Safavid_Lorestan?utm_source=chatgpt.com
3	Khurshadi dynasty https://en.wikipedia–on-ipfs.org/wiki/Khorshidi_dynasty?utm_source=chatgpt.com

The Khurshadi Dynasty ruled primarily from the 12th to the 14th centuries. The dates I initially mentioned earlier (1184–1598) are more accurate for their rule. The other dates you mentioned (1050–1250) might have been mistakenly referenced or confused with another dynasty or time period.

Here's a more precise breakdown of the Khurshadi Dynasty's rule:

Khurshadi Dynasty Timeline:

- Period: The Khurshadi Dynasty ruled from 1184 to 1598.
- Capital: The capital was Shiraz (in Fars).

List of Rulers of the Khurshadi Dynasty (1184–1598):

Ruler Name	**Reign Period**	**Key Areas Controlled**	**Capital**	**Fate**
Ata (Pasha) Begi Luri	1184–1211	Fars, Khuzestan, parts of southern Iran	Shiraz	Died or overthrown
Shujaddin Khorshadi	1211–1230	Shiraz, Fars, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Badreddin Masoud	1230–1250	Shiraz, Khuzestan, Luristan	Shiraz	Died or overthrown

Ruler Name	Reign Period	Key Areas Controlled	Capital	Fate
Tajaddin Shai Kouri Khalil	1250–1275	Shiraz, Fars, Luristan, Khuzestan, Khorawa (Khorramabad)	Shiraz	Died or overthrown
Jamaleddin Khodr	1275–1290	Shiraz, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Hosameddin Omar	1290–1315	Shiraz, Luristan, Khuzestan	Shiraz	Died or overthrown
Samsamaddin Mahmood	1315–1330	Shiraz, Khuzestan, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Izzeddin Ahmed	1330–1350	Shiraz, Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown
Hossein	1350–1370	Shiraz, Khuzestan, Luristan	Shiraz	Died or overthrown
Dowlath Khatun	1370–1390	Shiraz, Khuzestan, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Izzeddin Shujaeddin Mohammad	1390–1410	Shiraz, Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown
Izzeddin Sehham	1410–1425	Shiraz, Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown
Sidi Ahmad	1425–1430	Shiraz, Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown
Ata (Pasha) Begi Luri	1430–1440	Shiraz, parts of Khuzestan	Shiraz	Died or overthrown
Shujaddin Khorshadi	1440–1460	Shiraz, Khuzestan, Luristan, Fars	Shiraz	Died or overthrown
Badreddin Masoud	1460–1480	Shiraz, parts of Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown

Ruler Name	Reign Period	Key Areas Controlled	Capital	Fate
Tajaddin Shai Kouri Khalil	1480–1500	Shiraz, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Jamaleddin Khodr	1500–1520	Shiraz, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Hosameddin Omar	1520–1540	Shiraz, Luristan, parts of Khuzestan	Shiraz	Died or overthrown
Samsamaddin Mahmood	1540–1560	Shiraz, Khuzestan, parts of western Iran	Shiraz	Died or overthrown
Izzeddin Ahmed	1560–1598	Shiraz, Khuzestan, Fars	Shiraz	Died or overthrown

- Khurshadi Dynasty ruled from 1184 to 1598, with Shiraz as their main capital.
- Their influence extended across regions like Khuzestan, Luristan, and Fars.
- They faced pressures from external powers like the Seljuks, Mongols, and Safavids during their reign.
- Shiraz remained central to their political and cultural influence.

Pêvek 4

1	History of Assyrian https://www.britannica.com/topic/Assyrian?utm_source=chatgpt.com
2	History of Syriac language https://en.wikipedia.org/wiki/Syriac_language?utm_source=chatgpt.com
3	History of Assyrian people https://en.wikipedia.org/wiki/Assyrian_people?utm_source=chatgpt.com
4	Transcript: The oldest cuisine in the world https://www.ft.com/content/dc28dd5e–1b7a-4113-a11a-32f55032d35e?utm_source=chatgpt.com

The Assyrians and the Syriacs (Suryanis) share a common ancient heritage, but they have distinctions in history, identity, and language.

1. Origins & Differences

- Assyrians: Descendants of the ancient Assyrian Empire (circa 2500 BC–612 BC), which was centered in Mesopotamia (modern–day Iraq, Syria, and parts of Turkey & Iran).
- Suryanis (Syriacs): This term often refers to Aramaic–speaking Christian communities, especially those from the Syriac Orthodox Church. Some consider themselves Assyrians, while others view their identity as separate.

2. Language Classification

Both groups speak dialects of Aramaic, which belongs to the Semitic language family, like Hebrew and Arabic.

- Ancient Assyrian Language: Akkadian (an East Semitic language, closer to Hebrew)
- Modern Assyrian/Syriac Language: Neo–Aramaic (descended from Aramaic, which replaced Akkadian)

3. Assyrian Kingdom & Kings

The Assyrian Empire was one of the most powerful ancient Mesopotamian civilizations. Key periods:

1. Old Assyrian Period (circa 2025–1364 BC)
    - Kings: Shamshi–Adad I (1813–1781 BC)
    - Early city–state dominance in Assur
2. Middle Assyrian Period (1363–912 BC)
    - Kings: Tukulti–Ninurta I (1243–1207 BC)
    - Expansion into Babylon and surrounding areas
3. Neo–Assyrian Empire (911–612 BC) (Peak of Power)
    - Kings: Ashurnasirpal II, Tiglath–Pileser III, Sargon II, Sennacherib, Esarhaddon, Ashurbanipal
    - Controlled Mesopotamia, Egypt, Levant, and Anatolia
    - Fall of Empire (612 BC): Defeated by a coalition of Babylonians, Medes, and Persians

4. What Happened to the Assyrian Rule?

- After 612 BC, the empire collapsed, and the Assyrians were ruled by the Babylonians, Persians, Greeks, and later Romans, Arabs, and Ottomans.
- They retained their culture and language but were persecuted over time.

5. Modern Assyrian/Suryani Population & Locations

Today, Assyrians/Syriacs live mainly in:

- Iraq (Nineveh Plains, Baghdad, Hawler (Erbil))
- Syria (Hasakah, Aleppo, Damascus)
- Turkey (Mardin, Midyat, Tur Abdin)
- Iran (Wirme (Urmia), Tehran)
- Diaspora: USA, Sweden, Germany, Australia

Current Population –in 2025: Estimated 3–5 million worldwide, mostly in diaspora due to conflicts in the Middle East.

Pêvek 5

1	Languages of the World https://www.ethnologue.com/
2	Catalogue of languages and families https://glottolog.org/
3	The World Atlas of Language Structures (WALS) https://wals.info/
4	Catalogue of languages of the world https://docs.ropensci.org/lingtypology/reference/glottolog.html
5	A Guide to the World's Languages: Volume I, Classification 1st Edition by Merritt Ruhlen (Author)– Publisher ： Stanford University Press (1 Jun. 1987)

The classification of languages into families, as listed above, is based on widely accepted linguistic research from sources such as:

1. Ethnologue: Languages of the World (published by SIL International) – One of the most comprehensive linguistic databases.
2. The World Atlas of Language Structures (WALS) – Published by the Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
3. Glottolog – A database maintained by the Max Planck Institute for the Science of Human History.
4. Lyle Campbell's "Historical Linguistics: An Introduction" – A well–known textbook on linguistic classification.
5. George L. Trager and Joseph Greenberg's work on language families – Greenberg, in particular, classified African and Native American languages into major families.
6. Merritt Ruhlen's "A Guide to the World's Languages" – A continuation of Joseph Greenberg's work.

Most of these classifications originate from Sir William Jones (18th century), Franz Bopp (19th century), and August Schleicher (19th century) for Indo–European languages.

Other families, like Afro–Asiatic and Niger–Congo, were systematically categorized in the 20th century by scholars like Joseph Greenberg.

Here's a classification of all national languages of the world under their respective language families:

1. Indo–European Family

- Germanic Branch
    - English (USA, UK, Canada, Australia, etc.)
    - German (Germany, Austria, Switzerland)
    - Dutch (Netherlands, Belgium)
    - Swedish (Sweden)
    - Danish (Denmark)
    - Norwegian (Norway)
    - Icelandic (Iceland)
- Romance Branch
    - Spanish (Spain, Mexico, Argentina, etc.)
    - Portuguese (Portugal, Brazil, etc.)
    - French (France, Canada, Belgium, etc.)
    - Italian (Italy, San Marino, Vatican City)
    - Romanian (Romania, Moldova)
- Slavic Branch
    - Russian (Russia, Belarus, Kazakhstan, etc.)
    - Polish (Poland)
    - Ukrainian (Ukraine)
    - Czech (Czech Republic)
    - Slovak (Slovakia)
    - Bulgarian (Bulgaria)
    - Serbian (Serbia, Bosnia, Montenegro)
    - Croatian (Croatia)
    - Slovenian (Slovenia)
    - Macedonian (North Macedonia)

    - Belarusian (Belarus)

Indo–Iranian Branch

    - Hindi (India)
    - Urdu (Pakistan)
    - Bengali (Bangladesh)
    - Punjabi (Pakistan, India)
    - Persian (Iran, Afghanistan [Dari], Tajikistan [Tajik])
    - Pashto (Afghanistan, Pakistan)
    - Kurdish (Iraq, Iran, Turkey, Syria)
    - Nepali (Nepal)
    - Sinhala (Sri Lanka)
- Celtic Branch
    - Irish (Ireland)
- Baltic Branch
    - Lithuanian (Lithuania)
    - Latvian (Latvia)

2. Uralic Family

- Finnish (Finland)
- Hungarian (Hungary)
- Estonian (Estonia)

3. Turkic Family

- Turkish (Turkey)
- Azerbaijani (Azerbaijan)
- Uzbek (Uzbekistan)

- Kazakh (Kazakhstan)
- Turkmen (Turkmenistan)
- Kyrgyz (Kyrgyzstan)
- Tatar (Russia)

4. Afro–Asiatic Family

- Semitic Branch
    - Arabic (many countries in the Middle East & North Africa)
    - Hebrew (Israel)
    - Amharic (Ethiopia)
    - Tigrinya (Eritrea)
- Berber Branch
    - Tamazight (Morocco, Algeria)

5. Sino–Tibetan Family

- Sinitic Branch
    - Mandarin Chinese (China, Taiwan, Singapore)
    - Cantonese (Hong Kong, Macau)
- Tibeto–Burman Branch
    - Burmese (Myanmar)

6. Dravidian Family

- Tamil (Sri Lanka, India)

7. Japonic Family

- Japanese (Japan)

8. Koreanic Family

- Korean (South Korea, North Korea)

9. Austroasiatic Family

- Khmer (Cambodia)
- Vietnamese (Vietnam)

10. Austronesian Family

- Filipino (Philippines)
- Malay/Indonesian (Malaysia, Indonesia, Brunei)
- Malagasy (Madagascar)

11. Niger–Congo Family

- Swahili (Tanzania, Kenya, Uganda, etc.)
- Zulu (South Africa)
- Xhosa (South Africa)
- Yoruba (Nigeria)
- Igbo (Nigeria)
- Shona (Zimbabwe)

12. Nilo–Saharan Family

- Dinka (South Sudan)
- Luo (Kenya, Uganda)

13. Eskimo–Aleut Family

- Greenlandic (Greenland)

Pêvek 6

1	Ethnologue https://www.ethnologue.com/subgroup/21/

- Indo–European 455
- Indo–Iranian 312
- **Iranian**

  Western 68

  - Northwestern 51

    Kurdish 4

    - Kurdish, Central ckb, a language of Iraq
    - Kurdish, Northern kmr, a language of Turkey
    - Kurdish, Southern sdh, a language of Iran
    - Laki lki, a language of Iran

    Talysh 16

    - Alviri–Vidari avd, a language of Iran
    - Eshtehardi esh, a language of Iran
    - Gozarkhani goz, a language of Iran
    - Harzani hrz, a language of Iran
    - Kabatei xkp, a language of Iran
    - Kajali xkj, a language of Iran
    - Karingani kgn, a language of Iran
    - Kho'ini xkc, a language of Iran
    - Koresh–e Rostam okh, a language of Iran
    - Maraghei vmh, a language of Iran
    - Razajerdi rat, a language of Iran
    - Rudbari rdb, a language of Iran
    - Shahrudi shm, a language of Iran
    - Takestani tks, a language of Iran
    - Talysh tly, a language of Azerbaijan

- Taromi, Upper tov, a language of Iran

Zaza–Gorani 6

- Bajelani bjm, a language of Iraq
- Gurani hac, a language of Iran
- Kakayi sdf, a language of Iraq
- Shabak sdb, a language of Iraq
- Zazaki, Northern kiu, a language of Turkey
- Zazaki, Southern diq, a language of Turkey

Southwestern 17

- Fars 2

Luri 4

- Bakhtiâri bqi, a language of Iran
- Kumzari zum, a language of Oman
- Luri, Northern lrc, a language of Iran
- Luri, Southern luz, a language of Iran

Persian 9

Tat 2

- Judeo–Tat jdt, a language of Russian Federation
- Tat, Muslim ttt, a language of Azerbaijan

Pêvek 7

1	Kurdish and Persian: Dialects or Separate Languages? https://www.ijsshr.in/v6i4/29.php?utm_source=chatgpt.com

Analysis of Kurdish as an Independent Language from Farsi

1. Historical and Ethnic Origins

Kurdish and Farsi (Persian) have distinct historical origins, tracing back to different ancient civilizations.

- Kurdish Origins: The Kurdish people trace their ancestry to the Medes, Gutians, Hurrians, and Lullubi, all of whom inhabited the Zagros Mountains and surrounding regions long before the migration of Indo–Iranian peoples into the area.
- Farsi Origins: The Persian (Farsi) language is largely associated with the Tajik, Aryan, and Indo–Iranian groups, which migrated to the Iranian plateau around 1000 BC, significantly later than the civilizations from which Kurds descend.

This distinction in ancestry and historical settlement suggests that Kurdish is not a derivative of Farsi but rather an independent linguistic and ethnic entity with deep roots predating Persian influences.

2. Linguistic Classification and Distinctions

A. Kurdish Belongs to a Different Language Category

Most linguistic classifications group Kurdish under the Iranian branch of the Indo–European language family, but this categorization is misleading because it does not acknowledge its pre–Iranian roots. A better classification would be:

- Kurdish as a distinct language family with its own dialects, including:
    - Kurmanji
    - Sorani

- Ilami
- Gorani

Farsi, on the other hand, is part of the Indo–Iranian group, which includes:

- Persian (Farsi, Dari, Tajik)
- Pashto

By placing Kurdish under a different classification, it correctly reflects its deep–rooted connection to ancient Mesopotamian and Zagros civilizations rather than to the later Indo–Iranian migrations.

B. Lexical and Grammatical Differences

A comparison of Kurdish and Farsi demonstrates their linguistic separation:

Feature	**Kurdish (Kurmanji)**	**Persian (Farsi)**
Pronouns	Ez (I), Te (You)	Man (I), To (You)
Verb Structure	Inflected for tense/aspect	Use of auxiliary verbs
Sentence Structure	SVO (Subject–Verb– Object)	SOV (Subject–Verb– Object)
Vocabulary	Retains purely Kurdish which are Med Goti Lulu words	Heavy Sanskrit and Arabic influence

Example Sentences:

1. Kurdish: Ez diçim malê. (I go home.)
2. Farsi: Man be xane miravam. (I to home go.)

Kurdish language uses SVO structure but Farsi language uses SOV structure and their morphology and vocabulary are different enough to treat them as separate languages.

3. The Need for a New Linguistic Category

Current linguistic institutions incorrectly categorize Kurdish as a subset of Persian or Iranian languages. However, given its:

- Distinct historical origins
- Separate grammatical structure
- Unique vocabulary
- Pre–roots

It is necessary to recognize Medo-Zagros-Hurrian as a separate linguistic family. Kurdish should not be considered a dialect of Farsi but rather a distinct language in its own right.

4. Call for International Linguistic Recognition

- Linguistic institutions such as UNESCO, SIL International, and the International Linguistics Association must revise their classification to acknowledge Kurdish as a separate entity from Farsi.
- Educational systems should not treat Kurdish as a derivative of Persian but should recognize its independent status.
- Political and cultural policies in Iran, Iraq, Syria, and Turkey must respect Kurdish linguistic rights and promote its use in education, media, and governance.

Kurdish is not a dialect of Farsi; it is a distinct language with a unique historical, linguistic, and cultural heritage. Recognizing this distinction is essential for linguistic accuracy, cultural identity, and international recognition of the Kurdish people and their language.

Pêvek 8

Li gorî daneyên zanista genetîkê yên cîhanî ku di sala 2022an de hatine belavkirin, rêjeya nifûsê li ser bingeha regez û eslê etnîkî nîşan dide ku piraniya nişтecihên welatê ku îro bi navê "Tirkiye" tê nasîn, di rastiyê de ji eslê Kurdî ne.

Rastiyên Dîrokê Têne Aşikirkirin

Göbekli Tepe ku bi Kurdî “Girê Navrast” tê gotin (“Girê Navikê” an “Girê Navendî”), cîhek arkeolojîkî ye ji serdema Neolîtîkê ku li Bakurê Kurdistanê, nêzî bajarê Urfa (Edessaya kevnar) hatiye dîtin. Ev cih di sala 1963an de hate keşfkirin û heta îro jî, tenê xebatên kolandinê yên kêm û sererastî li wir, di bin kontrola dewleta Tirkiyeyê de, hatine kirin.

The site's civilization dates back to approximately 9500–8000 BC, placing it in the Pre-Pottery Neolithic period — well before the agricultural revolution. This ancient site is renowned for its large circular enclosures made of massive stone pillars, some of which are carved with detailed depictions of humans and stylized reliefs of wild animals. These are among the oldest known megaliths in the world, offering profound insight into prehistoric spirituality and iconography. Girê Navrast is considered one of the most significant and monumental archaeological discoveries in human history.

Yet tragically, because the site lies in Kurdistan, its benefits are not enjoyed by the local population. Instead, the science surrounding it is manipulated, its cultural identity distorted, and its wealth exploited. While Girê Navrast could serve as a symbol of global heritage, it remains a buried treasure — culturally silenced and commercially looted under foreign domination.

Ev wêneyek ji Göbekli Tepe ye, ku bi navê “Girê Navrast” (“Girê Navikê” an “Girê Navendî”) jî tê zanîn. Kêm guman heye ku desthilatdarên Tirkiyeyê her tiştê di destê wan de hebe kiriye — û dê berdewam bikin — da ku vê xezîneya arkeolojîkî veşêrin û rastiya wê biguherînin. Armanca wan wisa xuya dike ku zanîn û girîngiya vê şaristaniya kevnar neyê nasîn an jî bi awayekî bi qest hatiye şirovekirin û nîşandan.

Pêvek 9

Di nexşeya jêr de, navên parêzgehên Kurdistanê yên îroyîn bi zimanê Kurdî hatine nivîsandin. Bi eşkereyî, ev tenê nexşeya herêmê ye ku îro wekî Kurdistan tê nasîn — ne tenê ji aliyê Kurdan û dagirkerên Kurdistanê ve, lê herwiha ji aliyê cîhana fireh jî. Bi rastî, parêzgehên wekî Baku (Baxo), Ardewel (Erdebil), Rebar (Reşt), Tawrez (Tebrîz), Zangiyan (Zencan), Qezwan (Qezwîn), Anşan (Şîraz), Rojhelat (Markazî), Malamîr (Melayir), Ecbatana (Hemedan), Luristan (Loristan), Kewegle (Kohgîlûye û Boyer-Ehmed), Bextiyarî, Şar-e-Kurd, Rey Şar (Bûşehr), Xoristan (Xuzistan), Yazd Kurd, Nineveh (Mûsil), Raqqa (Reqa) û Aleppo (Heleb) heta di dema me de jî malbata civakên ku hîn zimanê Kurdî diaxivin in. Ev herêm bêguman beşên Kurdistana Mezin in.

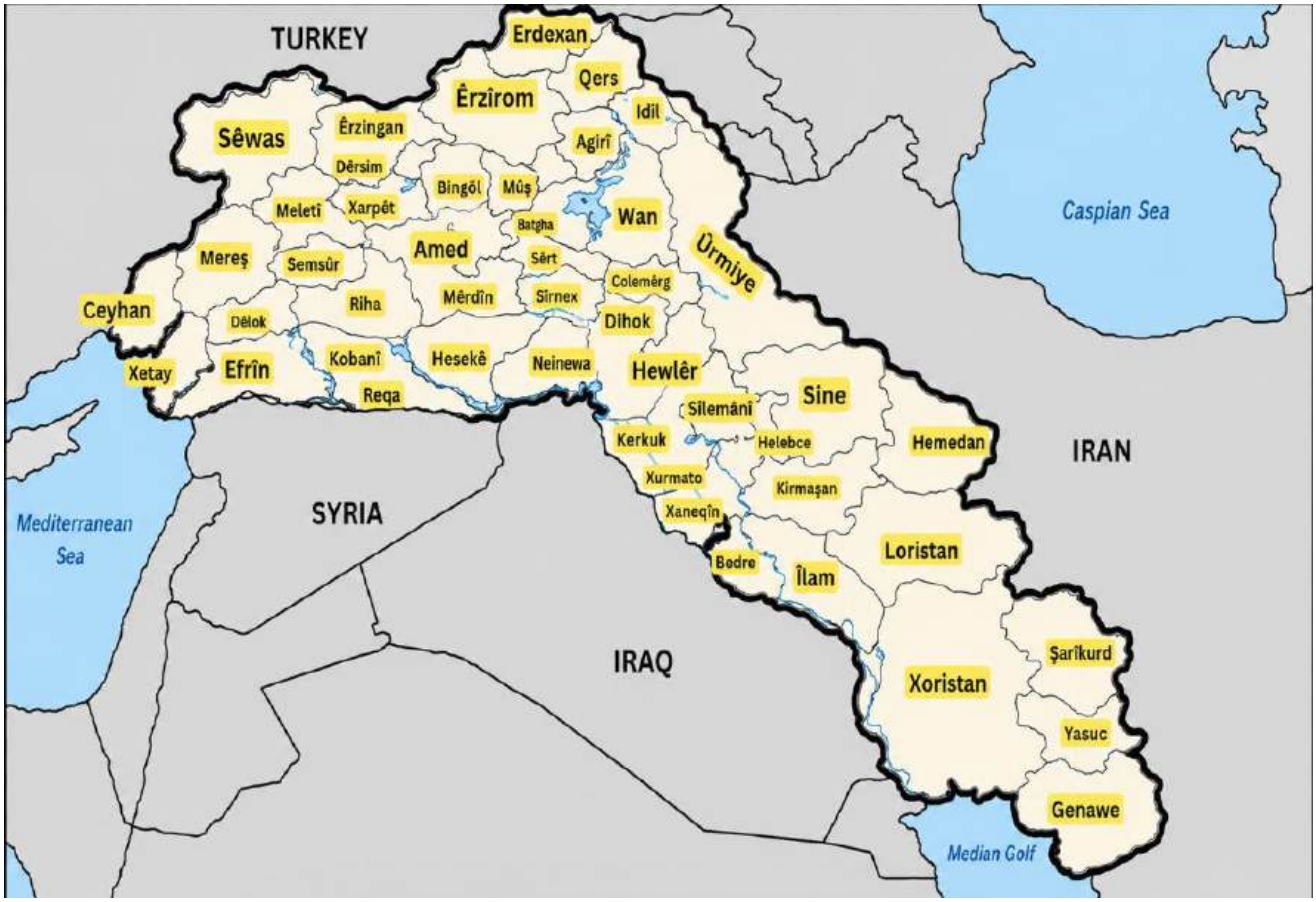

Berawirdkirina Navan: Navên Dagirkeran li dijî Navên Rastîn ên Kurdî

Navê Hatî Sepandin ji Aliyê Dagirkeran Ve	**Navê Resen ê Kurdî + Transkrîpsiyona Latînî**
Baku	باخۆ — Baxo
West Azerbaijan (Wirme (Urmia))	ورمێ — Urmê
East Azerbaijan (Tabriz)	تەورێز — Tewrêz
Zanjan	زەنگیان — Zengiyan
Qazvin	قەزوان — Qezwan
Gilan	ڕێبار — Rêbar
Markazi (Central Iran)	ڕۆژهەڵات — Rojhelat
Kordistan (Iran)	ئەردەڵان، سنە—Sne, Ardalan
Kirmashan	کرماشان — Kirmaşan
Khuzestan	خۆرستان — Xoristan
Fars	شاری کورد، شوانکارەی کوردی — Şarî Kurd, Şwankarey Kurdî
Khorramabad	خۆرئاوا — Xorawa
Hamedan	ئیکباتان — Eqbatan
Chaharmahal va Bakhtiari	بەختیاری — Baxtiyarî
Kohgiluyeh and Boyer-Rahmat	کێوەگڵە — Kewegle
Bushehr	ڕێی شار، گەناوە — Rêy Şar, Genawe
Mosul	نەینەوا — Neynawa
Baghdad	تیسفون — Tîsfon
Basra	خەراپە — Xerapê
Halap, Aleppo	ئاڵاپۆ — Alapo
Hatay	ئانتی یۆج — Antiyoc
Osmaniye	باخچە — Baxçe
Elazığ	خارپیت — Xarpêt

Navê Hatî Sepandin ji Aliyê Dagirkeran Ve	Navê Resen ê Kurdî + Transkrîpsiyona Latînî
Adıyaman	سەمیسات — Semîsat
Ağrı	ئاگری — Agrî
Bingöl	چەولیک — Çewlîk
Bitlis	بێدلیس — Bêdlês
Dersim (Tunceli)	دەرسیم — Dersim
Diyarbakır	ئامەد — Amed
Erzincan	ئەرزەنگان — Erzingan
Erzurum	ئەرزروم — Erzerom
Gaziantep	دلۆک — Dilok
Hakkâri	جولەمەرگ — Colemêrg
Kars	قەرس — Qers
Iğdır	ریندک — Rîndik
Malatya	مەلەتی — Meletî
Mardin	مێردین — Mêrdîn
Siirt	سێرت — Sêrt
Şanlıurfa	ڕیها — Riha
Şırnak	شرنەخ — Şirnex
Van	وان — Wan
Batman	ئێلۆ — Êlû
Muş	موش — Mûş
Ardahan	ئارتا — Arta
Bayburt	بایبورت — Bayburt
Artvin	ئەرتڤین — Artvîn

Pêvek 10

Nûh û Çîroka Keştiya Wî

Gora Nûh li bajarê Cizre ye, ku îro di nav parêzgeha Şirnexê de li Bakurê Kurdistanê dikeve. Mizgeftek biçûk ku wekî cihê ziyareta olî tê bikaranîn, li nêzî keleha dîrokî ya Nûh hatiye avakirin.

Gor nêzîkî 9 metre dirêj û 1.5 metre fireh e. Ji demên kevnar ve, gelê Cizîrê û derdora wê bawer kirine ku ev cih gora dawî ya Pêxember Nûh e. Tê gotin ku piştî tofana mezin, Nûh li bajarê Cizîrê bi cih bû û mayîna jiyana xwe li wir derbas kir. Li gorî hin kevneşopî û vegotinên kevnar ên Kurdî, keştiya Nûh di dema jiyana wî de li çiyayên Cûdî yên nêzî Qizrê rawestiya. Piştî ku ji keştiyê derket, tê bawerkirin ku Nûh li nêzî Çiyayê Cûdî bajarêk ava kir û navê wê "Cizre" danî, ku maneya "girav" an "erdê ku bi avê hatiye dorpêçkirin" dide.

Ji ber vê yekê, Cizre di folklora herêmî de wekî bajarek pîroz tê rêzgirtin û carinan jî bi navê "Bajarê Pêxember" tê gotin. Bajar pir nêzî Mount Judi ye, ku di nivîsên olî de wekî cihê rawestîna keştiya Nûh hatiye gotin. Mînakî, di Quranê de, di Sûreta Hûd (11:44) de hatiye gotin: "... û keştî li ser Cûdî rawestiya..."

Gelek lêkolîner û xelkê herêmê bawer dikin ku ev amaje bi Çiyayê Cûdî re ye, ne bi Çiyayê Ararat re. Lêbelê, tu delîlek arkeolojîkî tune ku bi awayekî qetî vê cihê wekî gora rastîn a Nûh piştrast bike, û arkeologan jî girîngiya lêkolîna vê cihê zêde nedaye. Digel vê yekê, ji sedeyan ve ev cih wekî cihê pîroz hatiye qebûlkirin û ji aliyê erdnîgaran û rêwiyan ên destpêkê yên ayînên Cihû, Mesîhî û Îslamî ve hatiye behskirin.

Îro jî ev cih wekî cihê ziyareta gelê herêmê û geştyarên Kurd didome. Dirêjahiya neasayî ya gorê bi awayekî sembolîk tê şîrovekirin û amaje bi mezinahiya Nûh û baweriya berbelav re dike ku ew 900 sal jiyaye.

Gora Pêxember Nûh li Bajarê Cizre li Bakurê Kurdistanê

Ev gor dikaribû li seranserê cîhanê wekî yek ji mezintirîn cihên geştûgerî were nasandin û pêşxistin. Lêbelê, ji ber ku ew li Kurdistanê ye, heta Nûh bixwe jî — wekî Kurdek — bê piştgirî û bê nasîn hatiye hiştin.

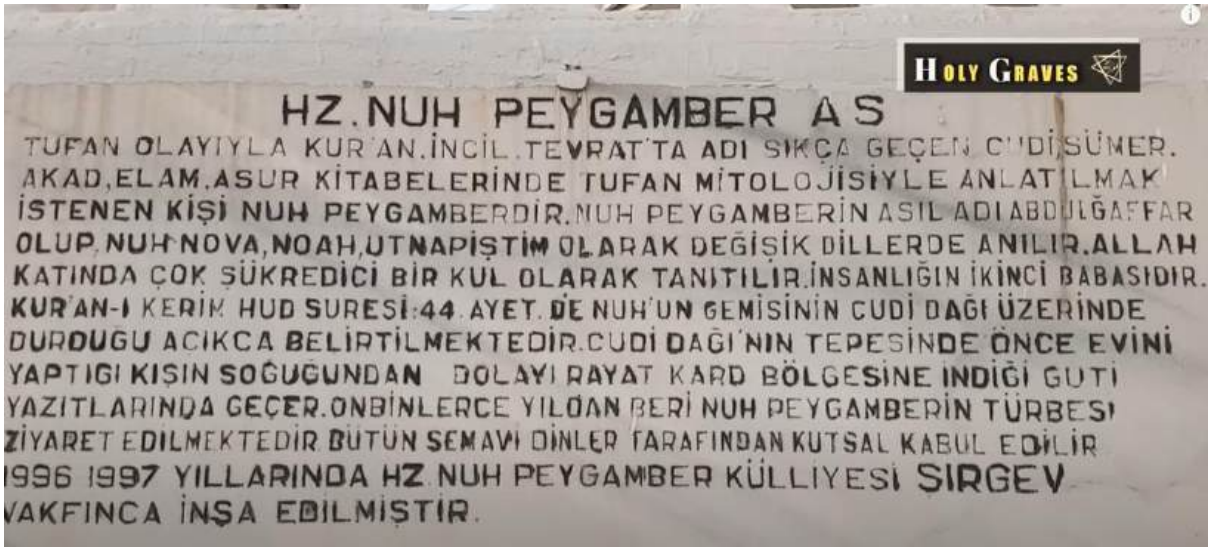

Li gorî gelê bajarê Cizre, nivîsa eslî ya li ser gora Pêxember Nûh bi Kurdîya kevnar hatiye nivîsandin û li ser kevirêk hatiye neqişandin. Lêbelê, desthilatdarên Tirkiyeyê nivîsa Kurdî rakirin û li şûna wê nivîseke bi zimanê Tirkiyeyê danîn. Ev jî guhertoya Kurdî ye ku hate jêbirin:

Pêxember Nûh

Çîroka Tofanê Mezin gelek caran di Quranê, Încîlê û Tewratê de hatiye behskirin. Vegotina tofana Nûh wekî pêxemberek jî di nivîsên Akkadî, Elamî û Asûrî de hatiye tomar kirin. Navê eslî yê Pêxember Nûh “Ebdul-Xeffar” bû û di zimanên cuda de bi navên Nûh, Nova, Noy an Utnapiştim tê nasîn. Xwedê Pêxember Nûh wekî xizmetkarêkî gelek sipasdar pesnê kir. Ew wekî bavê duyem ê mirovahiyê tê qebûlkirin.

Di aya 44’an a Sûreta Hûd de di Quranê Pîroz de bi eşkereyî hatiye gotin ku keştiya Nûh li ser Mount Judi rawestiya. Nivîsên herêma kevnar a Cûdî behsa vê yekê dikin ku Nûh pêşî xaniyek li ser milê Çiyayê Cûdî ava kir, û paşê ji ber şertên dijwar ên hewayê ber bi deştên Ararat û Cûdî ve çû.

Ji bo hezaran salan, gora Pêxember Nûh ji aliyê şopdarên hemû olên yekxwedayî ve hatiye ziyaretkirin û rêzgirtin.

Nivîsa heyî ya bi zimanê Tirkiyeyê di salên 1996–1997an de ji aliyê “Komeleya Sergiv ya Mîrata Pêxember Nûh” ve hatiye danîn.

Wêneya li jor ji ser Mount Judi hatiye kişandin û bi awayekî ku Keştiya Nûh di pîvan û rêjeyê de temsîl bike hatiye çarçovekirin.

Pêvek 11

Mîtolojiya Kurdî, an jî Folklor û Kozmogonîya Kurdî, temsîla komek bawerî, efsane, huner û çîrokan e ku di ruh û dîroka kevnar a netewa Kurd de kok girtiye. Bi awayekî fireh, mîtolojiya Kurdî veger e bo demekê ku Kurdan tê de ji bo mayîna jiyanê, afirandina jiyanê, keşfkirina mezinahiya cîhanê, rêzgirtina bereketa xwezayê û bilindkirina bûyer û kesayetiyên dîrokî têkoşîn dikirin.

Mîtolojiya Kurdî ji komek bawerî û efsaneyan pêk tê ku ji nifşên borî heta îro bi rêya devkî hatine veguhestin. Ev efsane pir caran sembolên pîroz, rola bihêz a xwezayê, û şerê di navbera hêzên qencî û xerabiyê de dihewîne — wekî cin, dêw û ruhên efsanewî.

Li vir em sê nimûneyên çîrokên mîtolojîkî yên Kurdî vedibêjin:

1. Şahmaran (Şai Maran) – Qralbûka Maran

Shahmaran hebûnek xwezayî ye — nîv jin û nîv mar. Mîtolojiya Şahmaranê sembola xeyal, hestiyarî û kûrbûna ruhî ya jinên Kurd e. Taybetî li Bakurê Kurdistanê, ev çîrok hîn jî di nav jinan de dijî û di huner, wênekêşî û berhemên afirînerî de bi awayekî zindî tê nîşandan. Bêyî cudahiya herêmê, ev mît bi awayekî giştî bi Kurd û Kurdistanê re tê girêdan.

Qralbûka Maran (Şahmaran)

2. Dêw û Qelmesê

Dêw gelek caran sembola hêzên hilweşîner ên xwezayê ne. Qelmesê — hebûnên ecêb û efsanewî — mezinahî, hêza mezin û berxwedanê temsîl dikin.

Dêw hebûnek mîtolojîkî ye ku pir caran di folklora Kurdî de tê dîtin. Ew kesayetek serxwezayî ye ku bi gelemperî wekî sembola xerabî, tirs û zordariyê tê nîşandan. Lêbelê, di hin çîrokan de dêw wekî kesayetek dilovan, alîkar û qehreman xuya dike — heta wekî hevalê lawazan û dijminê zordaran.

Ji ber vê yekê, di mîtên derbarê dêw de, nîşandaneke hûrgulî ya dualîtîyê heye: qencî û xerabî, zanyarî û nezanî, zordarî û azadî li hember hev tên danîn û ji nû ve tên şirovekirin. Ev hevsengiya di navbera hêzên dijber de taybetmendiyeke girîng a vegotina mîtolojîkî ya Kurdî ye.

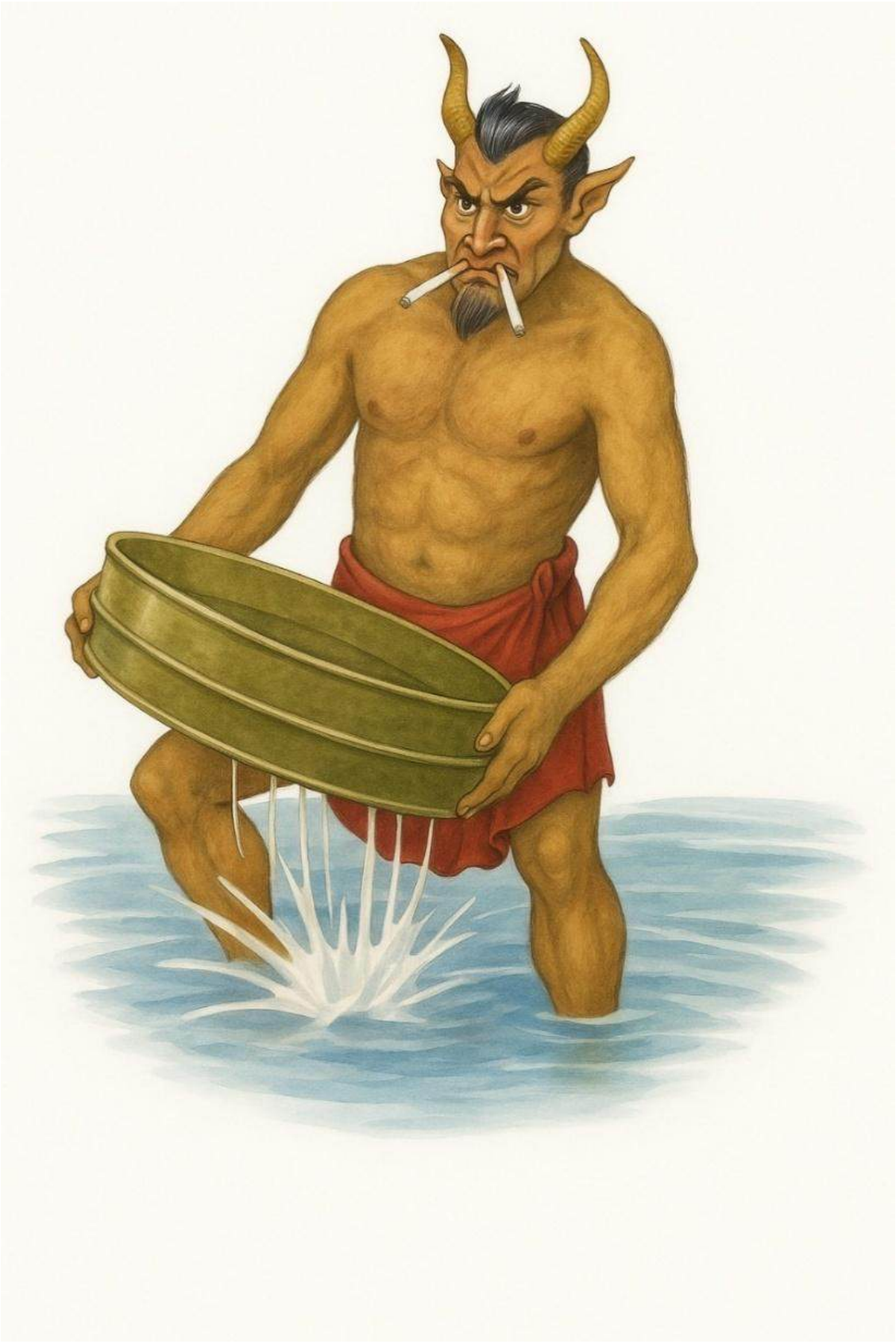

Dêw

Dêw

3. Nemrûd

Nimrod an “Nemrûd” padîşahekî nîv-efsanevî ye ku çîroka wî di gelek kevneşopiyên kevnar de xuya dike û vedigere nêzîkî 2000 sal berî zayînê. Navê wî di folklora Mezopotamyayê, di Încîlê, Quranê û kevneşopiyên devkî yên Kurdî de hatiye behskirin — taybetî li Bakurê Kurdistanê, ku ew hîn jî kesayeteke navdar e. Gelek cih li Kurdistanê navê wî li xwe kirine:

Mount Nemrut ku li Bakurê Kurdistanê ye, nêzîkî 40 kîlometreyan ji bajarê Qexte (Kahta) û 8 kîlometreyan ji Adiyemanê dûr e. Di dîrokê de, ev herêm bi Padîşahiya Kommagene û Padîşah Antiochosê Yekem Theos (sedsala yekem berî zayînê) re tê girêdan. Çiya bi sedan peykerên kevirî yên mezin ên şiklên mirovî hatiye nixumandin. Dehan ji van peykeran ji aliyê desthilatdarên Tirkiyeyê ve hatine talankirin û firotin muzexaneyên cîhanê — û wekî her carî, Tirkiye di talankirina mîrata çandî ya Kurdistanê de tu dudilî nîşan neda.

Di Încîlê de, Pirtûka Destpêkê (Genesis 10:8–12) Nemrûd wekî nêçîrvanekî bihêz û yekem padîşahê hêzdar ê erdê tê nîşandan, ku ji nesla Pêxember Nûh bû.

Kevneşopiya Îslamî ew wekî padîşahekî zordar nîşan dide ku li dijî Pêxember Îbrahîm rawestiya. Li gorî efsaneyê, Îbrahîm ji bajarê Urfayê çû û pûtên ku Nemrûd li ser çiyayekî ava kiribûn hilweşandin. Ev kiryar bi awayekî sembolîk di nêrîna nivîskar de bi awayê ku Tirkiyeya nûjen bi dîrokê re muamele kiriye tê berawirdkirin — bi hilweşandin û desteserkirinê.

Quran — Sûreta El-Beqere (2:258) — behsa vê pevçûnê dike:

“Ma te ew kes nedît ku bi Îbrahîm re li ser Perwerdekarê wî nîqaş kir, ji ber ku Xwedê padîşahî daye wî? Îbrahîm got: ‘Perwerdekarê min ew e ku jiyan dide û mirinê tîne.’ Ew got: ‘Ez jiyan didim û mirinê tînim.’ Îbrahîm got: ‘Bi rastî, Xwedê rojê ji rojhilat tîne, tu wê ji rojava bîne.’ Wê demê ewê kafir matmayî ma. Xwedê gelê zordar rê nîşan nade.”

Di folklora Kurdî de, Nemrûd wekî serwerêkî serhildêr û pûtperest tê nîşandan ku hewl da Îbrahîm bişewitîne, lê Îbrahîm bi mûcîzeya Xwedê sax ma.

Li Kurdistanê gelek cihên navdar bi navê Nemrûd hene:

• Çiyayê Nemrûd, ku li 40 kîlometreyî bajarê Qexte (Kahta) û 8 kîlometreyî Adiyemanê li Bakurê Kurdistanê ye.

• Gola Demê Nemrûd (Demê Namrud), ku li 13 kîlometreyî Tatwanê û 30 kîlometreyî Bidlîsê, di bilindahiyên başûrî yên Gola Wanê de li Bakurê Kurdistanê cih digire.

• Xerabeyên Nemrûd, ku vedigerin serdema Asûriya kevnar, nêzîkî 30 kîlometreyî bakurrojhilatê Mosul li Başûrê Kurdistanê hene.

• Girê Nemrûd, ku li nêzî bajarokê Heciyawa li Başûrê Kurdistanê cih digire.

Li gorî kevneşopiyan, Nemrûd li ser bajarên kevnar ên Babilon, Uruk (Erx), Akkad û Kalneh hukum dikir, ku di navenda herêmên Sumera kevnar de bûn. Ji aliyê olî ve, tê bawerkirin ku ew perestiya xwedawendên Enlil, Ishtar, Marduk û rojê dikir.

Çiyayê Nemrûd- çiyayekî dîrokî û arkeolojîkî ye li Bakurê Kurdistanê, nêzî bajarê Qexte (Kahta) û Adiyemanê. Ev çiya bi peykerên mezin ên kevirî û mîrata Padîşahiya Kommagene navdar e.

Gola Nemrud, ku bi ava xwe ya şirîn tê nasîn, dorpêçek bi dirêjahiya 12 kîlometreyan heye û li 13 kîlometreyî bajarê Tatwanê li Bakurê Kurdistanê cih digire.

Çavkanî

Çavkanîyên Kurdî

ئەبوو حەنیفەی دینەوەری (٨٨٨) مێژووی شارستانەکان و پادشا
Ebû Henîfey Dînewerî (888) Mêjûyê Şarestanekan û Padîşah
ئەبوو حەنیفەی دینەوەری (٨٩٠) أنساب الأكراد– نەسەبی کوردان
Ebû Henîfey Dînewerî (890) Ensab al-Ekrad – Nesebî Kurdan
بابا تاهیر عوریان هەمەدانی (١٠٠٠) دووبەیتەکانی بابا تاهیر
Baba Tahîr ûryan Hemedanî (1000) Dubeytekani Baba Tahîr
ئەولیایی چەلەبی (١٦٤٠) سیاحەتنامە (اولیای چلبی سیاحتنامەسی)
Ewliya Çelebî (1640) Seyahatname (Ewliya Çelebî Seyahatnamesî)
عەلی تەرمەخی (١٦٥٠) سینتاکس و وشەکاری کوردی (سەرفی کوردی)
Elî Termexî (1650) Syntax û Weşekarîy Kurdî (Serfî Kurdî)
مەستورەی ئەردەڵان (١٨٤٠) مێژووی ئەردەڵان
Mestûrey Erdelan (1840) Mêjûyê Erdelan
مەلا مەحمود بایەزیدی (١٨٥٠) کورد و عەجەم
Mela Mehmûd Bayezidî (1850) Kurd û Ecem
مەلا مەحمود بایەزیدی (١٨٥٧) مێژووی نوێی کوردستان
Mela Mehmûd Bayezidî (1857) Mêjûy Nwey Kurdistan
شەرەفخانی بتلیسی (١٥٩٧) شەرەفنامە، مێژووی کوردستان
Şerefxanê Bîtlîsî (1597) Şerefname, Mêjûyê Kurdistan
شێخ محەمەد مەردۆخی (١٩٢٥) مێژووی کورد و کوردستان
Şêx Mehemmed Merdoxî (1925) Mêjûy Kurd û Kurdistan
محەمەد ئەمین زەکی (١٩٣٧) خولاسەیەکی تاریخی کورد و کوردستان
Mehemmed Emîn Zekî (1937) Xulasayekî Tarîxîy Kurd û Kurdistan
شەرەفخانی بتلیسی (١٥٩٧) شەرەفنامە، مێژووی مألەمیرانی کوردستان. وەرگێران لە فارسیەوە بۆ کوردی، هەژار موکریانی (١٩٧٢)
Şerefxanê Bîtlîsî (1597) Şerefname, Mêjûyê Malemîranî Kurdistan. Wergêran le farsîyew bo Kurdî, Hejar Mokrîyanî (1972)
نەوشیروان مستەفا ئەمین (٢٠٠٥) کورد و عەجەم، مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران
Newşîrwan Mistefa Emîn (2005) Kurd û Ecem, Mêjûyê Siyasîy Kurdakanî Êran

دوکتور جەمال ڕشید، دوکتور فەوزی ڕشید (٢٠١١) مێژووی کۆنی کورد. وەرگێران لە عەرەبیەوە، ملکۆ کەلاری Dr. Cemal Reşîd, Dr. Fewezî Reşîd (2011) Mêjûyê Konîy Kurd. Wergîran le Erebiyew, Melko Kelarî
سۆران حەمەڕەش (٢٠١٣) کورد کێیە؟ Soran Heme Reş (2013) Kurd kêye?

Çavkanîyên Farsî

ابن‌خلدون (۱۳۸۵) تاریخ ایران باستان
فرانسوا دوک (۱۳۹۵) تاریخ پارتیان (پارتیان)
پیتر براون (۱۳۷۰) تاریخ ساسانیان
جواد مشکور (۱۳٤۸) تاریخ سامانیان
حسن امین (۱۳٦٤) تاریخ عباسیان
جان پرکینز (۱۳۸۳) تاریخ مغولان و تاثیر آنها بر ایران
سیدمحمود محدث (۱۳۷۵) تاریخ ایران در دوره صفویان
کریم کشاورز (۱۳۸۷) تاریخ ایران در دوران قاجاریه
عزیزالله علیخانی (۱۳٦۳) نقش ایران در تاریخ دنیای اسلام
باباجان غفوروف (۱۳۹۸) تاجیکان (تاریخ قدیم و قرون وسطی)
روشن رحمانی و فرانک دوانلو (۱۳۸۰) تاریخ گردآوری، نشر و پژوهش افسانه‌های مردم فارسی‌زبان (تاجیکستان، افغانستان، ایران)
اسماعیل حقی اوزوون چارشلی (۱۳۸۰–۱۳۸۸) تاریخ عثمانی (۴ جلدی)
علی‌اصغر شعر دوست (نامشخص) تاریخ ادبیات نوین تاجیکستان

رحیم مسلف (نامشخص) تاریخ تاجیکان

نماز حاتم (نامشخص) تاریخ تاجیکان ورارود (از دهه ۱۸۶۰ تا ۱۹۲۴)

دکتر صاحب‌نظر مرادی (چاپ دوم، تابستان ۱۴۰۳) تاریخ تاجیکان خراسان؛ تاریخ، فرهنگ و سرنوشت (دوره سه‌جلدی)

دکتر غلامعلی ادریسیان (۲۰۱۶) کورد کوردستان در هزاره‌های ماقبل تاریخ و عهد باستان

Çavkanîyên Erebî

ابن أبي شيبة (٧٣٣) مسند ابن أبي شيبة

محمد بن الحسن الشيباني (٨٠٠) الفقه الشافعي (في شرح السيرة النبوية)

أبو جعفر محمد بن جرير الطبري(٩١٥) تاريخ الأمم والملوك (الطبري)

کوردیّکی تاتی شاری ئامول بووه و له به‌غدا ئه‌م په‌رتووکه‌ی نووسیووه.

علي بن محمد بن محمد بن عبد الكريم بن الأثير الجزري(١٢٣١) الكامل في التاريخ

کوردیّکی شاری جزیری باکووری کوردستان بووه و له مووسڵ ئه‌م په‌رتووکه‌ی نووسیووه.

صلاح الدين الصفدي (١٣٤٩) الوافي بالوفيات

ابن خلدون (١٤٠٧) مقدمة ابن خلدون

جلال الدين السيوطي (١٥١٦) الدر المنثور في التفسير بالمأثور

د. عبد الرحمن بدوي (١٩٧٢) الفكر الفارسي في العصر الإسلامي

أحمد باشا اليازجي (١٨٨٢) تاريخ تركيا

إدوارد ج. براون (١٩٢٤) تاريخ الأدب الفارسي

محمد عبد الله دراز (١٩٤٩) الإسلام والتاريخ في العراق

عمر رضا كحالة (١٩٥٣) تاريخ إيران في العصر الإسلامي

فوزي النشار (١٩٦٧) أثر الفتوحات الإسلامية على الحضارات القديمة (مصر، العراق، إيران)

قاسم محمد عباس (١٩٧٣) تاريخ الأكراد في الشرق الأوسط

إحسان عباس (١٩٧٥) تاريخ الأدب الكردي
محمد سعيد رمضان البوطي (١٩٧٨) الإسلام في بلاد فارس (إيران)
محمود شاكر (١٩٧٨) الحضارة الإسلامية في إيران والعراق
علي عبد الله صالح (١٩٨٠) تاريخ الأكراد في التاريخ الإسلامي
كمال مظهر العكيدي (١٩٨٢) مؤرخو العراق القديم
عبد القادر زاهر (١٩٨٣) العراق وسوريا في العصور الإسلامية المبكرة
جان باتيست ڤيرمو (١٩٨٥) الآشوريون: دراسة في التاريخ والحضارة
إبراهيم الأنصاري (١٩٨٧) الآشوريون في بلاد الرافدين: دراسة تاريخية
صلاح الدين الجابري (١٩٩٠) الإسلام في العراق: من الفتح الإسلامي إلى الدولة العباسية
أندريه لاكوست (١٩٩١) تاريخ تركيا الحديثة: من السلطنة العثمانية إلى الجمهورية التركية
سامي محمد مصلح (١٩٩٢) تاريخ إيران في العصر الساساني
إحسان عباس (١٩٩٤) تاريخ الأدب الكردي
جورج أكرم فارس (١٩٩٤) تاريخ الأكراد في القرون الوسطى
د. نجيب مكسيموس (١٩٩٥) تاريخ العراق القديم: من السومريين إلى الآشوريين
جورج إسحاق (١٩٩٦) تاريخ سوريا الحديث: من الاستعمار الفرنسي إلى الاستقلال
عادل زكريا (١٩٩٨) تاريخ الساسانيين وتحولاتهم السياسية
ياسين إبراهيم العلي (٢٠٠٥) دور إيران في تكوين الفكر الإسلامي

Çavkanîyên Îngilîzî

📚 Pirtûk

1. Herodotus. (440 B.C.). *The Histories*.

   ➤ One of the earliest historical accounts describing the peoples, cultures, and political events of the ancient Near East, including references to the Medes and surrounding regions.

2. Xenophon. (399 B.C.). *Anabasis*.

   ➤ A firsthand account of the march of the Ten Thousand through regions inhabited by ancient Kurdish tribes and peoples.

3. Xenophon. (c. 370 B.C.). *Cyropaedia* (*The Education of Cyrus*).

   ➤ A historical and philosophical work describing the life, leadership, and empire-building of Cyrus the Great and the early Persian Empire.

4. Strabo. (20 B.C.–20 A.D.). *Geographica*.

   ➤ A major geographical and historical work documenting the peoples, regions, and cultures of the ancient world, including Kurdistan and surrounding territories.

5. Pliny the Elder. (77 A.D.). *Natural History*.

   ➤ An encyclopedic Roman work containing geographical, ethnographic, and historical information about ancient peoples and regions.

6. Ptolemy. (150 A.D.). *The Geography*.

   ➤ A foundational geographical text mapping ancient regions and settlements across the Near East and surrounding areas.

7. Movses Khorenatsi. (5th Century A.D.). *History of Armenia*.

   ➤ An important Armenian historical chronicle containing references to neighboring peoples and regional political developments.

8. Al-Masudi. (10th Century A.D.). *The Meadows of Gold*.

   ➤ An influential Islamic-era historical and geographical work mentioning Kurdish populations and regional dynamics.

9. Sharaf Khan Bidlisi. (1597 A.D.). *Sharafnameh*.

   ➤ One of the most important classical Kurdish historical works documenting Kurdish dynasties, emirates, and political history.

10. Kessler, K. (1889). *Mani: A Study on the Founder of Manichaeism*. Berlin: Reimer.

    ➤ A seminal academic work on the religious figure Mani and his impact.

11. King, L. W. (1915). *A History of Babylon, from the Foundation of the Monarchy to the Persian Conquest*. London: Chatto & Windus.

    ➤ An early yet foundational account of Babylonian civilization.

12. Mostofi, A. (1945). *Administrative and Social History of the Qajar Period*. Tehran: Soroush Press.

➤ Chronicles the bureaucratic and social developments during the Qajar dynasty in Iran.

13. Culican, W. (1965). *The Medes and Persians (Ancient Peoples and Places)*. London: Thames & Hudson.

    ➤ Traces the origins and contributions of the Medes and early Persians.

14. Piotrovsky, B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu*. London: Barrie & Rockliff.

    ➤ An archaeological and historical overview of the Urartian civilization in eastern Anatolia.

15. Entessar, N. (1992). *Kurdish Ethnonationalism*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

    ➤ A political science perspective on Kurdish identity and nationalism.

16. Hassanpour, A. (1992). *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918–1985*. San Francisco: Mellen Research University Press.

    ➤ A study of how language has been used in Kurdish national identity and politics.

17. Izady, M. R. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. Washington D.C.: Taylor & Francis.

    ➤ Covers history, language, religion, and culture of the Kurds with maps and charts.

18. van Bruinessen, M. (1992). *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books.

    ➤ An anthropological and sociopolitical exploration of Kurdish tribal society.

19. Laçiner, S., & Bal, İ. (2004). *The Ideological and Historical Roots of Kurdist Movements in Turkey: Ethnicity, Demography, Politics*. Ankara: USAK.

    ➤ Explores the historical and ideological context of Kurdish movements in Turkey.

20. McDowall, D. (2004). *A Modern History of the Kurds* (3rd ed.). London: I.B. Tauris.

    ➤ One of the most comprehensive books on Kurdish history from the 19th to early 21st century.

21. Yildiz, K. (2004). *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future*. London: Pluto Press.

    ➤ Offers a detailed account of Kurdish autonomy and Kurdish-Iraqi relations.

22. Natali, D. (2005). *The Kurds and the State: Evolving National Identity in Iraq, Turkey, and Iran*. Syracuse: Syracuse University Press.

➤ Focuses on Kurdish identity and the relationship with surrounding states.

23. Romano, D. (2006). *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

➤ An academic analysis of the Kurdish national movement using political theory.

24. Sarkhosh Curtis, V. (2007). *The Age of the Parthians (The Idea of Iran)*. London: I.B. Tauris.

➤ Covers the culture, administration, and military of the Parthian Empire within broader Iranian history.

25. Aigle, D. (2011). *Iran under the Mongols: Ilkhanid Administrators and Persian Notables in Fars*. Leiden: Brill.

➤ A detailed examination of Mongol rule in Iran and its Persian bureaucratic structure.

26. Álvarez–Mon, J., & Garrison, M. B. (2011). *Elam and Persia*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.

➤ Scholarly contributions on the continuity and connections between the Elamite and Persian civilizations.

27. Gunter, M. M. (2011). *The Kurds: A Modern History*. Princeton: Markus Wiener Publishers.

➤ Focuses on recent Kurdish political movements and the geopolitics of the region.

28. Daryaee, T. (2013). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire (International Library of Iranian Studies)*. London: I.B. Tauris.

➤ A comprehensive study of Sasanian political, cultural, and social structures.

29. Bengio, O. (2014). *The Kurds of Iraq: Building a State within a State*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

➤ Examines the evolution of Kurdish autonomy in post–Saddam Iraq.

30. Waters, M. (2014). *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*. Madison: University of Wisconsin Press.

➤ A thorough yet accessible history of the Achaemenid Empire and its impact.

31. Bryce, T. (2018). *Warriors of Anatolia: A Concise History of the Hittites*. London: I.B. Tauris.

➤ A readable overview of the Hittite civilization and its influence on the ancient Near East.

32. Hourly History. (2022). *Mitanni Empire: A History from Beginning to End (Ancient Civilizations)*.

➤ A brief introduction to the rise and fall of the Mitanni kingdom.

33. Frahm, E. (2023). *Assyria: The Rise and Fall of the World's First Empire*. New York: Basic Books.

➤ A recent and accessible history of ancient Assyria's power and influence.

34. Evliyā Çelebi. (1670). *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century* (J. von Hammer, Trans., 1834).

➤ A historical travel narrative offering early accounts of regions including Kurdistan.

35. Evliyā Çelebi. (1670/2023). *Book of Travels* (K. Kreiser, Trans.).

➤ Modern English translation of Çelebi's accounts of 17th-century Middle East and Kurdish regions.

Çavkanîyên Webê

- *Statelessness*.
  Retrieved from https://www.cfr.org/timeline/kurds-long-struggle-statelessness
  ➤ Outlines key historical events in Kurdish statelessness.
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.). *Elam*.
  Retrieved from https://www.britannica.com/place/Elam
  ➤ Information on ancient Elamite civilization relevant to early Kurdish history.
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.). *History of Mesopotamia*.
  Retrieved from https://www.britannica.com/place/Mesopotamia-historical-region-Asia
  ➤ Comprehensive history of Mesopotamia, a region central to Kurdish origins.

- Getty Museum. (n.d.). *Mesopotamia: Civilization Begins*.
  Retrieved from https://www.getty.edu/art/exhibitions/mesopotamia/explore.html
  ➤ Exploration of Mesopotamian artifacts and culture.
- Harvard Museums of the Ancient Near East. (n.d.). *Teacher Resources for Mesopotamian Monuments*.
  Retrieved from https://hmane.harvard.edu/teacher-resources-mesopotamian-monuments
  ➤ Educational tools focused on Mesopotamian civilization.
- Khan Academy. (n.d.). *Ancient Mesopotamian Civilizations*.
  Retrieved from https://www.khanacademy.org/humanities/world-history/world-history-beginnings/ancient-mesopotamia/a/mesopotamia-article
  ➤ Introductory resource on Mesopotamian history.
- Kurdistan Memory Programme. (n.d.). *History of the Kurds*.
  Retrieved from https://kurdistanmemoryprogramme.com/history-of-the-kurds/
  ➤ Multimedia documentation of Kurdish history and heritage.
- National Geographic Education. (n.d.). *Mesopotamia*.
  Retrieved from https://education.nationalgeographic.org/resource/resource-library-mesopotamia/
  ➤ Overview of Mesopotamian civilization and geography.
- Short History. (n.d.). *The Term Persia and Medes Empire*.
  Retrieved from https://www.shorthistory.org/ancient-civilizations/mesopotamia/persian-empire/the-term-persia-and-medes-empire/
  ➤ Details the historical context of Medes and Persia, connected to Kurdish ancestry.
- TeachersFirst. (n.d.). *Ancient Mesopotamian Civilizations Resources*.
  Retrieved from https://www.teachersfirst.com/spectopics/mesopotamian.cfm
  ➤ Educational content for teaching Mesopotamian civilizations.
- The Kurdish Project. (n.d.). *Learn About Kurdish History*.
  Retrieved from https://thekurdishproject.org/history-and-culture/kurdish-history/
  ➤ User-friendly overview of Kurdish historical developments.

- University of Cambridge, Department of Archaeology. (n.d.). *Online Resources for Mesopotamia*.
  Retrieved from https://www.arch.cam.ac.uk/about-us/mesopotamia/online-resources-for-mesopotamia
  ➤ Academic resources on Mesopotamian archaeology.
- World History Encyclopedia. (n.d.). *Map of the Akkadian Empire*.
  Retrieved from https://www.worldhistory.org/image/160/map-of-the-akkadian-empire/
  ➤ Visual representation of the Akkadian Empire's expanse.

Avê dinyayê pir mezine,
tiriya me hemû heye
Çima çavê we bar nabin,
qey milka bavê we ye?

Avê dinyayê pir mezíne,
tiriya me hemû heye
Çima çavê we bar nabin,
qey tanê dinyayê we ye

Ji nav baxê gulan,
gulêk her gulêk bihînek heye
Tev mirovan, tev insanan,
her kesek rengêk heye
Dest bidin destê ev gulan,
salên xweş pêşiya me ye

Pişeroj
zûtir ji ya ku
tê hêvî
kirin tê.